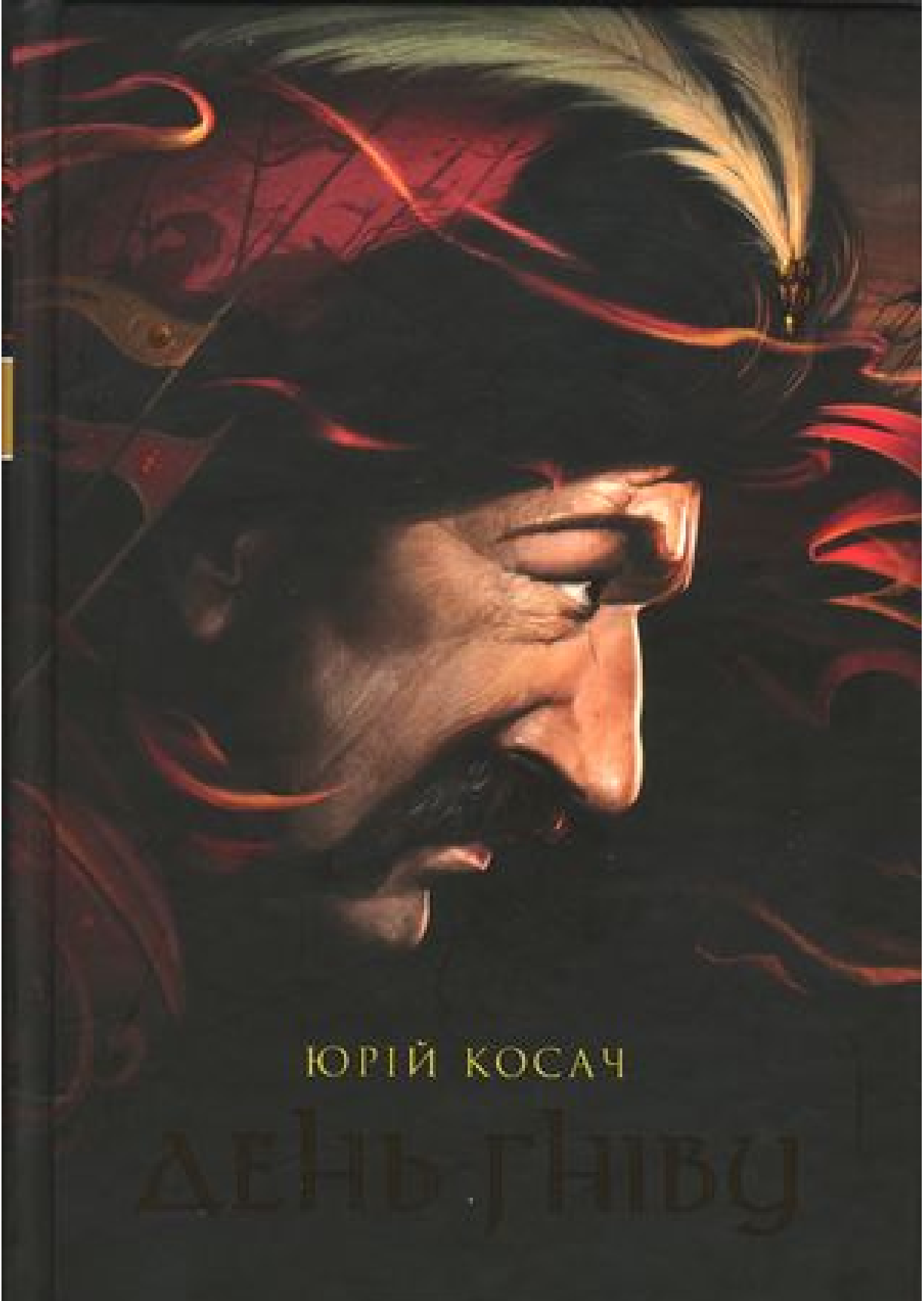

ЮРІЙ КОСАЧ

ДЕНЬ ГЛІВУ

АЛФА-ОМІГОН

ЮРІЙ КОСАЧ

ДЕНЬ ГНІВУ

Юрій Косач
ДЕНЬ ГНІВУ

Роман про 1648 рік

Публікується в авторській редакції

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Дим гармат під Цецорою — як ця мряка над плавнями, грім гармат під Охматовом — як цей рик бурунів об пороги; блиск шабель під Дюнкерком — як ці крила вогнисті метеликів над плесом саги Дніпрової. Багрянець присмерку над Великим Лугом, а тоді під Цецорою, яничарам відплачував за загибель любого батька, сотника Михайла Хмельницького, сам-один відбивався від ворога й не здолав: так і зашморгнувся аркан на шиї — і тоді багрянець присмерку ронив кармазинні скравки на землю.

Спломеніла чорна сага Дніпрова, зійшлись явори темними коронами над головою, а плесом сновигають метелики — скалки пожежі, а лілеї вигнули зміїні біла, п'ють вонними чашами вино вологи, спломеніли й лілеї...

— Остапе, сину мій, Остапе мій золотий!.. Та ж ніжками маленькими бігав ти по подвір'ячку, а гуси біле своє губили пір'я, аж до суботівської церкви, там, на кручі, бігав-еси, побігав, ловив бабине літо. І сміявся до квіття, що вишивали царину. Бодай же той пес, що клав пугою на твоє тіло сині пруги, не Діждав неділі. Бодай же пекельною мукою, безжальним залізом розвернули йому груди, що він твого дитячого стогнання й прощення не слухав. Бодай колом зав'язло йому плюгаве слово, що ним тебе гадав споганити, гаспид?

— Олено, моя Олено... П'яна моя голова, контентували мене курінні, заливали моє горе огневицею, й сиджу я тут, от і старший сиджу, Хмельницький, аж посивів у війнах, а над сагою нуджу білим світом, і горить він мені криваво в страшних очах моїх. Може, й по волі ти пішла за псом Чаплінським? Хіба не вгризлася б йому в горло, коли перекинув тебе через сідло бранкою, хіба не роздерла б йому той його кривий писок, так бо вже не дала б себе на поталу... Може, й кривджу тебе, Олено. Але душею буря метеляє, як стебелинкою, вивертає з корінням мозок. Вогневиця палить мене, як же й палить, жилами біжить, жене полум'яні струмені, трясє мною, як літавиця^[1]. Ой, упав би до сирої землі, як до матінки, питався б її поради: за що бо мені такеє? Чи не достойний я був тихого раювання, Господи? Чи мук не відбув за тебе, чи не карався в бусурменських кайданах, з твоїм ім'ям, Господи, сам-друг під Цецорою йшовши на яничарню

прокляту? Чи не гризли мені перегуби рук іржаві кайдани й на ногах кайдани, а важенні, а важенні, а так я був до галери прикутий. Плечі ятрились від ран, мила їх, гірко полоскала морська вода солонна, а сонце доймало пеклом, а чи ж вітер не в'ялив мене, невольника?

Може, я тоді цілування Корану приймав? Може, падав плюгавим башатам^[2] під ноги, просився в них ласки? Може, коли в інший час, зрадив я Тебе, Господи, народ мій і віру мою зрадив, може, найнявся конфідентом, катівським челядником, братопродавцем? Знають усі теє, що чистий я перед усіма і перед Тобою, Боже, чистий, хоч і сьогодні на Страшний Суд Твій стану й очей не позичу ні в кого. Скривдив Ти мене, Боже. Смиреного Зіновія скривдив. За рани мої, Господи, за песю службу мою Речі Посполитій нашій, за труди й зної мої, за поневіряння, за те, що моїми руками славу собі загібали, так мене нині посоромили... Остапе, Остапе, синочку мій золотий...

Але возмездя аз воздам, аз воздам за кожну рану твою, синочку, за кожний стогін. Пошкодуєте ще, панове старости, пошкодуєте ще, панове комісари коронні, панове гетьмани українні, о пане-ляше, пожалуєш іще...

«Жону і дітей його тим прямим нашим привілеєм, тим же загородним двором і землею в старостві чигринському, під городом Чигрином, над рікою Суботівкою будучими, которими предок його Михаїл Хмельницький і он сам без усяких помішок держали, сохрanyaєм...»

Сохранив-еси, мості королю. Добре хотів ти для мене, та не дали, не дали пеські синове. На поталу мені сей привілей виписав ти, пане Владиславе, й потоптали його — хто?.. Шляхетка безплудрий^[3], каправий, пресобачий син Чаплинський, бодай же грець його трапив у саме серце враз із приятелем його, гемонським Дачевським...

П'яна моя голова, друзі, ой і п'яна ж козацька голова. А король Владислав такий же плохий, як і я, у такій же неволі кролевенят лукавих... Блиснули б ми з тобою ще в 46-му році булатом, під Істамбулом і під Дамаском стояли б нині, Господень гріб визволяли б, а не дали ж і не дали, завидющі нашої слави...

Олено, Олено моя. Прокипіла туга моя аж до глибу серця, прокипіла до дна моєї душі. Руки твої цілую, білі руки, нагідочко, впаду до твоїх ніг... Боже, вернеш Ти мені її? У Печери навколішках піду, славу воздам Тобі важеними свічками, як ніхто не воздавав ще,

церкви поставлю муровані, львівськими майстрами розписані, верни мені їх, Створителю... Остапе мій, золотий сину... Один Ти лиш, Боже, Душе преблагий, владен, не король, не наш убогий король Владислав...

* * *

Замів вітер узбережжя Вісли. Квітневий легкий вітер. Поніс дрібний пісок, обвіяв надвісянні пустирі, вдарився об мури палати Казановських, шугнув попід замок. А жовті косини світел упали через міст на чорні хвилі. Ще у Фукера гомоніли п'яні шляхтюри, виїздили кочами^[4] на Краківське Передмістя. А в заулках Вузького Дунаю, де кафедра св. Яна, брязнули бердиші нічного обходу. Присвітили ліхтарнею. Who is there?^[5]

Проїшли. Ladislai Regis Milites, saperlot...^[6]

Хрипло озвались із замкової вартівні височенні шкоти. З Уяздова завернула під замок, у замковий дідинець, проїхала коча. І тепер вгору по широких сходах, крізь пустельні зали, а в високих вікнах бліда ніч. Змеркли на стінах портрети Вазів, стали зеленоликі, ще сухорлявіші, ще хмуріші. Змеркли й гобелени з битвами під Смоленськом, під Москвою, під Хотинном, з морською битвою під Оливою. Змеркнув візерунок короля Владислава, що був зображений як Помпей, у римському шишаку, станув одною ногою біля Адріанополя, другою приборкав диких московитів. Триумфатор-Владислав, Владислав IV Віктор...

Просвіт у дверях — тихо, ще тихіше — варта алебардами заступила дорогу, не можна до Його Мості короля. Але це канцлер Юрій Оссолінський, «пробачте, в любий час, у любий час»... І тихо, тихіше канцлер у чорних сап'янцях, у чорній гупелянді^[7], тільки білолебединий, добре накрохмалений комір. Ще три покої, хропуть камердинери в кріслах. Канцлер оторопів від світла — двері співно скригнули. Станув, жмурився від мигтіння свічок... «Ай!» Це Реня — найулюбленіша королева, варшавська повія. Над невинними очима намальовані спаленим корком брови, крутими дугами, мишка, королівська мишка. Лерін — шведка, м'ясиста, рожевава, мов поросючок, Марай — танечниця. Їх Оссолінський застав, як привид, моторошний кажан; хіхікнули, сівши на краю скуйовдженого ліжка в

морі перин, пуховиків. А король підбіг до світла. З батистового коміра сорочки виставало його вузьке стомлене обличчя, як щуряче, обличчя жовте, аж землисте, вуса щетиною, сиві волокна на чолі, вуглинка очей глибоко в яминах. Він посміхнувся, ну й що ж, здавалось, говорив, от бачиш, який я... пощипав пальцями борідку. Канцлер дивився не на короля, йому було ніяково, дивився на тремкий пломінь свічі.

— Goddam^[8], — крикнув пискливо король, — розважуємось, Оссолінський, безсоння мучить, а тут холодно, як у псарні. Прокляті шкодують дров, шкодують свіч. Холодно, темно. Кажуть, уже весна, а де тая весна в Варшаві? Скнари, давигроші, лихварі... Собаче королівство, стосот прокляте королівство це...

Оссолінський вклонився. Реня терлась голим рам'ям об золоченого купідона, різьбленого на поруччях ліжка, й дивилась безсоромно на канцлера. «Шкода з ним говорити, — подумав канцлер, — а це відьми, літавиці, ссуть його кров, вампіриці...». Лерін накинула на себе кирею, кирея була чорна, й від того її тіло збіліло.

— Ваша королівська мосте, — проказав канцлер якнайсухіше і перейшов на латину: — Гінці від коронного гетьмана, я того й прибув з Уяздова.

— Чого? — крикнув здалека король. Він страшно скривив уста, гостець^[9] його доймав.

— Чотири тисячі татар з перекопським мурзою Тугай-беєм прийшли на Січ. Піше й комонне військо збирається по полю й у лугах...

— Ну, й що ти на це? — король спломенів і погас умить.

— Потоцький бачить ще привиди, але я не хотів би легковажити становища. З іскри — пожежа...

— Все він, все той самий?..

Канцлер кивнув лев'ячою головою.

— Goddam, — ще пискливіше крикнув король, в його очах блиснули злорадні жовті вогники, — я казав, я ще тоді говорив, і Конєцпольський один мене розумів, вічна йому пам'ять. Я говорив: тільки не дратувати козаків, тільки випустити їх на турків. Не схотіли, своє вето поставили, а він їм покаже. Хмельницький їм покаже, я тую людину добре знаю... Це на все рішений муж, цьому пучки не клади в рот... Покаже їм, товстопузим, навчить їх, задериголов, п'яниць, розпусників... Хмельницький Густавової школи, Хмельницького

колись і великий Конде хвалив, а Пшіємський, а де Гебріан, а Тіллі? Я листи маю, я лис... Ай... — він схопився за ногу й, вівкаючи, пошкутильгав до ліжка, упав на ліжко. Марай побігла до шафки по бальзам, а Лерін розтирала йому стегно, приговорювала: «Бідне дитятко, бідний королик»... Тільки Реня, здригаючись від холоду, з неймовірним презирством підвела очі, пішла грітись до вмираючого вогню у ватрані. По дорозі поглянула на канцлера, вигинаючи й так вигнуті дуги брів на безбровому лобику, зукоса поглянула на нього насмішкувато, але й принадно. Король потопав у батисті, вив, хватався жовтими пальцями за подушки. «Та йому треба медикуса, — подумав канцлер, — а втім, це труп, це змора. З нього ця безстыдна сміється...».

І він голосно сказав:

— Я йду по медикуса, ваша мосте...

Читати листи від коронного гетьмана не було ніякої потреби. Косини жовтого світла впали в темінь покоїв, Оссолінський крикнув, там побігли камердинери й захеканий заспаний лейб-медикус доктор Раччіолі...

* * *

Хміль минає. Вогневиця нелегка. Як літають ці золоті мухи, ці племінні мотилі. Там, у таборі, ще гомонять, вирвався, що там по тих бенкетуваннях? Поки походу нема, п'ють, всі попились з радощів. Легше, може, так легше, коли пити, заснути, забути. А жити, як снити, все одно. Так, світ інакший, може, й веселіший, ніхто того не бачить, тільки я, відьом ніхто не бачить... А надять же, лукаві, гетьте від мене! Чорноока, змієока, вампірице, ти? Розсічу тебе шаблею, кров мою приходите пити, змії ви ненатлі, кров мою вип'єте доценту. Заклинатиму вас. Груді мені випалите, літавиці. Вирвете серце мені, гаддя пекельне. На Лису гору, ти, зо сльозою в очах, ти, що так коси твої літають за тобою, чого тобі треба, гетьте від мене, гетьте з очей, чарівниці...

— Радили люди: підбити на море товариство. Але ж бо моя мета тут, не на морі, та я на морі спломенів би од нудьги. Сину мій, Остапе мій... Ні, не на морі моє возмездя... Олено, Оленко моя... Коли б знав, що вернетесь, сам пішов, сам катові пред'явився б... Рокош і так, кажуть, сію. На Дон же мені йти теж радили. А мені що по

розбійництву, а що мені по козацькій вольниці? Затужу тільки ще кріпше на Дону, між кошляями, між дикими п'янчугами знидію, у вогневиці втоплюсь. Важко караєш, Боже. От тут би над цією сагою й згас. А Москва? Ой, не хочу, не хочу московської ласки... Прикро від Москви, не по мені, сто раз відхрещуся: чорноліс, пустиня, глуша й дичавина, страшний люд, темний люд, важучий люд... Всіх пізнав тепер у біді. А може, калга там і Тимоша на кобилку тягне, завдає йому мук?.. Може, й Тимоша, як і Остапа?.. Ні, не посміють. Хан хитрий, хан — крамар. Сирівця^[10] тепер нав'яжуть. Поженуть ясир. Знаю, знаю, знаю. Але не можна, інакше ніяк не сила. Шкода говорити. Тридцять тисяч коронного війська... Все на мою голову; у Варшаві в бику варитимуть, як Наливайка, славної пам'яті, як Сулиму зітнуть... Шкода много говорити... Пива наварив, ех, і наварив же, а нехай похлепчуть, вогнистого, гіркого, похлепчуть пеські синове. За Остапа, за Олену. Випущу, як орлят, козацтво. Рвуться молодці, мов пси на ланцюгу. Не пушу, поки час не прийде. Дорого ж знати час, ой дорого. Хміль минає... Тихо, тут зовсім тихо, як у Суботові біля млина... Хороше в Суботові, хороше напровесні. Вишні зацвітуть. Біло скрізь, снігово...

А секурсу^[11] від Бога не ждати. Бог високо. Може, мене зберіг Він, як інструментум Свій? Самий же кривди не може воздати і мовчить. Не може ж бути, щоб плевелі потурав. Воздам. Аз воздам за все... Маю шаблю в руці... Маю шаблю в руці...

* * *

«Qui vive?»^[12] — перехрещені алебарди. Шрами на обличчі у мушкетера. Полк Віолет-Руаяль тримає варту. Полк Грі-Руаяль відходить. «Пропустіть, до Монсеньйора...» — рука з перснем відхиляє нетерпляче алебарду. Мушкетери салютують. Пан королівський радник. Ці двері в Пале Руаяль з заулка. На башті Сен-Жермен-д'Оксеруа, що проти Лувру, б'є одинадцять. Радник звично йде по широкому коридору, де мигтять ліхтарні. Сходи праворуч, ще раз праворуч, ще одна варта. На дворі теплий дощ. З киреї цяпотить. «Передишок, у Парижі не достає хліба. Передмістя помимрюють. Мир, слава Богу, в Німеччині кінець... Пропустіть, це я...»

Нарешті. Мантія зайнялась вогнем, але ні — це один колір: вогню в ватрані й кардиналової мантії. «Лакей Колонни добру кар'єру зробив, а був собі абатом, звичайнісіньким абатом... ну, це не Ришельє. Ніколи не позбудеться італійського акценту. Як тоді, в 36-му, під Пінеролем вибіг між дві армії, підняв руки й кричав: «Згода, згода», — смішний такий оберемкуватий абат, а від того дня почалась і кар'єра... Легко робити кар'єру, втім, коли б не Анна...»

Радник терпеливо чекав. Кардинал дочитував книгу. Сидів перед ватраном, заложив книгу биндою, повернув обличчя, смагляве, аж зеленкувате, риб'яче, а очі — чорні галочки.

— Я гадав, ви вже не прийдете, Ле Телльє...

— Важливі справи, еміненціє...

— Давайте, давайте швидше, ось знов... Дурниці. Боже, які ті люди обмежені... Памфлети на пані королеву...

— Хто писав, еміненціє?

— Безіменно видано, але Сент Аман, пізнав за стилем, він — без сумніву... Що з Мюнстера?..

— Траутмансдорф в імені імператора домагається розв'язання лотарингійської справи...

— Але нема мови, найменшої мови не може бути, — кардинал упер баб'яче брякле обличчя, з ватрана його обдало сяйвом, нижня частина лица перебувала в темряві, — хай собі виб'ють з голови. Верден, Мец і Туль — французькі міста. Шкода говорити. Та само, як і Страсбург. Ми не на те кривавились, щоб не стати твердою ногою й на правому березі Рейну.

«Він не бистроумний, як Ришельє, але упертий, як цап, — подумав радник, — бере упертістю...» — і сказав:

— Значить і Філіпсбург?

— З нашою залогою принаймні. А Брайсгав наш, без дебати. Якщо наші послы в Мюнстері цього не розуміють, то вони здецидовані ^[13] йолопи. Брайсгав — це ж ключ до Південної Німеччини. Наше завдання — ослабити як тільки можна німецькі князівства.

Кардинал підійшов до карти. Мантія зашуміла. Кардинал Мазаріні починав товстіти, але зберігав ще свою присадкувату елегантність.

— Це й в інтересі Відня, еміненціє...

Мазаріні обернувся й меркло, як риба, засміявся.

— Відень, хоч і католицький, але такий же німецький, як все, що на схід від Рейну. Гадина мертва, але отруя ще діє. Якщо б ми були іншої гадки, тобто коли б ми вірили більше в католицизм німців, як у їхнє прагнення до єдності імперії, ми б не підтримували протестантів. Все, що роз'єднує німців, — в інтересах Франції.

— З Мюнстера ще запитують про становище супроти шведських вимог...

Кардинал пожував.

— Цими союзниками треба користуватись як отруєю. В міру — виліковує; забагато — вбиває. Не маємо нічого проти того, щоб шведи сиділи в Уседомі, скажімо, в Штетині, так, це ще йде, але Бремен, ні, сеньйоре, це вже занадто... Взагалі, ця мюнстерська веремія починає мені не подобатись... Цей мир виглядатиме надто хирляво...

— Кожний мир є початком нової війни, еміненціє...

— Зовсім правдиво, Ле Телльє. Я грию руки, бо холодно... Ле Телльє, шведські вимоги — це тільки бруньки, а от квіточки, чекайте... Весна пізня й студена... Ага, Септентріони^[14]... Радник звітував про авіза^[15] Шанюта з Упсали, про лист графа де Брежі, амбасадора Його Величності Найхристияннішого короля в Варшаві.

— Що пише цей нечемний пан? Де Брежі, між іншим, накладає з моїми вельми любими приятелями, що субсидіюють ці ідіотичні памфлети...

— Король Владислав, як звичайно, знітившись у нерівній прі з магнатами, проводить час з веселими дамами...

— Приємне заняття, — всміхнувся кардинал, — а його гостець?..

— Дехто, — продовжував Ле Телльє, не відповідаючи, — занепокоєний, так пише де Брежі, привидами ребелії^[16] в Україні...

— Ребелії в Україні?

— Граф де Брежі вже декілька разів писав про це, а резиденти в Геданумі й у Константинополі потверджують: ввесь долішній Борисфен кишить від озброєних людей. Де Брежі вважає, що це можна було б трактувати як звичне хвилювання козаків і хлопства, якщо б на чолі ребелізантів^[17] не стояла людина, відома й нам, еміненціє...

— Хто такий?

Мазаріні зукоса дивився на радника.

— Капітан козацького корпусу, що бився під нашими прапорами під Дюнкерком, емінінціє, звать його Теодат-Зіновій-Богдан Хмельницький...

— І яка ваша думка, пане раднику, про цю людину?..

Радник погладив собі борідку.

— Я його пам'ятаю, бо мені доручено було тоді справу підписання контракту з ним. В цій же справі затягу корпусу козаків, що пішли під Дюнкерк. Це людина з породи Валленштайна, емінінціє. Амбітна й кріпка, талановитий кондотьєр, з доволі неясними цілями. Він тоді мріяв про священну війну з Туреччиною, але чого прагне тепер, не знаю... Втім, де Брежі потверджує мою думку. Це необлічена людина, скрита й сповнена химерних планів, палкий, але вистигне вмить, як кожний козак... Боюсь, що його чекає лобне місце в Варшаві... Польські магнати не панькаються з ребелізантами...

— Гай-гай, — задумано сказав кардинал, — хтозна, фортуна змінна...

Він сів до стола й широким розчерком підписав декілька актів, що їх подавав йому радник Ле Телльє. Це були інструкції для мюнстерських пленіпотентів^[18], наказ до резидентів у Відні й Регенсбурзі та дрібніші проекти нових податків, декілька наказів про арешт. Після цього він підвівся й радник зрозумів, що йому час іти. Кардинал хотів залишитись на самоті. Радник низько вклонився й вийшов. Мазаріні підсів знов біля вогню, а тоді з-за завіси, що відгороджувала частину кабінету, вийшов, жмурачись від світла, чоловічок тихої ходи, лисавий, благовидий, весь у чорному, в подорожніх високих чоботах, з рапірою при боці. Кардинал поглянув на нього й беззгучно засміявся. Чоловічок дозволив і собі посміхнутись.

— Я, пане Шевальє, — сказав Мазаріні, — маю підозріння, що Ле Телльє секретно накладає з моїми добрими приятелями з табору пана Конде. Буде зле, ой буде лихо... Варто було б дерева на пару шибениць у Парижі, ці памфлети і ці всі дурниці не ворожать доброго, нічого доброго не ворожать... Але я, пане Шевальє, — кардинал підвівся й риб'яче обличчя його спломеніло, скривилось злобно, мстиво, — я прикидаюсь, я злагідною, я зм'якшую, але коли треба, я атакую, я вмю атакувати... — Він схолов знов. — Я тому не говорив при ньому про Хмельницького...

Він пройшовся, мантия шамшіла, а П'єр Шевальє, кардиналів агент, стежив за ним, схиливши набік голову. Очиці його заплющились.

— Козацька реbelieя для нас така ж корисна, як повстання в Нідерландах проти іспанців або заколот цього пуританського генерала кавалерії Кромвеля проти Стюартів. Що пише вам ваш знайомий, цей Мрозовицький зі Львова?..

— Переговори в Криму добігають кінця, емінінціє. Великий візир дав наказ Бахчисараєві підтримувати ребелізантив.

— Дуже добре, — пхинькнув кардинал, — що далі на північ простягнеться вплив Порти, а через те й наш, тим краще для справ Його Величності Найхристияннішого короля...

— Мрозовицький надіється на Семигород...

— Добре діють панове агенти Хмельницького, на Мадонну, добре діють!

— Крім Мрозовицького, кавалера бистрого ума й великої фантазії, діє там ще дехто, емінінціє. Навіть зі святої когорти о[рдону] о[тців] єзуїтів... За мого побуту в Україні я придбав собі добрих знайомих...

— Підтримуємо козацьку реbelieю якнайдискретніше, — розгорнув кардинал книгу, заложену стьожкою, — але по змозі, за найчиннішою участю всіх наших можливих засобів. Завтра ж, пане Шевальє, виїжджаєте з Парижа. Перед тим попередьте Мрозовицького про наші рішення, але якнайдискретніше, ви зрозуміли?.. Що швидше ви будете в обозі генерала Хмельницького, то краще... Ми не маємо ніяких причин підтримувати друзів наших ворогів...

Шевальє кивав головою, улесливо схилив її й застигав. Кардинал поворушив щипцями жар. Іскри бризками розсипались. Щипці розжарілись.

— Так, друзів наших ворогів... Варшава, Відень, Мадрид і тутешні наші крамольники — одна гадина, яку треба задавити, безжалісно й якнайшвидше. Всі ті, що не бачать грядучого віку, коли не привілеї станів, не примхи іменитих і визначних, не пиха хоч би й найзнатніших ледарів, п'яниць і розпусників, а суверенітет держави вирішуватиме, мій дорогий пане Шевальє. Хто того не бачить, той сліпий. На те були всі змагання нашого великого учителя, покійного кардинала Ришельє, на те праця вашого покірного слуги. А прогнила будівля Речі Посполитої тільки жде удару, щоб розвалитись. Козаки

прискорять кінець цього монстра. Хмельницького я знаю, і шановний пан радник помиляється: він знає, чого хоче. Це людина з тієї глини, з якої ліплять Цезарів. Не прибильшую й не зменшую: якщо він умітиме володіти черню, цією *bellua sine capite*^[19], то там, над Борисфеном, можуть народитись великі речі, пане Шевальє. І ми вмітимемо з того витягнути й нашу користь...

— *Bellua sine capite*, — шепотів П'єр Шевальє, письменник і кардиналів агент, йдучи потаємними сходами, щоб оминати вартових. В заулку кіт перебіг йому дорогу. Але не обходив її: котів у Парижі розвелось так багато в останньому часі, й вони втратили, очевидно, свою прикмету звістувати лихо.

* * *

— *Bellua sine capite*, патре Генцелю Мокрський, добрий мій учителю, ти знаєш їх, братів моїх сердешних, земляків моїх єдинокровних. З віток, з урочищ, із лугів і річок іде, валить валом сірома. Пішо й кінно йдуть. *Bellua*... Дам я раду з нею? З голоколінною сіромою, з п'янчужками буйними, з андиберами безбожними, з дейнеками, з бражниками, з бродниками, з левенцями?^[20] Боже, поможи мені, Боже, не облиш мене. Капітане небесний, сильний і мудрий Ти, Господи, а я воїн Твій простий, знівечений, зламаний кривдою. Хміль мине, але не мине моя люта пристрасть. Рана ятриться моя, рана ж моя пекуча. Шкода говорити. Того не вернеш, того вже не вернеш, що було. Раювання не буде, тихого Суботова вже не буде, білого світу, медвяного дня щасливого. Ніч кругом. А я йду. Ніч кругом, а дороги не видно. Птиці Дніпрові, мотилі полум'яні, чайки й ті крильми мигтять, як вогненні вісті. Й вода — кров. В крові тільки ганьбу змиєш. З усього омиєшся. Чистий станеш. Так, Боже, чистий... Соловейко співає. Казав Конецпольський: «Як соловієві спів, так козакові бунтування».

Добрий був пан Конецпольський, пішли б ми з ним на турчина, його мості королеві придбали б слави не смертельної й поскромилі^[21] б тоді кролевенят.

— Так заспіваю соловієм, чи що? Але й заспіваю вам, кролевенята, пани мої кохані, пеські ви синове, прелюті й заюшені, на славу новій Речі Посполитій, на славу пану королеві нашому заспіваю. Зітну вас,

Чаплинських і Дачевських, великих і малих, зітру вас упень. А народові славному Роксоланії, Україноньки моєї, придбаю честі. Насіння не залишу з периноспалів, нераносталів, фазаножерів, у шатах позлотистих, у деліях^[22] соболевих. Не за себе, а за всіх, мості королю, прости м'я. Моя кривда — кривда ж і народові всьому благочестивому. І твоя теж, плохий же ти чоловіче, мості королю...

— Соловейко співає. І там співають, в обозі. Нові йдуть. Гомонять. Всі на Базавлук. Всі на Бецький острів. І сто тисяч їх прийде. Спалахне марево. Вже не вгасиш, пане гетьмане коронний, і ви, пани Калиновські, Заславські, Сенявські, Вишневецькі, Сапіги, Збараські... Відступили-єсте колись від матки-отчизни, так тепер не просіте ласки в неї. Не вгасите її, гніву отчизни не втишите, хіба зі мною — й я згорю тоді, спопелію.

- Йти вже пора. Там чекають. Курінні чекають і пан кошовий.
- Може, вісті нові від любих друзів, від споборників моїх...
- Олено, Оленко моя, ластівонько тиха?..

* * *

Весь генварій і фебруарій Хмельницький прожив у Січі... Дяк Кунаков слухав, гладив хвилясту русяву бороду, а на ній зачепились крихточки хліба, риб'ячі остяки. Погикував, бо уконтентували, в Литві добре контентують послів Його Величества. Крізь слюдові шибки в заїзному дворі тикалось бліде оршанське сонце.

Болотов, так той їхав із Києва. Аж по вуха був забрьоханий білоруською грязюкою. Гнав на зламання шиї, щоб здогнати думного дяка і його почет.

— Ну, а як же він від погонщиків тих, від реєстрових, що його спіймати хотіли, як же він від них відбився, я кажу — чигринський той сотник, га?..

І до сну хилило, й очиці маленькі-масійські стали. Ледве перемагав солодкий сон.

Болотов, молодий, порвистий боярин, стишив голос (кругом раювала шляхта):

— Богдан Хмельницький послав к ним, к реєстровим, от себя черкас, двух козаков и велел говорить: для чего де они на товарищей своих единокровних, паче же единовѣрных, вооружились? А они де не

о себе, но о благочестивой вере християнской, и они де погонщики, если на благочестивую веру возтали, с ляхи соопча, и они де Богу ответ дадут... А Богдан де со товарищи против них, единокровних и единомерних, своих сабель не поднимают...

— И што погонщики?

— Черкасы тогда перебили часть жолнеров, а остальных разогнали и пристали к Хмельницкому. Принял их с радостью...

Кунаков зареготався. Гусячі лапки біля очиць замигтіли тучно.

— Я думаю, Іване Васильовичу, що він їх з радістю прийняв...

Болотов не сміявся. Задумався. Зібрав у кулак коротку борідку. Браги не торкав. Доймала його думка. Їхав через Україну, насичену передгроззям. Світанки вставали мрячні, а тоді розцвітали багром. Гуділа земля, нишкли трави, мов у дождиданні ратей і війн. Пінились Дніпрові чорторії, рвались до моря хвилі-ненаситці. Щетинились ліси, шуміли, як би стосот загонів таборувало там, в чорноліссі. Ні, здіблена, розшуміла тая Україна.

— Розпалить, Григорію Федоровичу, — погода мовив Болотов, — розпалить пожар той чигринський сотник. Я його в ділі не бачив, але кажуть, що це не Острияниця й не Павлюк. Сто тисяч піде за ним. Все рушить за ним...

— Може, й рушить, Іване Васильовичу, а може, й ні, — сказав Кунаков, — кому охота в петлю лізти. Черкас лінивий. Почухається, пометикуює й махне рукою: мовчи лихо, аби тихо. Я черкаську натуру знаю.

— Злобляться до остервеніння, думний дяче. Ти тепер України не пізнаєш. Крик і стогін народний уподобляється грізній тучі всеповергаючій. Хватить польського ярма...

Болотов порвисто крикнув, аж мочимордна шляхта обернулась. Кунаков його втишив. З Литвою не треба займатись, її не треба дражнити.

— Бачив я коверзування польське в Україні, Григорію Федоровичу, — сказав Болотов, — яко гарпії, зо шкурою поїдають християнський народ, в кочі запрягають, повіриш?

— І повезе їх народ, — посміхнувся Кунаков, — Потоцький восковими зробить бунтарів. Вишневецький їх у бидло зовсім оберне...

— Пани, пресуча їх мати! — крикнув Болотов. — Григорію Федоровичу, згадаєш моє слово, коли прозрієш! Нощно і денно моли государя подати черкасам поміч. За віру, за єдинокровних і наших братів... — Кунаков випив браги, гикнув, обтер вуса. Вперся синіми-синіми очима, де й добрість, і лукавість, вперся просто в Болотова.

— Когда б государь наш і захотів дати поміч Хмельницькому, то я — думний дяк Кунаков — денно й нощно буду його всовіщати: ні одного рубля, ні одного стрільця, ні одного сокола не послати на українний рокош. Воздержимось, аки можна, і тоді тільки рушимо, коли й ляхи, й черкаси скривавляться до краю. До того часу, — він зсунув уперті брови, — Іване Васильовичу, остав предрозостні мислі.

— Но пошто, Григорію Федоровичу; я пользи хочу для нашого государства.

А тоді Кунаков нагнувся до нього й зашепотів гарячим своїм, тучним шепотом:

— Мислей не знаєш ти Богдашки Хмельницького, боярине. Може, це вор воров. Може, дай йому вікторії, то він не токмо по Віслу займе, але й Москвою затрясе, от што, боярине. Єсть же в тому укріпленні черкасов польза для московского государства?..

Болотов мовчав і слухав його. Не знав, що відказати йому. А Кунаков позіхнув і перехрестився широким хресним знам'ям. Товсті були пальці у нього, з білявими волосками.

— Добре годують литвини, чортові душі, Іване Васильовичу, уконтентували медвяно...

Шрам поперек усієї губи, шрам з-під Смоленська, блід на обличчі Болотова. Може, й правду говорив думний дяк?..

* * *

Полум'яні лілеї у Дніпровій сазі, на Бецькому острові розтанули в темені. Щезли кармазинові мотилі, золотобагрянні жуки. Здаля горіли козацькі вогнища, здаля шуміли табори. А туман знявся з плавнів, пішов по водах, сірий туман. Світало.

2

— Має хто звір'я? Віддай шкуру панові. Риба в кого є — давай данину панові. Воєнні користі, кров'ю твоєю здобуті, й ті мусиш панові віддати, який кінь чи оружжя буде в козака. А ще же когда случиться на козака вина й мала, то в казнях невірних превозхождаху мучительством. Правда тому, панове, що речу?

— Правда! Правда твоя, бурсаче!..

— Панщина до п'яти днів на тиждень!

— В барщині то й неділеньки святої нема.

— Хлопи, бидло прозивають...

— Ось, людкове, християнська братіє, що нам роблять пани, ось як знущаються...

Крізь юрбу сироматні^[23], голоколінків Томаківського острова, до воза, де стояв дебелий парнюга, званий бурсаком, із носом, мов слива, й чорним тонким вусом, протиснувся голомозий. Без шапки, босоніж, в одній серм'язі зверх голого тіла, порепаний від вітру, зчорнілий від побігу. Скинув свиту, скочивши на колеса, показав спину — аж чорну, таку посмагану.

— За жолудне, що не дав, жолуді збирав, щоб помолоти на жорнах, діточкам попоїсти, ось що, панове отамання, від його мості пана Пронського, щоб він і діти, і внучата, й правнучата його поздыхали від безвітря, безводдя, щоб чума їх пожерла!..

— Пронський, знаємо, знаємо... В того й рогате беруть, і ставщину^[24], й спасне^[25], й сухомельщину^[26], й поємщину^[27]...

— Й дудок^[28] беруть, сацюги...

— Слово, — крикнув бурсак і знов скочив на воза, — что есть мучительство фараона противу поляков тиранству?..

— Свого вдома не маєш, хіба опріч жони...

— Бре'! І жону твою зтягне собі в альков, коли йому забагнеться.

— Чума, браткове...

— Щоб їх пранці поїли, краще аркан, ніж пан!..

Від воза, як зайняв, таборились збігці й козаки. Під скелею, що розбивала хвилі, під велетенськими лопухами, а їх тіні ставали великі, як від дерев, лежали люди покотом на кожухах, біля возів парскали

коні, степові, кошлаті, тарпанні, басували де-не-де бахмати^[29], а на возі димили друзі люльками. Об стару грушу сперли сотки кіссів, тут же коваль перегартовував коси й ржаві шаблі. Ставало завізно й глітно. За ці ночі набились із того боку сотні нових збігців.

*...А козацька хата соломою не покрита,
присьбою не обсипана
і дровець ні поліна... —*

скиглили лірники біля кітлів^[30]. Підсліпуваті, підіймали голови, як гусаки, тягнулись до світла. Другого заїдала нужа, й сорочки в лірників подубіли, просмолені вщерть.

*...А жінка моя горя зазнала,
Всю зиму боса ходить,
Горшком воду носить,
З половика дітей поїть...*

— Звідкіля, божі люди?..

— З-під Полонного, братику... Красногуз Потоцький жити не дає, суча мати його породила на світ, жидам церкву віддав, всіх божих людей женуть, в кочі запрягають.

— Але кара буде, людкове, страшна кара з Карпат підведеться, — загудів другий дід. — Вершник виїде на шпиль, сам-друг, а на сідлі везе потвору, сиріч ехидну, хоч голова в неї людська. Вергне тую потвору в Дунай-ріку, а сам оберне своє лице, ще страшніше, бо се смерть. Се загибель панам...

— Слухай, сірома, слухай і запам'ят[ов]уй...

*...Та вже шаблі заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацьке
Не боїться турків...*

Не всі слухали муркотіння лірників. Коло них збирались здебільше літні й вже випочилі на базавлуцькому безділлі уходці. Іншим було не до них. Купами стояли одні довкруги казанів, ждучи каші, вихудлі вщерть; деякі з них ледве ходили, інші сиділи, підобгавши ноги, хто голий, хто в жовтій од глини сорочці, хто в сірому шкаматті. Висушені, як тарані, з позападалими сльозоточивими очима, з костюмами, що випирали з чорнілого тіла. Вошва їх обсідала, з гирей^[31] змітали їх пригорщами, ятрились у вередах^[32] їм ноги, сині чиряї з довгого перебування у воді випинались на шиях, червиве й покалічене було те братство.

— А то б саламахи достати, — зітхав каправий завошивлений подолянин. Навкарячках біля нього їв жито з пригороці той, що утік від Пронського. Він повеселішав. Очі йому світились. А хлопчак, що біля нього лежав, жуючи задумано соломинку, накрив голову від сонця великим лопухом. Шапки у нього не було.

— На срібній мисі буде мені пані Пронська, пранці б її задавили, фазанів подавати, Максиме, щоб я з того місця не встав...

— Так-таки гадаєш?

— Присяйбі, Максиме...

— Я б з тої срібної миси, — мудро озвався Максим, — та кулі лив, та в серце, та в панське, та в гадюче посилав.

— Ти з Заслава, чувать?

— З Росави я, і цей малий прибився. Удвох ми з останнім снігом вирвались.

— Чий ти?

Хлопчак не дивився на кріпака пана Пронського (його звали Вовгурою), русявий кучер вибився з-під лопуха. Хмури́в чоло.

— А тобі що?

— Не можеш мовити?..

— Тобі либонь ні...

— Вельми ти задавакуватий.

— То вже моя річ.

— Семенком його звать.

— Що ж тобі, теж непереливки?..

Хлопчак поглянув на Вовгуру через плече знехотя, як би дуката жебракові подав.

— А тобі все треба знати, мугирю?..

— А видно, що воно з панського коліна, щеня.

Вовгура взяв хлопця за плече й обернув до себе. Крогульцем [\[33\]](#) вдивлявся в нього, а стиснув залізними пальцями, аж хлопець засичав.

— Не займай, — крикнув Максим, — ти того хлоп'яти не знаєш, скурчий бику.

— Панське, то його тільки лобом об камінь.

Максим звівся. Був на дві голови вищий від Вовгури.

— Не руш, кажу тобі, злидню!

Вовгура вовчо відвів очі.

А з дальніх возів, ген аж під скелі, а за ними димились незліченні запорозькі костри, ішов гук.

— Хмель їде!

— Хмелеві дорогу, сірома!

— Божі люди, Хмель їде!..

Сірома зірвалась. Каліки, плохі, знуженілі, підводились з землі, здоровіші лізли на вози, обсипали скелі; дикі груші й дуби зарясніли від людей, хто хапав кісся, рогатину, коні заіржали, воли заревіли, табір, а кінця його не було видно, зашумів, загудів, закімшився, як клубовище черви.

Земля ще не вигрілась, але сонце за блакиттю, за білими хмарками, за орлами, що ширяли, жагтіло високе й палюче. Натовп хвилювався проти весняного леготу, що знімав снігові буруни на ріці, гуляв рогозом, сухим ковиллом, кульбабою.

В запорозькому коші стріляли на віват, віватування швидко наближалось.

Сірома не знала, чи переймати їй запорозькі вівати. Вона й не знала як слід, в чому річ, і Хмеля не була певна, чи це не той, що біля тичини в'ється, та чи взагалі є такий.

Семенко-хлопець і Максим вилізли на воза — перед ними хвилювався натовп, повідь гир обсмалених і кошлатих, деяких із сірими ковтунами, тисячі гир хлопських, уходницьких, андиберських. Навіть циганчуки були осьде, з мідяними сережками в ухах, були й гривасті гирі хлопів з-над Дністра — й звідти вже приходили, з ланів Потоцького-Ревери й підлого пана Сенявського. Натовп мовчав і роздавався. Семенко побачив запорожця з білою короговкою, він мчав, вимахуючи шапкою, що її мав у другій руці. Лірники ледве встигли винести ноги.

— Дорогу Хмелеві, дорогу старшому!..

І в просвіті між натовпом на гнідому аргмаку^[34] показався вершник. І він, а за ним панцерні, мчали так швидко, що юрба не встигала розглядіти. Та під грушею, де розташувалась кузня, оршак^[35] зупинився. Семенко міг добре бачити: на гнідому важко сидів кріпкий чоловік у зеленавому виполовілому жупані, у чорній бурці поверх жупана. Згорблений, чи то бгав зумисне велику голову в плечі, дивився, як вовк. Поростав бородою, брови зрослися на переніссі, й водив колючими очима. Лице відливало жовтизною — не спав, мабуть, довгі ночі. Поряд нього басували статні січові отамани, один з них навіть кошовий, сказав Максим.

— Хмелю, — крикнув хтось із юрби, — я тебе знаю, Хмелю!..

Розштовхуючи людей, Вовгура вибіг, закидаючи на голі плечі дерту серм'ягу.

Хмельницький сперся рукою об кульбаку й приглядався Вовгурі.

— У пана Закшевського, старости чигиринського, я, доїжджачим буди з паном Пронським, бачив тебе, як ти шапочку скидав перед пресобачим сином!..

Він реготався, добігши перед самого Хмельницького, шкірив свій крогульчий^[36] вид. А Хмельницький, зжовкнувши ще більше, штовхнув його носом чобота в груди так, що Вовгура заточився й упав носом у землю.

Юрба зареготалась, аж луна ляснула об скелі.

— З ким свині пас, з тим і пастиме, — промовив Хмельницький, і Семенко здригнувся від цього глухого голосу, що мов рвався зо скелі, — котрому ще захочеться про давніші колігації^[37] згадувати?..

Юрба мовчала.

— То я вам скажу, — почав Хмельницький, — хоч і шкода много говорити, а лучче і благополізніше діло творити. Сина мойого убили, люди, поганьбили жону, достаток відняли, все взяли, навіть походного коня, а мене на смерть осудили. Нема іншої нагороди за кров, яку я за його мость короля пролив, ранами вкрите моє тіло тільки для ката знадобиться. Я в Чигирин по мсту міг іти, пресобачого Чаплинського рознести на шаблях. Але тее не палить мене, паче вогню кривда не моя, а ваша...

— Добре говорить, — обернувся Максим до Семенка, — слухай...

І юрбою пішла хвиля. Вовгура підвівся, обтирав кров.

— Запорожці, єдинокровні браття, не видали на поталу, — Хмельницький поглянув на кошового, — слава за це панові кошовому. Його мосьть король Володислав, дай йому, Господи, многі роки предовгої і щедрої жизні, сказав мені: праве твоє діло, але не законом доб'єшся ти свого права. Не в трибуналах, не в гродських судах... Згадайте, козаки, так мовив король його мосьть, що й ви — воїни, і шаблі — ваша охорона...

Знов шепіт пішов натовпом. Люд не шиширхнув. Весняні хмарки плили й кричали високо орли.

— Маю шаблю в руці, — крикнув хрипко Хмельницький, і луна покотилась по всьому таборі, — ще не вмерла козацькая мати!.. За кого хан, той і пан. Кримський хан Іслам-Гірей посилає нам на допомогу перекопського мурзу Тугай-Бея, відважнішого і удалішого з усіх кримських мурз. Чотири тисячі чамбульних^[38] веде мурза до нас. Коли хочуть кролевенята, щоб ми соловіями заспівали, то заспіваємо їм, пани-браття. За віру ідемо, єдинокровні брати, за націю нашу, а ляхи її до розпачі довели. Схоронить нас Бог і подасть потуги, бо правда наша і Бог з нами...

Він замовк і заплющив очі, як би молився чи метикував. А коли луна віднесла його останнє слово й замовкла — вмирала проти південного розжевреного сонця, натовп, втім, і не добравши, про що йшлося, збагнув, що ця людина під грушею, у виполовілому жупані, — його остання надія. І коли Хмельницький повагом повернув до запорозького коша, юрба заклекотіла. Найближчі йшли поряд з аргамаком, вели його за узду, клишоногі, вошиві, з ковтунами на головах, голомозі, нагі з жердястими ребрами, тільки в самих дертих шароварах, із шкаралущею бруду на плечах, бородаті, цигани, хлопи з-над Дністра, погоничі биті й тавровані йшли поряд з ним. Лірники сочили сльози з більм, плакали й інші, а ті, що вели коня за узду, що бралися руками за Хмелеву бурку, вили, вигукували, співали. Лірники, заводячи, кінчили:

*Мушкетери без курків,
а ще серце козацькеє
не боїться турків...*

— Ідемо, малий, — крикнув Максим Семенкові, що перся наперед,
злюще розштовхуючи голоту, — каші не застанем...
Але хлоп'я підбігало, його не слухало.

3

— Вічний мир, пане підчаший луцький, ваша мосте Львисерце-Виговський! Вічний мир прийде, бо мусить прийти, коли віримо в людський рід, коли віримо в людину, твір Божий. Скільки ж бо втрачено чину, скільки розгублених сил у служінні Марса? Йде ж людськість уперед, вперто й послідовно йде, не скажіть мені, що й вашою мрією — тільки війна, тільки тінь меча над юдоллю цією...

І магістр Гедеон Юрій Рославець, у горінні свого, хоч і недовірливого, але порвистого ума, показав презирливо на це все, що довкруги, — на злотолиті од полуденної спекоти, запылені мури львівських вулиць, на квітіння садів, що збігали зі Святоюрського узгір'я; кишма кишить веселий люд, але все одно юдоль, це тлінна юдоль...

А його мосьть Іван Львисерце-Виговський, цей неуклінно усміхнений під своїм русявим вусом, цей лагідний, з провесінню сіривих очей лучанин, незлобиво мовив:

— Вічний мир, магістре? Хіба не думаєте, що й я прагну тільки Марсової охоти, й я делектуюсь^[39] бряжчанням оружжя? Гай-гай, помислити тільки про розум людський, про вперте змагання його в виш — адже ж іще Леонардо сказав: ще «будуть у нас крила», адже ж homo eruditus^[40] про що може марити інше, як не про радість творчості, радість крилатої мислі, радість відкриття, магістре, але...

— О, але, але — завжди ви зі своїм вічним але... — тупнув ногою розпалений магістр, спересердя перекинув падуанську мантилью через рам'я й клунок із книгами — єдину свою фортуна.

— Може б, і я, — сумовито поглянув Виговський на пале квіття вишень, що кучеряво схилились над муром, — може б, і я віддав себе залюбки студіям. Близький мені Абеляр, близька мені математика й геометрія, в священних афінських гаях хотів би я проходжуватись у тихій розмові, хотів би я оновити римське право за законами нової юридичної логіки...

— Та, ваша мосте, суєта вас принадила, золота жага цього королівства мізерного, гонитьба за шанобою й пихою?.. Посперечаетесь, чи війна — отець усіх речей, знаю.

— Меч на землю принесено, не мир, мій друже. Відложимо на час ваші мрії про вдосконалення рахункової машини, що її почав конструювати пан Паскаль, ваш паризький учитель, магістре, — він посміхнувся, — машини, яка б вмiла не тільки аддиції й субтракції, але й мультиплікації й дивізії^[41], відложимо, бо не час, не час нам...

Хмари, як галери, галери дужовітрилі, хмари, як орлі крила, розгорнені над блакиттю, хмари плили над Святоюрським узгір'ям, а промені кривавими списками протинали їх — там угорі йшла битва елементів.

— Родиться людина, — сказав далі Виговський, — як нице ніщо, прийнявши Бога, тільки стає на дорогу дітей Божих, чи ж має право, забувши про братію свою, таку темну, таку безталанну, хотіти собі лиш спасення?..

— Мало було б мені діла до обездоленої темної братії, — пхивнувся магістр, — черва хай зістанеться червою, а орли і самі полетять у підхмар'я...

— Ваші погляди близькі до ересі, — посміхнувся Виговський, — хоч ви визнавали мені, що вірите в Бога-Сотворителя, хоч кажете, що божеська іскра у вас снажить вас чинити добро. А що ж є Отчизна, — спинився він, осяяний сонцем, схилив своїм звичаєм голову набік і так пронизливо, так таємничо вдивлявся в магістра, — Отчизна...

— Всесвіт — Отчизна моя, — сказав Рославець.

— Хто всюди має, той нічого не має, але облишмо. Так тим більше, майстре, — посміхнувся Виговський, — коли тиранством гноблений ефіоп чи калмук, чи ж не станете й на його захист, бо ж і він людина, й у ньому є дух — іскра Божого...

— Стану, так мені допоможи Боже, бо в свободі народжується людина, й ніхто їй не сміє свободи відбирати...

— Тож бачите, — тріумфально вирік Виговський, — за свободу, за мир, за людину — дитя Боже — мусимо змагатись. Заснуємо вічний мир і почнемо новий день для людства, але тих, що проти нас, тих назвемо дітьми дияволовими...

— І тих знесемо, — в запалі сказав Рославець, — духом нашим, ваша мосте Виговський!..

— Духом і мечем, коли треба... Може, тим мечем, що нам син Божий приніс... А може, й земного, залізного треба буде нам меча...

Рославець відсунув берета на потилицю й чорне, блискучо-тучне, неуложене його волосся розмаялось. Надив його цей тихоголосий, цей луцький юрист, цей диспутант з обличчям Цинцината, хоч і проглядав фальшивість його інкурзій^[42] в теологію; підозрював і у ньому прихованого безвірника. Строге обличчя паризького вчителя Томаса Гоббса, який нещадно вчив, що тільки держава — початок релігії, тільки держава — добро, пригадувалось безугавно в диспутах з Виговським. Але сам магістр признавав, що, прибувши із заходу, відбившись від дому, може, й далекий від мислей і хотіння тутешніх людей, земляків, не розуміє того, що палить їх. Може, судить їх іншим судом, тут земля згоряє, тут не треба метафізики, а діяння й простоти.

— Якщо я пристав до вашої акції, мості Львисерце-Виговський, — строго сказав він, — то це тому, що розуміння божеського мудрого порядку дала мені математика, й вона, що є верхів'ям людського ума, допомогла мені вміти відділяти добро від зла. Математика служить тільки добру. Йду з вами, бо прагну ладу, *ordinem novum*^[43], пане підчаший!..

— I ordo novus настане, магістре. Це така ж правда, як та, що її безсмертний Регіомонтанус назвав тангенсом з відношення протикатети до катети, ви бачите, — посміхнувся Виговський, — що й волинських юристів цікавить іноді геометрія...

— Особливо, коли йдеться про фортифікаційні проекти, — лукаво посміхнувся й собі Рославець, — бувають же іноді юристи будівничими укріплень?..

— Так як філософи дипломатами...

Та вдаряв Благовіст і у ввійстя собору пливла юрба. Заїздили ридвани й кочі з гайдуками, цугами завертали знатні під дім Боїмів, панство шляхетно уроджене, крелевенята на Язлівці, Підгайцях і Бродах, виступали в червоних сап'янцях, в позлотистих деліях, відкладали соболіні шапки з чапліми перами, увіходили в дім Божий, тільки злегка потуплюючи очі, але їхні гострі вуса так і пнялись угору, нездоланно, гордовито — далі шпалером^[44] стояли офіцери львівських корогв, орлята руського воєводства, відводили смілим зором панянок. А ті в товаристві старших паній, піднявши трохи важкі фалюндишові^[45], адамашкові^[46] сукні й показавши носики посріблених черевичків, ішли в храм, спинившись на хвилину коло

посвяченої води в захристії^[47]. Підійшов і його мосьть намісник Луцький. Може, й зумисне приспішив кроку, відсунув легко якогось хорунжого, що стояв у шпалері гульвіс. Замочив пальці у святій воді саме тоді, коли й панна в брокатовій^[48] іспанській гупелянді із накрохмаленим коміром й у парчевій шапочці, панна чорноока, затінена опущеними віями, підійшла й собі до води. Поглядом зустрілись, зустрілись і пальці їхні в воді, панна зсунула брови й промайнула її очима проміниста стрілка, промінь упав на спокійне обличчя, але тільки на мить: осінила і себе хрестом і шамшіла сукнею, пішла повагом у храм. Виговський ступив і собі далі, але його затримала рука: «Позволь ващець». Перед ним стояв офіцер гусарської корогви легкої коронної кінноти, ставний рубіжник з коротким вусом, з твердим скелистим обличчям. Вийшли на паперть.

— Вашець знає, хто ся панна, що брала з тобою воду?

Виговський гречно мовчав, як би усміхнений.

— Що ся панна — Олена, каштелянівна Новгородська, Стеткевичівна, не знаєш либонь?

— Знаю, вашмосте, а в чому річ?

— А в тому, що коли вашмость схотів би до панни Стеткевичівної в зальоти йти, то перше підеш до мене, щоб тебе моресу^[49] навчив, як Януш Корсак єсьм.

Виговський легко вклонився.

— Рач^[50] же навчити, вашмосте, коли себе за такого доброго вчителя вважаєш.

— Хоч би й зараз, — рикнув пан і потягся собі до карабелі^[51].

— Не випадає перед добрим храмом, — гречно відмовив Виговський, — але на оболонні, після служби, з приємністю.

Він повернувся, шукаючи Рославця. Пан Корсак, розгніваний, постояв і приєднався до своєї громади. Рославець підізвав луцького намісника на узбіччя в садок. З ним стояв добротний панок з лисячим видом, у німецькому вбранні. З дороги, бо високі чоботи припали сірою порохнявою.

— Пане Яне, — зрадів Виговський й простяг йому руки, — як Бог милує, ваша мосте Мазаракі?..

Лисецевидий панок, не похвалюючи, хитав головою. Глядів бистро й неспокійно, втомлений, видно, до краю, ледь стояв на ногах.

— Вашність, мусиш встрявати в бурди^[52], та ще й з ким — із рубайлом Корсаком?..

— Ви знаєте, що я не арматор^[53] бурд, — тихо відказав Виговський, — але як же було інакше?..

— Не маєш права, пане підчаший, — прищулив очі Ян Мазаракі, — ти не належиш до себе й на привату ніхто з нас не має нині права.

— Ad rem^[54], — сказав магістр, — після того, що я чув від вас, час справді не жде.

— Я з Варшави, — промовив, стишуючи голос, Мазаракі, — я вдостоївся розмови з його мості паном королем...

— І що ж?

Виговський нахилив украдливо голову — чи по звичці, чи щоб краще чути. Промені золотили сходи до собору, остроги статних офіцерів. Мірно били дзвони.

— Його милість виснажений недугою, але його дух жвавий і багатий. Він покладає великі надії на пана Богдана й прорік: «З Богом, на славу Божу, починайте...».

— Це ми знаємо й самі, — усміхнувся Виговський, чи міг, зрештою, він більше сказати?..

Мазаракі, що вважав догіднішим відійти звідси, не міг ще збагнути чистоту сумнівань Виговського. Consensus^[55] короля його мості — велике діло, за цим варто було мчати на зломання шиї до Варшави. Цей consensus розв'язує руки й може підняти й тих, що вагаються, а втім, і для самого пана Богдана це коштовна вість. Адже справжніх замислів Богданових ніхто не знає, навіть із coniuratio^[56]. Ракочій, Франція, Швеція й Бранденбург, ба й Януш Радзивілл, будуть легші до переконання, якщо король умив руки, не кажучи про те, що дав згоду; війна здійснюється за короля, за короля, полоненого кролевенятами.

— Хтозна, — повагом сказав Виговський, — за що ця війна. Коли coniuratio й навіть сам пан Богдан думає, що ця війна з ласки й на славу короля, то інші гадають інакше...

— А саме?

— Може, й не час про це говорити, але коли пан Богдан сам пише листи до нації козако-української й її кличе під оружжя, то вже ж, видно, не за одного пана Владислава рушить Роксоланія...

— Амінь, — сказав Рославець, — моя така ж опінія^[57]. Не за absolutum dominium^[58] його мості короля, а pro patriae libertate^[59]...

— Бог і його провидіння покаже правдиву дорогу, — гостро мовив Мазаракі, — я чиню волю капітана Хмельницького. Мості Виговський, ти вирушаєш негайно на Волинь і до коронного війська.

— Коли б ще був час провчити шляхетку...

Мазаракі зморщився.

— Coniuratio тобі наказує, пане підчаший.

— Я слухаю, — схилився Виговський, — хто б тільки мене заступив?..

— Я, — озвався хтось іззаду й поклав руку Виговському на рам'я, — я, мості наміснику, коли тільки скажеш...

Це було розісміяне обличчя, обпалене провісним сонцем, сміле й бистре, як блискавиця, та ж це був Іван Мрозовицький, паж королеви Марії Гонзаги, баніт^[60] і степовий побратим, а Рославцеві друг ще з Падуї й Парижа.

— Coniurationis fratres^[61] зібралися як один муж, — засміявся Мазаракі, — коли б я не був після трьох безсонних ночей, дискутував би з вами, але, простіть, не можу. Мості Мрозовицький — кості кинено, добрі вісті для пана Богдана.

— А ще кращі від пана Богдана, — блиснув разок білих зубів Мрозовицького, — пан Богдан виступив з Базавлука, з ним і кошовий. Патер наш Мокрський затирає руки.

— Що несподіваніше вдарить гроза, тим краще, — сказав Виговський, — просіть і патера Мокрського, як і я прошу всіх братів coniurationis таїну таїти. Нехай упадемо, як сніг на голову.

Мазаракі стиснув йому руку й покликав хлопчину, що вів за ними його коні.

А брати постояли, дивились, як звернув до Ставропігії цей хитрющий гречин. У Львові, в своїй купецькій конторі, снував містерні ниті — до Парижа й до Інгольштадта, до Стокгольма й до Запоріжжя, до Києва й до Несвіжа. Казали, що боліє за благочестіє, за нехтувану віру, адже ж був горливим братчиком Ставропігії, але Виговський розумів інакше — крамар-гречин збагнув, що землею йде глухий гуд. Тепер, цієї весни, розколеться небо блискавицями.

Вдарить гроза. Грози гніву не приборкати.

4

Іктар Ѓос, семигородський резидент у Львові, сказав:

— Що більше спокою в цих справах, пане Франциску Шебеші, тим краще. На холодну голову, на розумну голову десять раз відмір, раз уріж.

Франциск Шебеші, око князя Юрія I Ракочія, зітхнув і замовк, дивлячись у вікно, сухий чоловік з густими бровами, що зростались на перенісці, вже з сивиною на вилицях, не похвалював нерішучості резидента.

Дві сили зударились у цій війні — Ліга й Союз. Габсбурги й новий світ. Відень і Мадрид впали, пане Ѓосе; хто не сліпий, бачить, що іспанське століття смерклося, а світає століття Франції.

— Маємо ж бути слугами його величності найхристияннішого короля Франції, ледве визволившись від підданства його величності римського імператора?..

Франциск Шебеші зітхнув й замовк, дивлячись у вікно, а за вікном гас золотий день і в талі синів Високий замок Левового міста.

Що могли слабкі сього світу в розгрі великих? Від дюнкеркського порту до Неаполя й Сицилії, ген аж до Константинополя, до веж Ай-Софії, від Зунду аж до Земпліну, від Піренеїв аж до козацького Трехтимирова поле великої битви. Правом натури присмерки одних, зростання других. Кволіють леви Кастилії, никнуть додолу орли Віндобони й лілії Бурбонів лопочуть все вище, все вище у вітрах. Тінь кардиналова, тінь того, хто збагнув, що не берло й не тіара, а держава височиться над станами й обрядами, тінь Армана дю Плессі Ришельє, що зломив раз назавжди сили середньовіччя й викував у горні трудних літ ідеал нового єдиного королівства — держави — нації. Це він підважив світову монархію Відня й Мадрида в найболучіших вузлах: між іспанським Міланом і німецьким Тіролем, між Гравбюнденом і Ельзасом. Це він, заволодівши Пінеродем, підкорив Північну Італію й загрозив південному флангові імперії. Це він, не встряючи довгі роки в війну, нарешті вдарив, і так, що вже не Францію атакували цісарці, а імперію оточила Франція. Це Ришельє прив'язав до себе італійських князів, підбадьорив німецьких протестантів, втягнув у війну Данію, замирих Швецію з Польщею, щоб дати Густавові Адольфові вільну

руку в Німеччині, це він оновив союз з Портою, притяг до себе Англію, Нідерланди й Семигород...

— Так, — вирвався Шебеші з задуми, — це була велика людина, й у тіні її живемо. Що несе нам французьке сторіччя, не знаємо, пане Ѓос, але знаємо тільки те, що воно опора для молодих сил Європи. Невідоме майбутнє чи відоме минуле: руїна, темнота, мордування й неволя? Як молоді орли, розгортають нації свої крила в цій війні, й льот їхній у світлість, пане Ѓосе, не в темряву. Це сторіччя тому ще велике, пане резиденте, бо воно визволяє нації, які досі дримали. Не сваволя монархів, мій пане, не воля князів, не змагання станів за привілеї і не так уже й полум'я віри, як рокіт підземних сил, рокіт сил нації кермує історією...

Іктар Ѓос посміхнувся.

— І тому ви, пане князівський раднику Шебеші, так прислухаетесь до слів його мості Івана Мрозовицького й магістра Рославця, цих ущерть ребелізантизмом насичених умів?..

Шебеші відкрив вікно в сад резиденції. П'янила черемха. В гушавині лящав соловій. І багряно, багряно взялися доми Львова.

— Схвильований вашим авізом, вислав мене князь Юрій дослідити справу. Ці два дні мені дали багато. Не шкодую трудної дороги. Те, що пророкував покійний Габріель Бетлен, справдилось...

— А що пророкував небіжчик князь?..

— Те, що коли козацька нація діждеться вождя залізної снаги й волі, тоді їй судились величаві діла. Тінь кардинала Ришельє над українськими степами...

— І вождь?..

— Довгожданий найшовся. Богом даний вождь.

Іктар Ѓос стукнув кулаком, налився багром.

— Починає зі спілки з невірними...

— Почав із того й Франциск І і дав Франції силу. Найбистріша мисль — опора на півдні, на Крим і на Порту — натуральний союз для Роксоланії. І ми вмiли пригасити ненависть і забути воріжню, коли йшлося про великі цілі.

— Спущення з ланцюга безголової бестії — черні?..

— І ця бестія не страшна, коли найдуться міцні руки на приборкання. А вони є, ви ж самі казали, пане Іктаре Ѓосе.

Іктар Ѓос розвів руками.

— Що накаже його світлість князь Юрій, те чинитиму.

— А князь Юрій наказує: все чинити, що посилить ребелію. Бо, Іктаре Ѓосе, о Іктаре Ѓосе, — як не вмієте дивитись ви далі...

Він підійшов до резидента, загорілись багром позлотисті шнури, розшиття його вампсу.

— Що, раднику Шебеші?..

І Шебеші ще тихіше:

— Хмельницький може дати князеві Юрієві польську корону, от що, Іктаре Ѓосе... Як від Дунаю до Дону, від Бескидів до Понту блиснуть козацькі шаблі, блисне молдавський ятаган і булат малярської гусарії, як рушить все, що живе, все, що хоче жити, тоді новий лад пізнають і ці Богом забуті країни.

— Амінь, — схилив голову Іктар Ѓос, — може, ви там, в Шароспатак, й справді бачите далі, ніж я, смиренний.

— Те-ре-ве-ні, — зареготався Шебеші, — й ви бачите далеко, Іктаре Ѓосе, тільки прикидаєтесь. У Львові (він надпив вина, брунатного, густого) ви можете бачити більше, ніж ми в Шароспатак... Про *coniurationem*^[62] козацьку могли б знати більше...

— Лис Ян Мазаракі, агент Хмельницького, не в тім'я битий, — сказав Ѓос, погладжуючи вуса в задумі, — гречин Мазаракі, кута бестія, своїх секретів не зрадить, м'якенько стелить, але видобути від нього більше, чим сам схоче сказати, не сила.

— Мазаракі був у Шароспатак, — сказав Шебеші, — це тверда голова й має широкі зв'язки всюди. Так як і Мрозовицький, а хто, до речі, він?..

— Як і Іван Виговський, луцький намісник, — рубіжник; кондиція його не ясна, тут ховається, бо суди його шукають, був у в'язниці за благочестіє, а походження шляхетного, пробував у варшавському дворі, вчився в Падуї й у Парижі, був на Подніпров'ї — воїн меткий, але не він, не він *animus coniurationis*^[63].

— Рославець, цей філософ?..

— Пііта й математик, теолог і астролог, чорт його розбере, він усе вміє, все знає, навіть кров пускає й лічить теріяком^[64], але *in arte bellandi*^[65] — профан, це я перевірів. Це *instrumentum coniurationis*^[66], але не *animus*...

— А однак?..

— Однак coniurationem носом чую, пане раднику Шебеші, руку тверду й певну, гострий ум й інвенцію^[67], вміння перечекати й витривати, а це в політичних справах чи не найпевніше.

— Хто ж це тоді, Іктаре Гьосе?..

— Не знаю, не знаю, не знаю. Від зими товчється справа Хмельницького, й ниті йдуть через Львів із Запоріжжя, йдуть у Варшаву, в Відень, в Париж — чую це, знаю це, але не важусь нічого твердити...

— Стособача мати, — рикнув Шебеші, — цісарські агенти з бароном Вендельштайном тут, на низькому замку, напевно більше знають від нас!..

Іктар Гьос похитав головою.

— Не думаю, раднику Шебеші, козаки навчені досвідом, цупко тримають язик за зубами, а на гроші не лакомі, золотом нехтують; що ж до барона Вендельштайна, то й Виговський, і Мазаракі знають про його приязнь до Полонії. Де єзуїтом пахне, там їм нічого робити.

— А проте з кардиналом Мазаріні накладають, — сказав Шебеші, — це нам достеменно відомо.

— Мазаріні — як і Ришельє — пактує хоч би й з сатаною.

— Й ми пактуватимем, — крикнув, збагрянівши, Шебеші, — коли не Богом даний Хмельницький, а сатаною, то й тоді з ним пактуватимем, тільки б знести імперського ящура. Як йому королевенята, так нам Габсбурги в'їлись у печінки.

Гьос прижмури́в веселе око.

— А панята говорять у корчмах, що Хмельницький циррограф^[68] сатані підписав, ще в Туреччині.

— Добре зробив, якщо сатана йому обіцяв берло. За роксоланське князівство варто дати душу. Роксоланія — перла Сходу, Іктаре Гьосе, Україна ще здивує світ. А ми з нею, так нам допоможе святий Істван...

І Франциск Шебеші, радник князя Юрія Ракочія, розморений вином і розмовою з твердолобим недовірливим Гьосом, закловав носом, поникнув кучерявою головою своєю на важкий оксамит своєї гупелянди, дрімав, і марив, і снів.

Септентріони — Інфлянти, там ще зламати ягайлонську пиху пактом із Янушом, князем Радзивілло́м, — він же лютеранин, невже ж пішов би за єзуїтів? А Московія ведмежа, кошлата, дика. Чи правда, що там є області людей, з уродження лисих? Донські козаки, калмуки —

всі підуть за Хмельницьким. А гусарія князя Ракочія басує кіньми, жде ордонансу^[69], щоб перейти Бескиди. Заклекотить, заклекотить грайморе... А імператор, у чорному, спираючись на герлигу з золотою галкою, важко ступає по пустельних кімнатах Бургу. Ні, Габсбурги — ніч, єзуїти, ваша міць вже зламана. Шароспатак, столиця Семигороду, вмаяна маєм прапорців. І мудрий наш князь — Юрій І. Його ще коронуватимуть у варшавському соборі. Тоді Франціскус Шебеші може спокійно вмерти. Згаснути, заснути.

5

— Це не є довершена краса тіла, ні, це й не як спів, ані як пахить квітів або благовонностей, ані як мед чи манна, ні, це сяйво сяйв, що його очі не можуть бачити, голос голосів, пахить пахиттів, солодкість над солодкістю... Це є видіння Бога, Patris Seraphici^[70]...

— Ні, мій юний друже, — сумовито сказав капітан о[рде-ну] о[тців] єзуїтів Генцель Мокрський, — це не є видіння Patris Seraphici, це є кушення тебе демоном, тим, що докруги нас, що в нас самих...

Вони йшли тінистою вулицею, здовж садів Глинянщини, прямуючи до монастиря бернардинів. Львівські узгір'я розцвітали, акації стояли в пишному цвіту, був початок мая.

Поряд із отцем Генцелем Мокрським, строгим капітаном Товариства Ісусового, йшов чернець у шатах новіціату. Стрічні кланялись патрові Мокрському:

— Laudetur^[71]...

— In saeculo saeculorum^[72]...

Його знали у Львові, бо тут вже від кількох літ жив з наказу єзуїтського генералату, відкликаний з ярославської колегії. Але дехто обертався й за ченчиком. Надила його страшна краса, від неї відлітало земне, й це прощання зі світом вичитували люди на його обличчі блілого весняного кольору.

— Видінь Бога удостоїлось небагато, — сказав патер Мокрський, — сину мій, пам'ятай: перший стан, який ти можеш осягнути повною чистотою, відверненням від гріхів, молитвою й побожним життям, піднесенням життям духовним і тілесним, — це пургацію. Другий стан — це ілюмінацію, полегшення й вознесіння чистої душі до пізнання божеської доброти й краси, третій стан — унію — цілковите віддання душі Богові, об'єднання з Божою любов'ю. І тільки після осягнення цього третього стану ти можеш відчутти, мов доторк вітру, легке торкнення руки Господньої, врешті зазнаєш стану ніжної дрімоти, коли твоє все тіло стане зовсім тверде, мов з каміння, а струм неповторенної солодкості пробіжить тобою. Обличчя твоє буде звернене вгору, очі замкнені, а тіло почне помаленьку здійматися над землею...

Юнак аж здригнувся.

— Але це чудо...

— Так, це майже чудо, мій сину, або ласка, якої не всі, навіть найбільш чисті і пильні, не завжди гідні. Святий Педро дель Алькантара, Свята Тереза й ігуменя чину Візиток, Свята Марія у Лісбоні осягнули це в наших часах...

— О ні, ні...

Юнак схопив корчійно Мокрського за руку. Спинився, уритий. Його очі були повні сліз. Його бліде обличчя починало іскритись.

— Що з тобою, сину?..

— Мене гнобить моя негідність, моя страшна прив'язаність до цього світу, отче...

Патер Мокрський лагідно погладив його по руці. Вкрадливо шелевіли над ними акації. За садами вже займався захід, тихий, як падь шарлатних пелюстків на плесо ставу біля монастирського саду. Треба було вчити, треба було лагіднити цю молодість, необліченну, палку молодість. Є інша мета, ніж саме ця боротьба, ця важка боротьба з собою...

І патер Мокрський сказав:

— Великий розум, мій сину, поєднаний з пересічною побожністю, кращий, ніж найбільша побожність, поєднана з пересічним розумом. Не забувай про наші завдання, не забувай про наші особливі цілі когорти. Святий Ігнатій заборонив братчикам бичування і строгості супроти плоті...

— Чи справді, отче?..

— Так, мій сину. Добрий ловець душ повинен багато речей сприймати, не показуючи того, що він їх бачить. Запам'ятай це. Щойно згодом, коли він опанує свою волю, тоді, сину мій, зможе він кермувати своїми учнями так, як він того хоче. Наша сила, мій сину, сила товариства, не в аскезі, не в святості, а тільки в добрій організації... Ти не розчарований? Ти, може, іншого чекав? Чи не бентежить тебе моя мова?

Вони йшли далі, вниз, з узгір'я. Проти них, уже й не так далеко, мов на долоні, чарівливою іграшкою струнчив монастир о[рдону] о[тців] бернардинів. Вежа, мов свіча, взбивалась угору, черкала хмари. І мури, й верхів'я будівлі обдав захід, розгорнув сувій кармазину, темного, аж кривавого. Отець Мокрський завжди, йдучи цією дорогою,

не міг остоятись владній силі цього вечірнього краєвиду, цього лиховісного краєвиду.

І капітан зітхнув.

— І віками приречена ця пишна, ця благовонна земля, Богом обрана сторона бути довіку Campus Martius^[73]. Брязкіт меча й заграви. Вогонь і меч. Братня війна і січа. Постійний рокіт рокошів.

— Не говоріть, отче, — промовив юнак, перебираючи чотки, — я сам втілення цієї двоїстості. На мені прокляття приреченості цієї землі. Руського роду й я...

Мокрський посміхнувся з деякою гіркістю.

— Коли б усі люди руського роду були такі, як ти, мій сину, не знали б ми жахіття Солониці й Кумейків. Але скажи мені правду, тільки правду, сину мій...

— Що, патре? Ви знаєте, що від мене ви чуєте тільки правду...

— Чи не відзивається в тобі кров дідів, чи не кличе тебе твоя натура руських княжат, рубіжних лицарів?..

І знов ледве-ледве посміхнувся капітан о[рдону] о[тців] єзуїтів, вдивляючись пильно в юнака.

Але юнак витримав цей погляд.

— Єдина мисль моя, патре, бути достойним цих шат. Єдина мисль — повернути Схід на правдиву віру...

— Амінь. Не вертаймося ж до цієї матерії.

Ішли мовчки.

А в снігових хмарах, що плили над садами, над Львовом, над кафедрою й Бернардином^[74], страшна влада Женщини-Бісиці. Невгомної. Ненаситної. З'ява така близька — юнак заслонила набренілі очі. Точені рамена, до них би припасти спрагненими устами, злива золотої коси, залом атласної шиї, непокірні уста, розхилені уста, жагтіння жаги...

— Господи, молю тебе, спали ці мислі, ці привиддя демона знівеч...

...Біс перебігав дорогу. По камінних плитах його слід, його гусячих лап, свинячих ратиць.

Свята вода в притворі. Прогнання кушення, прогнані біси. Ллється шарлат крізь високі прорізи вікон. Тремтять свічі. Як душі, займаються їхні палахкотіння.

Господи, милостив будь мені, грішному.

* * *

Тверда воля, невгнута воля — закон когорти. Когорта спасе цей край. На Схід біжать дороги. Крочать^[75] браття, воїни когорти. Над Дніпро, в степи, де вихор схизми. Пропалена буде ця земля, навіщена вогнем і мечем.

Послушник торкнув отця Генцеля за рукав. Капітан стояв у глибокій задумі. Юнак біля нього впав навколішки. І з вітваря біла світлість, розтинала сутінь. Вота^[76] важучі, пишноцінні, діамантові, щирозлоті іскріють в свічах. Наливаються рубіни в короні Богоматері...

— Це кров, кров, патре...

— Тихо. Гніву Божого не відвернемо. Молімось за злагіднення його. Молімось за те, щоб ця хуртовина не спалила всього, що живе.

— Що таке, патре?

— Ще міцнішими мусять бути в цей страшний час, в цей день гніву воїни когорти. Вогненна проба зближається. Речі Посполитої, християнського передмур'я ребелія. Хмельницький виступив назустріч збройним і панцерним силам гетьмана коронного...

І вірні стали на коліно в сутінку, дехто впав хрестом, а шепіт, шепіт пішов під склепіннями аж до притвору.

...Шомберг і молодий староста барський Стефан Потоцький ідуть назустріч Хмельницькому...

...з коренем вирвати будяччя...

...нарешті стяти раз на всі віки козацьку потвору...

...Аннали Полонії випишуть на вічну пам'ять нескореної слави подвиг пана коронного гетьмана, оборонця рубежів: знесення січового гнізда розбійницького, приведення винників до правої покари.

...Свята Мати Ченстохівська й Обдахівська, хороните лицарів Речі Посполитої...

По скінченні богослужби патер Мокрський сказав:

— Пройдімось по садку. Натура заспокоїть пристрасть і приверне рівновагу ума. Ні, мій юний друже, скажу тобі те, чого не сказав би іншим: на цей раз над Полонією марево затяжної й важкої війни. *Ukraina vera est Campus Martius*^[77]. В сліпій злобі, в нерозумі й гордості не бачив з нас ніхто, ніхто, крім кількох далекозоріших, тієї

сили, що роками дрімала, зростала, клекотіла у підземних джерелах і руслах, проривалась іноді, як вибухи ще не зовсім скипілого вулкану, а що мали ми на приборкання тієї сили? Канчук, дибу й плаху...

Але юнак твердо сказав, мов бачив перед собою ненависного ворога:

— А що іншого, патре, заслужили ребелізанти, підлі пахолки, нікчемні хами Наливайко, Трясило, Павлюк, Остряниця, що порвались на маєстат Полонії?..

Гендель Мокрський здивувався жазі юного ренегата. Невже так скоро спалюється, вивітрює закон крові? Адже ж рід Збаразьких ще досі вагається, ще досі між Сциллою Полонії й Харибдою України... Юнак відповів на його думки:

— Юрій Збаразький я є, патре, правда, у світі, тут, у чині, я тільки смиренний Домінік. І, може, мучить мене, глодає мене мисль, що не всі з могого роду збагнули прірву темряви, в якій ходять, не всі доступили ласки...

— Але будши в ласці католицької віри, мій сину, хіба треба зараз же міняти й народність, мову й звичаї предків?..

— Тільки Полонія — запорука перемоги вселенської церкви. Тільки маєстат Речі Посполитої, тільки меч її лицарства прокладає дорогу благочестивій вірі... А руська народність, що роздирає мій рід, не зможе схоронити віри...

— Гай, гай, — зітхнув патер Мокрський. Він подумав про старого князя Збаразького, батька цього палкого ченчика, що й досі враз із князем Четвертинським й іншими з останніх руських княжат, уперто триває^[78] при своєму народі. Він подумав про наймолодшого брата ченця Домініка, князя Симеона, який, як признався брат Домінік, недавно потайки подався на Січ, побратався з черню.

— Розуму треба, сину мій. Силою силу не приборкаєш, а тільки посилиш спротив. Інших людей, іншої мислі й іншої руки, ніж тих, що досі розв'язували наші спори з Руссю, треба нам. Не хотіли того в нас знати, а тепер мають...

Пісок тихо шамшів під сандаліями. Вилито з миси неба шарлат крові. Вечір над королівським містом, завжди вірним. Ангелюс.

— Мають проти себе не безголову бестію, а воїна відважного і розумного, бистрого ума й великого серця...

— Невже ви так про Хмельницького, зрадника отчизни, говорите, патре?

Ченчик аж здригнувся.

— Так, сину мій, про нього. Це лев і орел. Це людина і римських чеснот, і може відродити Рим. Гай, гай — може, третій Рим у степах... Такі люди, як він, або великі розбійники, або великі реформатори. Він уміє порядкувати силами. Він вміє облічати їх і протиставити. Він навчився вміти і хотіти. Він знає таємницю того, що не всі знають: таємницю залізної організації. Він багато скористав з учення й практик когорти...

— Звідки ж він такий, патре, хто він такий?..

— Це мій учень, — тихо сказав патер Генцель Мокрський.

...Колегія недалеко фарного^[79] костелу в Ярославі, в тихому надсянському городі. Липовий сад у цвіту, білий мур у проміннях. Й серед юрби учнів, русявоголових, несміливих і бутних^[80] шляхетських дітей, — один з чуприною їжачком, з бистрими очима, кріпкий син державця жовківського пана Даниловича, згодом трибуна чигиринського Михайла Хмельницького, син Зіновій-Богданко.

Йшов поруч учителя, доброго патра Мокрського. З ніким, тільки з ним товаришував у час рекреацій^[81].

— Щасливий будеш, сину мій, доти, доки матимеш багато друзів. Чому не йдеш до гурту жаків^[82], Богданку?

— Не маю друзів, патре.

— Але чому?

— Називають мене вовком, Lurus — кажуть. А втім, що мені до них?.. Книжки — найкращі друзі, патре...

І показав йому книгу «Олександрія», лицарську оповідь про чудесний похід македонського кесаря.

Lurus-Богданко, справді, не мав приятелів, крім книг. Не любили його, й він нікого не любив. Ставав у час рекреацій у вікні колегії й дивився в далечінь, де Сян, де сині зариси Карпат. Відповідав коротко, тільки запитуваний, хотів бути першим, пильно сидів за книгами, аж поки вартовий брат не наганяв із читальні. Йшов у першій локаті^[83] через усю колегію. Закінчив її, вже сіявся вус, а коли відходив — ні з ким не попрощався, тільки з отцем Мокрським.

— Куди Ж тепер, Богданку?

— До Жовкви, а тоді на Низ. Батько обіцяв дати екіпунок^[84] на лицарську службу.

— Надить тебе Марс, не Кліо і не Мінерва? А може, слідами Парацельса, приятеля людства, пішов би ти, Богданку? Я тобі дам листи до Падуї або до Сорбонни на науку медицини.

— Ні, отче. Батько мій і дід були в службі Марса. Зрештою, — посміхнувся Богданко, — чи не найкраща доля на цьому світі — доля воїна? А війна з невірними — чи не краща служба людству?..

І поцілувавши руку патрові, пішов не оглядаючись, пішов своєю сутулою вовчою ходою, а патер дивився йому вслід, як зникав за липами, і замислився: який шлях зготовано цьому юнакові?

* * *

— Один я, — сказав братові Домінікові отець Мокрський, — один я на цілу Річ Посполиту знаю ціну цьому мужеві. Бо я йому змалку приглядався, вивчав. Хто скаже нам, які призначення таїло небо для нього?

Ангелюс, Ангелюс.

Ченці йдуть, похиливши голову. Ченці у брунатних і білих габітах^[85]. Темніє сад Бернардинів. Хмари пливуть над дзвіницею, важучі, олив'яні, на краях змалиновілі.

— Кров... Кров... Campus Martius... Патре, навчи мене, що чинити. Патре, ubi beatitudo consistat^[86]?

— Beatitudo in actu voluntatis consistat^[87], — сказав отець Генцель, — життя наше й ціль наша, і дух наш — боротьба. Сталити серце в боротьбі і перемоги ad maiorem Dei gloriam^[88] — ось благословення, якого собі просимо, брати Ісусового товариства, воїни когорти...

Посміх патра Мокрського був загадковий. Ні, він не все договорював братові Домінікові. І брат Домінік, в світі Юрій, князь Збараський, задумався на мить, чи має говорити йому все щиро, не ховаючись?..

Бузки співали, п'ялись на мури монастиря. Із садів розносили бузки співну пахіть у сіряву глітних львівських заулків. Верхи домів, церков, каплиць пили кров: корогва гусарії з'їздила від Арсеналу. Це було вибране лицарство руського воєводства. Шлейфи й бинди

прикрашали кіраси й наплічники. Старовинні мідяні й золоті ринграфи^[89] спалахували на грудях. Пардові шкури звисали з-під сап'яних сідел, зброя, цвяхована сріблом і злотом, горіла на баских аргамаках, що роздимали ніздрі, присідали, вигравали гривами, застоявшись у стайнях. А вершники, взявшись руками у боки, гордовито й порвисто споглядали на юрбу, що бігла за музикою, й крила за плечима, тільки що розгорнені до льоту, рвали вершників в похід, у степи, на порубіжжя, на бойове хрещення, на погуляння з Хмелем.

А попереду, з китягом бузку на кірасі, їхав, посміхався до панянок, обертався на рипучому сидлі, подзвонював кривою карабелею дамаскенської сталі ротмістр Януш Корсак, валечний^[90] рубіжний орел.

— На Хмеля, знатне лицарство!

— Під ноги візьми їх, ребелізантів, пеських синів, Корсаку!..

— Зірви гидру, лицарю!..

— На Полонії славу, на пострах бестії!..

— Віват, гусарія руська. Віват, непереможна!..

Молодий чернець стояв, зблід ще більше. Тремтів усім тілом.

— Нехай діється воля Божа, патре, це є відповідь на мої тортури, на мартиріум^[91] мого духу... Я йду до коронної армії, в Україну йду, отче...

І він побіг, тріснув хвірткою з саду, з монастиря на вулицю.

— Але ж і неспокійна у нього душа, ох і неспокійна ж... — прошепотів отець Мокрський і повагом пішов на вечірню.

6

— Larron, fils du putain! Faquin!..^[92]

— Ти, з швайцарцями бувши, навчився лаятись по-пранцюватуму^[93], Йорге фон Гартгайм?..

Гартгайм, ритмайстер^[94] наємних Шомбергового корпусу, гойдав на колінах Файстле, гірку маркітантку, що роздавала пиво й любов усьому зятягові, а це були ще кумпани з охматовської виправи, на жолдах^[95] коронного гетьмана.

— На смердючих хлопах нічого не заробиш, Крістгайнце Грумбах, у хлопа тільки воші за пазухою, ковтун на голові і постолі на ногах. Навесні ув'язати у цій глині, в цьому степовому чортovinні, то краще вже в Заславі вертіти хвости княжим огирам, як ми й вертіли всю зиму.

Файстле — нагідочка, товстенька й чорнулька, дехто бився об заклад, що жидівка, може, мадярка, але до регіменту^[96] прибилася давно.

— Йой, югу, ритмайстре!..

Молодик несміло вирівнявся на чорній габі, але її палив відсвіт від кострищ, який зайняв аж до зовсім темної смуги під обрієм, де була балка. Несло гнилою вологістю. Прохолодь навіть пронизувала.

Обрісти^[97] й ритмайстри Гартгайм, Грумбах, Кунрат, офіцери Лоренц Коль, Себастьян Шерлін, Георг Бурггардт, не сподіваючись алярму^[98] й цієї ночі, пили мерзенний алікант^[99].

— Стефан нічого не знає, — повторив Кунрат, посивілий на вилицях сухий баварець, — але Шомберг дасть раду. О, це школа Тіллі, камрати. За Шомберга не віддам усіх вождів Корони.

— Коли б не пив, — крикнув Гартгайм, — вождь, що виїздить п'яний на редути, для мене — нікчема. А добрий був вояка, поки не розпився...

— Тут розіп'єшся, з такими мочимордами забудеш, як твого батька звали. І тепер п'ють...

З польського табору стріляли, віватували.

Коні розбігались, перепуджені, в темні. Гайдуки гукали.

— П'яний похід!.. Якби цей Хмельницький не був дурень, три ескадри добрих кінників, й вони лежать, мов кнурі, — сказав Шерлін.

— То ж то й є, що він — холоп, — зсадив чорну Файстле з колін шорсткий Гартгайм, — смердючий холоп не має поняття про *ars bellandi*^[100]; нема гірше з холопами воювати, як я їх в Пфальці й у Богемії мав, сучих синів. Лярони^[101] — окопатись не вміють, шикувати не вміють, кричать, виють, Матер Деї. Якби мені золотом платили, я б не хотів у холопів служити.

— Який пан — таке військо.

— Запорожці — битний люд. Добрий воїн — козак.

— Піхота добра, так.

— Артилерії нема. Шанців не вміють копати.

— Рознесуть завтра, одна гусарія їх рознесе на шаблях.

— Kots Liechnam^[102], гайдуки всі кишені витрусять, нічого нам не залишать. Файстле, склянку!..

Гартгайм пив і співав, в такт вдаряючи рукояттю по столі, нашвидку збитому з дощок. І ритмайстри, довгий лисий Бурггардт, гугнявий Коль і короткий Шерлін, називаний непристойним ім'ям, співали разом з ним:

*Wir sind vom Ritterorden,
Doch itzund arm geworden,
Sie all zu Tod zu schlagen
Zu trinken ihren Wein...*^[103]

— Святий Юрію, faquin, нехай Потоцький нам пришле кращого вина, коли хоче завтра вікторії...

— Нехай пришле жолд, ще з осені не ранціонували...

— Прокляте королівство, королівство ляронів, товстопузів, п'яниць і галахур...

— Якби Хмельницький потріпав їм задницю, не пошкодило б.

— Якби не був дурень, не був хлоп...

Хтось відхилив полотнище шатра, станув. Високий, борода.

— Хмельницький — не дурень і не хлоп, обрісте.

Обернулись. Вільгельмус фон Франкгайм. Ритмайстер рейтарів.

— Gott helfe^[104], Вільгельмусе...

— Я знав Хмельницького.

Файстле позіхнула. «Wer da?^[105]» — крикнули за шатром. Порскали коні. Молодик соромливо заглянув у дроне шатро.

— Сідай, Вільгельме, сідай!.. Склянку, Файстле...

Вільгельмус обняв обома руками рукоять важкого палаша в залізн[их] піхв[ах]. Шрами сіклись на його лиці, попеластому, прикрому.

— Знали його ми під Марієнвердером, у 36-му, хто з вас там був? Ні, це інший затяг. Це ритмайстри Штайн, Сарторіус, Кастель, Куновіц — тих давно немає. Хороший воїн — це не дурень, Kotz Lung. Цей у штурм іде, як таран. А друге — хто з вас в Егері був. Папенгаймові^[106] кірасієри, нема серед вас? Так от, тоді бачили б ви Хмельницького.

Граманців^[107] не потребує. Він у службі Конде недаремно був. Він знає. Він знає, чого хоче. Я вам не суджу добра з цього походу. Як Вільгельмус фон Франкгайм єсьм.

— Лярони, — заgrimів Гартгайм, — то вони нас таки вивели в це болото, на поталу хлопам...

Вільгельмус здвигнув раменами. Треба вміти собі порадити. Обрісти й ритмайстри змовкли. Може, він щось більше знав, цей Вільгельмус. Але він нічого більше не хотів сказати. Викинув на стіл кості. Покликав до гальбіту.

— Бідний ландскнехт має одну долю, — промовив лисий Бурггардт, — лоба наставляти.

— В серце їм, в саму печінку, — крикнув Гартгайм, — було б за кого, старий. Ця пранцювата Корона не тільки не платить нам за рани, а ще й з тебе довжника, навіть на тому світі, хоче зробити. Файстле, де ти, йди сюди, Файстле.

Але Файстле вже не було тут. Вона стояла, спершись об віз, кругом хропіли затяжці, а вона дивилась: за виттям п'яного панського табору сходила зоря, тиха тремтлива зірка. Може, це була її зірка, чорної, босої Файстле, жолдацької наложниці, без роду й дому?..

* * *

Багрянні квіти розцвітали під постоломи хлопів. На світанні наливались листя майорану золотим полум'ям, тирса спалахувала враз із вітром, щоразу гострішим, щоразу гіркішим. А під вечір на сріблесті трави сідала хмарою сарана, летівши з заходу.

Проклятий рік, чорний рік.

— Жовті Води, — осадив коня перед Хмельницьким курінний Гладкий, молода кров, — урочище надозірне, для зимівників дозвілля — риби й звіря без міри, козацький заповідник, коли б не пани, хрін їм...

— Жовті Води...

Подавали запорозькі курені. Йшли мовчки, нахмурено; хто приложив ухо до землі, чув: рать іде.

Хмельницький перепустив їх. Битні, тверді козаки, знав їх з-під Цецори, Хотиня, Марієнвердера, Курюкова, Дюнкерка, легка кіннота

Бурляя, вперті піхотинці в білих жупанах, Вишнякові морці, осмалені під Синопою й під Скутарою.

— Чолом, Богдане!

Кричали з рядів побратими. І Богдан підіймав руку до шапки.

— Чолом, отамання...

Дав коневі острогів, поскакав, за ним старшина.

Тучі йшли на південь, у Хмельницького чорніло чоло. Не знали, як його величати — чи ж гетьман він?.. Не возили клейнодів, і не булаву мав — простий пірнач старшого; жупан тріснув на плечах, виполовів, чоботи худобахольські, шмаровані дьогтем. Чи спав ці всі ночі — виходив у бурці в степ, блукав степом, лежав на возі, просто неба, не в шатрі, з сідлом в головах, спав — не спав? Чули, як зітхав, важко зітхав.

Квіти надвечір розцвіли ще багряніше. Затон в урочищі глибокий, прозорий, а дедалі до озера — жовтий, мутний, береги глинясті, русло, мабуть, мулке. Хмарами зривались качки, сокотала дрохва, затоном плили, не полохались, дикі гуси. І риба йшла — люди з обозу ловили її руками.

Хмельницький вперше за ці дні заговорив до старшини. По довгим мовчанні був голос рапавий, не його.

— Як соловію спів, казав Конецпольський, так нам і рокош. Ми ж їм і заспіваєм, отамання. Говорив я з ротмістром Хмілецьким, що його мені милість коронний гетьман прислав; подякував йому за ласку: коли давати голову, то вже ж не катові, а хоч у полі, там веселіше. Стефан Потоцький, може, й не плохий до дівок, але в полі знесем, ще й як знесем шаблями. Зо старих рубіжників тільки Шомберг, тож поміряємось, ще Чарнецького мають, строгий воїн. Нехай його мосьть король Володислав знає, що його слово вмієм шанувати. Таборувати в урочищі, проволікати герцями. Ви — молоді, давно вже не гуляли, пограйтесь із гусарією. З Шомбергом збройна піхота, німці й охоча шляхта. Йдуть не поспішаючи, тішаться весняною прохолодою. Бурляю, Вишняче-Якубовичу, ваше діло — оборона валів. Байдаками, як донесли бекети^[108], пливуть реєстрові. Кум мій — Станіслав Кричевський. Той не забуде друга. У в'язниці відвідав. Ручився за мене. Через нього я волі добув. Поки Стефан із Шомбергом добереться, байдаки вже в Кам'яному Затоні. За віру, отамання, за козако-українську націю!..

Таке було слово Богданове. Аргмак сахнувся, коли старший сів знов у сідло. Урочищем уже палахкотіли костри. Сипано шанці й ставлено палісади.

— Куди, батьку?..

Старшина ще не вміла його збагнути.

— В Кам'яний Затон. До кума в гості.

Стиснув коня. Кінь захропів, шарпнув і взяв із ноги, аж кім'я мокрого суглинку вилетіло з-під копит. Було щось від схвильованого, гнівного птаха в тій постаті, що зникала в степу.

7

— Рекгедіц^[109], не знаєте, що таке рекгедіц, магістре? Та що ви знаєте? На таку гостру форту, як ваша, замало, ваша бакалаврська мосте: котрий ленінгер^[110], найкраще підбити домівника й домівницю^[111] та фортивими^[112] або січеними барлями^[113] дралювати, і тем розуміє як слід, що таке рекгедіц, і готовий до робора^[114] або гензування^[115]. Заплатіть мені штетінгера^[116] або жидівську бороду^[117], то розповім вам ще щось. Гай, гай, магістре, хто не промітний в нашому реместві, той мусить альхувати^[118], інакше в'язатиме корови^[119], неодмінно в'язатиме корови.

Мор, Марс і в'язення в Регеншпурзі не зжерли його, Транквіліона Римшу, львівського гунцвота^[120], що тільки тепер, коли Марсові дії кінчились, а шальвір притиснули бюргермайстери, повернувся в Глинянщину на Личакові й шукав, де прихилити голову. Гедеон Юрій Рославець ішов з-під Кракова, прямуючи на схід, та теж надіючись на лагідніший зефір у богоспасному королівському граді Львові. А може, мав інші справи.

Римша, прищуливши каправе очко, навіть не гасив посміху. Він кпився б з сухорлявої незугарної постаті філософа, з його запиленого полатаного одягу, з його неуложеного волосу, що копицею, тучно й чорно куйовдився над високим чолом. Обличчя магістрове було гостре й дивовижне, може, й не мав часу Господь вирівняти його при творенні, але у своїй незугарності притягало. Був несмілий і тихий.

— Шкода, велице мені жаль, — кпився далі шальвіра, — що ви, магістре, так по-дурному прогавили цю війноньку. Якщо ви були наприкінці в Празі, то з Кенігсмарком можна було б добре заробити, а з Торстенсоном то й ще зараз вирубаєш золота щонеміра, тільки збідніли тепер шваби, й чеські брати збідніли, тепер там і про дурну гуску важко. Сюди б, у це королівство, війну, сюди б війноньку, то бисьмо ся погріли, магістре, то був би рекгедіц...

— А що ви, Транквіліоне, робили у час великої війни на Швабах?..

— Що робив я? Все робив, магістроньку. Й теріак продавав, і поганяв в обозі, й комедію грав, і писав позви міщанам на грабіжників,

у тому й на самого себе, хоч чеснотливі не знали про те, й підковував коні кірасіерам, і навіть був бабським фельдфебелем...

— А це що таке?

Римша зажмурився, як кіт.

— Це я мав під собою всіх дівок компанії, щоб не розбещувались і не розбігались, а коли треба — мельдувались і до кватерни ^[121].

Магістр похитав сумовито головою.

Вони лежали на сходах церкви Марії Сніжної. Злототінний день стелили бузками львівські взгір'я, промінно мостили дорогу до замку, а небо, як адамашок, тихе й синє, справді весняний лагідний зефір, але в заулках руських, вірменських, жидівських зриває пил і мете на глітні майдани, до Краківської брами, до синагоги Золотої Рожі, що в сонячному вижарі, серед моря жидівських герготливих гир.

А сюди, до Театинської каплички, йдуть ченчики, черниці, повзуть по сходах, облитих золотом сонця, жебраки-каліки, старці перехожі зо страшними вередами, з синім цурупаллям замість рук і ніг, люди, схожі на павуків з витеклими очима, діди, що метеляються по камені, баби з посохлими руками, потвори-діти, все недоношене, все злеуроджене, біснுவате, калікувате, все повзе до Марії Сніжної, до чудотворної, шепотячи, шепелявлячи, закликаючи, молячись.

— От розляглись, як пеські сини, Божому чоловікові ніяк пройти.

Каліки дивились більмуватими очима, люто впирались у Римшу й магістра.

— Здорові, щоб їх викрутило, а по милостиню йдуть, сацюги...

— Хліб нам відбирають...

— Більмо їм в око, колун у пельку...

— Веред у язик...

— Прокляті, прокляті, прокляті...

Магістр зірвався, зблід. Він і не зочив, ночуючи тут ще з учора, просто на сходах, що тут захист жебрацької братії.

— Ходім звідси, Римшо, мерщій звідси...

— Не бійтесь, магістре, — неохоче знявся Римша й пошкутильгав за магістром, — цих заклинань і прокльонів не жахайтесь, бо я маю добрий талісман від огиди, ще від одної угорської циганки, від Файстле чорнявої, що йшла за папенгаймцями аж до Цолльсту, а потім крізь вогонь і воду пройшла б з козаками, а вони тоді з Франції вертались, із затягу... Відьма була, суца відьма. Не пропав би за нею.

— І що сталось тоді?

— З ким? З циганкою?..

— Ні, з козацькими затяжцями в Цолльсті?..

Римша позіхав, розпростував на ходу свої крижі, аж хрустіли кості, бурмотів — ніч таки була прохолодна, а на ньому лиш плюдри^[122] та латаний каптан.

— Козаки найнялись потім до цісарців, котрий не відбився від купи, а дехто залишився та присусідився до швабки, яка тепліша. А циганку Файстле, мабуть, повісили. І шкода, мала вона чарівну різочку, що показує, де скарби. Була б мене й іншого навчила, та не встигла, добра душа. На війні ніхто своєї фортуни не певний.

Ішли не кваплячись, натовп їх ніс, перся до ратуші, бо був саме недільний день, а біля Ставропігії, кажуть, показували італійську комедію. Львівські міщани, прибрані до свята, з чесаними, плеканими бородами, в оксамитних каптанах наопашки, з чадами й невістами своїми, на не одну Римша задивлявся: така лукава темінь очей, така пишна коса й шамшіння фалюндишу, габи й брокату. Набилось у Львів і воїнів без ліку; в барвах Ревери-Потоцького, Любомирського, Сенявського, Вишневецького, Сапіги, руська драгунія розбещена й сміла до жіноцтва, кварцяні^[123] в жовтих жупанах і найгордіші хорунжі панцерних військ, що, висвічуючи латами й відкидаючи вогненні рукави кунтушів, басували кінно й наїздили на людей.

— Контроверсія^[124] в Україні, — сказав Рославець, що поступався валечним і пишним драгунам, їхній бутній ході, їхньому брязкові острог, — війна буде, Римшо...

— Моя вся надія на війну, магістре Рославче, — зітхнув Римша, — може, Бог дасть, поправлю свої череси^[125], вельми спорожнілі. Війна для нас, вагантів, людей найпростіших, — дар Божий. Я без війни, магістре, як риба без води. Повіриш, в Палятинаті я дублони^[126] лопатою згрібав, а на талери^[127] не хотів дивитись у Баварії. Дуфаєш^[128], ваша магістерська мосте? Як заскочили ми одного добродія під Магдебургом, де вже пройшов був його розбійницька милість пан Врангель, то, я тобі скажу, був рекгедіц! Два тижні ми з тієї господи не вилазили, я та купа добрячих хлопців, щойно з петлі вирвавшись, страдіюти^[129], цісарчики, хорвати, шведи, сама голота. Золотом зброю ми на конях побивали, тільки з хрусталу пили, а дівки

ходили в золоті... Й які дівки, магістре, ти б після цього на найкращу львівську Цирцею не хотів поглянути...

— І не повісили?

— Відірвався, так мене Господь любив. Тричі прали гузно, коли нас із Ліпсом (так наш ватажок звався) захопили під Форгаймом, думав я: ось тут тобі й кінець. Катюга вже на дуба тягнув, повіриш...

— Ну й що ж?..

Римша молитовно зложив руки.

— Пособила молитва до Пречистої. Наскочили французькі кірасієри й так потовкли наших, що тим і не в гадці було за нами вганятись. Свічі я поставив за те святій Діві...

— Відступнику, — спинився Рославець, — ти ж казав мені сам, що ти лютеранин і папістів бив...

— Був, грішив таким ділом. Але чия влада, того й віра. В Речі Посполитій за лютерство по головці не гладять...

І Римша, зочивши процесію, що йшла серединою вулиці, впав навколішки, тягнучи за собою й Рославця, інші ставали за ним і собі та приєднувались до співу. Рославець зукоса споглядав на Римшу. Ця мармиза, шальвірина пика стала вмить ягнятковою, найсмиреннішою в світі, ніхто не сказав би, що цей прочанин, найвірніший з вірних, із таким умиленням в очах не з одної петлі вирвався і його ім'я згадував не один магістрат, подаючи скарги генералам на плюндрівників.

Процесія звернула вбік, а вони подались з натовпом у бік ратуші.

— Славлю пана Теодата Габданка Хмельницького, — сказав, озираючись, Римша, чи хто не слухає його, — славлю за контроверсію, але не тому, магістроньку, що надіюсь на поширення мого череска при добрій нагоді цієї війноньки в степах, але тому, що це йде воевождь бідних людей на приборкання панської пихи...

— То ти не тільки з петлі вирвався, Римшо, але й за бідний люд болієш... Гадаєш, до речі, що Хмельницького справа поведеться?

Римша ще стишив голос.

— Про цього козацького капо чув я вже давно, людина це крутого норову й знає, чого хоче. А якщо шляхтюри надіються його звоювати та привести сюди на Ринок у колодках, то помиляються. Марні ці надії, мості пане мій. Розіллється, як море, розіллється хлопська ребелія, по цілій Короні розіллється, а тоді й тая Корона затріщить і розвалиться,

як труп ідолотворенний. Весь плебс за Хмельницьким піде, і то не лиш руський і схизматицький, але й наш...

— А який же це ваш, Римшо, щось я ніяк не розумію?..

Римша мотнув головою. Він колись натякав, що його мати — русинка, а батько — краківський людвисар^[130], але потім говорив інакше і відхрещувався і від руського, і від польського роду. Найпевніше, безбатченко, голоштанько.

— Ввесь плебс піде, магістре, валом повалить кожний, кого лупили, кого обнажали, томили, обкладали данями, гнали на працю денно і нічно, як бидло гнали. Подеруть фалюндиші й коразії на онучі, а на панські одвірки ось такий значок покладуть, пане магістре мій...

І Римша, спинившись, черкнув на стіні кусником цеглини.

— А це що таке? — підняв брови Рославець. Римша злосливо зареготався: такими знаками значили мародери й мандрівники, та й палії з ними, доми, що їх треба було віддати вогневі на поталу.

Гедеон Юрій Рославець, повз своє життя волоцюги, путне й бездомне, мав прозоре сумління. Він і так нарікав на свою слабодухість, що заприязила його з цим гільтяєм, бабодуром і базікалом. Але в теперішній його львівській кондиції важко було шукати іншого товариства. Не хотів спати в Доротках^[131], захисті для волоцюг, а Римша на рахунок майбутнього видання Рославцевого трактату «Оборона проти тиранства» завжди знаходив нічліг у сердешних вдовиць і непоганий обід з кінвою^[132] пива.

— А що ви скажете, магістре, про actionem Хмельницького? Ачей ваше руське серце тріпочеться з утіхи?..

Римша хитрюще дивився на нього.

А Рославцеве обличчя вияснило.

— Silentium^[133], майстре Римшо, — він посміхнувся, — скажу вам мою opinionem^[134] згодом.

— Таїтесь, магістроньку, ой таїтесь... Але Римші не бійтесь, не продасть.

І сацюга, підморгуючи каправим оком, потягнув Рославця, що плутався в своїй драній падуанській киреї, ведмедюватий і незугарний, повз статечних міщан, які сахались від плюгавства наперед, де давали комедію. Весь натовп тиснувся в заулок Бляхарів, де напроти

Ставропігії, в подвір'ї, як оголошував кличій, давали спектакулюю мандрівні італійці.

Тут Римша відлучився на мить від Рославця, кажучи, що *quidam* його чекає. Цього *quidam* Рославець уже кілька разів зустрічав з Римшею, підозрілого й зо злодійкуватими очима.

8

— І ви, бидло, скурві сини сучої мами, хама зафайдані^[135], ви ся з військом його мості коронного гетьмана міряєте? Ще вам кутниця^[136] не відросла по Кумейках, хлопи смердячі, й ви знов за своє?

Горлав пан Сенюта, стримуючи бахмата, запіненого, молодого, що вигравав перед козацькими палісадами. Пан Сенюта, пан на Воютині й Голобродщині, син сенатора, показувався перед гетьманським сином, перед усім лицарством. Нагрудник меркло сяяв у ранішнім сонці — день встав у туманах, брів по заливних лугах у воді. На срібне цвяхування збруї сіла роса, малинова делія палала на Сенюті.

— Потороч, потороч ще трохи, — крикнув з воза Вергун, — тієї слави, що в голосі.

— Так наш бичок ревів, коли його тато білували, — кинув Федір Скоропадський.

Всі засміялись на шанцях.

— Зафайдані, песі діти, скурчибики^[137], буде вам! — гукнув Сенюта. — Рук об вас неохота паскудити!..

— Короткі руки!.. Підійди ближче, ляше...

— Та це Сенюта — віропродавець, — гукнув Боговітин, — вихрестився за дуката й ляхам та єзуїтам халяндри^[138] тепер танцює...

— Мовчи, — збагрянів Сенюта, — бо я тебе...

Лави коронного мигтіли панцерами й прапорцями. Ратники терпеливо сиділи в сідлах, ждучи, поки усього не переговорять, такий був звичай. Тільки коні нетерпляче гребли копитами й трясли вудилами, коні не розуміли, навіщо це пустомельство. Піхота лежала далі — сині кварцяні, жовті Потоцького, з довгими мушкетами й самопалами. Служба, тієї було найбільше, увіхалась між кінниками, розносила питво, билась навкулачки, служба була нетвереза ще з

вчорашньої гульні. Вози з добром з'їздили безпересталі з невеликої гірки, толочили тирсу, возам не було видно краю, обоз тільки наспівав.

Крім Сенюти, басувало й інше панство. Шомберг пускав сам охотників, молодих — Гольшанського, Димінського, Гординського, з панцерної корогви, Лисакулю, що лиш з Замостської колегії, сина черкаського старости, Януша Коморовського, та багатьох інших гербових, загонистіших.

Стефан Потоцький, обнявши Катерину, рум'яну, дебелу повію з ямками на щоках, коли сміялась (її називали у війську просто — Каська), розлігшись на подушках у ридвані, дивився з цікавістю на герці. Мальвазія^[139], виливаючись з келиха, липла янтарним блиском до атласу оббиття, до білого атласу кунтуша.

*...Ой ладо, ладусі,
підем до бабусі... —*

співала Каська, плескаючи своєю долонею об Стефанову.

— Хами окопались і зробили *campus volantes*^[140], — сказав ліниво Стефан, — гарматами вдаряти, але шкода пороху... Шкода пороху. Хай знесуть їх шаблями...

— Подаруєш мені чотирьох козачків, ваша мосте, — захихотіла Каська, — я їх у кочу запряжу й буду їздити по Кам'янці, по Львові, по Замостю...

— Й по Варшаві, моя дурненька, — сказав Стефан, — козачкам ніколи буде тебе возити, бо ми тут для них добру парню справимо. А кого займем, тому (це вже постановлено) ліва нога і права рука під сокиру, щоб не могли більше бунтуватися... Де Хмельницький?.. — крикнув він до Буковського, що проїхав повз ридван.

— Не видно, ваша мосте, ховається гаспид, наварив пива й ховається...

Стефан відсунув Каську й підвівся; в полі починались герці. Палено з самопалів на віват і на сполох коням, сталь карабель, вирвавшись із піхов, мигтіла змійками над лугом, де туман починав спрокволу осідати.

* * *

Козаки реєстру, висадившись із байдаків, лежали в Кам'яному Затоні. За лінією вартових — німці. Але рейтарські коні ходили з козацькими. Трава ще не вигналась. В очереті чатували барси й хитра росомаха. Регіментарі Стефан Потоцький і Шомберг бенкетували в ридванах; Жовті Води на півночі маршу звідусіля. Реєстрові старшини бачили заграву, звір біг із півдня — Хмельницький іде, кажуть, і орда за ним. «Не втече, — говорив Барабаш, — цей раз не втече гаспид». І пили: Нестеренко, Ілляшенко, Гайдученко й інші — всі Барабашеві куми. Пили в шатрах, від ночі до світання. Пили, аж поки не звалювались, не засинали на килимах.

Станіслава Кричевського, регіментаря, ганив Барабаш. Гонористий і своє думає. Нехай думає католик. В його мості короля всі рівні. Всі рівні в Речі Посполитій, хто гербовий, хто холоп, хто козак. А без реєстрових не знести Хмеля.

Крізь шпарини в шатрі полковника Кричевського мигтіли тривожні зорі. Над сонним табором слався Чумацький Шлях, зорі мигтіли зрадливо, непевно. «Падеборн, Мюнстер, Кельн», — протягом кричали далекі рейтарські варти. Над Дніпром сокотали верби. Коні, хрумкаючи траву, знічев'я, в темряві, починали битись й іржати.

— Я б зорям не вірив, зорі брешуть.

Кричевський був у панцері, але без шолома. Короткий, лисавий, обняв себе руками й моргав очима; це була його звичка.

— У Регенсбурзі мені говорив один, італійського доктора Арголі учень, того, що складав гороскопи імператорові: треба вірити зорям.

Хмельницький так і не скинув бурки. Обличчя його виступало іноді з темряви, попавши в косину жовтого світла зі стаєнної ліхтарні.

— Я народжений під Марсом. Моя доля на півдні. Казав італієць: відбудую Рим, згноблю бусурмена й прославлюсь у Візантії. Боятись лиш півночі. Скорпіона боятись. Проти дня св. Павла не купатись, не грати в кості, та я й так не граю. Як заграю, — посміхнувся, зуби блиснули під вусом, — як заграю, куме регіментарю, то у Варшаві почують. І в Відні, й у Регенсбурзі.

Рисі, споловілі вуси Кричевського наїжились. Він щойно тепер притомнів. Добре, що варта не знала чигиринського сотника в очі. Під'їхав, подаючись за гінця від коронного гетьмана, наказав вести

себе до регіментаря. Добре, що Барабашеві п'ють. Хмельницький вгадав його мислі:

— Знаю, питаєшся, як я наважився? Просто в петлю, чи не так? А я з петлі хіба виліз?..

— Скільки з тобою, Зіновію? Кажуть, тридцять тисяч, правда цьому?..

Хмельницький терпко засміявся. Якби п'ять було, хотів би. Дві тисячі запорозьких охочих, а інші, Mater Dei, голота, чернь, сірома, мушкета не заладує, про гармату не скажу. А самих гармат чортма, ржаві фальконети^[141] й одна картавна^[142].

Кричевський, моргаючи оком, підійшов до нього, груди до грудей. Панцер відсвічував, Божа Мати різьблена в почорнілій міді ринграфу.

— Я тебе не судив, Габданку, — тихо сказав, — ще тоді, як ти капітуляцію підписував у Курукові. Може, й інші казали — Христа продав. Але я знав — твій час не прийшов. Коли б ти задля реваншу на Чаплинському пішов на Чигирин, я б сам тебе перший зніс на шаблях...

— А тепер?..

Коні хрумкали за шатром. Кричав пущик. Темний степ, але не глухий.

Хмельницький дивився на кума спідлоба, проглядав душу. Тінь Кричевського, не в міру велетенська, плигнула на полотно. Віддих йому стискався. Начеб хотів регіментар розірвати панцера на грудях.

— Не за привату йдеш. Я в безсонні ночі надіявся на Гектора козацького, Габданку. Гадаєш, мені легко в цій содомі? Бог моєю рукою кермував, що я тебе визволив. Ніхто інший. Гектор матки-отчизни ти єси, Богдане...

— Ти це сказав, регіментарю?.. Ти?..

Низький кріпкий чоловік у панцері, високопідголений, моргав оком. А друге, не подряпане татарською стрілою, сіро й непорушно дивилось перед себе.

— А хіба я покруч, нехрист і недолюдок, — тихо озвався Кричевський, — хіба отчизна не matka мені?.. Хіба я єгипетської тиранії не бачу, не осліпив мене Господь ще зовсім...

Хмари поплили швидше, оминаючи зорі, так як би ця фортеця сузір'я, така ясна й чиста, відбивала їх і розсіювала по небі. Але це по півночі здіймався вітер. Кричевський одягнув шолома й прип'яв

шаблю. «Бити в литаври», — дав він ордонанс козакові, що, заспаний, відхилив полотнище шатра. Хмельницький попробував шаблю. Він їхав сюди з постановою: або виграти, або впасти.

9

— Хто хоче бачити пречудесну комедію, приходь у бляхарське подвір'я!

Гедеон Юрій Рославець слухав вигуків цієї панни, вщерть уже підтоптаной, безбрової й худорлявої, як шкапище, а крім усього, ще й в лихому мужеському одягу.

— Але дивіться, вашець, — говорив Римша, — на комедію валить не тільки чернь, але й шляхетноуроджені. Увесь Львів заїздить у подвір'я. Божі рани, кого тут немає! І його мость! Лангіш, руського коліна перший купець і скупердяга чортів, а це його цнотливі донечки — хе-хе, а он, в оксамитах, пан Олександр Прокопович, теж нівроку собі багатир, а Симеона Кальнофойського з виводком дочечок — хіба не знаєте? Струтинські, Рудницькі, Бандрівські — сама знать львівська, куфри аж тріщать від дукатів, а пиха яка, го-го-го, лиш погляньте, як несуться, індики, далєбі з індичого роду...

— Але знаєш, Римшо, мало не увесь Львів...

— В нашому ремеслі, вашець, — підморгнув каправим оком Римша, — треба кожного знати, особливо в кого дукачів аж збуває!

— Щоб надібрати поночі, чи не так?..

Римша сумирно потупив очі.

— А ось коча заїздить, мості магістре, люд розступається, ось виступили, гайдуки їм коберець^[143] постелили, на ганок ідуть — гай-гай, та й ви знаєте їх, цих пишних панянок? Що я бачу, магістроньку, почервоніли-сьте як рак, суцим раком стали...

— Це панна Оленка Стеткевич, каштелянівна, а це княжна Петронеля Четвертинська, що ж, Римшо, хто цих двох зірок із України не знає у Львові? А хто з ними — цей панцерний з сенаторської корогви гусарів?..

Римша придивився.

— Це його мость Януш Корсак, магістре. На його весілля з панною Стеткевичівною обіцяють львівським халамидникам викотити сто бочок пива по зарізанні й спожитті двадцяти биків... Тільки ось ребелія пошкодила. Його мость Корсак веде сенаторську корогву на приборкання хлопського потопу...

— Та ти, вашець, краще, ніж діаріуш львівський, все й всіх знаєш...

— Цитьте, цитьте, ваша бакалаврська мосте...

Цанні, один з комедіантів, вимахував руками, перекидався, приплескував по землі, по колінах, себе по лобі, здіймав у колі куряву:

*Соля мунзже дахт куриче,
Тацкур намура жда їстули дракури,
Мушкунт нахлавде тараба, дав дуті жиберинку,
здристиста пердулицу ліндра попардечка,
на мандро наждалася...*

Присутні хоч і розуміли, що це ніякий не Цанні, а просто циган, реготалися, аж роздирали животи. Магніфікус доктор, що вийшов після прологу, не був вартий і півшеляга. Він мав діалог із іспанцем у червоно-жовтому одягу з неймовірно довгими перами на капелюсі.

— Це мій quidam, — крикнув Римша, — має справу до мене...

Іспанець кланявся й безпересталі виговорював ті самі слова, єдині, мабуть, які знав по-іспанськи: мі коразон і мі віда^[144].

Інший quidam змінив доктора (в оксамитному береті, подаючись за медіоланця): по фацеціях^[145], доволі сороміцьких, бо панянки червоніли, а хто був ближче, — реготався. Він забавлявся з іспанцем і з Цанні — наставляв пику, а вони його били, облизувався після кожного удару, качався й кричав на живіт — драгуни й челядь кидали в нього шкаралущами з горіхів, тоді він дригав ногою й умирав, а товстий патрицій, що стояв біля Рославця, дивився, дивився, засопів і плюнув:

— На цю комедію шекелетки мене знадили, але грець мене поб'є, щоб я ще їм шеляга коли дав...

За ним відходили й інші, надокучивши собі глупоту, а Цанні, іспанець, медіоланець і Магніфікус, який стояв оподалік, притупцьовували собі на килимку й кпились з тих, що відходили на загальну втіху. Гроші вони збирали при вході.

Цанні забіг у халабудку й вибіг, Римша потягнув магістра за рукав — всі ахали. Цанні верг вогонь з гортанки.

— Він і руки мис в розтопленому оливі, — крикнув Магніфікус, але цього Цанні вже не показав.

Рославець, проте, мало глядів на комедію. Він вперся очима в ганок, де стояли знатніші: панна каштелянівна, княжна Четвертинська із сестрінкою княжною Заславською, дві старші пані й хмурий Корсак, ротмістр сенаторської корогви. Може, на мить чорноока княжна Петронелля спинилась поглядом на юрбі, може, пізнала Рославця, легенько кивнула йому головою, але їй не пристало дивитись на плебс, втім, вона, здається, гляділа за кимсь іншим. І панна Стеткевичівна, та, що про її красу йшла слава від Литви до Татр, як говорили мадригали, та, що за неї рубались бабодури — шляхта руського воєводства, а була вона з княжною Четвертинською тільки в в гостині у княжат Заславських, ота київська строга панна, нахмуривши брови, слухала шепотіння Корсака. Про їхні заручини теж говорилось у Львові, ця колігація була б подією, бо панна перебирала суджених, а знали як бистроумну й тверду в своїй грецькій релігії східного послушенства. Корсак же зложив вото о[тцям] бернардинам, що не повернеться до Львова, поки ребелізантиській гидрі не втнуть лоба.

А княжна Петронелля таки когось виглядала. Вергнення полум'я з гортанки, вихвалювання Магніфікусом чародійних лікарств — *oleum philosophicum* і *oleum tassibarbassi* — так, це цікаво. Всі витягали голови, а очі княжни зустрічались з Рославцевими.

— Нема?

— Ні. Нема, — хитав головою Рославець, — принаймні я його не бачу...

Голівка княжни з гарно уложеним волоссям у срібній сітці, з дивним попелястим волоссям, похилялась, вії кинули довгі тіні на бліде лице. «Ні, вона таки непокоїться, — думав Рославець, — просто вона його любить». І він, настирливо вдивляючись у неї, змушував її підняти голову й поглянути на нього, спломеніти — він сам посміхався, й вона нечутно променіла — винувато, адже він знав її таїну. Він приносив уже три рази їй у церкву св. П'ятниці цидули від мості друга свого Станіслава Мрозовицького, й вона передавала йому клаптики паперу, записані тремким і поспішним письмом.

* * *

— Може, й мене зефір понесе з цих сторін незабаром, — говорив й. м. Мрозовицький, — а тоді защемить серце...

— А навіщо ці мадригали, мості Станіславе, я ж з того панянського автораменту [\[146\]](#)...

Те срібліюче в шовковистості ночі волосся, вії, що затінили лице, впали чорним укіссям на поблідлі щоки, шерх парчі, що скувала високі дівочі груди й круті рамена, ці, ще ніколи перед тим не торкані уста, іноді гострі, як криця, не міг же не знати мосьть Мрозовицький, що цієї провесни, зустрівши її в Свято-Юрїївській каплиці, вже не відірве від неї очей...

— Незавидна це доля бути конфідентом чийогось кохання, — гадав магістр Рославець, але розумів своє призначення, долю безталанного бакалавра — бути тільки повірником чужої таємниці.

Таїна, таїна, гріх... Рославець був кур'єром коханців, вечір наставав — і вечір, і ніч не були його: він сповняв своє й відходив, де й як вони бачились — не міг та й не хотів знати. Може, на світанні, коли знітились соловії в садах, коли тільки починала дзвеніти роса на тихому листі, падала підкошена воля княжни й зі срібної сітки визволена коса розсипалась зеленавим дощем по атласній подушці? Може, як розцвітання кармазинових георгін була ця коротка ніч краденого шепоту жаги? Може, тільки перший промінь, як лезо, спадаючи крізь розхилену тремку завісу, знічев'я нагадував про гріх, а про це хіба шепотіла весняна ніч соловіїв?..

— Може, й гріх, — шепотіла, закривши очі, панна, — може, проклянуть мене ченці, матері, батьки, брати, але для мене це не гріх, для мене, що з вогню, як і він — цей сновида кароокий, усміхнений справді, уста цілувавши.

— Я не зовсім твій, панно, — говорив, — бо коли б я був тільки собою, нічого було б нам таїтись...

— Чий же ти, так чий же ти, лукавче? Чи від моря, чи від степу вихор, чи змовник ти страшний, чи злочинець, що мусить таїти своє ім'я, чи князь, що розгубив по світі свій талан?.. Хто ти, скажи мені, мості Станіславе?..

Але не питалась його, бо шепіт гасив устами, й хіба, коли б і сказав їй, стала б іншою? Тільки в його карих очах тремтіли тривожні заграви, темні неба горіли, о, не цих, не цих посполитих сторін.

— Таке раювання мені з тобою, панно, — сказав, — як любий сон. Але ти не знаєш, хто я достоту, чому я прибився сюди, звідки?

— А нащо мені знати?

— Може, піду я від тебе й ніколи не зможу повернутись.

— Коли стихнуть соловії, може...

— Ні, соловії, коли в серці співають, не тихнуть ніколи, але є інші речі...

— Коли такі ж праві й великі, як любов, тоді змирюсь і навіть не зітхну...

— Праві це й великі речі, а колись будеш про них знати. Колись, може, й незабаром...

Вийшло з тіні її обличчя, різьблене срібним місяцем, як русалчине, з промінистими прозорими очима, з крицевими устами.

— Може, й багато кохав я красних панянок — по цілому світу того квіту. Але тільки тепер я збагнув, що світ є один, це вітчизняний квіт — може, в степу, де серпій^[147] і катран-трава, багрянолисті, криваві, може, над Дніпровою сагою, де хистка лелія, може, в саду на київській кручі, де медунка й дика троянда, де калина, але квіт цей один...

І втиснув їй у руку невеличкий дерев'яний хрестик. І так страшно зашепотів, аж затремтіла:

— Прийде час великої хуртовини. Тільки брати пізнаватимуть себе серед гніву. Брати й сестри. Хто не буде з ними, нехай не ремствує й не лементує — знесе його хвиля. Невблаганна вона. Тільки вірні пройдуть ціло. А цей хрест із простого дерева, не позлотистий, не сріблений, бо брати й сестри не з-під знатних гербів, княжно, а простої душі й простого роду.

— Ти якийсь день терпіння пророкуєш, асане^[148]?

— Може, й терпіння. Але перше — день гніву...

* * *

Княжна підвела очі. Її торкнула за рукав панна Оленочка: «Що з тобою, княжно?» Ця строга панна зважала на людей. Може, й вона могла б причинно марити, як і княжна, адже ж не сходив їй з думки той невідомий, той один, благовидий, з русявим вусом, що його бачила тричі в кафедрі й у бернардинів, той, що брав з нею святу воду, але ні, не треба, не треба...

— Мості пане Януше, чи не доволі цієї комедії? Мабуть, пора нам на обідню?..

Пан Януш Корсак простягнув їй долоню, а вона поклала на неї два пальці. Узявши сукню, що тяглась за нею, на подив міщанкам, ішла по коберцю до кочі. Гайдуки відсаджували народ.

— У, панське ребесо, — шемріли шекелетки й ремісничка челядь, — туком нашим ситі, аж пучнявіють...

— Хмеля нема на них, на княжат із панятами.

— Хлопської карі нема на них, тиранів...

Пан Корсак блиснув наручнями, відгорнув рукави кунтуша, ніс бутно шляхетську голову, не чув шемріння. Він марив про те, як би показатись перед панною Оленкою не тут, у дозвіллі, а в диких полях, потоптавши хамського гада конем, на аркан узявши ребелізанта-козака. «А той шляхетка так і не прийшов, — подумав, — мабуть, прочув про мою карабелю й не показується».

— Дозволь, мості ротмістре, — спинив його чийсь насмішкуватий голос. Ротмістр обернувся. Під ганком стояв (тільки-що ввійшов у подвір'я) шляхтич, в скромній запиленій делії, на голову вищий від нього, зо смагливим усміхненим видом.

Ротмістр скипів. Він не бачив, що княжна Петронелля спломеніла, як шарлат, сидячи вже в кочі, але панна Оленка, щоб вона собі погадала на таке зухвальство? І Корсак з вашеця трактував цього шляхетку. «А я в заступстві мості замісника луцького, пана Виговського, мого друга, що тобі мав дати сатисфакцію вчора. Від'їхавши несподівано, не міг, а що ти, вашмосте, тепер у товаристві, то прошу на завтра, після обідні, в єзуїтський сад...»

Ця гладка мова збила ротмістра з пантелику, знать, шляхетка не був зовсім простого автораменту. «А хто ти єси, вашець, щоб я знав?» — «Звусь Мрозовицький, мості ротмістре». — «Не Юрій, королівський секретар?» — «Ні, це інші Мрозовицькі, — посміхнувся, — я гербу Налуч, а ті — Сас». — «Так до завтра, мості Мрозовицький-Налуч, — сказав Корсак, — бо й мені спішиться, може, завтра вирушу з корогвою в поле»...

Тільки тремтом ввій зрадила себе княжна Четвертинська, від'їжджаючи. Мрозовицький зняв шапку, чорний кучер — як же знала його шовковість! — розмаявся.

І тоді, нехтуючи комедією, яка все ще йшла, Мрозовицький повагом пішов з бляхарського подвір'я.

Він не бачив, а під вільготним склепінням брами стояв чернець, ченчик у новіціяті о[рдону] о[тців] єзуїтів. Той упер в нього погляд розжеврених очей, як у лихоманці. В того ченчика обличчя перекосилось. Тільки княжна Петронелля завважила його й відвернулась: це ж був молодий князь Юрій Збараський, що ще осінню плакав перед нею, благаючи про любов, але, коли збагнув, що не може йому бути взаємною, пішов у монастир. Може, і могла б себе присилувати до цього хоробливого замріяного юнака, бо Збараські — фамілія лицарська і славна... Був перевертнем, що відкинувся від батьківської віри, як усі змінники, нехтував своєю ж нацією, топтав усю Русь, клявся її нищити. Невже й у службі когорти ще не забув її? Промайнули його розпалені очі в глибоких яминах, може, й недобрый посміх, неспокійний посміх: здригнулась — чи міг він знати її таїну, її гріх?..

А ченчик, згаснувши, придивлявся комедії.

Рославець пильно стежив за медіоланцем. Цей умів неабиякі штуки. Одному кирпатовому парубкові, що тримав у пригорщі мускати, він на очах у всіх замінив їх кінськими кізяками. Парубійко, збентежений, збагрянів й кинув кізяками в комедіанта, але замість кізяків на килимок посипались знов мускати.

— Лицедійники, скурчі бики, — кричав парубійко, — вас кіллям гнати зі Львова, шальвіри клятї, брехунці, заведїї!..

Але юрба була за лицедійниками, й парубійко, пошитий в дурні, роз'юшений, взятий усіма на сміх, люто поглядаючи, вибрався з подвір'я.

Магніфікус, величаючи себе доктором, розгорнув прапорця, на якому з одного боку був вимальований св. Павло з мечем, а з другого — кубло змії; невісти заверещали, змії були намальовані справді, як живі. Магніфікус, хитрюща личина з вузенькими оченятами й слив'яним носом, розповідав про укушення гадами апостола Павла на острові Мальті, витягнув із скриньочок засушеного здохлого василіска й випханого крокодила^[149] з Єгипту, а тоді почав вихвалювати теріяк, пречародійне лікарство проти отрути та й проти всякої недуги, що ним користувались ще римські кесарі.

Рославцеві надокучила до решти комедія, до того Римша, який давно перебіг в другий кінець подвір'я, махав йому ручищею.

— Мені не хотілось, — сказав Рославець, — але за шахрайство теріяком вашого Магніфікуса можна було б всадити до Бригіток...

— Кожний хоче жити, магістре, Магніфікус ще непоганий парубійко, але іспанець-шальвіра набере від мене поза вуха.

— В чому річ, Римшо?..

Римша таємничо мовчав. Вони продерлися через юрбу гапіїв, пересікли Бляхарську вулицю, теж сповнену гапіями, й подались на Вали, під арсенал через ставропігійське подвір'я. Щойно в городці, коло Волоської церкви, Римша, обперши ногу об підмурівок, почав говорити.

— Іспанець, якого ви бачили, магістре, це не іспанець, а звичайний собі скартабелат^[150], фінтик і сацюга з Судомира. Пристав до комедії ще в Регенсбурзі й з того часу тягнеться за смородливими. В колодках не раз сидів, а драла дає з кожного міста, бо гунцвот не гребує нічим разом зі своєю кумпанією, що давно повинна висіти.

— З писка йому недобре гладить.

— Заведій і песья душа...

— А який інтерес вашець мав з ним?

Римша відвернув гирло вбік.

— Торгував він у мене один перстенець і не купив, гунцвот. А тепер пропонує, песький брат, *coniurationem*. З Регенсбурга знає він одного тут шляхетку, баніта, якого чекає вежа, а то й плаха, за *actio criminalis* чи не за *crimen laesae Maiestatis*. Цей шляхетка живе тут, у Львові, й іспанець, песький син, хоче його показати лапайдухам, тоді дістане своє...

— А ти ж нащо йому?

— А на те, що коли б цей другий перед трибуналом запирався, то я присягу прийняв би, що й я його в Регенсбурзі бачив і про його темну справу знаю.

— Що ж ти порішив, майстре Римшо?

Рославець пронизливо глядів на гунцвота. А той скривив лукаво личину, як до плачу.

— Присяйбі, магістре, що не був я ніколи капусем^[151] і не буду, так мені допоможи, Боже й Свята Трійце. Скурчого бика хотів я спрати ін фігурам, але із-за тумульта^[152] не підняв рук. Але з плюгавцем умовився коло кафедри...

— Пся кров, — крикнув магістр і Римша аж сахнувся, магістр зблід і стиснув кулаки, — як вашець щось подібного метикуєш, то, вилупку, мокрого місця на твоєму безталанному смердючому тілі не зіставляю... Як зветься цей шляхетка-баніт?

— Мрозовицький, ваша мосте, Станіслав Мрозовицький.

Рославець відступив й закліпав очима.

— Мрозовицький, кажеш?

— Так, магістре, він тут і пристановище має, біля св. П'ятниці. Але й ви його знаєте?..

Рославець заступив йому дорогу. Він зблід зовсім і голова його заходила на тонких в'язах.

— Як ти, збую проклятий, як ти, гунцвоте, допустиш, щоб з цієї голови спала хоч волосиночка, то знай, чорте...

Губа йому затряслась. Римша знизав плечима. Але при всій нахабності не наважився нічого відректи й спостерігав магістрове пересердя зукоса.

— Ідемо, я знаю, де тепер застати мені мості Мрозовицького.

Римша проволікав, хотів утекти, але Рославець його наглив, до того взяв за карчило^[153], за лихий комір.

Вдовж Валів вони швидко пішли в напрямку личаківської Глинянщини — до Бернардинів.

10

Барабаш, підв'язуючи шаровари, біг. Спросоння не знав, у чому річ. «Ілляшенко, гемон, не дав похмелитись... Королівські комісари, мабуть, приїхали... Литаври, чому литаври?.. Тільки розпустити їх. Чи варти хоч пильнують? Нестеренка треба, панцерного товариша...»

Бігли серед темені, на вогні, до паланки Кричевського.

Ті, що спали в байдаках, виплигували на берег, грузли в суглинку, з-під ніг зірвався чорний птах, подався до вогнів.

«Нестеменно комісари, тільки комісари, прости Боже. Йти на Хмеля. Чортів син, задав, прости Боже, гарту. Сиділи б у Чигирині. Песький син так і лукавив, ще тоді...»

Натовп. Барабаш вдарив кулаком якомусь у плечі, плазом шаблі другого загорнув. Дорогу, дорогу старшому.

— Старших вже в нас нема, гей, вже по старших!..

- Під воду їх, під воду!..
- Рачте пішки тепер, панські гайдуки...
- Давай Олеська!
- Давай Ілляша!
- Де він, песький син, сховався?..

Барабаш страшно замахнувся на котрогось, на руці затемніла кров.

- Барабаш б'ється!..

Дебелий голос (присвітив ліхтарнею, Півторакожуха, велет такий тільки один):

- Під воду Барабаша!
- Хмель старший у нас... (другий — низький, у білому жупані).
- Хмель нам принципал...

Барабаш схопив низького за горло. Остовпів сам, хміль пропав, але кругом усе валило й перло — збройно, бо у відсвіті горіли мушкетні дула.

- Який Хмель, ти, скурчий бику, який Хмель?..
- В обозі Хмель!
- Рикнув хтось іззаду й вистрілив на віват.
- До Хмеля, товариство! Чорна рада!..
- Та ти брешеш, гунцво...

Барабаш замахнувся рукояттю шаблі на цього другого; обличчя його розглядів, то був літній уже козак, зі зморшками на запалих щоках, з чорною плямою від пороху на півлиця, але заточився, заточився — під ребром, з лівого боку, у нього страшно залоскотало, потепліло й очі зайшли, зайшли мрякою — бердиш^[154], подумав, але враз за вухом свиснуло, ще раз — різкіше, він підняв руки, хотів захиститися, упав, а шаблі сікли його, безжально сікли його шаблі.

Тоді вже без удержу бризнула кров і там, на другому, — короткого Олеська підняли на списи, а Ілляш біг, утівав, цей грізної сили чоловік утівав у самій сорочці й шароварах, загнався в очерет, заплутався, впав, і ті, що надбігли, кололи його велике довге тіло, кололи списами і бердишами, як кабана.

На возі стояв Ганджа, панцерний товариш з чорним вусиком над пухкою губою. Відблиск лучин грав на сережці в лівому вухові й на хрестикові, він теж накинув тільки бурку зверх сорочки, пив учора зі старшиною.

- Під воду їх, братчики, під воду, риbam на снідання!..

І юрба бігла наосліп, як хмара нетлів на вогонь, грозила мушкетами, вимахувала шаблями, роздирала на шкамаття скривавлене м'ясо Гайдученка, Олеська, Ілляшенка.

— Потоцькому гостинець за те, що людей дере зо шкури!..

— І Потоцького вигарбуєм!..

— Бий їх, хлоп'ята!..

— Бий їх усіх, панських підлизників!..

— Бий Барабашевих, песіх синів!..

— Під воду їх, хай поп'ють трішки!..

— Пити барзо люблять!..

І над водою таки справді топили. Тягнули з байдаків, а люди впирались, хватались шалено пальцями за борти, поки їм не відсікали їх шаблями, молились, але роз'юшені, шпурляли їх козаки в чорний глиб. Берегом глухо віддавалась луна реготу.

— Німці йдуть, — торкнув Кричевський Хмельницького. Вони сиділи, мов уриті, на конях, німовно, не озиваючись до себе.

— Німці йдуть, палять з самопалів...

Хмельницький стрепенувся.

Гадюкам Барабашеві, Ілляшеві, Олеськові так і треба було, тільки під воду їх, і що не він це робив, не своїми руками — так краще, до гадини не доторкнувся б. Але міри козацька галайстра не мала. Цей рик і це пересердя, це гуляння тільки на той час, потім здавить їх, хамів. Кричевський один міг його збагнути, але й Кричевський мовчав.

— Чиї німці?..

Він зовсім забув про затяжців.

— Гартгаймові і Ґрумбахові, шість компаній...

Хмельницький повернув аргамака.

— Ґанджо, — крикнув тонко Кричевський, — шикуй на відсіч швабам, шикуй їх, гільтяїв, хай тепер покажуть...

Ґрумбахові рейтари вирости з темені стіною. Передні з коліна били з мушкетів, вогонь освітив їхні вусаті хмурі обличчя в залізних шоломах. Друга лава набивала нові ладунки.

Хмельницький виїхав під кулі.

— Feuer! — кричав Гартгайм, пильнуючи лави. — Прокляті лярони, спечем вам гузна.

— Німця хоч живим ріж, — виринув з темені Кричевський праворуч Хмельницького, — буде стояти. Гартгайма знаю...

Обрісте, — крикнув він по-німецьки, приклавши долоні до рота, так само пискливо, як недавно гукав до Ганджі, — і камрате артгайме, вас Хмельницький бере у зтяг...

— Feuer, fils du putain!.. Feuer...

— Скажи їм, регіментарю, що матимуть по дванадцять талярів від мужа, — посміхнувся Хмельницький.

Кричевський крикнув ще раз у темінь, але Гартгайм вилаявся ще лютіше.

— Ганджа їх краще намовить, — сказав Богдан і махнув рукою до штурму. Реєстрові вже й так бігли купою, котили вози і палили з-за них із мушкетів.

— Габданку, — показав Кричевський на ліве крило, — ти бачиш, що там за веремія?..

Крило компаній розірвалось і мушкети палили.

— Віват Хмельницький! Віват капо!..

Вільгельмус фон Франкгайм вів свою компанію. Рапіра, як вогненна змія, пружилась у його руці. Файстле підбігала за рейтарами, видзвонювала дукачами на шиї.

— Віват Хмельницький!

Обняла двох рейтарів і йшла за ними в першому ряді.

— Ти, faquin, довго ще будеш за панів наставляти лоба, Гартгайме-обрісте?..

— В саме серце їм залізо!..

— В підле серце, в черево гадам!..

Рейтари, стримуючи натиск Ганджі, упали духом — Франкгайм вів свою компанію до Хмельницького. А власне в темені, в заколоті, чорт знав, до кого вона йшла. Ландскнехти знали лиш сікти й палити, про інше не питали. Перекушували патрон і смалили. З Гартгаймом йшли, бо йшли з ним через всі краї Європи.

— Капітане, — крикнув громово Франкгайм, — пізнаєш левів старого Бернарда?.. — і, добивши до Хмельницького, шпурнув перед ним прапор зтяжної корогви.

— Vivat Chmielnitzky praefectus!..

— Vivat Chmielnitzky dux!^[155]

Від козацького штурму Гартгайм покотився.

— Не сікти, — крикнув Хмельницький, — живцем брати, на пардон!

Шовк прапору зашамшів під ногами коня, що басував.

Під бердишами козаків, а вони перлись на кулі й на рапіри, ломилась німецька стіна. Збоку присвічували лучинами й полум'яні смуги лягали далеко в степу, полошили трави.

Бердиші жаско висвистували в повітрі, розчімхували шоломи, як шкаралущі; відскакували нараменники й зтяжці падали на сиру землю, качались в калюжах крові.

— Kots Leichnam!.. (Гартгайм відбивався палашем, сам четверт — із офіцерами — Грумбахом, Лоренцом, Кодем і профосом^[156].) В Дикому Полі загину, але не скажуть: Гартгайм не сповнив ордонансу.

— Єзус Марія. Залізо їм в серце, лятронам, панам-скурчибикам, всій Короні польській. Покинули нас, Матер Деї, не діждав Іллеру побачити синього. Рубай їх, Лоренце, бий, Грумбаху. Камрате, Vorwärts!..^[157] Камрати, не пускайте їх...

Георг Бурггардт лежав уже з розколеним черепом, Кунрат стогнав під купою побитих, всі камрати відступали.

— Гартгайме, піддайся на пароль, пардон усім!..

У відсвіті блиснуло обличчя Франкгайма.

— Пардон від префекта Хмельницького, чуєш, старий дурню?..

Рейтари кидали рапіри й мушкети. Ішли в темінь, шукаючи очима Хмельницького.

— Дурні, прости Боже, пардон, пардон!..

Франкгайм відходив із залізною компанією, приєднувався до регіменту Кричевського, що виходив чолом у степ. На сході вже сіріло. Гартгайм лежав на бойовищі. Хтось під'їхав кінно. В сіряві світанку виросла ця постать в бурці, як з крилами за плечима. Порскав кінь від вологи. Ззаду йшли й ішли компанії, сотні. Кінник перегнувся в сідлі, подав довгу, почорнілу від боїв і січей, рейтарську шаблю.

— Маєш, Гартгайме, маєш ти, непокірний дітлаху...

Гартгайм відкрив очі. Зустрівся очима з вершниковими карими, важкими. Силкувався піднести руку до чола.

— Генерале Хмельницький...

Посміхнувся. Файстле приложила йому лезо до уст. Вже холоділи.

— Дякую, генерале...

І поник головою. Хмельницький завернув коня.

Сотні й компанії йшли в степ.

— Файстле, ти тут, Kots Leichnam! Файстле, добра твоя рука. Дай пива мені. Дай світла ближче. Ох, як палить мене, Файстле. Та чи ти це, циганко?.. О лярони, о гунцвоти...

Гартгаймові очі застеляв туман. Хтось відсьобував ремінці панцера. Хтось подавав йому в шоломі води. Файстле дзвеніла дукачами, чорна циганка хитала головою.

11

Мрозовицький поскріб кінцем пера перенісся й замислився: грона, медвяно-злоті грона наливались тієї осені над Дністром і яснопрозорі котились хвилі, поцейбіч — зелено-шумна далінь, потойбіч — беріг букового чорнолісу. Й господар цього жизного^[158] закута, медвяно й молочно текучого, осіяного шкварною прозолоттю, обвіяного шумом чорнолісся, старостинський державець Семен Височан, воїн і рубайло, широкої душі осадчий. З ним випито немало, виноградар він сам на золотому Подністров'ї, а благочестія грецького горливий оборонець і кипить серцем по Кумейках і усій козацькій ганьбі, й сам обіцяє підняти п'ятнадцять тисяч покутян.

— Всю Червону Русь, всю Галицьку землю підойму, — говорив Височан, — а вона ж не від мачухи, а вона теж козацького ребеса, галицькі людкове вже вище горла мають цей панський гаразд...

— То передай панові державцеві, вашмосте, — запечатав Мрозовицький листа до Височана, — дуфаємо вельми на нього. Пан Богдан вельми надіється на Галичину. Сила ж піде з ним?..

А молодий Олександр Качор-Голинський, гонець з Очеретної, Височанів братанич, похвалився:

— Всі Голинські підуть як один, всі Качорі й Гусаки-Голинські, бо це такі в нас роди, — посміхнувся, — ти не думай, пане регіментарю, що це на сміх, все це битні воїни, хоч і з пташачими іменами...

— Гуси й Рим спасли, — клепнув юнака по плечі Мрозовицький, — на Запоріжжі й не такі прізвища дають, не соромся, вашець, ну а ще хто піде?..

— Княгиницькі й Березовські, Чайковські й Дрогомирецькі, Жураковські й Грабовецькі — все підгірська шляхта, старинні роди, ніколи ще не зрадили ні віри, ні дому. А ще Струтинські й Креховецькі...

— Знаю, — сказав Мрозовицький, — мосьть Іван Демович-Креховецький — мій сусід із Теробовельщини, мій щирий друг, вже він, наказ сповняючи пана Богдана, подався на Базавлук...

— І нам не терпиться, — взяв за шапку Голинський, — до Вознесіння, будь певний, пане регіментарю, трясця затрусить крелевенятами.

— Здорови ж державця пана Семена Височана й передай уповання від пана Богдана, нашого генералісимуса. Тільки просить пан Богдан не запалюватись передчасно, вся наша сила в тому, що нагально й несподівано, в повній таємності акції, вдаримо...

І вивів гінця зі свого дому біля церкви св. П'ятниці, де жив самотньо, називаючись купцем з Бара. Повів його на вулицю й слухав, як задзвонили підкови, як взявся гонець на личаківську заставу. Галицький хлоп вірний, думав, галицька кість не крихка, як рушать уже галичани, то не для сумнівної надії панування, а тому, що таке їх офірування публічній справі. Хоч пани цієї землі такі певні сьогодні, ось лиш слухай, слухай, як музика тне, бенкетарі у Львові не перевелись, панство бенкетує, відригує фазани, каплуни, щонайрозкішніші яства, а хлоп на переднівку пухне з голоду; покажуть же їм ті, що на переправах, на багнах, у гірських щілинах засядуть з мушкетом, з косою, з рогатиною, платити-бо є за що крелевенятам в Галичині, взявши від круля Казимира самого...

...Мосьть Виговський вже в дорозі, зробить добре діло, це панові Богданові найпотрібніша голова, розумна голова, за багато надто палких голів стане. Мосьть Височан збере свої легіони й когорти, дав би Бог, дав би Бог, й Януш Мазаракі тут добре дбає, й на магістра Рославця надія, ниті натягнуто, вузли добре зав'язано, все за ордонансом пана Богдана. Коли б тільки швидше й мені наспів наказ вирушати на Низ, не терпиться... Конфіденції з паном Богданом шукав-єм не для привати, але для покари панам, яко єдиного руського народу і тієї ж братньої крові єсьм...

— Наб'ік, собача кість, — крикнув, наїхав на Мрозовицького відділ кінників, саме знатне капітанство драгунії, вичепурене, під'їздило до садів княжат Заславських. Обтерто пана Мрозовицького кінською позлотистою збруєю, обдано кінським жаром.

— Показав би я тобі собачу кість, ляше, — скипів Мрозовицький й охолодив себе вмить, пропускаючи кінників, — твої гербові мазурські предки не гідні були б мені плечей підставляти, щоб я в стремено став.

Пан Мазаракі забороняв усяку бурду^[159] й сам Мрозовицький знав, що, дискретно будучи у Львові, не сміє себе видавати під загрозою горла. Адже шукали його суди й в'язниця чекала його, може, й так погарячився сьогодні, визиваючи Корсака, будуть друзі вельми ремствувати, але ж мусив за пана Виговського честь постояти чи ні?..

Біля саду княжат Заславських спинився. З палати, хоч було вже й за північ, смалили троїсті музики, з відчинених вікон у сад лились потоки світла, там учтували, як скрізь у Львові, до рана, а похмелившись, знов починали аж до вечора...

...І не шкодує музикантів, аж з ніг валяться, але грають панам, ріжуть віолі, бриньчать теорбани й лютні, а шляхта креше підківками, аж тріски летять з підлоги. На погибель свою, песі синкове, крешете. Протанцюєте свою Річ Посполиту. Глушите лиховість музиками. Може, не один з вас затанцює на груші, на корді, коли того заслужив. Гай-гай, колись і в Варшаві танцювалось, поки підстаростич теробовельський Стась Мрозовицький був у ласці, а не як тепер — баніт і злочинець... Гарні були часи, коли б тільки король й. м. Владислав слухав більше себе, а не кролевилят. Безталанний король, не такого королівства гідний. Знівечили його ці фазаножери, ці гортановстеки. Дали б вони багато, щоб мене, Мрозовицького, королівського пажа, мати в руках... А музика тне... Чи не заручини це панни Оленки Стеткевичівни з паном Корсаком? Кажуть, не найгірший майстер на шаблі, але що ж, і з таким поміряти охота...

Пізня пошта привезла з Кракова «Правдомовну газету», видавану в Празі, яка р[оку] Б[ожого] 1648 апріля дня двадцять п'ятого стривожено доносила про загрозу Богемії генералом Кенігсмарком і про нову кампанію в Баварії: генерал Врангель перейшов Ізар і гонить цісарців. Отже, мир — не мир, війна — не війна.

В гурті читальників, що тиснулись до ліхтарні, щоб перечитати газету, завважено й Мрозовицького, його одяг скартабелата-шекетки, що так не пристав до добротного обличчя, до його гордовитого посміху.

— Оборонці правдивого християнства не покладають рук, — сказав один з читачів, повновидий шляхтич, видно, з інтересом до арканів^[160] політики, — там пактують^[161] в Мюнстері, обговорюють пункти миру, а тут плюгавці-лютери своє підле діло далі чинять. Не мир заводити, а посікти їх усіх треба.

Інші були такої ж гадки.

— Добре сказав ти, вашмосте, скрізь підняла ребелія голову. Ось і в Англії благочестивий король під кормигою еретиків, і німецькі лютри ворущаться, й у нас схизматицька гідра підняла голову...

— Посікти, вигубити всіх в пень, скурчих биків...

Мрозовицький засміявся з тих орацій під ліхтарнею.

— Молитовно здіймають нації голос про мир, втомлені цією страшною війною, — сказав він, — а вашмостям тільки й в голові, що служба бездумному Марсові. До того ж це зовсім не за віру війна, мості панове...

— А за що ж ця війна, скажи вашмосте, коли ти такий мудрий...

Але ці бундючні й впевнені обличчя співбесідників, що повернулись до світла, не подобались Мрозовицькому. Не хотів встрявати в розмову, що скінчилася б бурдою, і махнув рукою, пішов геть. «Дурні, прости Боже, тяженні йолопи. Така їхня опінія, така їхня голова — пусте барило пивне. Верзуть, що дурний мозок шепоче. Так, як би кардинал Ришельє, католик, не підтримував єретиків у Німеччині, а католики Тюрени і Конде не спілкували со шведами-люотрами... Ні, це не за віру війна, мості Барилівські і Бочковські... Фарисеї, гіпокрити^[162] чортові, вірою прикривають убозтво своє, латають неправду свою, матлярство^[163], не знають того, що це війна націй за свою свободу, за визволення бідного простого люду від безправ'я страшного, від наруги кролевенят, так в Англії, як і в Німеччині, як і в нас...»

Його тінь швидко бігла по білих мурах. Пустошили вулиці. Здаля тільки цокіт підків, крик п'яної галайстри в заїздах, з їх розчинених дверей б'є полум'я, чутно пищання дівок. І пахить, хмільна весняна пахить.

*...Ах, мні жаль великий, тужу безпрестанно,
тяженько вздыхаю, як мні день настане... —*

пісні навчив його друг з падуанського університету, чудний той поет і філософ Гедеон Юрій Рославець...

*...Сидячи в дому, думаю,
що приятеля не маю,
жаль серцю моему,
сидячи самому...*

Феболунний, срібний у місяці Львів, роксоланський город, серед черемх і бузків. Ось з-під церковці святого Юра в дібровах, узявши далі садами, садами, узгір'ями до тихої мутнавої річки, ліворуч від Валів дорога до Краківської брами, жидівська дільниця, ось там вірменські заулки, струнчіє кафедра, оминув її, ось пройшов обхід, гуфець^[164] кінників (авксиліарні^[165] війська все йдуть на східну заставу, в Україну), ось і Римарська... Світить Олімп со звіздами... Феболунний Львів...

Дві тіні вийшли з темряви.

Дві тіні впали за ним на білий мур Бернардинів. Обернувся, торкнув карабелю.

— Його мость Мрозовицький?..

Придивився обом. Бузки лоскотали мур.

— Магістре Рославче?..

Пізнав цю худорляву личину, цього довгого, мов тика, філософа, а любив його ще з Падуї.

— Це я, вашмосте, а це майстер Римша, камрат львівської нужди моєї. Були-єсьмо у вашому домі, але вас не було, догадуюсь, що в дорозі до отця...

Рославець пішов поруч. Римша крокував оподалік. Завертали під хвіртку колегіати.

— Уроджені під Юпітером, вашмосте, як ви, мають нахил до роблення собі великих і малих ворогів. Ці останні при роботі, мості Мрозовицький...

— Пізнаю учня доктора Кеплера, — посміхнувся Мрозовицький, — що далі?

— Якийсь каналія змовляється проти вас. Трибунальські лапайдухи чатують вже біля вашого дому. Песький син уже зложив реляцію... Треба вам геть звідси...

— Знаю, хто це, — взявся Мрозовицький за хвіртку, — сто талярів даю, коли це не приватні порахунки.

— Quidam, що від нього знаємо про цю справу, діє з чийогось наказу сам — звичайна каналія, циган, мандрівний лярон: всадити ножа в гортанку, підставити ногу, продати друга, звичайна річ — збір...

— Але того, хто його купує, колись матиму в руках, — сказав Мрозовицький, — підждіть, магістре, я зараз...

Він ударив калатальцем. Відверний брат уклонився, знав його. Повів у будинок коридором, через високі вікна сріблів молодик. Колегія спала. Застукав у двері.

Патер Генцель ішов йому назустріч, погладжуючи лисе чоло.

— Маєте листа, ваша моє кавалере, з Кракова, з моєю поштою, а мабуть, здалека вість... — Мрозовицький розірвав печать. Нахмурено читав, випогодився, підійшов до свічки й спалив листа.

— Благословіть, патре, виїжджаю.

Генцель Мокрський вийняв руки з-під білого габіта, потер свої білі довгі пальці.

— Справді пора?..

— Ян Мещерин з Регенсбурга доносить про рішення в Парижі, має листа від пана П'єра Шевальє... Всі заворушилися... У Львові вже нема що робити нам, отче.

— І не тільки нам, — посміхнувся Мокрський, — в Парижі, видно, знають краще від нас становище.

Мрозовицький зловив його гострий погляд.

— Наварив пива наш Богданко...

— Поп'ють же ваші кролевенята того пива, отче...

— Чому вони мої?

Капітан о[рдону] о[тців] єзуїтів підійшов до столу й зняв зо свічі нагар:

— Ви мою опінію про них знаєте, мості Мрозовицький. Створитель знає, де правда, й ми перешкодити йому не сміємо. Різними дорогами ідемо до однієї мети, мості Мрозовицький, й усі дороги добрі. Той час минає, коли Орден діяв наосліп тут, на сході. Когорта служить Богові й церкві, а не одній нації...

— Особливо такій, що узурпує собі право бути Христовою служкою...

— Й діє на шкоду Христовій справі. Ні, мості Мрозовицький, ви переконаєтесь, що розумні католики вміють і в Польщі дивитись на речі без пристрасті й на дальшу мету...

— Коли б то, отче... Покійний кардинал Ришельє, католик, підтримував протестантів і розумів, чого хочуть чехи...

Отець Мокрський подивився у вікно. Там мерехтіла ясна травнева ніч.

— Не будемо судити покійного кардинала, це була велика людина. Все добре, що служить Божій правді.

— А правда Божа по боці погноблених...

— Амінь.

Мрозовицький схилив голову. Єзуїт відмовив про себе молитву й простяг йому руки.

— Привітай же, знаєш, кого?..

В сірих капітанових очах грали дивні вогники.

— Тут залишається пан Мазаракі, — сказав Мрозовицький, — й декілька людей з галицької шляхти, не рахую магістра Рославця, бо йому, як і мені, дорога до пана Богдана, в поле...

— З Богом, — сказав капітан, — хорони себе, бо такі потрібні пану Богданові.

І, стоячи на порозі, сказав:

— А не шкода покидати тобі цей лагідний Львів?..

Мрозовицький спаленів.

— Ви всевидющі, отче. Може, й шкода...

— Княжна Петронелля Четвертинська, як довідаюсь, виїздить днями в Київ... Хтозна, чи теж не з жалем...

— Коли й це знаєте, отче, — сказав, потупляючись, Мрозовицький, — то перекажіть їй, що хтось у вітрах наддніпрянських не вкоїть своєї туги...

— Гай-гай, — засміявся капітан, — княжна ця, мов орда, бере корда в полон. Цей іде з жалем на Подніпров'я, той і в монастирських мурах не має спокою...

— Хто це, отче?..

— Молодий князь Юрій Збараський, нині брат Домінік...

Мрозовицький згадав ченця, що так настирливо глядів на нього сьогодні в бляхарській брамі. Йому майнула знов ця сама думка.

— Отче, тут горить піді мною земля. Малі вороги хотіли мене знищити...

Патер Мокрський приложив палець до уст.

— Мовчати краще, чим називати деякі речі по імені передчасно. Й цього я чекав.

— Ви таки справді всевидющі, отче...

— Я тільки воїн когорти, — нахилив голову Мокрський.

Під брамою терпеливо проходжувався Рославець.

— Я їду, магістре, — сказав Мрозовицький, — на Глинянщині маю людей з кіньми. Прошу тебе, не встрявай у бурди, чорт: я таки Корсакові не відітну вух за Виговського!.. Від пана Мазаракі дістанеш інструкцію, коли й тобі вирушати. А втім, ти не зв'язаний особливо, рушиш, коли сам знатимеш. За два-три тижні або вікторія...

— Або...

Мрозовицький відповів не йому.

— Цицерон мовив: «Над смерть за отчизну нічого солодшого, нічого милішого бути не може»... Зустрінеш княжну, це їй скажи від мене...

Він стиснув худющу руку магістрові так, що той аж зойкнув, і скоро пішов, щез у темряві.

Зорі мигтіли над Бернардинами. Леопольські міщани спали. Хропіли цехові майстри, кидались у сні білогруді панянки, снили про квіти вінчання, про квітіння щасливої любові. З корчми виходили, ригали, хватались за шаблі пізні мочиморди. В садах княжат Заславських, Любомирських сокотали флейти й лящали соловії. Вежа Волоської пнялась до хмаринок, легких, як димок.

— Чи знаєш те, майстре Римшо, хто цей пан Мрозовицький?

Римша зажмурився, як хитрющий котюга.

— Може, й знаю, але краще скажу: не знаю. Бо коли таких поривистих панів шукають під закидом великої політики, то нам, меншеньким людям, лучче й благополучніше сходити з дороги.

— Але признайся, що надила тебе грішна мисль?..

Римша відкрив каправе око.

— Надить і зараз.

Рославець відступив.

— Скурчому бикові, тому гунцвотові, тому quidam, Юді собачому, проткнути горлянку.

— Але це не йому залежить на загибелі мості Мрозовицького...

— А кому?..

Але Римша повів розмову про зовсім інші речі. Втім, зривався вітер, такий нагальний вітер, що рвав кирею, й треба було подбати про нічліг.

Від виїзду Хмельницького минуло півтори доби й старшина збентежено споглядала по собі. Можна було думати, що він покинув її на поталу. Щоправда, кошовий зовсім неохоче вийшов із Січі, а за ним до Хмеля пішло тільки двісті п'ятдесят запорожців, і то самі молодики або гільтаї, яким і так нічого було робити. І тільки коли сірома почала валити купами на Базавлук, а Хмельницький, повернувшись із Криму, запевнив, що перекопський мурза рушає на підмогу, кошовий, не кваплячись, дав наказ рушати.

Тепер Хмельницький пропав і з'явилися знов сумнівання. Тугай-Бей стояв на віддалі трьох днів — це, певне, пластуни бачили його чамбули^[166], оповідали: у кожного коника свіжі сирівці при сідлі, значить, братимуть ясир, але й Тугай-Бей не спішився. Чекав.

— Ніхто не знає, що Хмельницький думає-гадає.

А пани напирали. У вчорашньому герці розрубав славного козака Перевертуна перевертень Сенюта, але й Сенюті відскочила бутна голова, коли зчепився з ним курінний Іван Манило. Порубав цей Манило ще трьох найгонористіших гусарів Шомбергової корогви, так і лягли над потоком, вишкіривши зуби.

Були б досягли пана Манила, та виручив його старий полковник Бурляй. Оточили Манила паничі-павичі, скипіла кров у старого козака, напер на ляхів своїм бахматом, креснув шаблею й розрубав одного до самого сідла, другого звалив з конем, а третього наздогнав Манило, хоч і порубаний сам, та й пересік павича навхрест, тільки розкинув білі руки панич і упав на траву, дзюркотячи кров'ю.

Сіклись не одні: рубіжник, панцерний товариш Стемпковський звалив молодого курінного Михайла Бруса, й зойкнуло його курінне товариство, бачивши, як вп'явся корчію пальцями в сиру землю й сконав. Зрубав молодий старостич Ян Коморовський Петра Филоновича, неабиякого воїна, але впали від козацької руки й ротмістр гвардії Перетяткович, і підчаший вінницький Януш Лящинський, і ковельський ловчий Вільга-Непокойчицький.

А Манило й Бурляй стояли кінно, на виду у всіх, чекали охочих. Коні присідали на задні ноги, хропіли, мели хвостами, й старий

чорноморець і юнак, як тучі, наступали, але Стефан Потоцький махнув будзиганом^[167].

— Знімаються пани до штурму, синку, — заслонив Бурляй очі від сонця. — Ідуть пани, синку. То крилата гусарія йде, щоб ти знав, коли не стрічався досі з панами, найвибраніший цвіт. Підкоморії, старостичі, підчаші і конюші барські, житомирські, луцькі й летичівські, українна шляхта, синку, йде, матері її ковінька. То на хамів кричать, щоб розступались, то хочуть нашу рогату душу козацьку знести на карабелях. Але підждіть, скурчибики, вже ми вам сьогодні за Кумейки заплатимо й за Куруків віддамо... Пани йдуть, хлоп'ята, — показав шаблею, обернувся до шанців, — хай же не одна вдовиця заплаче по них...

І осадив коня старий, аж застогнав клубистий бахмат, козацька кіннота вирівнялась за Бурляєвою шаблею. І зударились, як дві тучі, тільки чули в обох таборах лязк і свистіння криці.

Касюхна, любка коронного гетьманича, закрила очі долонями. Страшно стало.

— Перуть наші хамів, — дивився Потоцький, — славно взяли легкі панцерні, з копита. І хами не пускають. Січуть, пеські синове, вміють сікти.

Лави знялись, рознялись і проїхали. На полі zostались тільки купами збиті вершники, їхні коні почвалували в боки, пінячись од шалу. Суремка заграла — рушила піхота.

Шомберг повів штурм у лоб, на вози обозу, зчеплені ланцюгами, на шанці й вали.

Хлопець, званий Семенком, й Максим лежали з купою сіроми в очереті над потоком. Сірому ще не пускали на вали, запорожці не хотіли й бачити її, вошиву й гомінку, без усякого поняття про війну.

— Умрем тут, братчики, так тут і вигублять нас ляхове.

Комарі хмарами ширяли над рогозом. Кусючі так і обсідали мужву, й обкусані попухлі обличчя Семенкові видавались чортячими; сльозоточива вівкала чернь, надслуховуючи битовного лязку.

— Господа ради оставил я дом, — плакав бурсак, — хто ми заплатит за тее убожество мое. Вигублять, вигублять нас, содомляне...

— Помовчи ти, божий дурню, чого-сь ішов, коли так штанами трясеш?..

Бурсак сидів по-турецьки, на колінах тримаючи бердиша, й по набряклому безвусому, як у євнуха, обличчі текли потоки бруду й крові — від комарів не міг обігнатися.

— Огнепальної, сіканої смерті боюсь, ох і важко боюсь. Прийшов я, оставивши все, бо печусь за отчизну. Але правду отригну, не втаю — боюсь смерті, як кожний смертний.

— Так було біля цицьки зостатись, — вкинув Авратинський зі Ставищ (йому теж вгріли гайдуки так, що ледве прибився), — тільки баламутиш добрих людей...

— Всі вмремо, всі поляжемо, — завив бурсак, а запорожці ішли з валів, несучи на руках ранених. Інші повзли самі, клянучи панів.

— Відбили? — крикнув Максим.

— Відбили пеських панів, але знов лізуть. Тучі лізуть, як сарана...

Семенко підвівся. На валах, на обозних возах видно було сліди штурму. Купами лежали трупи, кілля палісадів виламані, коні й бики метались пошалілі. А козацькі мушкетери не переставали палити.

— Гармати рихтують пани!..

Запорожець у жупані з розірваним рукавом, з шаблею в крові біг з валів.

— Гармати, людкове, заграють. Три яструби викотили!.. Шарпанини^[168] заграють...

— Пропали, — завив бурсак, — тепер пропали, людкове. Стефанко добре дбає. Стефанко з нас саламаху зробить.

— Помовчи ти, шарапетко бісова, помовчи, личино!..

А Бурляй підіймав уже й чернь. Купа з купою знімались з-над потоку, з балки, де таборували ще запорозькі курені, з суглинкового узбережжя, з лугів за трьома дубами.

Перші стрічі взялись криваві. З поля вернулись перечесані кінні лави, не зламавши гусарії. Другий штурм відбивали таборовики, першу відсіч давали іменитіші з кошового товариства, на них можна було сполягати. Шомбергова піхота, Сапіжині стрільці з добре нам'ятими чубами покотились з валів. Але не ставало патронів і людей.

— Піднімайте купи, — кричав Бурляй, басуючи на коні між возами, — піднімайте саламашників, пес їх морду лизав, нехай і вони попробують пороху. Нехай хоч трохи воші витрусуть! Піднімайте їх, отамання!.. Хай тепер покажуть, що вміють...

І жартував, і посміхався, але жерла тривога — пани викочували гармати і перешиковували короги — квадрати піхоти, щетинячись списками, густо чорніли на зелених травах і рушали до штурму, слухаючи бубнів.

Бомба смальнула в віз, зараз біля Бурляя, шкамаття полетіло в нього, оглянувся — в калюжах крові вовтузились три козаки, лицем до землі. Один вив, схопившись за живіт, коні, дико іржучи, рвались, прив'язані до люшень.

— Не жахайтесь, братчики, — заgrimів Бурляй, — огнепальної смерті не бійтесь. Кому де написано, там і згине... Дайте і їм відвіт, скурчим бикам...

Три невеличкі гарматки, звані «совами», заграли й з козацького боку. Били криво. Ядра виривали кім'я мокрої землі, не досягали й рядів. Пани реготались.

— Вишкірите ще зуби, вишкірите!

— Замало сала наїлись, хами, — крикнув польський хорунжий, що витанцьовував на білому коні перед лавами так, як би куля його не брала, — мало духу з саламахи!..

— Вставайте, людкове, в ім'я Боже, — підняв купу з очерету курінний з тихим глухим голосом, — рушаєм в ім'я Боже!..

Семенко стиснув кріпше кіся й побіг у юрбі, що метнулась, ощетинена вістрями, ліворуч, у поле.

* * *

Стефан Потоцький, людина з римським профілем, з кучером льняного, м'якого кольору, з пухкими, завжди вологими вустами, тільки гадано легковажив цю кампанію. Півтверезий, слухав він у кам'янецькому покої батька інструкцій, а єзуїтські патери, мовчки посміхаючись, кивали лисіючими головами, батько сидів товстенний, височенний, надто вузькораменний до свого кадовба, литий слуцький пояс ледве охоплював його черево й раптовність, нагла кров Потоцьких рвалась з вибалушених очей.

Похід мав бути прогулянкою — першим хрещенням на рубежах Диких Піль, а хамство розчавлене, згноблене, покаране так, як і треба, так, щоб довго-довго не загоювались рани, і взагалі — краще

доскінного каліцтва завдати хамам, ніж смерті, краще каліцтва, ніж смерті — для гідри це пам'ятка, це довічне мemento.

Безвітряна весна, це сонце, що лютує раптовно, пропікає сталь панцера, невиданий простір — без краю, без опори для втомлених очей, що набрякають, червоніють від тремтливого повітря, просяклого їдким золотим пилом.

І тут не тверезів, від мальвазії було млосно, в голові бродило й нило — може, від ваготи шолома; коли зняв його, на чолі червона різка пруга. Ридван закиданий безліччю дрібних і непотрібних речей — пудрениці, флакони, віяла, дзеркальця, страусові пера, пір'їнки, як сніжинки, на атласовому оббитті; така похідна квартира, бенкетарня, спальня, хміль, шал і нудьга.

Відгортав лебединий пушок, що торочив Касьчину сукню, й цілував худе тремтливе рам'я. І Каська була п'яна, завжди п'яна, з шарлатними рум'янцями на щоках, писклива, ця пишна повія, мабуть, із Кракова, молодий Сапіга передав її Стефанові; боятися б тільки французької недуги, кажуть, Сапіга набрався її у Фландрії.

Зім'яти хлопів, чому ще не зім'яли, чому ще воловодяться, битва таки справжня, зовсім не прогулянка, кулі свищуть зовсім, як сичання ос, в сонці рудо виблиск шабель, цяхкання їх, іржання коней і, врешті, гуд нових гармат, тих польових гармат, що їх Сапіга взяв у поле, щоб випробувати.

Каська заснула. Спала, зібгавшись, як котя, випнувши шию і навіть вишкіривши у сні, в посміху, погані гнилуваті зуби. Спала, розморившись від хвилювання битви, від сонця, від мальвазії.

— Б'ємо, ваша гетьманська мосте, б'ємо хамів, аж пір'я летить, — сказав Семп Сарбевський з почоту, що стояв кінно коло ридвану.

Прапори шелевіли на безвітр'ї.

— Дддо вечора ссскінчити, fiat^[169], fiat, мостіпанове, задддовго триває. Ще не розірвали табору?

Стефанко загикувався, п'яніючи.

— Ще ні.

— А той ребелії палій, той скурчий бик Хмель заховався.

— Сссам хочу бачити... Коня!..

Хмельницького справді не було ніде видно. Гіжицький, черкаський полковник, чигиринський — Ян Закшевський, Амвросій Секенсінський і інші рубіжні лицарі й комісари, знавши в очі

суботівського осадчого, шукали його. Пізнавали серед козацьких куп Бурляя й інших, але Хмельницького не було.

— Як під землю провалився, песький син, залишив хлопство й втік.

— Як заєць, утік.

Іван Виговський, луцький намісник, високий, лагідний українчик, що недавно приїхав зо Львова з протекції коронного гетьмана як комісар, підвів коня, араба з костянтинівських заводів. Збруя його світилась золотим зірчаним цвяхуванням.

— Побачивши вашу гетьманську мость, хлопи до решти втратять анімуш^[170], — тихо сказав Виговський.

— Що ти кажеш, вашець? — Стефанко нахмурено став у стрем'я. Йому було зовсім не по собі, коли сів у сідлі. В роті — перегар, в чубі бродило.

Але Виговського не любив. Не вірив йому. Казали інші, що хитрий, надто розумний.

Він прислонив долонею очі й дивився, ледве стримуючи араба.

Кварцяні вчетверте йшли до штурму. Квадрати корогв, тісно збиті, наїжені списами й мушкетами, швидко посувались до козацького табору. Піхотинці бігли по втоптаній вже траві, перескакуючи кінські й людські трупи. Барабани мірно били.

Праворуч в неглибокому ярку шикувалась кіннота, ліс червоних хоруговок гусарії й блакитна руська драгунія. Вона ще сьогодні не була в бою; Шомберг не вважав її надто надійною.

Стефан стиснув коня й той шарпнув, застоявшись. Кирея гетьманича розвіялась у чвалі, й він мчав по полю, як блискучий злотоперий птах. Почот рушив за ним.

— Поспішай! Бий, бий, холопську їх мати!.. — покрикував пискливо коротенький Шомберг, перепускаючи поза себе піхотні корогви. Він зочив Стефана й пристрожив свою лиску з тоненькими білими ногами. Їхали собі назустріч. І за Шомбергом витяглись барвні, мов квітчастий китяг, комісари й коронні регіментарі.

Шомберг, з рудавами вусиками, мітлою д'горі, багрянний, аж темний, салютував Потоцькому.

— Холопа на холопа пустив я, ваша мосте. Рознесем раз їх, гільтяйство. Драгунія пішла.

— Пекельно довго розносиш їх, генерале, — нахмурено сказав Потоцький, — я думав вже обідати в козацькому таборі.

— Обкопались, а запорожець — добрий жовнір, я завжди казав, таки добрячий жовнір. Лобом в лоб не візьмеш, відразу не рознесем...

— Бурляй гільтяйство випустив, валом валить.

— Гусарію на них, — обернувся Стефан до офіцера, — нехай пересічуть їх гусари...

Шомберг махнув над головою двічі шаблею, йому озвались суремки кінноти.

І всім полем панські регіменти рушали до штурму.

Перші лави піхоти зчепились у рукопашному бою з козацькими на валах і на возах. Там знялась така січа, що Потоцький, напружуючи зір, не міг розрізнити своїх від гільтяйства. А купу сіроми, що виходила з обох крил на відсіч таборові, перейняла кіннота. В гулі й ревінні Стефан бачив лиш мигтіння шабел, що страшно злітали згори, вершники врубувались в сірий натовп і м'яли його кінями.

— Так їх, скурчих биків, гільтаїв, так їх!..

Вже Шомберг під'їжджав кар'єром до валів. Хлопство здригнулось. Імпету^[171] не могло стримати. Кварцяні переливались шумливою рікою через вали. Сірома розсипалась по полю.

— Вікторія, мості гетьманичу, вікторія!.. — заричав молодий Гіжицький, вставши в стременах.

Стефан кивнув головою. Він все ще не позбавився проклятущої мігрени, що ламала череп. Йому хотілось лягти горілиць і заплющити очі. Небом плили спокійні хмари.

— А що там?..

Він показав буздиганом на балку, що темніла з правого крила, звідки раз по раз вимикалось мигтіння — зброї, шоломів, а може, кінської зброї. Ішла важка громовита туча.

Вершник мчав з того боку. Жовті рукави летіли за ним зміями. Він крикнув Шомбергові, й вони разом помчали до Стефана. Вже він бачив його обличчя, попелясте, набреніле.

— Вашмосте, — його крик зірвався, потанув у гомоні, — Хмельницький іде з реєстровими й німцями. Всі передались до нього...

— Саппермент^[172], пане Стефано, всі передались до Хмельницького, гунцвоти...

Прохолодь, волога, а дощу нема й нема. Важко стогнав день, увесь обрій, все поле; а з потоку, з озера, з плавнів пішли жовті ядушливі тумани, налягли на побойовище. Крізь сіру імлу й дощові волокна кричали орли, літали низько, чули, але не бачили трупа.

Хмельницький ішов полем, вгрузаючи в роздерту, задихану землю. Стоптана трава, ще й так не буйна, не підвелась. Що крок — ями, доли, вирвані ядрами, вичавлені кінськими копитами, що крок трупи, які тільки сьогодні від півдня повчали зносити. Коні, обдерті з чапраків^[173], леопардових шкур, з важких сап'яних сідел, з видутими брюхами лежали мухам на поталу. Пани, босі, бо чоботи встигла вже стягти сірома, лежали горілиць із поломаними мечами в затиснутих руках, шкірили зуби й очі, що закотились, застигли склисто, як більма. І з них стягало, квапилось поспільство, делії, парчеві кунтуші, атласні жупани, залишало їх півнагими, задубілими, нікому не потрібними. Лежало їх безліч, цих битних, гонористих, пишних; на ретрашементях^[174], із звішеними вниз руками, під возами, де досягали їх бердиші й вила, в очереті, де ув'язали, де мовчки захищали лице руками, але падали від удару келепом^[175] чи хропіли, силкуючись мертвіючими руками вирвати з грудей ржавого списа. Поряд панів лежали й козаки, й найбільше — холопства; не один із комісарів або регіментарів боронився, а інший, хоч катюга і шкуродер, тепер — просився ласки, поки не затовкли його, не підняли на списи і кісся. Лежали холопи такі ж задубілі, з такими ж склистими очима, з розхристаними грудьми, з репаними босими ногами, вп'явшись пучками в землю, припавши до землі, як до наймилішої коханки.

Хмельницький знав, що це буде його вікторія. Знав ще в Кам'яному Затоні, вивівши регіменти реєстрових і німецьких зтяжців. Це не була заслуга командування: ця битва не мала плану, ані диспозиції. Це була проба фортуни. А втім, ніколи не вірив би диспозиціям. Марс — найхимерніший. І Тіллі, й Мансфельд, і Валленштайн, і навіть сам Густав-Адольф вірили лиш у фортуну. Битви не вирішали регулярні; німців було надто мало. Запорожці й реєстрові ще не зовсім вірили Хмельницькому, щоб скорятись його диспозиції, одна сірома йшла

наосліп, в ненависті й смертельному жаху, йшла тучею баранів, з заплющеними очима, вигибала і йшла.

Він боявся вікторії, так, Хмельницький боявся її. Він виходив у степ, теж заплющивши очі, страшно спокушений фортуною, зовсім готовий загинути. «Вашець піднявся великого діла, гай, гай...» — хитав головою Стефан Чарнецький, присланий парламентарем.

— Бог, видно, хотів того. Господь вибрав мене, нікчемного раба, на це діло. І король, його мосьть.

— Король? — глянув зукоса Чернецький. — Чи схотів би король, щоб ти, вашець Хмельницький, вигубляв цвіт його рубіжного лицарства? Проти матки Речі Посполитої йдеш ти, пане Хмельницький, і на його милість короля не покликайся, бо й його болять рани, які ти завдаєш.

— Слуга я Речі Посполитої, мості пане Чарнецький, і не проти короля йду, а проти кролевенят.

Чарнецький не відповів, тільки глянув на Хмельницького, хотів сказати, але, стиснувши зуби, стримався, грізна лють палахкотіла в його очах, о, цей зненавидів його, цей зумів би вимислити йому покару.

Але Хмельницький, хоч і відчуваючи всю порожнечу своїх слів, особливо на тлі побойовища, засланого трупами, не зрікався своєї фортуни — вірності Речі Посполитої. Щоправда, вона була вже зайва, вона його аж ніяк не рятувала. Вже Рубікон перейдено. Вже «alea actia est»^[176], пригадав собі з Тацита і повторював, ступаючи по полю. Фортуна служила. Марс стояв між Венерою й Юпітером, зорями благословення.

Порох підмок, у шаблях пани зрівнялись із поспільством. Відрізані, затиснені у вали, були здані на голод. Тоді прислали Чарнецького. Прикрий чоловік, ворог, лютий ворог. Але не з тих — периноспалів і фазаноїдів, його можна боятись. Відходив, міряв Хмельницького очима з ледве прихованою люттю, що клекотіла, розривала груди.

— Може, ще стрінемось.

— Може, — сказав Богдан.

— Бог дасть та не в війні, — він усе ще хотів м'ягчити, лагіднити.

— О, старший, таким, як ми з тобою, в мирі хіба не стрічатись...

Боявся вікторії. Розверзались перед ним брами. Мерехтів якийсь шарлатний пекельний світ, мав би йти ним? Здригався, таки сам був і

всі дивились на нього, чекали, що скаже. В цьому іншому світі й не було чого лагіднити, була ненависть і запеклість. Як у пеклі. На устах навіть чув посмак сірки. Ще посміхнувся: чи не перед коронний трибунал готував докази невинності? Хіба він цього хотів? Хіба він винен?"

Тугай-Бей, не ворухнувши пальцем у баталії, тільки чекав: пани після здачі гармат рушили з кола, тоді виступив чамбул і брав на аркан щонайіменитіших, щонайпишніших, а решту сік. Може, й треба було Тугай-беєвими кривавими лапищами загорнути цих недобитків. Добре зробив, по-лисячому. Воздавав їм їхнім же; хіба й вони не ламали лицарського слова й урочистих присяг? А він слова не давав і його не ламав. Він умив руки. Тугай-Бей сміявся, прикладав руку до серця. Ясир хороший, спілка вірна.

По табору, по широкому полю бойовища сновигали козаки, чернь. Дим з вогнів волікся над степом. Низько ширяли орли й ластівки. Дим їв очі. А козаки, й сірома, й німці, й татари серед дикого іржання табунів дерли собі з рук добичу, адамашки, шаблі, сулії з мальвазією, на собі тягнули сідла, тягли міхи у свої логова, під вози, в шатра, в курені, в ями, нашвидку викопані в землі. Татари переганяли ясир, простоволосих і нагих, посинілих від холоду і вільготи, панів, офіцерів, комісарів, гайдуків, черців. Верещали жінки, повії, комедіанти, маркітантки, вивезені зі Стефановим обозом. Ось і Каська, Стефанова любаска, хто її тягне до себе? Вона й сама йде, не опирається, сміється, накрита опанчею, з розкошманим волоссям, і фарба стікає їй по обличчі, розвезена потом, її обіймає дебелий козак, а другий — чортова гиря, мабуть, котрийсь хам, кріпак, може, ще й із зіпраною, невигоєною спиною, тягне її до себе, простягає їй пригорщу золота...

Хмельницький ішов. Все далі від обозу, далі від ядучого диму, від лайки, крику, реготу «alea actia est».

Проти неба, розкинувши руки, лежав воїн в панцері. Чоботи з нього вже здерли, вирубали перстені разом з пальцями. Далеко на мокру траву впав його льняний кучер, а очі не замкнені, глядять у сіре піднебесся, глядять, не можуть надивитись. Лежить, відпочиває. Але груди залиті кров'ю, погнуто, розірвано панцер, колом чи списом розгорнено груди, й вмер він, видно, в муці, в терпугах болю.

Розрубано й плече й проткнено горло. Тільки по атласній опанчі, по шарлатних штанях з золотим розшиттям видно, що це знатний воїн.

— Пане Стефане, — Хмельницький стояв над ним, — спиш ти, пане Стефане Потоцький? В ясирі пов'язаний сирівцем, приторочений до татарського коня, порубаний і посіканий твій корпус, славний рубіжний корпус для приборкання ребелії. Не встанеш уже, Стефане. Й не треба — краще спи. Навіки спи. Ганьби не бачитимеш Речі Посполитої-матері. Україні тріумфальної пісні не чути меш. Як встала над Жовтими Водами заграва козацької слави і волі не знатимеш...

З обозів волікся дим і стелився широким степом. Палали костри, сотки кострів. Душно, парно. І зм'ята трава, ковила, майоран, чорнобривець, чебрець підіймались. У відсвіті жахтіли, малиновіли. Іскри летіли з кострів, у степ, літали над побойовищем. Орли проквіляли. А біля кострів грілася, роздобарювала велетенська армія ребелії.

Хмельницький пішов до коша старшини, що його давно дожидала.

— Transivimus Rubiconum^[177], отамання, ротмістри й капітани; розгнівався раз Пес на свого Пана (а ходив він, Пес, перед другими псами в поле стерегти овець). Нападає Пес із Вовком на Чабанів, а ті втікають, ох і втікають же ті Чабани...

Хмельницький засміявся. З-під густих брів стріляли його карі очі, розбризкувались жовтожарими іскорками, бо ж і добрий був сьогодні — сонце зійшло молоде, як золотий дукач, трави підвелись, ковила ж, ніжна ковила шелевіла, як співала.

— Вовча Ліга з Псом, регіментарю, не вглядять руських, мовляв, змій тепер...

Довкруги стола сиділи козацькі капітани. Кричевський, лупоокий, поряд Хмельницького; він пережовував щось, випуклі очі спинялись то на одному, то на другому із знатніших і застигали.

— Вічного побратання з Вовком не буде.

Всі розуміли фрашку^[178] Хмельницького.

Іван Виговський, комісарський підписок, втім вкрадливо усміхнений, незумисне поглянув на свої руки: на перегубах ще були червоні круги від татарського сирівця. Виговський досі сидів у тіні — йому було соромно своєї пошарпаної, поплямленої кров'ю делії. Але ж Кричевський усе-таки спостеріг, що він тут свій, що з Богданом знається давно і шепочеться найбільше з ним, і зовсім не вважає свого становища дивним чи двозначним. Скоріше нетерпеливився, спалахував і гас Семен Забузький, навіть уникав погляду Кричевського, адже ж не так давно перехвалювався гонити Хмеля й забивати в колодки, в дарунок коронному гетьманові. А тепер сидів тут поряд із Шангіреєм, жовтоликим і скіснооком, з Ганджею, тим молодим ротмістром, що доказував у Камінному Затоні й топив Барабаша з комісарами.

— Pro patriae proditore^[179] тепер мене оголошують, — крикнув Хмельницький, — скреготатимуть по цій вікторії зубами, а знають сокровенні друзі, що не для привати вийшов я, не за мою кривду (бо я що — незначна, плоха людина), а за всіх вийшов, і король його мость мене за це зрадником не назве... Його мость король мені на це діло

руку свою дав. Нехай от і Виговський скаже... Ех, коли б то старий Конецпольський жив! Велике діло створили б ми. Не дали скурчі бики на бусурмена одностайно стати, Річ Посполиту по Адріанополь, по Дунай поширити, тепер мають, тепер нехай гризуть орішок. Соловіями заспіваємо, соловейками...

Капітани мовчали. За шатром шумували натовпи, іржали коні, стукотіли вози, що заїздили й виїздили, співуче й дружньо валили молоти — ковалі роздували горна цілу ніч, вищали дівки в шатрах, й тільки сонце розморювало це поле, глітне од мужви, од лязку заліза — о, бердишів, чеканів, мушкетів, карабель набрала вже вдосталь сірома. Ще сп'яніла від вчорашнього порохового чаду й упоена кров'ю — бо кров червоніла скрізь: і на люшнях возів, і в ще невисохлих баюрах, й на листях верболозу, й на траві — всюди кров, але яка ж чорна, яка ж тяжка — не відрізниш своєї, холопської, від німецької й від панської.

— Colluvies, colluvies^[180]...

Хмельницький пройшовся в диму від люльок. А всі капітани сиділи на сідлах, на бочівках, роздумуючи, спершись на лікті при столі, з шаблями на колінах. Хмельницький з'являвся їм в синьому тумані диму присадкуватим, чорним, обгорілим на вилицях, неспокійним господарем. Забузький і Шангірей ще згадували гуляння в Суботові на хрестинах, а потім ув'язнення в Чигрині, хто гадав, хто гадав, що піде на Луги, хто думав, що знесе Стефанка й Шемберга, наважиться?

— Так що ж, — обернувся гетьман до Виговського, — ти чого так засів? Тобі тепер говорити, не нам же?.. Але шкода много говорити. Я не філют^[181] — військо збудив, убогих людей тільки знищив, нічого не справив. Transivimus Rubiconum. Вже не альтеруюсь нічим — мало листів написався, наупоминався гетьманів коронних? Хотів бути обережним, лучче перетерпіти, ніж наразити отчизну. Але тепер годі, тепер рушу. Цинцинатів, казали мудріші кролевенята, плебсові не достає, а то б показав плебс. Але Цинцинати й у нас будуть. Далєбіг Поля згоріли — от паші треба. Кінних більше треба, ніж піших. Пішими загатимо й так усі дороги. Скільки, мості куме, кінних?

Кричевський відкрив очі.

— Панцерної чи легкої?..

— Й тієї, і другої...

— Його мосьть Забузький краще скаже.

Всі обернули голови до Забузького.

— Драгунії чотири хоругви, козацької кінниці дев'ять, півдесята хоругви, а запорозької то й не знаю...

— Вісім.

Бурляй — ведмідь — важко сопів, спертий на шаблюку.

— Добре секурував^[182], ваша мосте, — посміхнувся до нього Хмельницький, — коли б не ти, може б, і угнуласть чернь. Отже, кінників — з двадцять хоругв?..

— Так і є.

— Але й того мало, Матер Деї; всього треба 5 000 талярів — видали ми на викуп 4 000 талярів, мало, мало грошей, а на все треба, а боюсь — артилерії мало. Погані яструби й орлики, сов не лічу, шестифунтовики, це все на нінащо — коли обложимо.

— Мало на час облоги...

— Дозволь, пане Богдане.

Іван Львисерце-Виговський підвівся. Всі дивились на нього. Високий, рівний, як дубчак, з гарним шовковим вусом, прищуплені очі, лице згоріле від походу, але мудра, кута бестія.

— *Resunia belli gerendi nervus*^[183] — правда, потрібна. Все потрібне — картавни, фальконети, інженери (не знаю, як стоїте і з тим), але я не тим турбуюсь, мості старший. Ліга Вовча з Псом, — Виговський посміхнувся, — чернь — оповідь цю бачу! — розлилась, пане Богдане, море, чисте море — валять і валитимуть, а підожди: вся Русь ще рушить, Волинь, руське воєводство, ба й за Пінцину скажу — холопство хоче погуляти. Шії йому не зламають. А лядська сила — її теж не бійтесь — це не та, що турчина, Москву, німців била, це не Ходкевичі, не Конецпольські, не Жолкевські, це ж діти, в залізо поубирані, мості тисяцькі й капітани, це Тхужовські й Зайончковські...

Капітани щиро сміялись.

Виговський продовжував далі:

— Має мій господар різні вівці — білі, рябі, чорні, а пси — абиякі. Військо я маю на увазі. З Потока підемо до Славути, то побачите, що з тих славних регіментарів буде. Не так журба, як ляхів знести. Знесемо Полонію.

— На що ж фукаєш^[184] так, мості Виговський?.. — Хмельницький прищупленим оком придивлявся йому.

— Універсали треба пустити, пане Богдане, до всієї нації козацької. Всю націю нашу козацько-руську кликнути до шабель, до чого, хто має... За нову республіку збройно встати...

— Республіка козако-українська? Так ти сказав!

Хмельницький обірвав його.

— Задалеко мислиш, ваша мосте. Голдуємо^[185] королеві нашому панові, а все в Божих руках. Ще сеймувати нам не пора...

Він озирнувся. Річковський, виснажений полоном і викуплений, розглядався непевно втомленими очима, його пекла пруга від татарського нагая через усе лице — тепер зчорніла. Джулай, хвацький реєстровик, відкинув чуприну. Бурляй сопів. Ганджа грався дорогим кинджалом. Яскульський похмуро споглядав спідлоба.

— Не трактати чинити, — пахнув люлькою полковник Федір Вишняк-Якубович, — маєш щасливу руку, старший, то, щоб не вректи, тьху-тьху, ідемо, щоб знести, — на Чигрин ідемо.

— Ордонанс дайте, мості панове.

Полковники, тисяцькі, сотники, ротмістри виходили з шатра. Хмельницький поглянув на Виговського, посміхнувся, але нічого не сказав. Що думав — не знати. Перейшов Рубікон — це лиш знав. А мисль Виговського, його пораду збагнув. Тільки ще не час, ще не час говорити. І взагалі, шкода много говорити — повторив.

І, підождавши, коли всі вийдуть, сів на колодці, ще серед диму, а промені бігли в шатро струмом. Чернь, як повідь, шумувала, клекотіла. Хмельницький довго сидів так у задумі, мов заклятий. Яненко Хмельницький, свояк старшого, віспястий, присадкуватий, заглянув, але, знаючи норів Богдана, залишив його на самоті.

В таборі мірно били литаври похід.

* * *

Залишивши Чигрин збоку, втім і так зайнятий козацтвом, армія Хмельницького посувалася спішними маршами на північ. Низова Україна вже була в повстанні. Хмельницький хотів перешкодити з'єднанню Яреми Вишневецького, який все ще був, як доносили збігці, на Лівобережжі, з головною силою Корони в Україні — з гетьманами Потоцьким і Калиновським.

Ця армія росла не днями, а годинами. Вона обростала, як снігова баба, точена по пухкому снігу. Запорозькі курені йшли в авангарді, випускаючи бекети вперед, і ті обертались — за дня бачили проти сонця тучі куряви, вночі заграви — Бурляєва кіннота, драгунія Вишняка-Якубовича, кінні хоругви Ганджі й Небаби, з ярка у яр, з балки в балку, йшли купами, щетинились списами, дзвінко цокотіли підковами по твердій глині, висохлій давно в сонці.

Йшла кіннота: мужики на кошлатих кониках, на відбитих у панів аргамаках, з мотуззяними уздами, а хто захопив зброю, відсвічувала вона в сонці позолотистими бляшками, пардові шкури прикрашували запилені клуби, а ніжні аргамаки зі шляхетських стаєнь шутили тонкі вуха й присідали, коли боки стискали їм босі чабани й сидельники.

З мушкетами поперек сідла або на розхристаних грудях, з мушкетерськими банделієрами^[186] на дванадцять набоїв через рам'я, з шаблями, часто без піхов, їхали шляхом, з'їздили зо шляху, спали в сідлі, частувались, їдучи, з ведмедиків, то витягались один за одним, то рівнялись у ряди, обертались: де Хмель, де батько?..

— Там батько, де корогва — там і батько.

Червону корогву з білим орлом, вивезену з Базавлуку, розгортав хорунжий. Шамшів шарлатний шовк, горів, як пожар, а орел розкривав крила, бундючний орел Речі Посполитої. Лопотали за ним прапори, взяті від знесених гусарів, за прапорами маяли бунчуки. Везли й січові бубни, й регіментарські литаври. Флейти й жоломіги^[187] стиха поскимлювали. А там далі йшла піхота, запорозька, реєстрові хоругви, німецькі компанії — аркебузники, пікінери, карабінери, невтомна і безжурна запорозька піхота з тих, що бились і під Марієнвердером, і під Охматовом, і під Москвою, й під Дюнкерком, під Хотинном, і молодші на Масловому Ставі й під Кумейками.

— *Beati pacifici*^[188]! — кричали мушкетери Франкгайма, минаючи хоругви, що приставали.

— Не ждіть, пеські синове, муфмафи, ганси^[189], — відзивались їм ті, що пройшли колись Фландрію й Палятинат, — тут вам непереливки буде!..

За обозами, що брали й веселих дівок-маркітанток, і крамарів, і ранених, і піхоту, що підбивалась, тучею-тучею сунула чернь.

— Права рука наша, — показав на неї булавою Хмельницький.

Військовий писар Іван Виговський притримав коня.

— Химерне це auxilium^[190], пане Богдане.

— Але валить, як мишва...

І Станіслав Кричевський, тисячник, хитав підголоною головою. В чорному панцері, на чорному аргамаку сидів присадкуватий, з рисіми вусами, й поглядав на цю сарану, на нерівні купи, що перли й валили босоніж, в постолах і личаках, з клунками за плечима, прочани, старці перехожі, чабанські ватаги.

— Добре дбайте, діти! — гукав, пропускаючи їх, Хмельницький. — Звідки йдеш, чоловіче божий?..

Обгорілий літний чолов'яга в серем'язі, несучи мушкета дулом вниз, підвів голову.

— З Махтаринець, — заяснів, — з-під війта Любинецького-собаки...

— А я з Миньківки, — крикнув другий, в просмоленій сорочці, — з Миньківки, батьку.

І з інших сторін ішли: з Мирогощі й Сміли, з Ярмолинець і Нараївки, з Олики й з Підгаєць. Кріпкі лучане йшли з-над Стиру, поліщуки добились сюди з ковтунами на головах, біляві й тонкі, з Покуття вже прибігли деякі, з того Дніпрового боку переправились, з посесій^[191] Вишневецького, Немирича, Лаща, тихі й синьоокі йшли брацлавцани, в'юнкі кияни й білоцерків'яни, броварники, сидельники, могильники, колесарі, мельники й кріпаки. Йшли й попи, підкотивши ряси, й ченці, погладжуючи борідки, підпоясані мотузками, а при боці шаблі. Рибники з-над Дніпра прийшли, лугарі з-над Случі, височенні й пелехаті, косарі з-над Росі, не хотіли й тепер кидати кіс і мантачки несли за поясами.

— На панів, батьку, на знесення панського ребеса!..

— На брагу собі служим, спасе-батьку!..

— Бісові ляхи поховались.

— В льохах ляхів знайдемо!..

— Під лід воду пити...

— Пустимо, пустимо...

— Киями покладемо...

*Розлилися круті бережечки, гей-гей, по роздолі!
Пожурились славні козаченьки, гей-гей, у неволі...
А ви, хлопці, ви добрі молодці, гей-гей, не журіться!
Посідлайте коні воронії, гей-гей, садовіться!
Та поїдем, гей-гей, у Варшаву... —*

пригнав легіт пісню з далеких кінних хоругв.

А за черню сірими стінами їхали чамбули Тугай-Бея, розмаюючи бунчуки. Зсутулені, мов кам'яні, сиділи ординці в гострих шапках і місюрках^[192], куняли на маленьких кониках або, стрепенувшись, озирались скісними розрізами очей, роздимали тонкі ніздрі, не квапились за джаврами^[193].

— Вовча ліга, пане Богдане.

Хитрющі очі Виговського, що їхав поряд, звузились ще більше.

— Що ж зробиш, мості мій добродію... Не пустили королевенята королеві, щоб з гетьманом покійним Конецпольським і зі мною Крим Короні під ноги поклали, мають же Крим на шії.

— Конецпольський — Koniecpolski, — посміхнувся Виговський, а за ним і його підписок Самійло Зорка.

— Koniec Polski...

— Finis Poloniae...

Армія йшла на північ, на Смілу, на Корсунь.

15

За тиждень після вирушення сенаторської хоругви під Корсаком виїхав зі Львова й обоз княжни Четвертинської. Покотились битим трактом королівським ридвани, кочі й теліги, кінно пішла челядь, ще непевно сидячи в сідлі після дишлового й від'їзного — вконтентовував гойно на прощання князь Заславський небогу, а з нею їхала й панна каштелянівна Олена Стеткевич і своячениця з Волині.

Був май, тепла весінь. В розцвітанні диких груш, придорожніх яблунь, що ронили рясний і тихий квіт, ішов паняньський обоз, а до нього приєднувались і інші: хто боязкий, самотній, хто зрушений провесним гуком, хто в службі.

Вершники, цілі відділи панцерної й гусарської кавалерії, гармата під знаками Потоцького обминали обоз, ідучи в Україну. Кавалери під'їздили до кочі, правили паннам мадригали, хто був знатніший. Барви Четвертинських знали й в руському воєводстві. Але квіт коронної кавалерії вже пішов давніше. Хоч страшено хамами й дейнеками, що переходять уночі дороги, втікаючи до Хмеля, — аж звідси, тільки погадайте, аж з-під Красного, з-під Лопатина втікають хлопи — то кварцяні й панцерні були не кращі. Турбували жидів, розвалювали корчми, гвалтували подорожніх. Позвів і трибунальських записів уже мало хто боявся — війна, війна, як ніч, прикриє, мовили. «Коли Хмель уже свідчиться вольностями, даними від й. м. короля на поля й моря, то нам — добре заслуженим — хіба лиш з вольностями родитись?» А втім, польське королівство, здавен квітуче й могутнє, дозволить собі на ласку своїм веселим синам за лицарське гарування, праці й втрати...

Розмови військової галайстри розсівали увагу, й книги, взяті паннами до кочі, не читались. У Красному наздогнав обоз грецького ченчика, що йшов кульгаючи. Не згиналось йому ліве коліно: тим зворушена, княжна наказала його взяти до кочі. Назвався ченчик протопопом Ісакієм в дорозі з Жовкви, був молодий і добре уложений, так що панянки аж задивились.

— Соромно, вацьпанно, — крикнув, наїжджаючи на кочу, хорунжий гусарії з моржовими вусами, — попів-схизматиків нині не на кочі возять, а в кочу запрягають, пеських синів.

Гусари реготались, брались за живіт. Панни мовчали, протопіп спаленів і звів брови, тільки пані дала відвіт, вихилившись з кочі:

— Соромно тобі, вашмосте, що виставляєш себе так худо-пахольсько, не шануєш ні стану, ні іншої релігії...

— Для тієї песької релігії нема в мене пошани, — надувся хорунжий і крикнув ще переразливіше, аж очі йому вийшли наверх, — до Хмеля з гунцвотом попом! До Хмеля! Всі попи, всі хами-зрадники, ребелізанти, шпіони!..

І наїздив на обоз, знав, що за ним гусари, рохкав і шарпав за моржовий вус.

— З кочі попа, песького сина!

— Хай своє Господи помилуй співає!

— На гілляку!

— До Хмеля, на відьомську мшу!

— На Лису Гору скурчибика!..

Протопіп не виявляв переляку, навпаки, посміхався їй, гречно вклонившись, запропонував дамам, що висяде, щоб не завдавати їм клопоту.

— Ані в гадці, отче, — крикнула пані й обернулась до хорунжого, — тільки спробуй, асане, рушити цю духовну особу, то ми вже знайдемо на тебе закон, так, хоч ми й грецької релігії, але шляхта, й не вчорашня, мості мій добродію!.. В королівстві такі ж маємо права, як і всі інші. Ти ще нашого посвоячення не знаєш, дорогий асане-лапайпопе!..

— Яке ж таке посвоячення? — наїздив, наїздив хорунжий, а за ним біляві розбещені кінники.

— Ми й до його мості короля підемо по трибунал...

— Го-го — де його мосьть король!..

— А тоді не ремствуй, мості пане: що ся наклюне, те й вилежиться... За цей твій секвестр^[194] матимеш протест, мості хорунжий, як і всі ви, — ще перед пеклом тут матимеш по заслугі!..

Хорунжому сказав товариш, що це барви княжат Четвертинських, а вони далеко посвоячені; хорунжий ще пихкав, але спинив коня. І обоз скоро звернув на бічну, на Золочівську дорогу, як веліла княжна.

— Висітимете, чортівки, — кричав хорунжий вслід, — за посвоячення зі схизмою, з попами, з хамами, з Хмелем загойдаєтесь!..

Протопіп же Ісакій подякував пані й сидів мовчки, в своїй лихій виполовілій рясці, витягнувши неживу ногу, винувато посміхаючись. Він приглядався Олені, панні Стеткевич, що, загорнена в шубу, не була з ними, — чарував, може, її весняний краєвид, пестив вітрець з ланів.

— Бачиш розбещеність, отче, — сказала княжна Петронелля, — кров палахкоче від такої наруги...

— Не звикати, — розвів руками протопіп, — наша мати-церква благочестива давно плаче...

— А сліз нема кому втерти...

— Може, й буде кому, моя пані...

Олена тим більше придивилась ченцеві. Вже у Львові глухо чула вість про Хмельницького, про зазивні листи на оборону благочестія, чи й цей смиренний ченчик співчував ребелії?

— Терпимо окрутні^[195] опресії^[196], видерто нам вольності й свободи... людей грецького набоженства витискають, віддаляють... мордування, ув'язнення, вигнання, секвестри, кари, суспензи^[197], деспекти^[198], образи — все мусимо терпіти. Нашого набоженства не дозволяють уживати свобідно, лапають пресвітерів, мордують духовних наших, турбують... навіть того, хто поскаржиться, карають...

— Тепер і до унії взялись...

— Так, милостива пані, — говорив далі протопіп, — й уніати те саме терплять, бо це, бач, теж руська віра, «хлопа й попа», уніати разом з нами секвестровані й карані...

— Бідний же цей наш народ, що його так важко опримуують...

— А хто за ним вставиться?..

— Може, й знайдеться хто, — посміхнувся протопіп, — з тої нечуваної опресії таки буде щось... іноді з барзо малої іскорки повставши, рознесеться пожар по всіх розлеглих панствах нашої Речі Посполитої...

«Ченчик не в тім'я битий, багато знає, але не все говорить, — думала княжна Петронелля, — добре уложений, не накидає думки. І благочестиві мають кебетних... А мандрування його до Терехтемирова, як каже, до архімандрита Єзекіїла Булиги-Курцевича, недаремне, Булига ж — партії митрополита Косова, найгорливіший оборонець благочестія, найзапаленніший, і на мордування, й на плаху піде за віру. А наука в Падуї не пішла намарно. Чому ж і цей ченчик, згадавши про Падую, посміхнувся, руки у нього білі й тонкі, не такі, як у інших благочестивих, що траву косять і дрова рубають. Може, він і мості Станіслава могого знає? Може, багато дечого знає, а таїться? Коли б не кувльгава нога, статний би це був юнак...»

— Як мило це, — сказав, ніжно поглядаючи на княжну, — благочестіє старовинних наших родів бачити. Нас, духовних великий жаль обіймає, коли бачимо, як відступають від релігії грецької для слави цього світу найзнаменитіші лицарські роди наші. Гай-гай, де ж той неоцінений клейнод нашої церкви — дім княжат Острозьких? Де ж нині княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Сангушки, Пронські, Масальські, Соколинські?..

— Тішаться нині з нещастя матки своєї, — сказала пані.

— Не потішать, не потішать нас, — зітхнув о. Ісакій, — прошу ж Бога, щоб ті славні роди, які досі витривали, й далі тривали при своїй вірі... Хто ж бо знає, чи ця покинена й осмішена нині матка наша — релігія благочестива, завтра в славі і засяє?..

Пані зітхнула. «Хитрющий піп, — подумала знов княжна, — так як би не до Оленки говорив, не знав, що її жде зміна віри, коли вийде за мості пана Корсака... І вона відводить очі, русалка... Хіба не марить про Корсака, як нашіптує їй про Купідона книжні слівця... азали ж^[199] не ходила з ним у садку Заславських, не слухала його лютні?..»

Але Олена справді не думала про Корсака. Може, й мчить по дикому полі назустріч вихрові, може, печатає сигнетом^[200] листа до неї, нашвидку писаного, а що по ньому?.. Хто був цей вкрадливий русявий велет, та ж бо блакить темніша в його очах; зустрічав її двічі в кафедрі й брав святу воду, а де він тепер?..

— Ваша милість має сум в очах, — тихесенько сказав протопіп, і Олена здригнулась.

— Її суджений в полі, зносить ребелізантів, — пояснила пані, — ця весна для багатьох розлука...

— Що ж, — мовив протопіп («Хитрющий, хитрющий», — подумала княжна), — знесуть ребелізантів, повернеться й пан суджений з поля...

Але вона, хоч кивнула головою, не про судженого, не про Корсака думала.

16

— Гунцвоти, лярони, пеські синове, то був рекгедіц, хай їм грець, о кляті півнячі душі, о гаспидові пахолки, тричі ж їм по стократ трясьць у душу...

— Римшо, майстре Римшо, — сказав покірливо магістр Рославець, — це вам нічого не допоможе. Аж ніяк. Нема сумніву, що ці шановні панове опиняться в аді, але нашого становища це не змінє анітрохи...

Їх вели на вішання. В обидвох були руки зв'язані сирівцем. Драгунський корнет їхав поряд кінно, обабіч три вусаті бестії з тієї ж

хоругви, ще три ззаду з мотузками, приготовленими на тонку шию магістрову й на коротку, рябютинчасту — Римшину.

А довкруги шумів веселий ліс, співали дрозди й між листовою просвіт на крем'янецький тракт.

— Так, — глибоко зітхнув Рославець, — життя є гарне. І ми пропадаємо не за цапову душу. В обличчі смерті переконаєшся про ніщоту наших земних борсань і клопотів. Omnes una manet pox^[201]; треба зробити хоч короткий іспит совісті...

— Ви гадаєте, з ними нема що процесуватись, магістроньку?..

Рославець зукоса поглянув на корнета, насупленого й пошрамленого, як нужда.

— Шкода говорити, майстре, це людина наскрізь прочерствіла. Робімо іспит совісті.

— Навіть коли почую зашморг на шиї, буду надіятись на рятунок, магістре. До того, я — аріанин^[202].

— У Львові я був певний щодо твоєї належності до римської Церкви, сацюго...

— Чи це важить, врешті? І аріан, і католиків, і уніатів, і православних чекає одна доля, втім, не надто приваблива. Але попасти в таку халепу, в таку халепу, магістре, — ми не вилазимо з халеп, і це ваша легка рука...

— Я тебе не запрошував на мандрівку, Римшо. Що ти мусив утікати від вдовиці, це не моя вина...

— Волю вже одруження з вдовицею, ніж загибель на сухій груші, магістре. Що, було мені залишитись, попивати медок і брагу при боці мегери? З двох зол береться менше, але коли б я знав!.. Вдарюсь, вдарюсь об землю! Пех, суча доля моя. Не повісили мене в Цольсті, ані в Магдебурзі, виходив я три кампанії, був бабським фельдфебелем і солоно заробляв у Чехії, чорт ноги не підставив, талісмани берегли, тричі лежав на землі й шабля лоскотала мені горло, не пропав від хуги, голоду, спраги, ні від кулі, ні від вістря, ні від гарматного ядра, а тут, на своїй землі, від таких от скурчих биків загибаю... І за що? Є де справедливість, магістре? Правда є на світі?..

— Цілковитої правди нема, але часткова існує. Але не всі це знають. Я не тщусь переконувати цих драгунів в існуванні часткової правди. Бог мені свідком, що я діяв, як мені наказувала совість...

— Поспішай, ти, довгий! — злісно зарепетував корнет. — Сацюги, злодії, мародери, лайдаки!..

— Ви певні того? — подивився на нього знизу Рославець.

Корнета розбирала лють саме тому, що Рославець ішов на вішання без лементу. Корнет набряк, аж сизий, замахнувся шаблею.

— З очей тобі лайдацтво глядить. Песький ти син, гемона приятель, а не помилуюсь, коли не Хмелів шпiон, бо сила ж то людська таких чотирьох ведмедів проткнути їх же рапірами?.. наших вояків?..

— Напали на Богу духа винних посполитих, — спокійно сказав Рославець, — на дiм напали мародери, лярони, вкручували пальці в курки, терли п'яти сіллю, а потiм приводили цапiв злизувати — залоскотали господаря на смерть, хотiли грошей; господиню, дочку її згвалтували, брались до підпалу, а ми з приятелем стали в обороні. Ось і драчка, ось і ціла історія...

— Не варнякай, драбе! Мародерiв судить трибунал, а тобі зась до коронного вiйська...

— То й нас веди, вашець, до трибуналу...

— Дам я, дам трибунал, дам я вам убивання жовнiрiв його мості короля; на суху гiлляку — й баста з вами, Матер Деї. Ще ми, хвалити Бога, не в Ефіопії, а в святій Короні, що ляронiв уміє покарати і покарає, так масійських, як і великих, ще Хмеля вашого, чортового сина, теж підтягну на суху вербу...

— Закороткі руки, — прошепотiв Римша, але затремтiв, непереливки: жовнiри під'їхали до розсохатого явора, що стояв на бiчiвнику дороги, й закинули мотузка, — не жарти, це таки не жарти, магістроньку...

Але магістр дивився здовж дороги. Там ішов обоз. Наближався до лісу приватний, мабуть, обоз, але ізрядного панства; гайдуки виїхали наперед, з долинки викотились вози з добром, на возах хлопи з пищалями, а тоді заgrimотiла колією коча. Драгуни, заложивши петлю, чекали, поки обоз їх не мине.

— Людкове, — крикнув Римша, витягаючи шию з петлі, довгу свою шию, — апелюю до вашого серця — тут ся діє кривда людській невинності!..

— Бреше, — заричав мазурський корнет, — гунцвот, тільки шкуру свою погану рятує!..

— Магістре Рославче, невже це ви?..

В запиленій цій постаті, винужділій і пошарпаній, хоч і зо знятою гордо головою, важко пізнавалось магістра. Але княжна Петронелля таки пізнала його.

— Римшо, — гукнув магістр, — майстроньку Римшо! Тільки чудо нас спасло, це ж княжна Четвертинська!..

Але драгуни не хотіли слухати. Опецькуватий корнет заступив конем дорогу. Хоч і сто княжен вставиться за драбугами, все одно не пустить. Він їм давно пустив би кулю в потилицю, та шкода кулі, і падлюкам підла смерть, не почесна. А що княжна ручить за гунцвотів, то її справа, хоч і дивна, бо за хамів тепер взагалі не ручать; хіба ті, що з ними заодно. А до свого хамства цей довгий признався, тільки на славу Речі Посполитій буде: за одним махом згине і хам, і драбуга.

— А хто ж то хами, по-твоєму, вашмосте? — крикнула з кочі княжна.

— Козаки і вся Русь — хами...

— То й мене приєднай, асане, бо й я руського роду...

— Справді? То чого ж мовчиш, асанно? Вішай, — крикнув опецькуватий до драгунів, — я оце вуха розвісив, а не знав, що це одно ребесо...

— Бандите, — княжна вискочила з кочі й вирвала гайдукові самопала, — куля в лоб, коли не пустиш цих людей. Не оглядайся, ляше, моєї челяді п'ятнадцятеро, а вас тільки семеро...

— За розбій під трибунал підеш, панно!..

— А ти під цю деревину спати, драбе!..

Корнет озирнувся — драгуни чекали, що скаже; Римша тремтів усім тілом, Рославець зблід: їм до скроні приставили дула мушкетів; корнет облічав^[203], коло панни вже громадилась челядь, хлопи грізні й дебелі, та й з кочі виглядала мармиза, чи не піп, а ребелізонт напевно.

— За потурбовання жовнірів сенаторської корогви пана Корсака відповідатимеш важко, панно!..

Й хотів збентежити мужиків, забасував конем, осадив коня перед мужицькими самопалами, викарячив на них очища.

— Коли ти — сенаторської хоругви, асане, — тихо сказала панна Оленка, — то чого ж ти тут, а не з паном ротмістром у полі?..

— Та ж то пана Корсака наречена, — пізнав Римша панну Стеткевич, а її знав увесь Львів, і захопився, як тонучий бритви, — пана Корсака наречена, наречена...

— Бо це мародер, мішмаф, гунцвот, лярон, з-під стягу втік, щоб лайдачити! — крикнув Римша. І трапив.

Корнет умить втеряв свою пиху, непевно закліпав очицями й дав пискливим голоском ордонанс драгунам. Ті відняли мушкети й завернули коні.

— До лясу, панове! До лясу, мароди! — крикнув їм, уже зовсім веселий, Транквіліон Римша. Челядь зареготалась. А драгуни перескочили кінно рівчак і важко почвалували до лісу. На узліссі корнет обернувся й погрозив кулаком. А Римша побіг за ним кілька кроків, але, зв'язаний, упав і лементував, як на пуп:

— Лярони, гунцвоти, розбійники, таті, дейнеки, бандити, коронне військо — самі злодії!.. Всі вони такі, асанно (він підбіг до кочі), всі до одного. Покійний Валенштайн, дюк Фридланду, панів-поляків за Бога не хотів приймати в затяг. Всі вони більше приносять шкоди, як пожитку, і як Бог посилає їх до тисячі чортів, то нехай ідуть, так він казав, бігме, так.

— Тобі, майстре? — посміхнувся Рославець. — Валенштайн казав?..

— Може, й мені...

Княжна взяла Рославця до кочі. Тішилась ним, бо знав — один у світі — її таїну. З ним могла говорити свобідно про мості Мрозовицького, припускала, що був його приятелем-однодумцем. А магістр, узрівши отця протопопа, розкрив було рота й простяг до нього руки, та той встиг йому дати знак.

Обоз рушив далі.

А з ридвану, де їхав фравцимер^[204] княжни, вже лунав Римшин голос:

*Нічка темна, соловейку,
заспівай мені, небоже,
хорони мене в темненьку нічку,
добрий Пане Боже...*

— Шальвіра, ланець, але добре серце, — говорив Рославець. — З тих ми, асани, що нас не сіють і не жнуть, але світом не нудимо, поки є хоч що-небудь у череску й поки ум не ув'язнений. Але, блукавши по

світу й вириваючись із петлі, таки впевняюсь, що найкращі речі в світі — це свобода й поезія...

— І любов, пане майстре, — зітхнула пані, що була, до речі, старшою дівцею.

— Можливо, вацьпанно, але любов я залічаю до поезії.

Панни не стримались від сміху, бо постать магістрова, особливо після недавньої халепи, не принадила б: був пелехатий, видовжений і вихудлий, мов псяча кість, і киндюговатий його ніс повис ще більше над рідким вусом. Тільки очі світилися з глибоких ямин.

На постою, проти зоряної ночі, протопіп відвів його в темінь.

— Вашець, мусиш замовчати, що знав-еси мене, як і мості Мрозовицького в Падуї.

— Куди простуєш, отче?

— В Луцьк.

— Але мості Виговського вже там не застанеш. Намісник луцький вже, мабуть, у Барі, біля старостича Потоцького...

— Тоді нам одна дорога, якщо ти в Київ.

— Маю комісію до воєводи Адама Кисіля. Якщо ти посвідчився мені дерев'яним хрестиком, отче, то, значить — ти з нами, як і мость Виговський, і мость Мрозовицький, і інші того ж автораменту, то значить — ти знаєш, який наш замисел...

— Разом з вами жити і вмирати.

— А поки до смерті, що нікому не фольгує^[205]?

— Коли піде добре, то матиму ордонанс, коли й де ставитись мені до вербунку у ритмайстера Кіттуса Скотуса, а ти, мабуть, чув про нього... Про Перебийноса, інакше?..

— Чути чув, але не знаю, що протопіп має до ритмайстрового вербунку?..

Отець Ісакій засміявся.

— У Падуї даремно вчили нас фортифікаційного мистецтва. Хто його не занедбував поряд теології, той тепер собі пригадає...

— А поки до фортифікації...

— ...То й теологія придасться. Кожен благочестивий інок, ігумен чи архімандрит тепер пізнає, що таке *disciplina militaris*...

— Коли б не твоя кульгава нога, отче...

А отець Ісакій знов засміявся й нічого не сказав.

До півночі й по півночі, під зорями, оповідав майстер Рославець уважним невістам й протопопові про Амадіса і його лицарські пригоди.

17

Галицька земля уже від провесни повнилась вояцтвом. Що якийсь Хмельницький, зібравши гільтяйство, зайняв Запорозжя й волає до сваволі, давно вже трубіли у Львові. Але на Волині вже кипіло, вже клекотіло.

— О жодній покорі не мислить зрадник Хмельницький, — кричав у заїзді під Бониною Горою в Крем'янці, куди й княжна Четвертинська заїхала з обозом, подорожній староста ковельський Фірлей, пишний шляхтич, — наступив на Січ, все забрав, всі припаси, всі човни. Пан Вадовський і пан Кричевський (той, що кумом бувши зрадника, випустив його на поруки з ув'язнення) виступили його ловити, а він козаків переймав до себе, волав: «Ви ляхів потопіть, до нас передайтесь!» Тулить до себе всіх — пластунів, луковників, лісичників, легітимується^[206] корогвою з білим орлом і привілеями якимись від його мості короля... Але все одно знесуть його п'яні купи...

— Звідки вашмость це все знає?..

В заїзді за столами гомоніла шляхта, з різних сторін, в дорозі на соймики й наради. Деяких княжна й панна Оленка більше знали з давнішого: волинські, київські й рубіжні — це знайомі. Орли між ними й зайці, а більше базікали й хвальки.

— Пан воєвода чернігівський, і пан гетьман коронний, і пан воєвода руський скликає до походу...

— Вони вже йому бороду вирвуть...

— З Бару вже виступив пан Стефан — каштелянич, Шемберг з ним і комісари...

— Вже він навколішках попросить пардону...

— І звідки вашець це все знає?..

— Знаю все, — кричав Фірлей, — друг мій, пан Вадовський у Чигрині, найсвіжіші реляції^[207] маю... Та й пан Чаплинський — мій приятель...

Шляхтич із срібними скронями, в чорній делії похитав головою.

— Через того Чаплинського, через того різуна, шляхетку, зірвиштанька, через нього ця ціла веремія, наїхав на хутір Хмельницького, на мирну людину, челядь посік, скрині повідбивав, сина замордував...

— Право своє чинив!..

— Добре мені право, — обернувся шляхтич до всіх і вклонився здалека княжні, — якби так вашець, як Хмельницький, сидів на вічистому привілею, збоніфікував^[208] собі садибу, а тут тобі, ні сіло ні впало, наїздить така шельма...

— То вашець за Хмельницьким обстаєш?

— Скільки тобі дав за чортове адвокатство?..

Між цими людьми шляхтич не мав, видно, послуху. Він спаленів і пригладив скроні.

— Не перекручуй, вашмость, не адвокат я диявола, а Хмельницького тим більше, але що правда, то правда...

— Неправда, все неправда!..

Пивні друзі Фірлея, мочиморди як стій, з добре закуреними чубами, підступили ближче. З пельок їм пашіло, піт котився по тучних щоках, а очі загорілись — зайшли жовтими вогниками.

— То не так про чортового Хмеля, як про цілу Україну йдеться, — крикнув один, — Хмель — то тільки іскра, Хмель — то тільки привід, але Русь — це пожар. Коли б теє недовірство випалили, то раз спокій був би...

— Добре мовить — від Русі все нещастя...

Шляхтич у чорній делії підвівся. Говорив голосно, так, що всі, де хто сидів, пообертали голови.

— Чудні есте, панове, фукачі^[209], зірвигорла, ненависники, а Речі Посполитої — найгірші вороги. Чого хочете від Русі, від України? Хочете, щоб не було того зацного народу, що коло вас живе і з вами долю ділить? Дурне те говоріння, мості панове. Бо коли хочете, щоб України не було в Україні, то є річ неможлива, так як би вам захотілось, щоб море було коло Самбора, а Бескиди коло Гданська? Чи не правду говорю?..

Але всі мовчали й важко, по-п'яному, сопіли.

— Чого хочете від нього, того чесного народу? Чому мучите його — здирствами, наклепами, карами, різнею, стратами? Чому його

народність гнобите: що українське — то хамське, мовляв! А не знаєте того, що ще Польщі не було, ще польські князі в постолах ходили, як Русь світила на всю Європу. Віру має змінити? Добре, але не силою до цього беріться. Війська й гармат Пан Христос наш не вживав для навернення нечестивих, а казання, а слова мудрого і правдивого. Ні, панове, гвалтом і кров'ю не навернете України, а тільки святу віру католицьку шпетите. І речу вам: що собі посіяли, те жатимете. Вогонь і меч несли ви над Дніпро, маєте вогонь і меч, ще окрутніші. Не хотіли-сьте згоди з Руссю, маєте тепер Русь проти себе. І того мало: через вас, мості панове, через вашу глупоту, пиху й злобу, через те, що ви, хоч себе найвільнішою нацією в світі вважаєте, всім націям несете лиш кайдани, безправ'я й загладу^[210]. Україну втратите, такої біди накличете, що ціла корона польська затрясеться й горе, о, горе їй буде...

— Тоді, вашець, — крикнув Фірлей, — ти не лиш Хмельницького адвокатус, але й сам зрадник або безумний...

— Та чи поляк вашець, чи католик?..

— І поляк я, й католик, але Бог мені розуму не відібрав, як вам...

— Бий його, зрадника вітчизни, — заричав один із мочиморд, — пес із Хмельницьким заодно, з Хмельницьким покумався, чорт їм дітей колише!..

— Тихіше... тихіше, вашець...

— А що ти за один, що мене втихомирюєш, що ти за один?..

І мочиморда (кременецький суддя Любовецький), і інші за ним, враз із Фірлеєм напирали на шляхтича з срібними скронями. Вставали й інші з-за столів, відсували кухлі, брязкотіли карабелями. Невісти вереснули. Тільки Оленка сиділа нерухомо, як скам'яніла. А у княжни горіло в очах.

— Хто я такий, то не тобі, вашець, буду звітувати, — посміхнувся шляхтич, — я це сказав не зі злоби, а з милосердя до вас, ачей подумаєте над тим. Бог Створитель призначив нас і Україну жити поруч себе. Не хочемо жити в згоді, посліпли-єсьмо, поглухли-єсьмо, а там буря зарокотала. І тепер як стрясеться день гніву, *dies irae*^[211] страшний, то не втишимо його, а впадемо ницьма: се-бо нація встає по свої права...

Він обернувся, й шляхта, що підняла було кулаї, що схопила за рукояті й вже бралась його рознести, посікти, пошарпати, — а він

тільки рукою повів — зачарована, розступилась.

А на порозі станули два запилені воїни в барвах Вишневецьких. Вони заточувались від втоми. Пили, не відривались від кухлів. Юрба їх оточила. А до шляхтича в чорній делії підбіг ротмістр двірської хоругви.

— Що сталося, мості ротмістре?..

Офіцер непритомно розвів руками, непритомно вперся в шляхтича широкими очима, поторгав спітнілого чуба.

— Не знаю... Не знаю... Не знаю, чи вірити... Це з барської хоругви гонці... Естафета до Львова... Мовлять, що зрадник Хмельницький... зніс у Княжому Байраку пана Стефана Потоцького... Пан каштелянич, кажуть, взятий ордою й козаками... Старшина вирубана... пан Вадовський, Черкаський, пан Бжуханський, білоцерківський полковник, пан комісар Шемберг... забиті...

Вість уже облетіла всю господу. Шляхта поперлась до військових, що сіли на ослоні, витягнувши ноги, залякли в стременах. Від гінців важко було чогось добитись. Один уже спав, поникши чубом, другий вішав голову на запилений панцер, мимрив, але не розумів, нічого не розумів, про що його питають.

— А що, мості панове, — обернувся шляхтич у чорному до присутніх, — приємні вісті? Правді поглянути в очі, не фукати... День гніву, день гніву надійшов...

І він вийшов, а перед господою чекали його гайдуки з осідланим аргамаком.

— Хто це такий, цей надто смілий і непосполитий муж? — приступив до княжни магістр Рославець, що враз із Римшею товкся між шляхтою, чекаючи бурди.

— Кондиція його не надто висока, — сказала княжна, — але розум і сила духу окрутні, це пан Войтіх Гойський, суддя люблінський...

— Запам'ятаю це ім'я, — прошепотів Рославець. — Войтіх Гойський, одноокий між сліпцями, орел між круками...

А втім, обернувся: стіною майнула тінь. Між деліями й кунтушами, між барвою й оксамитом — чорний езуїтський габіт. І блідість цього юного обличчя, цього осяяного ізсерединним вогнем, ці стиснуті уста й очі, задивлені, спрагнені з'яви, візії, чуда. Як неземне видіння, але не злагоди, не вірності, а палючої жаги, пройшов цей чернець: невже

Юрій Збараський, падуанський студент, — він же розпитувався в Аристотелі.

— Княжно, княжно, — торкнув за рукав, — княжно Петронелле, адже ж це князь Юрій Збараський, не правда ж?..

Але княжна нетерпляче підвелась.

— Що з того?

— Але цей єзуїтський фратер^[212]?..

— Навіть у чернечій шаті не згнобив свого суєтного духу... Я гадала, що монастир його укоїть...

— Кажуть, що він через вас, княжно...

— Може, може, о мій Боже, чи ж я винна...

Брат Домінік стояв у брамі лицем до сходу. А схід, за королівською горою, за садами на кручі змалиновів, як прапор. Ішли взяті багром хмари — низько йшли хмари — вітрила галер, обрій наливався кров'ю — тучнів кармазинною кров'ю.

— Laudetur, — схилив голову чернець.

— На віки, — сказала Петронелля й ішла повз.

— Княжно... — чернець ступив наперед, шепотів, і шепіт його переривався, згоряв чернець, не смів підвести очей, бо повз нього майнула пахіть, то бузкова, то синя, о любові страшна пахіть... — Княжно... Я йду в Дикі Поля... Що скажеш мені, може, тепер, хоч тепер...

Княжна відтяла цей шепіт сірими, як криця, очима.

— Правда, що ваш брат, фратре, юний князь Симеон, подався на Січ?..

Фратер недобре блиснув.

— Симеона, що з ребелізантами зважився на зраду, я відрікся, княжно...

І блиск його знов підтягли її очі. Вона глибоко глянула на нього. Може, в цю мить, коли б сказала, коли б хотіла сказати, роздер би ці чорні шати й одяг шарлат — як той, яким палало небо, — шарлат козацького атласу, викупав би в дьогті його, відрікся б від честі, від гордості, від князівства Речі Посполитої, від нової віри, від ласки її — у вихрі степовому омився б, згорів, може, згорів би — та ж Збараські панцерами ясніли в степах, під корогвами з Пречистою, та ж Збараські кість від кості, кров від крові — ця земля, цей гнів її, ця ребелія...

Але княжна не сказала ні слова. Пішла геть. Шарлатом взята, зашамшіла її важка сукня.

— ...Ad maiorem Dei gloriam^[213]... gloriam... — зашевелів сухими устами. Кинувся — обоз уже брався під гору, зникав за кременецькими садами.

18

— Поки дірветесь до меча, магістре, бережіть свою голову. У війні, якщо сам не січеш, то тебе посічуть, а третє дається тільки небагатьом, у кого свій, не позичений розум. Досі ходив я поміж дощ, дякувати Створителеві, але осьде — непереливки, тут війнонька буде завзята, поміж дощ не підеш: або ти січи, або тебе знесуть.

— Проте не второпаю, майстре Римшо, з ким же гадаєш іти?

— Того вам не повім, майстре, бо ще не час. Дайте роздивитись. У Німеччині, в Богемії ішов я за тим, чия брала, а тут ще не відомо, чия візьме. А втім, може, й для Римші це судний день, магістре? Може, й Римша в цій війні найде своє щастя...

— Щастя — фортуна змінна, майстре, й ніхто ще не сказав, що таке людське щастя. Для одних — у війні, для других — у мирі, для одних — у гордості, для других — у покорі. А моє щастя, майстроньку, в свободі: послухаю, як пташки щебечуть, як нива сокотить, милуюся Божим світом і славлю його велич, а засну й прокинусь — і радію; думаю, отже, єсьм...

— Ех, магістре, такого щастя не заздрю. Мізерне ж це щастячко, хоч і цнотливе... Людину створив Господь не лиш на те, щоб милувалась світом, але щоб змінила його...

— На кращій?..

— Або на гірший, все одно. Щоб тільки хотіла, прагнула й жила — один день, але славно...

І Римша зітхнув та, поправивши рудий свій волос, пішов до фрауцимру, що й під час постоїв турбувався за свого співмандрівника. Бабодур Римша придбав собі мир серед панянок цнотливих, але лукавеньких.

Що далі їхав обоз княжни Четвертинської й панни каштелянівни, то вість про знесення барського старости Стефанка ребелізантами зміцнювалась. Та й видно було, за всіма знаками земними й небесними, що повідь хлопська валить нестримним валом, що Хмельницький з іскри роздимає пожежу, що виклювалося — вилежалось, по Сян покотом підуть, нема мови, хлопство вже підняло голову, козацька міць міцна не тільки в своїй згоді, казав стрічний у Дубні, свояк кн. Юрій Четвертинський, підкоморій брацлавський, але

має дві речі: величезну єдність і фавор (сприяння) — явне й скрите всієї київської землі й Білої Русі.

Хмельницький, пане Богданку, пане державцю суботівський, якої ж ти бурі наробив!..

Панна Оленка одна над тим не застановлялась, перебувала-бо в дивному фрасунку^[214], але не за судженням й. м. Корсаком, не згадувала ж ніколи його імені. Їй не в смутку їхала — навпаки, серед пахніючих левад, серед буйного маю, що так ранньо й так гожо зацвів, сама ясніла й погідніла. Таїлась з чим? Дискретно не випитували. Навіть і пані, що вміла допитати дівицю не строгістю, а сердечно, подружньому. І фрасуватись не було чим, по правді: пан Януш Корсак — партія витворна^[215], ротмістр сенаторської корогви, сколігований^[216] з найзнаменітějšíми фаміліями, перший воїн на рубежах, трясуться перед ним і козаки, й татари. Панна — резолютна^[217] й огладжена^[218], освіти неабиякої, бистрого розуму — а це така рідкість між невістами, краса українським підсонням викохана, могла, могла надити й знадила, тільки одно — грецької релігії. Що негнущий в старинній вірі каштелян і його дружина з князів білоруських Соломирецька — про те знали, але о[тці] капуцини недаремно ходили коло панни. Годилась прийняти католицтво й брати шлюб у львівській кафедрі після скінчення кампанії. Визвана каштеляном до Києва, поквапилась і сказала князям Заславським, у яких гостювала, що особисто переконає батька, чей же не буде ставити спротиву, коли йдеться про такого судженого, як пан Корсак. Але не та, не та була причина наглого виїзду зі Львова, так супонувала^[219] пані, інший якийсь був замисел панни й, може, до доброго — одруженню з Корсаком — була вельми супротивна. Боялась неблагословенства Божого.

— Яку втіху, отче, який зиск мали й мають ті, що від старожитньої віри для марності того мізерного світу відступають?..

Отець протопіп скріб борідку (лукава ж бабище, так і ціляє в Оленчин городець, мов і незумисне):

— Єслі для слави сього світа, — сказав, — або для багатства, то суть речі марні й зрадливі, й не один на том ошукався. Правдива віра не за тим іде й пізнається, бо ж Господь Ісус Христос не ведлуг^[220] сього світу свої речі справує...

«...І піп хитрющий, — думав магістр Рославець, — проте сам справ сього світу не цурається...»

— Правда, правда, отче, — мовила княжна, — наші предки й покоління були всі славні й мужні, лицарські, всі були грецької релігії, а їм те нічого не шкодило, тим барзій^[221] були славнішими... Кажу вам: еслі сей пан Хмельницький підняв козаків, то тільки за отягощення, за гоніння на благочестіє, і є тоді його діло праве й спасенне...

— Тихіше, асанно, — сказав Рославець, — почує чужий, то візьмуть тебе за зраду й конспірацію...

— Нехай беруть, — спалахнула панна, — тоді нехай всіх нас беруть, бо всі те скажемо!..

Ієромонах гречно кивав головою, потверджував усе, хоч і уникав розводитись про Хмельницького, але що це війна за віру, то суца правда, бо опресія діється вірі велика й несправедлива.

— Натуральна це річ, — сказав, — що козацьке лицарство не байдуже цій опресії. Є то плем'я славного руського народу з сімені Яфетового, що грецьке царство морем Чорним і сушею воювало. Се з того покоління військо, що за Олега добувало Константинополя на своїх моноксилах^[222]. За Володимира святого наїздили в Грецію, Іллірію й Македонію... Азали ж буде тепер се військо спокійно споглядати на кривду своєї матки-віри благочестивої?..

«Та чи правда цьому? — думала панна Стеткевичівна. — Навіщо виносить релігії, коли сам каже, що речі Господа Ісуса Христа не сього світу? Чи не один Бог? Чому благочестіє правдиве й людяне, а римська вселенська церква — ні? Адже ж і сьогодні ще діються чуда за справою вірних цієї церкви? Чи не сповнялось їй серце замилюванням, коли, будши на латинському набоженстві, слухала гуду органів і відчувала маєстату Божого присутність? Ні, не того боїться, зовсім не того: кожна релігія, якщо з серця вона, веде всіх до Божої ласки, до пізнання Бога в однаковій мірі. Не прикривайтесь, отче, релігійними речами — інше різнить вас між собою. Не за віру це війна, о ні!»

— Церква наша, — слухала вона ієромонаха, — злим дозором митрополитів і охолодінням князів почалася найбільше валити. Язык свій забували, народність і звичаї дідівські. Тільки козацтво врятувало церкву — цю твердиню нашу. За совітом гетьмана покійного Сагайдачного оновилаь наша церква духом оборони...

«А бачиш, ченче, — хотіла сказати Олена, — не церква націю спасла, а нація церкву. Релігія — це лиш інструментум оборони...»

— А коли б релігії грецькій не забирали її прав у польській державі, — глузливо озвався магістр Рославець, — то, гадаєш, отче, не було б ні козацтва, ні його кривавлення за Трясила, за Сулими, за Павлюка, за Острияниці? Та ж, до речі, Сулима, що зруйнував Кодак, сам був католиком і папіжником, сам папі Павлові V подарував узятую на турках галеру!..

«Так, так, — хотіла сказати Олена, — добре рачиш мовити, пане магістре, за волю, за свободу нації кривавились...»

— І чехи повстали проти цісаря під знаками віри, але під Білою Горою боролися не так уже й за віру, як за свою свободу й дяка Фридланду, генералісімуса Валенштайна, хоч і католика, шанують по сей день чехи, бо хотів для них свободної, суверенної Речі Посполитої...

Криця на крицю. Шабля об шаблю. Воля проти волі. Русь проти Польщі. Прірва між ними, ціле вогненне море. Або ці, або другі. Третього нема. Або гордість, або погорда. Або смерть, або життя. Януш Корсак сміявся, коли говорила, що вона — кість від кості української. Обростеш польським м'ясом, асанно. Багато обросло вже. Де Русь, там Польща нині. Але неправда, мов фенікс той, з попелища спурхнула, живе, живе Україна — не всі поросли, видать, польським м'ясом. Кість козацька, українська твердіша. Залізна. Й залізом говорить. А що, як прийдеться їй, Олені, синів своїх і Корсакової крові благословити в похід, на погром своїх же єдинокровних братів?..

Може, сей, побережник, і різуном, і зрадником званий, Хмельницький велику правду несе, відсвічуючи мечем: щоб перевертнів не благословили більше матері на цій страдній землі, в цій золотій стороні — Україноньці?..

Може, прозрів він чорний сум матерів, що родитимуть катів і убійників, Каїнів та Авелів?..

— Сушиш собі голову думками, — пробудив її тихий голос ієромонахів, — чим себе так фрасуєш^[223], панно?..

Допитливо їй придивлявся в той час, коли магістр і княжна заговорились про закони руху землі, сонця й планет і всього Божого світу, так мудро створеного. Але Олена мовчала. Хіба не знав і він, що слова це одно, а життя, яка кожної провесни яріє, невмируща?..

Доїздили до Олики. І дивувались з'їздові шляхти. Тягнула звідусіль на консиліум. Численна прибувала польська шляхта з замочків і містечок, повно було й благочестивих — з челяддю, з обозами, з сім'ями таборували проти неба, юрбились в заїздах, біля костелів і церков. Княжна наказала не розташовуватись, тільки перекувати коней — цей тумульт справляв біль голови, а особливо докучали розмови з дурнішими, ті-бо перлись поперед усіх знайомих. А залюбки говорила з давнішими приятелями свого княжого дому в Четвертні: з паном Калином Соколовським, підстаростичем Житомирським, з паном Вертелицьким з Луччини й з Гуляницькими, а з них один — Григорій, кебетна й хоробра людина, проводив усій шляхті руського племені.

— Кажуть, — мовив Гуляницький, опершись об кочу, — що якісь руські чари, — [він] посміхнувся, — затруднюють шляхетський консиліум...

Голови добре курились у шляхти.

— Нарікають на нас, вовками дивляться, може, до вечора й шаблі підуть у рух...

Пані залементувала.

— Добре, що не затримуємось.

— І не раджу, — додав Соколовський, — і нам нема що на консиліумі робити. Хоч досі не мають приводу нам спілки з ребелією закидати, але...

— Що правда, то не гріх, — сказав Гуляницький, — й ми — ребелізанти, бо хочемо прав нашої нації, й нам кипить кров, коли бачимо це тиранство, цю опресію...

Калин Соколовський смутно повісив голову.

— Проти совісті не можемо йти, а мусимо Речі Посполитій бути вірними; гидко слухати, що ця безголова пиха вичверює.

— А що таке, пане підстаростичу?..

— Радять, як з бунтівниками вчинити: дати їм слово, відібрати гармати й рушниці, а тоді викосити в пень, а знатніших — на паль...

— І маємо голосувати за тим...

— Не діждуться того, — заgrimів Гуляницький, — на єдиновірних братів не підіймемо руки!.. Хтозна...

Він оглянувся. Голуби на плацу перед колегіатою походжали в сонці, клювали. А шляхта висідала з ридванів, розправляла делії,

відкидала рукави, супила брови: Четвертинських не люблено. І за форту, й за вірність греччині.

— Отаке-то, отаке-то, — зітхав Калин Соколовський, повісив голову, — хто має руське серце й не продав себе за нобілітації^[224] й маєтності, той не сміє й голосу піднести — зафукають. А ми ж миром хочемо жити, ми — громадяни Речі Посполитої, і племені свого не цураємось, і Корону любимо...

— І так буде, мості пане, — засміявся Рославець, — що й до тих не пристанете, й ці вас за *proditores patriae*^[225] вважатимуть...

Посумнів Калин Соколовський і мость Вертелицький посумнів. Княжна не втримала сміху, їхня заклопотаність розсмішила:

— До ребелізантів передавайтесь, вашмості, раз буде кінець...

А плацом повели стражники ребелізанта. Може, й не був ним, хоч ішов сміло, міщанин або худопахолок із скрученими руками. Гуляницький сказав, що це підозрілий в намові хлопства з Дермані, начеб грозив панам і паненятам і збирав купи. Але хто купи збирає, той не буде нахвалюватись, хто конфідент Хмельницького, той держить язик за зубами. Протопіп і магістр посміхнулися. «Але до часу, — мовив, блиснувши, Ригір Гуляницький, — ребелія суне, як тая лавина з гір. Вже от-от границь волинського воєводства досягне. — І ще тихіше: — Під Заславом шкотський капітан, прізвищем Перебийніс^[226], в страху тримає Збаразьких...» — «В Заславі?» — перепитав ієромонах. «У заславських лісах, так мовлять, стинає й січе кожного, хто панським духом тхне. А якийсь Якименко з Черкас під Звягель підійшов, і про попів-конспіраторів говорять, що непослух ширять і бунтують хлопів. А мужицька війна найстрашніша — поплачуть пани, хто на них тепер гаруватиме».

— Аби тільки живими вилізли, подякують, — додав Вертелицький, — на Костянтинівщині от колами б'ють, вилами, палять усе. Гнів, гнів народний... Ловлять конфідентів, у кожному козацького шпика підозрюють, *Mater Dei*, скільки-то невинної крові поплило... А осавули пана Богдана не дримають; в Сарнках замочок пана Копецького здобули, а його під лід воду пити пустили, інші *more et paraetextu cosacorum imitate Chmielnicii*^[227], в пень тнуть, рубають жида, шляхту: так було в Млинові, в Ланівцях, в Мирогощі — то вам, каже, за сухомельщину, за млинщину, за дудок, за те, що нас у кочі

запрягали, посполитих, борода нам рвали, ногами топтали, — поплачете, пани-ляшки, ревними сльозами поплачете, бо пора вам за всю нашу кривду платити, за всю нашу неволю, що-сьте на нас хамів своїх, невольників, галерників вимислили...

— І що ви на те все, мості Гуляницький?..

А дебелий пан Григорій глянув по своїх братах і синах-велетах, що, сопучи, стояли за ним і пари з уст не пустили, ловили його шепіт, поглянув ласкаво на голубів, що паслись, і посміхнувся під вусом:

— Ті консилії для пана Калина мого залишу, бо мені нема чого радити, а тільки діяти. Коли Бог дасть, повертатимешся, княжно, до Львова, то своєї тихої Волині не пізнаєш: поки шляхтюри свої консилії скликають і радять, як їм Хмеля найкраще взяти та на палю посадовити, плебс за вила, за рогатини візьме й воздасть за те все пекло. Гаряче буде на Волині, погрітись буде кому...

— Не дай, Боже, — зойкнула пані, — що ж то з вами буде, мості панове?..

— За Гуляницьких не бійся, асанно, — посміхнувся пан Григир, — те плем'я не раз вогнем обпалене, не пропаде...

Обдав його багрець зі заходу, стояв між шляхтою на дві голови вищий, так і попрощали його усміхненого — про що думав?

Лісами, лісами, важким пісковим трактом брався обоз на схід, все далі на схід.

19

- І звідки вашець?
- Nie od soli, nie od roli, a od tego, co nas boli^[228]...
- Глуха ж то конспірація.
- Чим глухіша, тим певніша.
- А куди прямуєш?
- Туди, де слова потребують.
- Якого ж то слова, вашмосте?
- Дітей пана Богдана, в залізо повбираних.
- Покажи ж знам'я цих дітей...

Що показав протопопові цей подорожний, цей лісичівник, що звався мостем Петром Гжибовським, Римша так і не побачив, стоячи серед глогу^[229] й підслуховуючи. Не ретельно це, але іноді придасться. Магістр Рославець і кульгавий ієромонах шепотілись із цим паном Гжибовським, а він іншої мови не знав, крім польської. Яка його кондиція, звідки йшов? Римша затаїв дух, припишк у хащі: цей чоловік сірого, втомленого обличчя, але з неймовірною міццю в крицевих очах, присадкуватий, кріпкий, аж скелястий, в серм'язі шекелетки-шляхтюри, в запилених чоботах, з шаблею в простих піхвах.

— Дивуєтесь: націоне полонус, ріту романус^[230], але вольний серцем. В пана Богдана вірю! Повірить кожний, хто побачить народну повідь. То як ріка гримить, мості панове, то є новий закон. Не тільки вам — Україні, але всім, всім так допоможи, Боже. Присягу дав-єм панові Богові в Трійці Святому Єдиному, Найсвятішій Панні й всім святим, як мій обряд велить: все, що ми з його мостю паном гетьманом Військ Запорозьких вічної приязні іменем усіх братів умовили, додержувати буду, на всіх неприятелів стану, приятельської віри не ухиблю, вірність доскінну заховаю. Те, що з Запоріжжя почалось, як scintilla incendium^[231] розпалить, по Татри, по Гнезно, по Гданськ і ще далі, так мені допоможи, Боже, в слухній справі...

«Добре, — подумав Римша, — я це давно казав...»

— Новий лад повстане скрізь, — говорив пан Гжибовський, — свобода простим людям, право в державі, право кожній нації... Коли сказано, що людина людину може в'язнити, мордувати, неволити? Хіба

не такої ж кості холоп, що й пан? Хіба не так він приходять на світ? Хіба інакше говорить, ходить і Богу воздає честь? Ефіюпи й індіани — й ті хочуть людського життя, а що казати про християн? Того безправ'я доволі, тому знущанню, тому бузувірству кінець...

— Від тебе, що gente й natione Polonus^[232], дивно це чути, мості Гжибовський, — перервав йому Рославець, — якби не гасло...

— То мав би ти мене за конфідента пана Потоцького? — скелястий шляхтич гірко засміявся. — Я не за те терпів по вежах, я не за те карався. Тут мені в серці накіпіла кривда за люд ваш і наш, і доти мойого життя, доки битви за свободу найпростіших людей. Слово моє спом'яніть: пан Хмельницький тільки знам'я підніс, тільки іскру верг, але пожежа піде сама — через Україну, Білорусь, Литву... Не ми одні, в Німеччині й в Англії теж горить...

«Те, що я казав, — прошепотів Римша, — з уст мені виймає псубрат. З ним півсвіту перейдеш. Цей з болю йде, цей потрапить...»

— Говори справу, вашмосте, — сказав ієромонах, — тут розмаїті чутки...

— Корпуси пана Богдана в дорозі на Смілу. Де його sedes belli^[233] буде — невідомо, а простий люд іде валом, друга армія його, полковники не впораються. Де зйдуться з коронними, там буде баталія. Але коли б і не було вікторії, то навіть exempla cruenta^[234] не допоможуть, бо справа не в Хмельницькому, а в народній волі — її вже ніщо не втримає, як не заверне ріки, що клекоче, назуп'ять...

— Як високо лічиш, вашець, силу нашу?

— Шістдесят тисяч принаймні...

— Має ж пан Богдан офіцерів, полковників, капітанів?..

— Гармату, оружжя досить?

— Гармати й оружжя, що здобує на панах, а полковники зі старої конспірації: пан Кричевський, пан Теодорович, пан Нечай, пан Ганджа, пан Виговський при ньому...

— Пан Іван Виговський?..

— Передався під Жовтими Водами.

— А за всіх найславніших, від нього йду, — полковник Перебийніс, за тим же простим людом стоїть, що й ми, не купиш його й не підлестишся, запрягнув aut resurperari aut mori^[235], як трибунові люду пристоїть...

— Де стоїть пан Перебийніс?

— В Заславських лісах... Під Махнівкою...

— Того мені й треба, — крикнув протопіп, — мені вашмостя посилає сам Бог... Іду до нього...

— А я від нього, отче, — сказав пан Гжибовський, — не обізвусь, як тільки з-під Кракова, коли рушать і наші польські хлопці під стяги пана Богдана...

Бесідники обернулись і стихли, бо в лісі затріщало. Вартові ходили оподалік від обозу, а в обозі близько тракту, обставившись возами, палили з наказу княжни ватру, щоб відганяла звірню й комахню. Густі це бори за Дерманем, що далі до Корця, — а медунка пахне й лісова черемха, й іволга розспівалась, і ведмідь суне по ломаччі.

Римша пішов геть з чагарнику, повен дум, забув і про фравцимер, а гутірки при багатті слухав п'яте через десяте. Там, приєднавшись до обозу, розважали панянок подорожні: паволоцький війт Іван Кунцевич, державець із Замойщини Іван Томиславський і пан Гошовський, грецької віри, в дорозі до Звягля. В коло прийшли й отець протопіп, кульгаючи, але дивно прояснений, й задуманий магістр, пана Гжибовського не було — або не показується, подумав Римша, або пішов, біда, той не дримає.

— Знаю пана Хмельницького, аякже ж, знаю, — розправляв тучний паволоцький війт, лукава бестія, очиці так і бігають масненько, а говорив громово, як із бочки, — я в Чигрині бував, і в Суботові. Чоловік се могучий і мудрий, зайвого не скаже. Вже тоді я знав, що собі думає-гадає...

Але Гошовський усумнився.

— Так-то ти вже й знав, вашець...

— Присяйбі, що знав! Нехай от пан Томиславський посвідчить: не казав я, що пану Богданові руки сверблять до булави?..

— Щось не в тямці, пане війте...

— Так ти завжди, вашець, золотих слів не пам'ятаєш, а я перли мечу перед казна-ким...

— Який же він, — спитала пані, — добре уложений?

— Сутуло ходить, а кремезний, як ведмедюра. Що ж до уложення, то найдеться у витворніших палатах, як у себе вдома. Другого ерудита не маєш такого на Подніпров'ї. Латиною орудує, як римлянин, до того ж і по-французьки, й по-німецьки, й по-італійськи... Книг у Суботові

мав цілий покій, може з найученішими конферувати^[236]. Знаєте, милостиві, як він Конецпольському відрізав, оглядаючи Кодак? Ні? Так вам скажу: хвалився покійний Конецпольський, що тієї фортеці не зруйнує жодна сила, а пан Зіновій-Богдан тільки посміхнувся й рече: «Що рукою збудоване, те й рукою зруйноване буде». От який він тятій на язык.

— Але шабля його ще гостріша.

— А чи пішов би ти, вашець, за паном Хмельницьким? — мовила панна Оленка, що прислухалась у кочі.

Війт же масненько посміхнувся.

— Не знаю, чи буде це до серця тобі, панно, але скажу від серця, яко до лукавства незвичний, а кругом, бачу, свої люди. То ж такого воєвождя чекали ми стільки літ. То ж провидіння Боже посилає його нам, ніхто інший. І коли треба буде йому й нас — міщан, купців, посесорів, то, хоч кажуть, що черства в нас душа, міряна від ліктя, підемо, як один муж, за благочестіє, за право, за волю...

— Амінь, — озвався Томиславський, — тако всі мислимо...

— Може, на людях того не сказали б ви, вашмості, — усміхнувся магістр, — але в лісі.

— Як і пристало вовчому племені, — зареготався війт, — і вовка до лісу тягне...

* * *

«Повідь, повідь, — Римша заліг на возі, віття шуміло над ним і високо-високо мигтіли зірки, — і чернь, і шляхта, і війти, й державці — всі до гострої шаблі пана Богдана горнутьяся. Рекгедіц, рекгедіц... Що магістр [є] конфідентом ребелізантив, то я, ще будши у Львові, догадувався, але по кульгавому попові годі було сподіватись... І який знак собі показують? З уст мені вийняв пан Ѓжибовський... Простого люду це війна, і благословить її Бог або чорт, все одно, щоб тільки панів знесли... Погріємось, погріємось... До пана Перебийноса пішов би, прийняв би мене на капітана, але поперед батька в пекло... Нехай інші наставляють шию... Поки не січуть, самому не лізти... На петлю буде час, а талярків і для мене вистане... Рекгедіц — святе діло, bellum civile^[237] — добре діло, тепла робота... Краще прикинутись дурнем і зберегти голову, як розумним будши, втратити...»

А сон гнобив, а сон солодко наставав. Тільки шум віття, порскання коней, тріск ломаччя. А згадавши фравцимер, лукавеньких дівчаток, усміхнувся крізь дрімоту Транквіліон Римща. Та мармизи, сірі пики верзлися, відганяв, відпихав руками — ні, таки впирались у нього — зірвався, сон не сон... Магістре Рославче, магістре, — але магістр хропів біля нього на возі проти неба, відкривши рота. Й вїт паволоцький хропів оподалік, і Томиславський, і всі, всі спали. Тільки не протопіп, тільки не ця потаємна гиря, цей кульгавий.

Мармизи — це були хлопці в серем'яхах, в кожухах, гирі нечесані, гирі обгорілі, оброслі — ледве зікри блищать, вовки, чисті вовки.

— Добрі брати, кажете з-під Сокаля йдете?

— А ті з-під Володимира, а цей аж з-під Ратна.

— Допекли гемонські пани?

— До самої шкури, до самого серця, тільки й їхнього, що дерли з нас шкуру, як лико, орали нами, погадай, монаше, шість днів панщини, а косити посесорове — сьомий, а дерти борть, а все віддай панові, а сам четверт із діточками здихай, здихай, й от обернули кола в брюсі панському, а тоді непереливки, спламени тебе, тільки до батька Перебийноса...

— А ти помовчи.

— Не бійтесь, людкове, я такий, як і ви, листи на мене виписані. Коли б піймали — руки рубали б, коміть головою^[238] вішали б... — сказав чернець.

— А ті всі — уроджоні, в пельку їм панську залізо?..

— Хоч і уроджоні, та іншим миром...

— Але ребеса панські.

— Та не за панським тягнуть.

— Так-то й повірили ми. Раз панського коліна, то з панами заодно.

— Грецької віри.

— А нам теє все одно: двома чи трьома пальцями хреститься. Пан-от Єльський наш, а ще другий — той ніяк не хреститься, лютер, а гірше бусурмена...

— До чого ж те мовиш?

— А до того, попе, що в Перебийноса-батька не питають ні віри, не гмерку^[239], ні стану, а тільки, чи добре колуном череп панський береш і чи руку в огонь поставиш за нашу, за хлопську віру. От який батько Перебийніс, попе...

— Теє я лучче знаю від вас, бо самий до батька йду...

— А хто ж ти будеш?

І мармизи вперлись, страшно хотіли проглядіти його, залізними очима свердлили, з накипілого болю, з недовір'я, з ненависті. А протопіп тільки скріб борідку й на них глядів прозоро.

Тоді старший рік:

— Наш це піп, людкове. В цього рука на пана не затремтить.

— То йдемо, дядьку.

— Але, але...

Купа знялась і легко, мов стая росомах або рисів, намірилась у хашу.

Ще тільки протопіп підійшов до кочі й Римша обмер: панна Оленка не спала, ні, вона посміхнулась до ієромонаха чорними своїми, смутними очима посміхнулась. Того Римша не чув, що говорили, коротко шепотілись і що гунцвот-піп мав із панною, що їй сказав таке, що кивнула головою, а від вогню чорна коса, мов багряна, й піп повів темно, таємно бровами, а купа чекала його в листві, як змії притаїлись у темені. Й свиснув корустіль, озвався сич — гасло лісічівників, а тоді зайнявся, залящав соловей, тільки-бо починало, тільки-бо розвиднялось. І протопіп пішов з купою.

— Магістре Рославче, — буркав Римша, невблаганно розштовхував хрпучого, — подивіться на попа, як іде чернець, та він вже не кульгавий, зовсім не кульгавий, здорова нога... У нього шабля прив'язана здовж ноги...

— Я теє давно знав, — промимрив Рославець, розкрив очі й знов заплющив, перекинувся на другий бік і захріп. А в лісі ще тріщало, ще десь падало сухе ломаччя, потім стихло й тільки соловей, соловей розспівався в хаші.

20

Ротмістр Януш Корсак, бувши під автораментом князя Корецького, палахкотів від гніву.

— Чого вашмость не гуляє? Сулії мальвазії везуть і везуть нам обози, машкаталів^[240] і картамонів цілі бочки; поки висічем хлопство, буде чим похмелитись.

Панцерні товариші бенкетували, взявши від Полонного. Мальвазія лилась струмом, це маївка — не поход, в майовому сонці вилискували лати, розщібували їх пани, та ж і курилось у чубах, в сідлах не могли триматись люди, а з шатра в шатро там і дівки попискували, мов мишенята, гналась модна пісенька:

*...Казав мені прелат,
щоб не цілував я
молодиць, вдовиць,
панянок біленьких.
А я собі мушу
потішити душу,
хоч би й тим,
хоч би й тим!..*

Богуслав, де квартира гетьманів, подобав на варшавське передмістя. Жиди розкривали ятки, кармазинові полотнища шатер лопотали від вітру, що зривався з-над Росі, шумів, гуляв дібровами, фіри за фірами перлись на биту дорогу, ридвани застали дорогу...

— Пся кість, — сказав Корсак, — тут собі ніхто нічого не робить із знесення на Жовтих Водах...

— Князь Корецький і досі не вірить...

— Та чи може він вірити взагалі, поки гайдуки водою не зіллють п'яної голови.

Їхали поміж жолдацтвом — Корсак із добрими друзями, молодим Тарлом і Бонч-Цецішевським. І вони розуміли його лють — хлопство, як казали, валить до Хмельницького цілими полками, воли ведуть до нього, женуть кабанів, козацтво, як сарана, все довкруги гонять — коней попасти нема де, а ці регіментарі п'яні, як би народились тільки сьогодні, нічого не хочуть знати.

— Проте коронний гетьман вельми зажурився, — загадав Тарло, — цілу ніч у каплиці лежав хрестом, обіцяє вота, коли Хмеля відсіче...

— Своя кров — Стефан...

— Що по тій журбі, — хмуρο промовив Корсак, — тут не відсіч, тут імпет потрібний.

— Уміли Остряницю й Павлюка ганяти, а цього скурчого бика не вхоплять. Та ж завтра дві армії його не знесуть. Каригідна недбайливість регіментарів, про менших офіцерів не говорю, навіть чат не розішлють, а в цьому сумбурі, Mater Dei, ніхто не знає, від чого почати, де чия корогва стоїть. Безголов'я і кінець.

— Який пан — такий крам...

— І його милість Єремія Вишневецький, єдиний кращий воєвождь Полонії, як на те, не наглить.

— І йому привата світить. Якби, не дай Боже, наших регіментарів розбили, то він би лиш у кулак сміявся...

— Але як уже вдарить, то мокрого місця не залишиться на Хмелю!

— Куди ж ви йдете, пся кість, — крикнув Корсак, переймаючи хоругву драгунів, що повертала праворуч, у поле.

— На Стеблів, ротмістре...

Обличчя драгунського офіцера, смагляве й рум'яне, світилось. Посміхався під тонким вусом. Це був українець Зарудний-Богданович.

— Дам я вашмості Стеблів! — Корсак збілів від люті, що його давила, хотів вилити її на кому-небудь. — Не чув, ваш-мосьть, що йдемо на Корсунь?..

— На Корсунь, то на Корсунь...

І офіцер, так само глузливо, загадково посміхаючись, обернувся до своїх вершників.

— Пан ротмістр каже, що на Корсунь ідемо...

— Не я кажу, вашмосьть, а такий ордонанс усім нам...

Офіцер здвигнув раменами й поскакав уперед. І від нього, і від усіх його людей несло оковитою. Драгуни, вибравшись перед піхоту, співали:

а козак у полі не боїться ні турка, ні самого чорта...

— І ці хлопського ребеса, — надслухував Тарло, — з писків їм зле глядять; побачите, що так як у Кам'яному Затоні тільки й чекають, щоб до Хмеля передатись.

— Вовка до ліса тягне...

— На палю б їх, гаспидових дітей.

Просто-прозоре небо, де квилять чорнокрильці, а обрієм хмари, чорнючі хмари диму, ввечері й цілу ніч заграви, хлопство все кругом палить, це Хмельницького чорний шлях. З Черкас армія обох гетьманів зробила відступ на Городище, Корсунь, Стеблів, Богуслав — коронний завагався, говорили конфіденти: сто тисяч іде за Хмелем. «Напевно, не так багато, — казав гетьман, зібравши регіментарів, — чого тільки людські язики не верзуть, камінець вергни в воду — хвилі йдуть, то поки до берега дійдуть, здається, що вже буря. Бурі не бачу, — важко повертав дебелу підголену голову, — але securitas^[241] не пошкодить. Бог мене важко покарав за неухвалюваність: Стефане, Стефане, дитятко моє, як то йому в татарських ликах, але це ж дитя, не дивуюсь, загонисте, невміле, але Шомберг, Чарнецький, Хмілецький — це ж старі битні лицарі, й так дали себе взяти! Mater Dei! Скурчі сини — реєстрові передались; о Русь, о Русь — вогнем і мечем учити лиш тебе. Але тут, саме це тверджу, не відступлю від свого, ні, тут легко не візьме нас і вас запевнюю: Хмеля до Варшави привезу спутаного, в мідяному бичу зварю, так мені допоможи, Боже. Зламаю шию». Коли польний гетьман Калиновський, сонний, здоровенний і череватий воєвода, завважив, що добре було б, не ждучи, Дніпром піти й знести Січ і Хмельницького зайти від степів, Потоцький відповів, що бити козаків не на порогах, а на волості — ось наша річ. На цьому регіментарів і відправлено на дальше пиття й гульбище.

— Такі-то ми securi, — гірко усміхаючись, говорив Корсак, — ота дурність регіментарів — це як хронічний гостець...

— Наша справа слухати й сікти...

— Це не заслуга, а обов'язок, — сухо сказав Корсак, — сікти вміємо всі, але не диво, що кожний ребелізант чекає тільки нагоди, щоб нас шарпнути ззаду, з таким автораментом Річ Посполита в постійній небезпеці.

Він прирік собі, вирушаючи зі Львова, переконати хоч у цій війні, що з холопством панькатися не можна. Знести на шаблях, так люто покарати, справедливо покарати, але вигубити так, щоб ніколи-ніколи вже не наважились встати. Видно, Кумейків замало було, зітхнув; король далеко, а втім, що короля це обходить; привілеї для Русі, руські сенатори, схизматики в сеймі, ні, годі! Ця війна покаже, яку гідру випестили на грудях.

У шатро зайшов молодий єзуїт. Шукав приятеля з малих ліг Тарла. Ротмістр сидів при столі, за кухлем простого пива, відложивши шолома, строге обличчя його вирізалось з-поміж інших, молодих, безжурних, розісміяних. Він попросив ченця сісти й розпитував його про подорож — чернець, брат Домінік, прибував з Бара. Розговорились, та ж чернець жив у Львові, біля колегіати, а там недалеко й княжата Заславські, де ротмістр щораз бував. Згадав панну Стеткевич, княжну Четвертинську — чернець спаленів, знає їх, так, знає, і він волинського роду, може, й знатного, але Бог покликав до когорти, й когорта послала в Україну — повідь хлопська, іспит всім, хто прагне, хто хоче, хто гартує дух.

Натхненне лице брата Домініка подобалось Корсакові. Йй подобалось, що вміє зносити й поход, і вихри, й дим бойовища.

— Багато тут діла для когорти, й генералат знає, що йому починати, тільки не любов'ю, тільки не лагідністю, фратре, — з варварством поварварськи. Сполучім дві сили — збройний чин лицарства і дух непримиренності когорти, не пактуймо більше з дичиною, які там пакти! Меч і хрест, гостре око й певна рука — тут, у Русі, всі зрадники, дивіться на Хмельницького, хто б сподівався, що підійме руку, так гойно матір'ю Річчю Посполитою обдарований, бо чи ж не матір'ю була йому Полонія?

— Але він і каже, що проти короля не йде, тільки проти кролевенят, — посміхнувся чернець. — Розповідання дурні, всі вони так говорять, а за пазухою змії годують на все, що не їхнім духом дише. Отже, згадайте моє слово — коли не мріє Хмель про булаву на Подніпров'ї. Ні, заслаба рука наша була, забагато привати, забагато думки про власне добро, а де добро Полонії?.. А де добро Республіки?..

— Як же думаєш заспокоїти Русь, — спитав другий ротмістр, Адам Хмілецький, що зайшов зі сусіднього шатра та прислухався.

— Як? Стинанням голів гідри, поки соків не стане їй, щоб нові голови ростити. Чи не так, брате Домініку?..

Але Адам похитав головою. Всіх, мовляв, не переб'єш, не передавиш, вашмосте Корсаку, а чи це, до речі, закон Божий? Адже ж це братня нація...

— Ні, це не братня! — жарливо крикнув Корсак. — Ця Україна для мене гірше татарви, це нація з вовчою душею.

— Пригадай, вашмосте, що й ми маємо цю вовчу душу і чимало з нас. Націю свою зберегти й так можемо, Речі Посполитій будши вірні.

— Як Кричевський, як Виговський — зрадники, кажуть, Хмель їх вже тисяцькими поробив, може, й тебе, вашмосте, тягне до них?

Адам Хмілецький не відповів ні слова, може, й хотів сказати — не зрадники це, а Матка-Отчизна кликнула їх до себе. Та збагнув, що тут говорити зайво — і Корсак, і чернець, й інші, а з них багато теж мали руських дідів, вже обросли польським м'ясом. Вже ніщо не тривожило їхніх душ. Хмілецький зітхнув і вийшов.

А чернець із Корсаком удалися в дискусію, обмірковуючи сукцеси великої війни, що саме минала в Європі. Ні, сукцеси невеликі. Гідра реформи, лютерства, схизми ще живе. Може, тільки Річ Посполита польська залишалась єдиною вартівничою святої справи.

А в наметах регіментарів пили й гуляли.

21

Від двох днів наступав Хмельницький на польські позиції під Корсунем. Ротмістр Януш Корсак, об'їжджаючи вали, ще раз переконався про нездарність регіментарів: замість наступати — вони дали себе обійти, обложити велеголовим табором і зв'язати сутичками. Мартин Калиновський дрімав у ридвані на подушках, його не будив навіть гук гармат, прокидався тільки, коли приводили пійманих хлопів і козаків на допити, залюбки придумував для них тортури й сам іноді брав за залізо, щоб ним припекти боки в'язням. Тоді випивав меду й закотисто реготався. Та свідчення були скупі, хлопи мовчали, як понімілі, а коли говорили, то незв'язке: за одними, у Хмельницького сто тисяч, а з Черкас підходять нові загони, за другими — рве на собі чуба й жалкує, що порвався на регіментарів. Це все забави не на воєнний час, говорив злісно Корсак, коли інде, то й він попробував би вогнем хамів та добув би з них правду, але тепер не те важить, на луплення очей, на сотання жил буде завжди час, а тепер треба наступати.

15-го травня почався імпет, але під поганими знаками: кінь у регіментаря, тисовий огир, спіткнувся, піхота, що пішла до штурму, добре почала — кварцяна, незбирана, але козацька кіннота зім'яла її.

Піхотинці, як мишва, розбігались по леваді, хто встигав — обкопувався над трактом, хто непроміткий, так і лягав під шаблею.

Корсак та й інші, що вийшли в поле не з закуреним чубом, не сподівались такого множення Хмелевого війська.

— І шикуює, псубрат, добре, — говорив він до брата Домініка, того молоденького сумовитого ченчика-єзуїта, що стояв поряд нього кінно, — видно, що добру школу пройшов гунцвот. Недаремно до Франції ходив і біля великого Кондеуша не втрачав часу... Шанці й палісади викопано мистецьки за одну ніч, ретрашементи зі стеблівського боку поклали як слід, козацькі інженери зрівнюються з цісарськими...

— Та вони німців мають. Один Франкгайм...

— Гай, гай. То не Кумейки, mostі панове. Ребелізонт знає, з чим вийшов. Тепер не диво, що Стефанка так легко зніс. Сила, mostі панове, сила на нас іде.

Потоцький, оглянувши позиції з невеликим кінним відділом, ще вчора збагнув, що Хмельницький має перевагу. Дефіле^[242] через річечку було запорукою перемоги, Хмельницький мав для імпету невелике узгір'я, коронні стояли перше в полі. Зловлені з челяді під муками свідчили про гемонську силу — однієї кінноти під Ганджею й Бурляєм вісім тисяч, а реєстрові полки — черкаський, чигиринський, уманський, а драгунія, а запорожці, а Перебийніс-шкот, ба й німецькі рейтарі — коли всіх їх порве до імпету, нелегкий буде орішок, нелегкий.

Перший імпет кінноти не повівся, Хмельницький відпер її піхотою, що сальва^[243] за сальвою зім'яла, розірвала широку лаву й тих, що мчали просто наосліп, взяла на списи. А тоді, мов мурашва, побігли реєстровики вперед, залягли, окопуючись лопатками, й вибили вміть плоху челядь Корецького зі Скельок. Правда, її вигнали знов кварцяні, але для імпету залишалась тільки панцерна гусарія.

— А де ж самий генералісимум черні, — спитав ченчик, заслоняючись від сонця. Від кількох днів він пристав до хоругви Корсака й легко було з ним. Корсак шукав уже за ним більше, як за братанком чи друзями Тарлом і М'ясковським, ченчик, тихий і розмірний, що лиш звикав до українського сонця, молився й мовчав, паленіючи від гусарських жартів, проте його мисль жевріла, бліде лице

займалось рум'янцем; Корсак волів би його бачити воїном, але спостеріг гострий ум — когорта кого-будь не вислала б на рубежі.

— Ось він, зрадник Речі Посполитої, ось він сам!..

Гусари вставали в стременах, спирались об срібні сидельні луки — чортового сина побачити трапляється не часто, а він же чортів ловить за хвости, ще в Туреччині, мовили, записав гаспидові душу. Ганджу пізнавали, той ходив із деким і під Охматів, старого Бурляя знав і Корсак, черкаського полковника Вишняка-Якубовича, подільського Івана Богуна знали всі рубіжники.

— Дивіться! Королівську корогву розмаяв!..

— Не pomoже йому, в останній день не pomoже!..

Вийжджав поміж козаками, напевно значними, кінь басував, хоч і далеко, і за курявою — а через неї меркло вилискували бляхи й сталь — бачили його присадкуватого, оберемкуватого, в киреї, що розмаювалась, — мчав за палісадами, раптовно спинявся й, бачили, нагинався в сідлі, розмовляв, сердито промовляв до піхотних, до рейтарського капітана, знов острожив коня, мчав і пропав за яворами.

— Це не ці, — сказав Корсак, — не реєстрові перебіжчики, не козаки, а чернь — його сила... Погляньте тільки, фратре, орда, сама хамська орда...

Ченчик вставав і собі в стременах, гусари реготілись з його постаті, хоч і просили недавно молитви за себе, але від Корецького бігли панцерні товариші. Ордонанс — імпетувати^[244].

Чернець не стримався, Хмілецький пізнав, що й у ньому заграла кров, озвався лицарський рід, ломили ж діди його татарву й Москву...

— З Богом, мості панове?..

— І пішли, і пішли, вашмості!..

Застояні коні, як тури, йшли в поле, вимаюючи гривами. Кінники, похилившись, з фуркотом прапорців на списках, з крилами за плечима, в блеску блях, тільки що розминали руки вивертом шабель. Корсак наглив, не накрикував, коні самі прискоряли-прискоряли бігу, й вже-вже світилися срібні застіжки на киреї в козацького сотника, що мчав на Корсака, й сотник так само розминав кисть руки, а криця змією звивалась над ним. То Ганджа й Мрозовицький, молодий корсунський реєстровий полковник (його теж пізнали в обозі), вивели назустріч гусарії й своїх кінників.

Дві лави, забравши все поле, далеко-далеко розкинувши крила, зударились. Корсак, чуючи за собою важкий чвал двох своїх панцерних, обминув сотника зо срібними застіжками й, розірвавши шаблею шаблю, другим, ще страшнішим ударом, полоснув його по шиї. Сотник розкинув руки, в одній була ще розірвана шабля, прихилився до луки, падав-падав на луку, там на шаблі узяли його панцерні.

Той крик, що з ним вийшли оті лави, крик, що зливався довго й недоречно — а-а-а, — знічев'я стих і в мовчанні цяхкала лиш криця, свистіла, вилітаючи вгору й спадаючи, знов — йа-йа. «Скурчибики, скурчибики, скурчибики...» — мимрило за Корсаком, і кінь його знявся на дибки. Присідаючи, замітаючи хвостом поле, перед ним роздимав ніздрі могутній вороний, а просто посміхався йому козацький полковник, як видно було по буздигані за поясом. Полковник був молодий, хороший, з сережкою в усі, в пишній соболевій шапці з пером, орлевидий, ввесь обвішаний дорогою зброєю.

— Чолом, вашмосте, Мрозовицький єсьм...

Він засалютував шаблею, легко, по-кавалерськи, й відбив шаблю Корсака, що свиснула в льоті. Коні кружляли на місці, вибиваючи кім'я копитами й хропучи. Криця раз у раз стрічалась з крицею, й Корсака дратувало це обличчя, безпересталі усміхнене, це тремтіння сережки. А Мрозовицький лоскотав його передню бляху на панцері, й Корсак чув майстра. Закусив губи до болю ченчик, де фратер — в це червоне його треба, між коміром і рукавом, Олена... Б'ється Тарло, не піддається, так, ще рубонуті, чого він шкірить зуби, хам, хам... І знічев'я це обличчя зовсім близько, й рукав метнувся, навіть шов на рукаві, буздиган за поясом, литий пояс і між очима молот, його схопили на руки панцерні, відтягнули, а ввесь світ блимав через імлу, рожеву імлу...

Чвалували, повертаючись з невдалого імпету, мокрі коні, піна клаптями падала на стоптану землю. Крила за плечима поламано. Сурми так жалібно і далеко заквилили.

Коронний гетьман наказав ретираду [\[245\]](#).

Корсака винесли друзі порубаного з січі, а постійний вогонь з самопалів здоганяв відступаючих; ломились дишлі, коні здіймались дибки, ридвани гетьманів гримотіли, козаки насідали на піхоту; Содом і Гоморра, а вже всім позлотистим панським табором ішла вість: король Володислав IV преставився.

Фратер Домінік тримав на колінах, сидячи на возі, голову Януша Корсака, що був без пам'яті. Ранених звалили на вози, ніхто й не турбувався ними, хіба друзі й панцерні побратими; військо уходило, непереливки, на лоб, на шию відступали гетьмани Калиновський і Потоцький, втім, ще не говорили про програ: ретірада — це ще не програ, тільки маневр.

— Татари, татари!..

— Мати Божа польської Корони, — шепотіли смажні уста; комарі над вухом, а скрізь мухи, великі, зелені мухи... Над Россю скелі, тиха Рось між вербами, а з круч, з урвищ так і видно було, як здалеку з'їздили кінні козаки, татарва з юками^[246] згори стримували коні, а коні рвались до води, жадібно хлєптали прозору тиху воду. І піхота, вимахуючи мушкетами, горлачами, купами-купами збігала до ріки, а в Рось гляділись осокори й верби, й від заходу малиновіла хвиля.

— Переймай пана, переймай срібляника!..

Заслоняли долонями очі, вдивлялись проти сонця.

— Та чкурнув, та так чкурнув!..

— На обози, братіє, на обози, на оксамити, на ридвани, на гетьманські куфри!..

— Випили крові нашої!..

— Зірви плюдри, Зайончковські, Тхужовські!.. Ач, як тікають...

— Алла, алла!..

Домінік затискав уста. Віз підскакував на вибоїнах, а з ним трусились тілища ранених, лежали мотлохом, борсались у маячінні, а недавно ще це була битна гусарія, цвіт коронного рушення. Стали кволі, обважнілі, із скипілою кров'ю на вусах, кров запеклась і на панцерних бляхах, що давили груди, ніхто й не подбав їх розіп'яти, кров і на вилогах жовтих чобіт. Скимлив молодший Гарло з чотирьох, що пішли, зовсім ще безвусий, із страшною раною в грудях, а над нею

кружляли мухи, зелені мухи. Поручник Грушецький, з перерубаною рукою й ключицею, дивився склистими очима в небо, холодне й високе, й краплі поту котились по блідому чолі. Другий ротмістр хоругви, Цецішевський, брат львівського прелата, просив води: зяяла у нього в панцері, під самим ринграфом з Божою Матір'ю, чорна рана від ратища. Хлоп мусив бути ведмежої сили, коли збив Цецішевського з коня, бо ж сам Цецішевський — велет, доставав стелі чубом.

Брат Домінік зав'язав Корсакові рану, відірвавши рукав від сорочки, шовк сочив кров, все проступала, й брат ніяк не міг спинити її, густої, текучої, як живої. А Корсак у безпам'ятстві борсався, виривався з рук. То грозив Мрозовицькому: «Я вже тебе, скурчибика...», — то повторював: «Буде воля Божа, най ся діє воля Його...» й «Оленко, Оленко — конвалійко, душко, душко-конвалійко...» — «Тихо, — говорив фратер, — не говоріть, вашмосте, не трудіть себе». — «Бунтарі! — відповідав криком Корсак, — я вже вас... Сто тисяч гунцвот зібрав, руським князем хоче бути, руською гідрою Річ Посполиту обсотати, таївся зрадник отчизни, стільки літ таївся, казав: добре заслужений для Речі Посполитої, а це був ящур, ящур — Хмельницький; скинути його з грудей, вигубити все сім'я до ноги...»

Гілля вільх, кленів широколистих, прозоролистих, хиталось над возами, трощили вози ліщину, нага, бо обдерта колесами від лика, стелилась за возами, їхали навпростець, в ліс, далі, тільки б далі, гілля дряпало ранених по обличчях, ліс, там перечекати б, передихнути, ліс — Крута Балка.

— Води... Правда, що його милість Володислав преставився?..

Ротмістр Цецішевський пробував підвести голову. Запечені, посічені уста.

Брат Домінік кивнув головою.

— Безкоролів'я в такий час! Боже мій, змилуйся над отчизною... Боже мій...

І враз з передніх валок крик, іржання коней, за принишкою усміхненою зеленявою, за синьотінню чагарнику.

— Вашмості, що там?..

— Гей, хто в Бога вірує!..

— Засідка, засідка!..

— Не дайтесь, панове, не дайтесь!..

— Козаки, козаки!..

— Єзус Марія...

То рубалось чоло табору, козаки, напавши знічев'я, сікли, розтинаючи разом і тонкі гнучкі гілки терену, що пнявся між дубами, разом з раменом відсікали, чортівським наскоком, здибивши коні, вилискуючи білими зубами; самі хорошуни, Перебийносові кінники.

— Бий їх! Бий їх, панське ребесо!..

Нагинались над возами.

— Ізрядніше, Полуяне, ізрядніше наступай!..

Пашіли роз'юшені, веселі.

— Вовгуро, Недайкашо, Лисенко!.. Сюди, хлоп'ята!

Звалювалися через золотіючу листву, з рудими промінчиками, що дерлись крізь листву, як гори, звалювались, бризкала кров, а вози збивались, а гусари зіскакували з коней, припадали до трави, до моху, закривались руками — «пардон, мості молодці, пардон», інші, як ведмеді, плутались в чагарнику, у важкій панцерній зброї, в лискучих латах, і падали, як звалені дуби, й криця, й залізо лат скреготіли — вже нікому не потрібний мотлох, а з узлісся біг котрийсь без шишака, в бік куряви, де гетьманські коні, ридвани...

— Вашмості, драгуни, скурчибики передались, вся Русь передалась! Це Зарудний видав, сам їх привів, ротмістр Богданович-Зарудний, пся кров... Зміїв, от кого годували ми... — і кинув шапкою об землю й упав, зашльохав, закачався, а брат стискав уста, стояв на возі, і все довкруги зеленіло, як прірва, глибезна, порожня.

— Люди, та ж ранених не кидайте, люди, та хто в Бога вірує, Мати Божа, всі святі!..

Молоденький Тарло тільки тепер збагнув, зовсім ясно збагнув, чому цей тремт рудого проміння, шум вільх дрібними, найдрібнішими листочками й лязк, найсухіший лязк в гущавині.

— У вовчих ямах гусарія ламає коням ноги, обійшли Перебийносові...

— Ззаду зайшли...

— Зрадив Зарудний!..

— Тьфу, розбійники, а загибель, а загибель...

— А-а-а!..

І Тарло схопив брата Домініка за руку і скиглив, як щеня, й сльози пилили по темному обличчі й патьоками, брудними патьоками пилили.

— Брате, братоньку, тільки не треба... Тільки не йдіть... Не покидайте...

І брат Домінік тоді, справді стьобнений тим плачем, тим хлоп'ячим скимлінням, схопив віжки (погонич давно зіскочив убік), вирвавши воза з натовпу застряглих возів, просто через утікаючих людей, через стовбури звалених дерев, через м'які кадовби побитих, гнав коней вбік, у поле, краще в поле, ніж тут, тільки не тут...

...Хай буде воля Божа, воля Божа...

Але й у полі, ще страшнішому полі, свистіла, виблискувала криця...

* * *

Корсак спритомнів від болю. Від середини черепа, через усе чоло, аж до перенісся стугонів біль, довбання тупим настирливим долотом. Пекло й у грудях. Сонце стояло так просто над ним, так високо, бляхи на грудях і кольчуга розжарились і пекли руку, коли до них доторкнувся. Зволожив уста. Відчув, що босий, глянув — на ногах не було чобіт. І праворуч від нього, притулений лицем до землі, склисто глядів на нього Тарло — він був мертвий. А віз, перекинувшись, так і стояв руба на двох колесах, з воза вивалилась солома й ротмістр Цецішевський без руху, з ногами на драбинах, головою зовсім вниз, від крові все лице стало чорне, гідке, непізнавальне. Кругом люди й люди, покотом, побиті, нерухомі, коні з видутими брюхами, з жовтими зубами наверх. По полю ходили якісь люди одинцем, гуртом — повзли, як чакалки^[247], один із мішком на плечах вже уходив, другий ходив між трупами й ногою відкидав полу, ногою ставав на панцер і віддирав, у кого був, позлотистий ринграф, золотий ланцюжок із шиї, а сам мимрив тягуче — дивно приспівував під носом — татарин. А два зчепились недалеко від Корсака, двоє в шарлатних штанях з золотом і в драгунських колетах: «Та, Гансе, я ж тобі кажу...» — «А я тобі кажу, це ж не так...» — і що не так, не чув. Німці, подумав Корсак, мародери, пішли, третій сів біля товстого пана в густо золотом пошиваному кунтуші й спокійно перекидав мертвяка — оце кабан, оце так кабан — і витрушувавши кишені. А сам, як павук, з тонкими і довгими вусами, з викаряченими очима, старий пошрамлений мародер, розбійник.

І раптом Корсаку стало все ясно. Так, це ж був розгром...

— Де фратер Домінік, невже ж його нема? Це ж битва — корсунське побойовище і відступ...

Ех, ех, та й як же так?.. Але ні, це зовсім просто і нічого дивного, тільки лайдацтво регіментарів, тільки такі вони дурні, зжалься Боже, такі йолопи — невже це правда, що король не живе?

У Варшаві бачив колись у замку, на стінному гобелені: король стояв, у римському шоломі зображений, однією ногою на Чорному морі, другою — під Москвою; і живого його бачив: в чорному, такий жовтий-жовтющий. І Марай, його наложницю, добре знав, у Фукера в Варшаві колись пиячили, і Марай проїздила повз вікна кочею, до Уяздова, казали — дере з короля, найбільше її любить, а брови у неї підголені, руда, як вогонь. Добрий воїн, хоч і причинний. Це ж він у цій ганьбі винен, це ж він, легкодух, козацьку підбадьорював гідру. Тут тільки вогню, тільки заліза...

Лежав із примішеними очима, гупало долото в перенісся, але так добре лежати — й сонце, й південь гріє босі ноги, коли б тільки води, зовсім сухо в горлі, а Оленка, де Оленка, коли б знала, дитятко... Тільки Вишневецький врятує Річ Посполиту. Ми з давніх руських родів, тільки ми її спасемо... Не мазури^[248], не Потоцькі... Ми їх знаємо, українських змій...

Тіні застали сонце. Кроком їхали верхівці. Навіть дивно, як це коні переступають трупи, не наступлять, добрі коні. Корсак розкрив ще більше очі. На сірому арабові з маленькою гадючою голівкою зі злими очима сидів чоловік. Випростовано, по-лицарськи, ноги в стременах, зелений жупан, малиновий кунтуш, срібні петлиці, на плечах чорна бурка. Руку тягнув повід, араб тряс гадючою голівкою. А друга рука на шаблі. І тоді, коли повернув голову (він розмовляв з другими), Корсак, не розважуючи, відразу збагнув, що це Хмельницький. Булаву за поясом завважив згодом. Ніколи не бачив його й ніколи не пробував уявити собі його, але це був він, чигиринський сотник, суботівський боніфікатор. Це таке набрякле, смагляве, обвіяне вітром і весною обличчя, з твердою щелепою, чорні вуса й зрослі брови на перенісці й свердлючі неспокійні очі, темні, як ніч, очі. А поряд нього, на гнідому з білими ногами й зірочкою на чолі — такий веселий коник, так басує, — в короткому кожусі й в шлику, сидів у зовсім простому сідлі чоловік з перебитим носом. У нього обличчя було землисто-жовте,

понад міру худорляве, як по довгій недузї, все у шрамах, як би з рапавого граніту. Така сіра колючість вусів і борідки. Тяжкі очі його, за набряклими мішками повік, на мить ковзнулись по Корсаку й знов зорили перед собою поле — дими залітали з обозів, що були під лісом й у лісі, а кругом — побойовища, в полі ліси списів, заткнених у землю.

— Браги поп'є товариство, — і погладив колючу бороду, другою рукою гамував коня.

— Міри не мають, ніколи не мають міри, — сказав Хмельницький, — а я попускаю, тільки тих німців за злодійство прикую, прикую... Вони собі гадають, що тут їм воля, це не цісарство, пам'ятаєш, мості Перебийносе, війти і бургомістри закидали позвами генералів за мародерство?..

— Тут хіба до пана Бога підеш з позвом, — заскреготів верхівець, званий Перебийносом, — і Варшава звідси далеко, й трибунали ще далі...

— А король, — і Хмельницький обернувся в сідлі до значних — своїх панцерних, ця думка, видно, його глодала ввесь час, — коли правда у тому, вічная пам'ять Володиславові, добрий король, добрий воїн...

— Знав, коли вмерти, мості старший, — знов засміявся Перебийніс, і вітрець заіграв його скрипучим голосом, — тепер, мості старший, сумління чисте, зовсім чисте у тебе...

Вони рушили далі, за ними значні барвною блискучою купою, а Корсак побачив свічіння жовтих іскорок, цілих іскристих хмар над полем, у повітрі — може, це мухи, комарі, тремтіння крилець — війнуло димом, згаром, їдким згаром мокролисту.

Він чортів за хвоста ловить... Диявол сам... Сірка на устах... І Перебийніс, ще в Заславі говорили про нього — розбійники, хами, але вперше за весь час, як чорна утома, як прагнення тільки спати, тільки не чути, повзма-повзма до тімені, до середини черепа — розкололось... ще нагадав фратра... Україна... вічне Марсове поле...

І ще тупіше вдарило долото в перенісся. Тоді все заслала темінь.

— Не відступ, а розгром, Kots Leichnahm, — пив Франкгайм з командою кватерни, частував полонених затяжців з гетьманського корпусу. Затяжці — голландці й шкоти, аркебузна й пікінерська піхота — не встигли й потрапити в діло, Перебийносові зайняли їх в ліску, так і попросили пардону.

А ніякові посоловілі лиця розбирав хміль. І валили в шатра реєстрові панцерні, сам Мрозовицький випив ведмедика, хвацький кумпан, пив не відриваючись, обтер чорні вуса рукавом, самі бачили: розсікав надвоє гусарів, кришив панцері.

— Папенгаймці ні з ким не рівнялись, — кричав Грумбах, — але ці козацькі кірасієри заженуть папенгаймців під стіл.

Франкгайм веселів.

— Страдіотів і хорватів не терпів я, то тільки гусакам голову крутити, банда, лярони, а козаки в полі — тільки жити, не вмирати... — і клепнув п'ятірнею короткого голландського капітана.

— Перейдете під нашого префекта, камрати, всі перейдете, як один, тут вам честь і любо йти під орлом, а не під зайцями, Матер Деї, ще й жолду не платять, гунцвоти... А хто з вас Кіттуса Скоттуса знає, чвалаї?..

Ті з Ебердіна, з регіменту Чорного Лева, пам'ятали ритмайстра Кіттуса Скоттуса з перебитим носом, ходили з ним під Брайзгав і били цісарців — ця рапіра добре креше. Пропав давно без вісті.

— Тут він, гемон, тільки дивись на нього — із мужиків, із голоти пікінерів зробив, аж любо.

— Мості Мрозовицький, ще одного!..

— За кватерну, що не відстає!..

— За Хмельницького-префекта!

І шатро зривали крики, брязк панцерних наручнів, коли воїни вдарили кубками об столи. Не встигала наливати чортова циганка, червоніла в панських кармазинах і фалюндишах. А вівати підхопили затяжці, лежали коло вогнищ: віват Хмельницький...

— Beati rasifici!.. — крикнув мішмафам, гансам Мрозовицький і вступив у стрем'я. Як зайняв оком, палахкотіли костри, хвилювався обоз. Хлоп'я підбігло до нього, русяве, з блакиттю, що темніла в очах.

— Мості регіментарю, прошусть у Корсунський...

І молитовно зложив руки. Мрозовицький клепнув коня, нагнувся, із-за гулу не чув добре.

— Ти чий такий будеш, хлопче?

— Симеон Збараський, регіментарю, тут мене Семенком кличуть...

— Князя Збараського?..

— Молодший син, регіментарю...

Лице Мрозовицького, що було спохмурніле, вияснило.

— Як же ти тут? Таж твій брат Юрій...

— Що мені по браттях, — сказало гнівно хлоп'я, — я не їхній...

Мрозовицький нагадав собі Львів, попелястий кучер княжни Петронеллі... В сутінку склепіння постать ченця, неспокійну полумінь його очей... Брат Домінік, в світі — Юрій Збараський... Суперник... Леліав відомсту, таївся перевертень, своєї нації зрікся... Де він тепер?..

І хлоп'я бігло поруч коня, розповідало: це він ще з одним, з Максимом, дві гармати відбив від гетьманських, самі удвох із самопалів гатили, а челядь утекла.

— В Стеблівську сотню, а там розберем...

Ревіли бики, горіло з богуславського боку, все небо над обозом палало — і від згарі, що летіла чорна, гнана вітром, і від сонця на схилі.

— Веаеі расіфісі!..

Мрозовицький поскакав здовж кострів, повз полонених, беззбройних шкотів, і ці велети, беручи його за префекта, підводились, мов дуби, салютували. А там повідь козацької навали, що ближче палання неба, тягнули вози з добром, вели кварцяних і безкінних гусарів з погнутими панцерами, кульгаючих, насуплених, — татарва чигала на них, принишкла, хижакі-крогульці. Бешкетувала й чернь.

— За ребро й на гак!

— Колом у потилицю!..

— Колом, щоб не зойкнув, панський брат!..

Мрозовицький смальнув плазом шаблі одного, другого — чернь подалася. Вишкірив снігові зуби, нашошорився, чуб вилетів з-під шапки.

— Дейнека, драбуга — то полоненого напастувати?..

І козаки, йшовши за ним, довбнями, киями, списами розганяли роз'юшене хлопство.

Ремствувало:

— Нас, поганські сини, то б до заліза вели!..

— Руки рубали б!.. Ого, нас у полоні не шкодували б!

Вовгура, махновський війт, кривоокий з-під Полонного, грозив кулями.

— А вас, чакалок, на груші повішу!

Крикнув Мрозовицький:

— Ти, різуне, на війні з чесним лицарством, а не в корчмі!..

І відступили перед ним, наїздив на них конем, порікували, ремствували, але не сміли.

Крикнув котрийсь:

— Хмель їде!..

І, відкинувшись уже від бранців, а ті збились темною купою, рушили всі, потоком поплили, давлячись, викидаючи шапки, шлики, шишаки.

— Хмель — батько наш!..

Де їхав, не змогли верхівці відсаджувати юрбу. Бігли, чіплялись за стремена, падали в землю, зривались, знов бігли, а інші палили вгору з пищалів, підіймали списи, трясли мушкетами.

— Хмелю — наш Хме-е-елю!

— Ото слава-а-а!

— Сла-ва-а-а!..

Шкутильгав шилохвостий піп, підбігав з шабелькою сурмач босоніж, а поліщук з ковтуном вже не зачиняв рота, так і застиг у крику, в шалі — а-а-а!..

Коси скреготіли, вдаряючись об бердиші, дзвякали шаблі, хтось кинув панську шубу коневі під ноги, й кожен, хто що мав — опанчу, соболі, делію, кармазинну кирею, шпурляв під ноги аргамаків.

— Вікторія! Вікторія!..

Запорозькі ряди віватували пишніше. На конях сидячи, басуючи кіньми, підкидали шапки дзвінкі ряди, панцері грали в червені, вилітали шаблі.

— На Полонне, Хмелю!..

— На собачі гнізда, пане наш, веди!..

Запорозькі чорніли, як орли в рядах.

А Хмельницький сердито, не слухаючи криків, нагнувшись над гривою, не спиняючись, важко мчав до дубків, де розіп'ято шатра

старшини.

З-за плеча, оглянувшись, бачив хмуре лице Кричевського, розсміяне, красиве Ганджі, вісп'ясте Яненка, чорне Перебийносове, вихудле Виговського, Богуна — то виринали, то щезали в темені.

Бурмотів:

— Вікторія, клопіт — вікторія. Гетьманам хвіст прищемив. А було не займати... Чи правда, що король вмер?.. Повідь, повідь... Не надіявся, тільки Боже Смотровіння... Стільки черні підняти... Славити Бога, тільки славити Бога... Пожару не вгасити... Не піду далі... Тепер пактувати, тепер прийдуть самі. Все коронне зніс, а вікторія від Бога... Свічі в Суботові... Ризи попам. Шкода говорити много...

І коли почув (десь здалека хтось крикнув): «Гетьман наш», — здригнувся, вперше подумав: «Гетьман»...

* * *

Виговський пив мало. Підперши гладке підборіддя рукою, обдивлявся всіх з-під ока, вивчав усіх в цьому шатрі старшого. Гуділо в ухах, слухати важко: доказувала чернь віватуванням, стрілянням з самопалів, гуляли молойці, зсаджували бочки й барила з гетьманського обозу, ця забава за ніч, за день і ще до півночі, черні стриму не було, та й навіщо — вікторія була повна.

Виговський, підкоморій луцький, знаючи й інше товариство, й інші забави, морщився: орації ставали грубіянські, фольгували собі отамани, пияцтво, як повідь, вогненна й неслухняна.

Думав про інші справи.

Полонені гетьмани — збито з них пиху — стояли покірні перед рядами бранців — з того й почалося. Перебийніс, цей немилосердний шкот, хотів їх віддати черні. Розірвала б як не одного, шляхетське м'ясо й кров — можна було сахнутись. Черкаського старосту схопили, худого Коморовського, Лаща, Пронського — не було кому відігнати, могильники й винники зубами вчепились у них, хто таїв лють стільки літ, тепер осатанів. Може, й з Перебийносового потурання.

А шкотові нічого було б і потурати, що йому вчинила Корона? Розповідали Виговському, що прийшов з великої війни, ходив з побережниками на Мультан, другі, що з зятягом Сарторіуса прийшов, з Литви, в службу коронного гетьмана, інші знали його в німецькій

війні, служив, мовляв, цісарцям і шведам, а втім, чорт, засміється — морозом пробирає.

Хмельницький його втишив, може, й боявся його шкот, може, приховав пересердя. Від'їхав з молодцями, приведеними звідки Бог дав, різуні неабиякі, пучки в рот не клади. Від'їхав, не захотів. А чернь його голубить. Чернь брата почула. Буде Богданові морока і з черню, й зо шкотом, з носом його перебитим. Може, пошукає колись чернь за іншим старшим.

Страшно черні, як грозової тучі, страшно. Звіря з кліті випустили, вже не приборкаєш. Валить, з усіх усюдів іде. Вже трибунів своїх виносить — Вовгуру, Полуяна, Півторакожуха, Пободайла, вже й префектові своєму віватує — Перебийносові.

В чаду, в хмелю гублять голови, впились вікторією. Всі, навіть найзнатніші. І цей усміхнений сивоголовий Іван Теодорович (його Богуном звать), і Самійло Богушевич з Кердан, й красень Станіслав Мрозовицький, і старий Кіндрат Бурляй, і обидва Нечаї, Данило й Іван, славні лицарі степові, й Филон Джеджалій, і кінник Ганджа, й Небаба, й Гаврило Негребецький... П'яні всі, пашать їхні обличчя, дужа радість, як птах у грудях, розкриллям рве груди. Розсілися за столами, проливають липке солодке вино на малиновий оксамит, оковитою нехтують, мечі бряжчать, панцері розіп'яті, куряться чуби, обіймаються й чоломкаються з німцями й голендрами^[249], й з тими всіма, що перебігли вчора — з Адамом Хмілецьким, і Миколаєм Бруякою, й братом його, і з Іскрицьким, і Григорієм Ольшанським, і Христофом Ласком... Всі ще вчора ходили в гетьманських барвах, сьогодні ще з-німецька одягнені, але б'ють кулаями себе в панцерні груди — плачуть і кличуть матку-отчизну. Громодар Богдан. Креснув блискавицею небо, цю пустелю осяяв, може б, і спала без нього. Хуртовиною, зливою осяяв, бо він Богом даний.

Для Виговського — такий, як усі, ні більший, ні менший. І Криштоф Косинський, і Наливайко служили панам, поки не запекла привата. І Богдан служив, ще й як служив, не процесувався з Коронаю. Може, й боніфікував би Суботів довіку, може, й не посмів би й дітям наказав би своїм не сміти. Та чи й тепер посміє?..

Чадно, п'яно. Завтра говорити треба з ними всіма, не сьогодні. Сьогодні мутні голови, хоч і недурні голови.

Вийшов у ніч. Не спостерігли, майнула комусь постать недавнього комісара, але не затримували, не любили його. Тільки Станіслав Кричевський іноді підходив, але Кричевського не було — і він не любив гульні, димних голів. Ще Силуян Мужиловський — з ним поговорити б, бачить далі, ніж усі, гострозорий.

Пішов за шатрами, між вогнищами, кухнями, списками, заткненими в землю. Переступав п'яних, а вони покотом лежали, обнявши сулії, на сідла поклавши голови, на мішки з добром. У відсвіті багать вилискували панцері, червоніли делії й шуби, здерті з панів. Червінню, червінню взялось усе: і ковані вози, ручиці й люшні, й походні кухні, й шишаки драгунів і рейтарів: ті сонно белькотіли, йшли обнявшись, похитувались. Рейтарський обоз. Панська драгунія вчора перейшла. Корогви полків повисли на стеблах. Тиха ніч, сухий цей май, вижарить сонце за дня, випалить дотла, а вночі — безвітр'я. Вали, палісади. Куняють варти, блимають ліхтарні, покрикують варти і спів здалека, іржуть коні, попутані в травах. А заграва кругом, все Поросся в заграві.

Гармати з мовчазними гирлами. Серпентини, фальконети, яструби, сови. Жевріли вчора, вже вистигли. Добрі гармати, добрі людвисарі німецькі. З цими гарматами й Бар облягати, й Кодак, й Кам'янець.

Хтось бовваніє на валу. Може, котрий з вартових. Виговський гадав пройти, до світання ще час, валами до свого шатра, в обозі старших.

— Іване...

Озирнувся. Приступив ближче. На гарматі сидів Богдан, obtулений в бурку.

— Нема сну, ваша милосте?..

— Марудно, — зітхнув Богдан, — до гульні не тая голова, а не спиться. Ти куди так?..

— Збережу голову на завтра.

Разок зубів під чорним тонким вусом. Богдан важко повернув голову, дивився далі, в степ, у згар.

— Новини які, Іване?..

— Хміль вікторії, ваша мосте Богдане, радуйся, руське плем'я. В цій хвилині не можна навіть облічити, що нам вікторія сплодить.

— Щастя принесе, вагомосте... Душно було, парно, а тепер; прохолодь...

— Клопіт, Іване, клопіт сплодить...

Він узяв голову в долоні, замислився.

Шумів обоз.

— Клопіт, вашмосте Богдане? Вся нація козако-руська встає. Суд Речі Посполитій іде. Ті, що мовчали, підвелись. Ті, що найнижче впали, історію творитимуть. Нації вирок, пане Богдане.

Хіба це не милость Божія, це воскресення Лазаря, нашої нації?..

Частина перша

— Козако-руська нація, кажеш, Іване?.. Plebs, чернь многоголова вийшла. Море, потоп, colluvies^[250], пане Іване, боюсь, ох і боюсь її... Хіба взявся й ти бути proditor patriae^[251]?

Виговський посміхнувся.

— Patria, вашмосте? Отчизна — матка, а Корона — мачуха...

— А мені — матка, — крикнув хрипко Хмельницький, — ти, вашмость, роками ненависть таїв, мені нашіптував, іншим шепотів, а я... а я — винен Речі Посполитій...

— Кривду свою?..

— Шляхеткам винен і їх знесу...

— А шляхетки — це не Річ Посполита?..

— Егзагерую^[252] кривди — за короля, не за себе... Я за Полонію кров свою лив... Батько мій упав під Цецорою... А Свіршовський, а Сагайдачний, а Дашкович?..

— То розжени знов чернь, козацтво знов віддай комісарам, — стримуючи себе, сказав Виговський, але в голосі його була злоба, — якщо антицесори^[253] твої були рабами, то й ти рабом будеш? Найвище щастя твоє, страшне щастя, вашмосте, — тепер або ніколи, й ти спинився, й ти ще вагаєшся, ще про матку Річ Посполиту говориш?.. Річ Посполита жде тебе, але не тая, не тая, вашмосте...

— Яка ж?..

— Козацька, козако-українська, Богдане.

І тихо стало між ними. Шуміли обози, палахкотіли вогні. Небо, низьке й захмарене, лизали марева. Мідь гармат, осаджених довгим рядом у бруствери, мовчазно вилискувала в цьому мареві.

Шабля брязнула. Хмельницький встав. Мареву полоснуло і його обличчя малиновим тремким лезом.

— Рідко коли історія посміхається до нас, людей малих, — сказав із притиском Виговський, так як би недомовляв, що й Хмельницький теж

«мала людина», — невблаганна історія сама мчить колісницею й завернути її несила, хіба Смотріння Божого це справа — її завернути. А нам, *hominibus parvis*^[254], єдине: з колісницею мчати вперед. Не під колесами, пане Богдане. І не боятись цієї погоні. *Proditor patriae* будеш, коли цього не збагнеш. *Proditor* на віки вічні, притчею потомних, що тебе проклянуть. Час твій, пане Богдане, час наш з тобою. Роксоланії час...

— Час Божий, — тихо сказав Богдан, — так буде, як схоче Смотріння Боже...

І обернув до Виговського своє тверде, зчорніле обличчя:

— Чи не проклянуть мене *posteriores*^[255] за те, що я, *homo parvus et simplex*^[256], відомщуючи кривди, в *colluvies* кинув націю?..

Але Виговський спокійно відповів:

— Нація цього хоче, вашмосте. А ти хоч великим можеш бути, не станеш ніколи більшим за націю...

Хмельницький шарпнув бурку, що впала йому з рамені, загорнувся в неї і без слова подався геть, униз з валів.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

«...Зіновій-Богдан Хмельницький, гетман славного войска Запорозжского і всея по обоїх сторонах Дніпра України, Малоросійскія.

Вам всім Малоросійским по обоїх сторонах Дніпра духовним и мирским; шляхетним і посполитим бошого и меншого всякого чина людем, а особливе шляхетне урожоним козакам и святой братии нашой. Ознаймуем сим Універсалом нашим, іж не без причин слушних, мусіли ми зачати войну і поднести оружїє наше на Поляков...»

Богдан пробігав дальші рядки розмашистого письма. Зсунув брови, на чолі набрякла жила, відірвавшись на мить, глянув: крізь відчинене вікно пнялись бузки саду білоцерківської фортеці, а з дороги креснули блиски — аж заболіли очі: це йшли війська. Хоругви за хоругвами, полки, компанії зтяжців, обози, йшли безпересталь на гору, в фортецю, минали її, отаборювались...

«...самого найяснішого короля свого Владислава, пана нашего милостивого і отца ласкавого, на нас подмовляють і возбуждают...»

Добре, добре Зорка написав. Поки що треба вдавати, наче не знаємо про смерть Владислава. Interregnum^[257] нам не корисне. А шкода його — добрий воїн, добрий король...

Виговський стояв, нахилившись, переглядав папери. Писарі скрипіли перами. Хоч і мали що писати, спідлоба крадькома споглядали на гетьмана, роздобрів, рум'янець блиснув на смаглявому лиці; не хмурнів цими днями. І Виговський усміхався, згадав — сьогодні гетьманові снівся сон: орел у дзьобі тримає золоте яблуко, а це — глобус, вселенна. Вірять снам і призначенню вірять: спасе Русь, відновить Візантію, приборкає назавжди невірних, боятись тільки півночі. Марс сприяє — так казали зорі. Щодо страху перед північчю — підтримувати, від Москви ніколи добра не ждати, а невірних — не треба цуратись. Найхристиянніший король Франції споконвіку тримає з невірними, протекторат Порти не страшний, страшніша bellua sine caritate власна. А Марс сприяє до пори. Тхужовських і Зайончковських

бити не важко, нехай от Єремія рушить, Любомирський, Острог. Поки чернь у нас лиш опорою — треба їх боятись. І тих одчайдушних, тих, що тільки на шаблю надіються, — Мрзовицьких, Бурляїв, Нечаїв не любив Виговський. Вже минув час шабель, розуму треба.

«...славу нашу не тільки в частині світа європейського, но і в отлеглих за морем Чорним странах азіятицких, доволно родам тамошним відомого, могли іспразднити і поглотити...»

Богдан підвів голову.

— Не забудь, нагадай про європейські справи, пане Іване, коли дочитаю...

Виговський кивнув головою й вдивлявся в нього: от людина жила-жила й нині трясє країною. Доля, причуд долі чи провидіння, чи воля людська невгнута? Чому він — Зіновій-Богдан — боніфікатор суботівський, а не інший — хоч би й Кричевський, найбистріший капітан всього війська, найбистроумніший, або Іван Теодорович — і він теж бистрий, і проникновенний, або ж... Ні, в усьому закон, у всьому своя міра. Саме він — ніхто інший. Тільки Богдан. Орле в ньому й левове. Як лев, трясє головою, як орел, покрикує, різко, коротко. І заворожує людей. Може, й він характерник?

«...Они, поляки, подлуг їх же кронікаров польских свідительства, от нас савроматов і Руссов уродившия й ізшедши...»

— Навіщо це, — зморщився Богдан...

— Читайте далі, Ваша мосте...

«...і самі власною братією нашого Савроматами і Руссами з початку бивши, а неситость слави й богатства душевредно в собі імуци, от пребиванія з продками нашими древних оних віков отдалилися і іншоє іменованіє (еже єст Ляхи і Поляки) собі учинивши, а за Віслу заволокишия, на чуждих грунтах і землях там между знаменитими ріками європейськими Одрою і Віслою осіли, многим околичним землям і панством німецьким западним і полуношним зашкодивши і держави їх з людскими населеніями, военним і разбойническим способом, прошлих оних древних віков, утрутивши і урвавши собі завладіли...»

— Добре, — відірвався гетьман від читання й посміхнувся, — це для європейських держав пожиточне, щоб нас ребелізантами не вважали...

— І не тільки це, — вкинув Виговський, — це заперечення польської нації взагалі — вони ж говорять, що нас нема, а історія каже інакше.

— Твоя історія, — посміхнувся Богдан, — я історії справедливої ще ніколи не читав.

І продовжував:

«...повстали направо і безсовісно яко іногда Каїн на Авеля на Руссов албо Савроматов, власную...»

— Яко же вижей писалось, — хитро підкреслив нігтем Виговський, — от і виправдання: яке коварство...

«...з древности природную братію свою і за предводителством короля своего Казиміра Великого, іже єст імені того Третій, року от рождества господня 1333 албо 1339...»

— Ціла дисертація, пане Іване, — зареготався Хмельницький, — але добре — нехай знають люди все.

«...войною звоєвали і своей неситости привлащили і подчинили істинніє із древніх віков землі і провінції наші Сарматскіє, Козакорусскіє, от Подолян і Волох по Віслу і аж до самого Вилня і Смоленска, доміє і обширніє граници свої імущій, а іменно: Київскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую...»

«...Белзскую, Подолскую, Волинскую, Премискую, Мстиславскую... — підкреслював нігтем. — ...Витебскую й Полоцкую...»

— Дуже добре, краще не треба, пане Іване...

«...і не тілко в помежних землях і провінциях наших Руских славное ім'я наше козацкое ізпразнили і загладили, але що найгорше і найжалоснійше, всіх оних братію нашу Роксолянов в невольничое подданское ярмо запряжиши от віри отечеснія православнія душеспасителнія к греко рускія отринули...»

До Виговського підійшов навшпиньках писар у вишневому жупані, з пером за вухом, з лисячим гострим лицем — Самійло Зорка, старший

канцелярист, він і складав цей універсал. Пошепки сказав Виговському новину — Прокіп Верещака, тільки що з Червоної Русі, просить говорення з паном гетьманом. Виговський підняв брови: Прокіп Верещака — це ж скарб для канцелярії. Зорка віддалився навшпиньках. Драгомани, підписки посміхнулись до нього.

Гетьман кінчив читання.

«...Кгда ж ежелі ветхій Рим іже всіх европейских городов матерію наречуся может, многими панствами і монархіями владівий і о шестистах чтиридесяти і п'яти тисящах войска своего древле гордившийся, давних оних віков далеко меншим против воінственной сили римской валеčních Руссов с Ругии от Помория Балтицкого албо німецкого собранієм, за предводителством князя їх Одонацера року по рождеству господньем 470 бил взятий...»

— Знову Одонацер^[258]? — підвів Богдан голову. — Це, мабуть, пан Зорка додав?..

— А він це любить, — посміхнувся Виговський, — чи погано?..

— Добре, так і треба...

«...Чотирнадцять літ обладаемий, то нам тепер, кшталтом оних древних Руссов продков наших кто может взбранити діяности воінственной і уменшити отваги рицерской...»

— Певно, що ніхто... — Хмельницький пробіг ще останні рядки. — Це все?

— Все, Ваша гетьманська мості...

І Андрій Іскрицький, старший підписок, підбіг з гостро стятим пером. Підписки й драгомани підвелись. Львович, молодий канцелярист, цікаво витягнув голову. Мухи бриніли. Гетьман узяв перо й швидким широким розчерком підписав: «Зіновій-Богдан Хмельницький, гетьман Войська Й. К. М. Запорожського».

— Вождь козаків-ребелізантив, — засміявся Хмельницький, віддаючи перо, й всі підписки засміялись. Гетьман був доброго настрою, хотів жартувати. Й підвівся, кивнув головою канцеляристам і пішов, м'яко ступаючи. Виговський не відступав його.

— Універсал добрий, — говорив гетьман, — складний, багато відізветься на нього, ляхи читатимуть...

— Не дочитають, пане Богдане, кров залле.

Ішли коридорами фортеці. Високі шкоти презентували алебардами. Кричевський ходив з Демовичем-Креховецьким, облічував щось.

— Людвисарі ждуть, куме, — крикнув до гетьмана.

— Приходь на раду, полковнику, — пройшов Хмельницький.

У вікні стояли, розповідаючи собі, полковник Теодорович, Нечай, Ганджа, складний Чорнота, вклонились гетьманові. Застиг Мужилівський. По сходах важко йшов здоровенний Бурляй з реєстровими полковниками. Майнув осавул Іван Ковалевський — гетьман спинився.

— Їдеш у Крим?

— Так, ваша мосте, завтра.

— Все маєш?

— Так.

— Тимоша ж привези, пришли не гаючись, сам залишайся, Тиміш мені потрібний...

Пішли, й гетьман говорив Виговському скоро, думки, як блискавки.

— Не слухати Перебийноса, він в гарячій воді купаний, переждати, пактувати.

Виговський хитав головою.

— Я знаю, що роблю. Я ночей не сплю. Все зважую. Я не нагальний вітер. У кого солом'яний вогонь, купи зібрати, різунів — а завтра що? Скільки ще роботи, скільки ще діла... Матер Деї...

Купи йдуть — добре. Гловацький на Сіверщину, Гайчура пробирається на Полісся. Завтра Теодорович і Нечай виїдуть в Брацлавщину, Гладкий вже пішов з Худорбою в Чернігівщину. Вогнем і мечем. Шкодувати не треба. Тривоги задати їм. За це не страшно. Обоз в Білорусі, може, до Чигрина виїхати треба. Підождемо, зміцніємо. А тим часом потенції менші й більші прихилити. Януш, князь Радзивілл, невже він не сидітиме тихо, хто ж, як не він, обіцяв? Якщо Литва не вмішається, півділа зроблено. Московія — Унковського й Бунакова соболями обкинути. Страшно Москви. Сидить тихо, але що думає? Тепер Туреччина. Ковалевського — до Бахчисараю, нехай умовляє. Тугай-Бей — побратим, прийде, але що султан? Це найважливіше. Заспокоїти його. Інші — от і нема людей, з ким, з ким, а ви Річ Посполиту хочете, монархію. А цісарство?

— Мещерин, — кинув Виговський.

— А шведи?

— Чаплич поможе, аріанин.

— Іспанія, Франція — до кардинала Мазаракі, вислати негайно листа до Відня, до Регенсбурга, до всіх потенцій. Ракочій — от цей, от цей мене непокоїть. Ракочій буде королем.

— Коли б підійшли ми до Любліна, — вкинув Виговський, — ми б їм короля вибрали.

— Підемо, дай зміцніти тут. Гармат нема, гроші треба, ще раз гроші, регіментарів... А чернь утримати — *беллюм сіне каніте*^[259]... Я все зважив, так, як я кажу, роби, пане Іване, а то ти свій розум маєш, шкода много говорити. Я сказав. Листи не забудь. І до Венеції...

Спинився перед своїм покоєм. Виговський знав, що ще питатиметься зір. Арголі, празький астролог, з гетьманського обозу взятий, вкрадливо чекав уже, низько вклонився. І ввійшов за гетьманом, сухий, з сивою борідкою клином.

— Зорі, — прошепотів Виговський, — зорі — дурне. Людина собі сама стелить шлях. Схоче — є, не зможе — нема людини. І в тому, що говорить, — правда й ні. Важкий, крутий він. Але тільки він. Ніхто інший.

Війська йшли. Маяла над бастіоном гетьманська корогва. Богун підійшов і клепнув по рамені. Богун був ще вищий — на цілу голову, велет.

— З тобою жити, не вмирати, пане тезко, — сказав, — випити б аліканту^[260]; універсал читав. Добре зложено.

— Похваляєш?

— Аякже ж.

— А я ні, — гірко всміхнувся Виговський, — я хотів іншого.

Богун пильно вдивлявся в нього.

— Чого ж ти хотів, мості канцлере?..

— Декларації окремої Речі Посполитої нашої, Києва окликання гетьманською столицею, князівства й володіння Богданового, на весь світ промінюючою свободою...

— Заручиш же мені, що вже час на те? — посміхнувся Богун. — Здайся на Богом нам даного, він знає, що чинить, мості канцлере, краще від нас...

І Богун пішов до гурта полковників.

Юрій Гедеон Рославець, мандрівний поет, писав до й. м. Яна Мазаракі у Львові:

«Добре фольгую собі, милий мій друже, в цій мандрівці, що пахне мені весняним цвітом. Гей, та й розцвіли ж пишно сади у волинській землі! З небораком Римшею мандруємо восвояси через такі городи коронні — Золочів, Бузьк, Броди, Крем'янець, Дубно, Олику, а оце добились ми до Погориння, звідки й посилаю тобі листа не «з перцем», а з подорожнім купцем львівським, вірменином, паном Осовіатовицем, що зустрівся мені в дорозі з Києва. Подорожування се багате в пригоди й зустрічі, яко же ця вся земля навесні яріє й шумить, мов молодий ліс. Багато писати, мало говорити, більше слухати. Не встигли ми ще очухатись від вісті про знесення коронного війська на Жовтих Водах, як в Дермані прибились уже недобитки з легкої хоругви пана Замойського й розповідають, терор сіючи в людях, про страшне знесення обох гетьманів — коронного й польного — під Корсунем і в Княжому Байраку, про великий дебакль^[261] і ретираду, а найважливіше, про неволю багатьох битних Речі Посполитої воїнів, у тому й самих гетьманів. Але об тім ваимість напевно має вість, бо баталія наступила 16-го, а нині вже маємо майя 27-го, отже, й до Львова страшна ця, а серцю руському мила, вість уже прийшла. Такі-то справи, ваша мосте. Тепер по цілому Подніпров'ї ходять, й уже на Волинь, і в воєводство Київське, й навіть у Староство Овруцьке заходять купи козаків і конфідентів Хмельницького, як мовлять, а де-не-де, то сама чернь — всі ці могильники, й броварники, й чабани беруться за ратища й сокири та зносять і плюндрують замочки й фільварки. Що буде далі, ніхто не знає, тим паче, що нещастя несподівано нас застало й сумна вість про скін нашого доброго короля, рівного Помпеєві переможця невірних і московських варварів, чорною отрутою наші серця заливає. Що буде? Що готує нам завтрашній день?

В пості й покорі продовжуємо нашу путь, мості друже, й обсервуємо^[262] неспокій, що сколихнув ці краї, як хуртовина сине море. Вихор іде зо сходу, з-над Дніпра, й ніхто не знає, що посіє він нам. Молись же, друже мій, за цілість Речі Посполитої, бо тренами-сльозами гірко обливається вона й не знає ні часу, ні години, які їй Смотріння Боже готує...

Бачили-сьмо в містах і містечках та замкових градах великі натовпи шляхти, що стривожена хлопською ребелією. Бачились-мо збігців із Брацлащини й Заслащини — гуляють там загони Перебийноса й Гайчури, Морозенка й Нечая — так-бо звати цих Хмелевих полковників, ці вихри у степах. Говорились-мо з многими людьми різного походження, по корчмах, по нічлігах і на перепуттях. Страхопудів вдосталь, але є й битні люди, що легко всієї справи не важать, а грудьми за Корону постоять. Найпаче ж горе шляхті руській, не знає, на яку їй ногу стати, не знає, куди голову прихилити. Віра одна в них з ребелізантами, але готові їх на паль посадити. А багато з них українського племені, віри ж грецької, та й навіть католики передались до ребелізантив. Нарікають на гніт, на здирства й безчинства, а Хмель, кажуть, нам pomoже добро і кривавицю відібрати, що їх забрали мості Потоцькі, Збаразькі й Вишневецькі. Передались уже до Хмеля Виговські, як кажуть, і батько, й сини, а Іван, комісар гетьманський, як говорять, за канцлера у Хмеля. Адам Хмилецький, синовець покійного київського воєводи, разом із панянською драгунією передався під Корсунем. Так само уманський полковник Остап Гоголь. Згадували нам і про Гуляницьких як зрадників Речі Посполитої, і про Івана Тарнавського, що з усією залогою козаків у Корці втік з панської служби до бунтівників. А що вже чернь собі починає, то хіба не треба писати: валом валить і гнівом дише на панів, сенаторів і воєвод.

Зустрілись-мо в Бузьку обоз панни Олени Стеткевичівни, що милостиво нас узяла на драбини, так що ніг не б'ємо й, як Бог дасть, до Києва доїдемо, де молитимусь за тебе, мості друже, перед святими угодниками лаврськими, й про твої заходи для добра нашої бідної церкви грецької розповім і чеснішому ректорові Колегії Інокентієві Гізелеві й архімандритові Тризні, ігуменові Ігнатієві Старушичеві розповім, а сам зложу чолобитну його мості воєводи Адамові Кисілю.

Тебе прошу, мій друже, бережи своє здоров'я й передай привіт від мене пану Петрові Татомирові, панові Гаврилові Горянському й панові Семенові Височанові зі Слободи Покутської та чекай від мене вістей, як і тебе прошу в Київ мені слати вість на руки ігумена

*Інокентія Гізеля, ректора Колегії Київської, а він мені передасть.
Желательний твій, ваимосте, друг і приятель*

Геден Юрій Рославець

в. р.

*П. С. Смотриння Боже хоче, щоб ти, пане друже, поки можна,
ласкаво перебував у Львагороді, а може, Воно й схоче тебе небавом
до інших, ще достойніших, служб покликати...»*

3

— Поважаю лицарські заслуги й. м. пана на Острополю Остропольського, — сказав позіхаючи Римша, — але прийняв нас, не гріх сказати, як худопахолків, вашу мость, магістре, то й образливо, інший узявся б за шаблю.

— Остропольські чванькуваті й не гостинні, коли б не нічна пора, то княжна Петронелля напевно не заїхала б до нього.

— А зажило паненя на українських землях непогано, тільки, кажуть, заставив усе жидовинові. Вдвох смокчуть людську кров і тучніють. Замок остропольський — пхе! — дубовий, тільки креснути — й піде димом. Стайні кращі, ніж холопські хижі, на стайнях батогами гузна списують підданім; холопів запрягають в неділеньку, щоб нивку зорати, а панові Остропольському цілий тиждень відробляють, тому й повна чаша цей дім... Гай-гай, мості магістре, а проте чернь — це друге військо Хмельницького. Чули, що на Барщині, на Вінниччині, на Костянтинівщині діється?..

— Буря, Римшо. Докотиться й сюди, на Волинь.

— А це вже нестеменно. Прости Боже — і спатоньки пора і сон не йде. Що хлопство злобиться, не подивую.

Самого пана на Острополю мало сьогодні грець не вдарив, звичайно від пережертя й пересердя. Турбувався ребелією, приймав панну Стеткевичівну й княжну, а за ним його сини-чвалаї, на вечерю подав фазани, вийшов на кружганок, віддав хлопця з челяді на стайню посікти, а по вечері — не надто й веселій — наказав музикам грати, хотів похвалитись перед паннами, пішов у тан, та набрякнув, заточився й упав. Рославець пустив йому кров, полегло, але вже не було до танцю, пана понесли в спальню, а гості подались у кімнати. Рославцеві й Римші, яких мали за худошляхеток, відвели місце на вежі, в тісній кліті.

— Коли б на мене, магістре, — сказав Римша, — то я йому так пустив кров, що вже не встав би, хай мене грім поб'є!..;

— Людина людиною, Римша.

— До всіх будете по-людському, магістре, то борзо ся на людському роді попечете. Є люди, але є й тварюки в людській подобі. Якщо

більше їх наплодиться, чим добрих людей, то й кров пустити не гріх. І пустять їм, панам і підпанкам.

Рославець, лігши в ліжку, з-під покривала пильно придивлявся цьому львів'янинові. Ще не міг його розгадати. Римша посміхнувся.

— Маєте мене за авантюрина, який по світі товчеться й шукає вогню, щоб погріти своє грішне тіло, чи не так? Але справжнього могого замислу не збагнете, магістре. Я — авантюрино, але я й серце маю. А що не з панського ребеса я, то зважте — мати мою як відьму спалили, а батькові залили пельку оливом, бо, мудра голова, золота шукав і дошукався б, людина це був нового віку, не давнього, от і я теж прагну зміни цього трухливого світу...

Втім надслухував. З ним, на лікті звівшись, слухав і Рославець. З темряви озвався пущик. Другий і третій. В Острополі говорили, що за Чудновом видно заграву, вдень і вночі. Хоч Хмельницький відійшов до Білої Церкви й там, кажуть, *sedem fecit*^[263], та його конфіденти шугають, мов миші, а купи за купами йдуть і йдуть, денно й ношно, лісами, ярами...

— Вже ж би й я не мав прагнути зміни цього клятого прогнилого світу?.. — сказав знов Римша і, підтягаючи плюдри, побіг до вікна.

— На який же, Римшо?..

— На який?..

Він вдивлявся в темінь, надслуховував.

— Звісно, на новий.

— А який це новий?

— Не такий, як був.

І притьмом покликав Рославця. Той неохоче зліз з ліжка. Місяць знічев'я вплив з-за хмарок-острівців. Тополі загляділись в став, тільки блиснуло чорне плесо. З вежі ввесь сад, луг, аж до ліска — як на долоні. Зачорніли шопи, броварні.

— Добре дивись, магістроньку...

Пущик знов пугукнув. І з лугу, через дорогу, місточок, у сад побігла тінь — одна, друга, прихилившись до землі — й третя.

— Могильники, броварники, лугарі, магістре, — челядь пана Остропольського, ті, що на кіл їх садовлять, що їм з литок жили тягнуть, що ними орють...

— Не розумію..

Римша засміявся.

— Рекгедіц, — пирснув у лице Рославцеві, очі йому злюще блиснули, — людкове за ножі взялись — за праве діло...

Рославець зразу ж подумав про каштелянівну, про княжну.

— Скурчий бику, Римшо, ти знаєш, а мовчиш?..

— Те, що й ви, знаю, може, трохи більше...

І хіхікнув у кулак.

— Не майте мене за конспіранта, ані за козацького конфідента, вашмосте, але кидав я оком по броварах^[264], по челяді, по нашому панові, хай йому грець! Рекгедіц, мості магістре! Чи не погріємось з вами?

— А панянки?..

Римша знов засміявся.

— Як доведеться. А панянка каштелянівна гожа, що й мовити...

— І ти мовчав, цеπε^[265]?

— Хіба я знав, що вам на тій цноті так залежить?..

Але магістр збігав по сходах у долішній замочок. Правда ж, йому не кинулась в очі Римшина поведінка, правда ж, не ходив за ним по стайнях, по броварах, не надслухував, з гайдуками, з хлопством не шепотівся; а Остропольський хропить мов борсук, навіть варти не видно, а кругом бори, столітні бори... Чи ж знав Римша більше?..

* * *

Під вербами срібна падь роси. Рогіз затремтів над ставком.

— Ти, Семе?..

— Я, Харсуне...

— А побережці?

— Йдуть...

— Чуєш, ідуть?..

— На загибель же...

Ще дрібніше затремтів рогіз. Зайшовся місячним лоскотом чорний став. Зрізалась росяна падь на травах. Ой, чиї це трави, луги, пастовні? Остропольського-панянти, біс йому дітей колихав, Остропольському ж сухомельщину й дудок, Остропольському ж і цей став хлопи копали, загибали в чорній трясовині.

— Хто йде?

Зброя блиснула, але не брязнула, підв'язана. Й копита обв'язані соломою; тихо йдуть коні, шулять вуха.

— Не питайте, людкове, тільки добре дбайте.

— В панську пельку кола!..

— Самі молодці йдуть, попасали коні в ліску.

— Йдем, Семе...

— Креши, Харсуне!..

Проти Вознесіння — таке гасло. Подали Перебийносові хлоп'ята з-під Полонного. Й не підманули козаки. Як стояли в чуднівських лісах, так за три дні сюди підійшли. Креши, Харсуне. З-за льодовні до челядної — просвітець у дверях, ти, Силуяне? Тіні розбіглись під росохатими липами та попід замочок, попід замочок...

...Креши, Харсуне!

Панський замочок дубовий, але віконниці, футрини^[266] — соснові. Що сухе займеться, то й мокре з ним згорить. Але ще тихо, хлоп'ята. Коні в саду тягнуться до трави, козаки спішені, ждуть. В саме серце їм, товстопузим панам. Місяць же як на те, видно, як на току. Соловейки ляцять у срібній листві. Й ми їм соловіями заспіваємо, казав батько Богдан. Так, бий же їх, суча їх мати породила, бий їх панське ребесо!..

Й яблуневий квіт опадає, опадає; білі платки тепер змалиновіли, вниз до Горині зелен-садом пішов відсвіт, замовкли солов'ї, чорне плесо ставу прорізали тополі вогненними лезами.

— Так їм за нашу кривдоньку...

* * *

Важко зойкнув глушмай^[267], старший син Остропольський, пропорений бердишем. Куций пан Домацій Коска, завідувач Остропольського, впав на порозі, розкинувши руки; довбня розчавила йому черепа. Й босі ноги затупотіли по замочку, згори вниз, знизу вгору. Челядь і не думала сягнути по бесаги, топори: враз приєдналась до сіроми. Слюдові вікна обвіялись багрецем, дим ринув у двері, що зірвались з завісів, горів замочок, горіли офіщини^[268], а далі й хліви, бровари...

— Мати Б...

— Так його, песького брата!..

— Давай сюди череваня!

— Остропольського, пана шукайте!

— Добре дбайте, братики!

— Під хвилю його...

— А козаки, а козаки-друзі...

А пан Остропольський заліз у шафу з дубовими дверима, у шафу, де висіли делії, кунтуші, де пахло атласом, шафраном. Стояв, притулившись до стінок, тремтів усім своїм дебелим тілом. Чув усе. Повз нього бігли сідельники, його ж піддані, конюхи й псарі. Вели їх Сем, Силуян, Харсун — ох, і дав би їм, коли б змиловився Бог! Бігли повз, кололи бердишами, рубали шаблями постелі, пір'я летіло з перин, припадь пухова, як сніг, на долівці, розметали куфри, полиці, увесь домашній скарб, топтали добро, дерли фалюндиш і габу, а пана не могли найти.

— ...О, помилуй мя, Боже, по великій милості Твоїй, по множеству щедрот Твоїх...

Хтось шепотів за стінкою, в темряві, крізь зойк і крик, крізь дим і смерть, — молився.

— Харсуне, де ж черевань, де ж він?..

— Пропав, як у пекельній брамі.

— Пошукай, вижени, випари його, нашого гаспида...

— Далі хлоп'ята, доставайте пана...

— ...помилуй мя, Боже, грішну...

Обличчя — полум'яні струмені, жовтожарі очі, мерехт пожарища, жилаві руки.

— ...Почаївська Божа Мати, змилуйся над нами, грішними...

— Тягни його, кнура несмаленого, ось він, — крикнув хтось із челяді, так, це він, доїжджачий Сем, — за щетину тягни його, пречортового сина...

Й вже вдарила віхола полум'ям, вже йдуть жовтожарі очі просто на нього.

— Люди, божі люди, бійтесь же Бога!..

— А ти боявся, пранцюватий гаде? Ти нас вогнем власноручно пробував, ти нам жінок плюгавив, ти з нас жили мотав, очі свердлував, в рала запрягав — кров пив!..

І схопили, й витягнули, й розірвали знизу вверх його довгу сорочку, й страшно нагого, м'ясистого, білотелесого, поволокли за чуба, а по голові, по плечах товкли його; кинули бесаги й вила, потяглись руками,

вп'ялися пальцями в біле товсте рам'я, шарпнули — засичав, посунули, позойкував, причитував, просився, а сльози й піт патьоками котились по обличчі...

— На грушу пана Остропольського, його собачу мость...

— Тепер нехай коверзує!..

— Та так його, та так!..

— Т-а-а-к...

— ...мати Божа, заступнице Пречиста, під Твою покрову вдаємося...

Римша сидів на куврі, тоненьку шабелечку поклав на коліна, начеб і не його це була справа, попивав винце з кухля, а відпивши, покрикував, закотисто сміявся.

— ...Царю Небесний, Утішителю...

Рославець ледве найшов панянок у горішньому замочку, та втікати було запізно. Княжна Петронелля, каштелянівна, пані своячениця Гораїна, й фравцимер — покоївки, й Остропольські невісти, накинувши на себе лиш гупелянди й мантильї, молились, притихнувши, тремтячи.

— Людкове!.. Семе, Яцьку, — та тут білоколінне коadlo. Невістоньки, о, ще й нам охоти додайте...

І гирі затряслись, хто зареготався, виваживши двері, а Сем і Харсун — два водії, та й інші з ними, замірились. Княжна сахнулась. Блідо шелевіли уста каштелянівни.

— Охотоньки дай, панно...

— Не смій, мармизо, — виріс Рославець між ними, й мужики так і зніяковіли: худий вид магістрів палахкотів, стрибали брови, — я за тих білоголових, браття мої, руку покладу.

— А ти що за один?

— Такий, як і ви, грецької релігії...

Сем підійшов до нього, глянув згори — височенний, як два кісся.

— Як тривога, то всі ви грецької, а вчора то ще й із ксьондзами по-собачому, по-латинському лопотав.

— З панятами розважався!..

— Та на дуба й його, панське плем'я!..

Пані Гораїна підійшла, стиснувши губи.

— Люди, ми грецької віри, як і ви, всі, як нас бачите, благочестиві, хіба погубите невинні душі?..

— Віри, може, й грецької, але шляхетського тавра, бабо!..

Тоді в дверях станув козак. Римша виглядав з-за його рамені. Від козацьких відзнак сірома знітилась, розступилась. Козак був значковий, в білому жупані, сам жилавий, благовидий, з русявим чубом.

— Вашмосте, — підбіг до нього радісно Рославець, — старший ти є, лицар, накажи, щоб браття пошанували єдину віру: ми — діти Роксоланії, грецької релігії, як і ви...

Козак пильно приглядався йому й жінкам.

— Іноді — свій, а гірший за ворога. Всіх не пошануєш, мій пане, дарма що віра одна...

Він поглянув порвисто й погірдливо. По Рославцеві, оцінюючи його худий езуїтський вид, по зблідлій каштелянівні, по мовчазній княжні, що стояла, розширивши темні очі, таємничі, як пристрасть цього спалаху.

— Але хто свідчиться гаслом вірних...

Козак нашошорився.

— Ти свідчишся, асане?..

Магістр підійшов до нього, відсунувши легко височенного Сема.

— Пан Виговський, як і пан Мрозовицький, а ти їх знати мусиш, посвідчили б, котрий я з ряду вірних...

І він добув із-за пазухи невеличкий простий хрест із дубового дерева. Козак підняв руку до чола:

— Бачу в тобі друга, асане, й вірю. Я — сотник Іван Груша. А ви хто будете?..

Рославець сказав. Козак уклонився білоголовим. Імена Четвертинських і Стеткевичів знав. Як Огінського, воєводи Мінського, як Сангушка, як Єловицького, войського^[269] володимирського, сказав він, так і це імена, що у люте врем'я світять стійкістю й вірністю. Цю кров треба берегти. Панянок із почетом доставить на той бік Гориня.

Сем неохоче поступився, заломотив бердишем. Груша обернувся до нього строгіше. Гирі замовкли. З Грушею йшло триста людей козацького загону.

— Вашмось, напевно, думає про мене зле, — підступив до Рославця Транквіліон Римша, — але це я його привів сюди... Хіба ж не панна нас врятувала від петлі?..

— Марниці, — сказав Рославець, — що ти авантюрино, це я знав, але за добре діло спасибіг...

А панна каштелянівна притулила до себе даму з фрауцимру, що хлипала, позеленівши від жаху. Рославець підійшов до неї.

— Дякую тобі за ласку, — Оленка хмуро відвернулася від нього, — хто ж міг знати, що вашець такий давній ребелізонтський конфідент. Але за мене міг ти й не турбуватись.

Вона показала йому з-за корсета рукоять флорентійського стилета. Рославець оторопів. Така не дала б себе легко.

4

— Страшна ця сваволя черні, — сказав сотник Іван Груша, — звір із клітки не вчинить такого плюндрування, що морозить жили, але ми не сіяли цей вихор, мості магістре...

— Знаю, — відрік Рославець, — Річ Посполита, а найпаче бутні панове королевенята сіяли цей вихор. Жнуть же нині...

Вийшли над став, увесь у відсвіті пожарища. Нерозквітлі ще лілеї плавали на чорній воді, схиливши важкі бруньки на широкий збагрянілий лист. Принишкли тополі, дим стелився садом, ішов на луги. Земля ще не прокидалась, а ніч станула, накрити хотіла це полум'я, пригасити.

— *Campus Martius Ukraina vera est*, — сказав Рославець, — падаємо й встаємо знов, мості сотнику, скити, монголи, Темуджин і Батий, Литва й ляхи — все на нашій землі, й коли їй, змовчазнілій від горя, Боже Смотровня дасть кращу долю?..

— Доля в нас самих, — перегодя сказав Груша, — ні від кого не жди спасіння. Коли нині встаємо за права, то вже востаннє... Або ляжемо кістьми, або будемо жити...

— Наша в тому справа. Воевождя великого дано нам.

Груша кинув гілку на став, сколихнув воду, заряділа чорнота плеса.

— Багато народу виходить на ляхів, різні це люди і різна їхня кривда. Голоколіньки й хлопство платять кров'ю за кров, міщани, козаки, шляхта грецького обряду, хто за наїзди, хто за сухомельщину, хто за в'язниці й муки, хто за позви й образу, попи — і багато з ними — за поневіряння віри, хто в надії розбою й проклятої користі, але є інші, мості магістре, що хочуть бачити далі...

— Що ж саме?

— А от хоч би й ти, — обернувся до нього, — як ти, учений чоловіче, попав до змови? Що тебе з паном Виговським поєднало, з Креховецьким, як згадуєш, чому знак вірних носиш потаємно?..

Рославець витримав цей твердий погляд сірих очей.

— А тому, мості сотнику Грушо, що сподіваюсь в цьому повстанні воскресіння, аки Лазаря, Речі Посполитої нової, гідної благословенства святоандрієвського, ладу нового чаю в цій землі й його промінювання на весь світ...

— Амінь.

Тихо над ставом. Тихо над луками. Тихий сад з кривавим квіттям. І зовсім близько очима до очей Рославцеві станув Іван Груша зі своїм ясним обличчям римського воїна.

— Першу змову, зав'язану для порозуміння невдоволених вільних людей, — сказав він повагом, — заміняємо ми другою: для оновлення республіки козако-української нації... Де б не були ми, друже, перед людьми й Богом вірні одній справі, й для неї живемо, й вмираємо...

— Хто з вами?

— Кращі люди Богданові — брати Виговські, Іван Теодорович — Богун, брати Нечаї, Силуян Мужилівський, Кіндрат Бурляй, Остап Гоголь, Самійло Зорка і багато інших людей, не тільки в військовому таборі...

— Таємна ця змова?..

— Таємніша таємної. Не всі ще сили з нами й не все йде по наших замислах.

Заіржали коні з лук. Сполохані коні пана Остропольського. Вила ще, шумувала мужицька братія біля замочка. Він горів. Охвачений полум'ям, кришився; балки, крокви, вежі й ганочки падали вниз і мужва розбігалась.

— ...Вогонь і залізо...

— Інакшого шляху світ не знає, мості магістре...

Сотникові квапилось. Загін ішов далі, в Овруччину, до Чорнобиля. Висовувала гідра ребелії свої мацки^[270]. Повзли полум'яні струмені.

Втихли соловії, зайнялись багром лілеї.

— Вашмосте сотнику, — тихо проказав магістер Рославець, — в першій змові я сповнив, що міг. В другій хочу бути поряд з вами. Не знаю, коли Бог нас зведе, але знай, що я з вами заодно...

— Куди тепер?..

— У Київ. До пана Кисіля з місією. А тільки звільнюсь — у обоз, у поле.

— Такі люди Богданові потрібні.

Пішли. Рославець розповів про панну Стеткевичівну.

Сотник зітхнув; якщо це суджена Корсака, то руський дух давно з неї вилетів. Може, ще батько врятує, каштелян новгородський, а брат — надія Виговського. Брат її — Михайло Стеткевич між нами.

— Непотрібно знає про тебе, магістре, добре було б тобі у Києві ще якийсь час поростати польським м'ясом, особливо, коли маєш секретну місію...

Рославець посміхнувся.

— Хтозна, сотнику, що б зі мною було тоді... Та й з нею теж...

Груша спохмурнів.

— За це правда, не ручу. Черні до часу мусимо дозволити. А до зрадників отчизни й ми не маємо милосердя.

— Так і треба.

Сотник сам доглядав виїзду панни. Чернь порикувала, ласа на обоз, але не сміла. Панна сиділа в кочі, не завважаючи Рославця. Тиха й бліда. Тільки пані войська Гораїна і княжна йому приязно кивнули. Обоз рушив. На сході сіріло.

— А може, — обернувся сотник до Рославця, — це твоя помилка, магістре? Може, таких не треба щадити? Може, такі ще гірші за ляхів?..

— Як хто, — знизав плечима Рославець, — що панна для нас утрачена, не гадаю — в її серці тепер буря. Може, колись думатиме інакше. Час покаже.

І йому пора було збиратись в дорогу. Груша сповнив його новими думками.

З темряви вкрадливо приступив до нього Римша. Облизував губи, мов кіт, обіпханий чересами, обвішаний різьбленою зброєю.

— Так що ж, вашмосте, пора й нам?..

Рославець так і не знав, що йому робити з цією личиною.

— Ти не козакуєш, Римшо?..

— Рада б душа, але гріхи, магістре... Треба сповнити обітницю. Я ж їду до отця вашого Тризни в Печерськ відмолювати гріхи...

— А це що?

Рославець поклепав по чересах.

— Мамона, магістре. Ліс рубають, тріски летять. Має взяти хлоп, краще я візьму. Він і так не знатиме, що з тим зробити. А наш брат дасть собі раду...

— На вота в лаврі оддасиш, ланцю...

— Авжеж, магістре, тільки й тієї думки в мене.

Але Рославець, дивлячись на ці приплющені оченята, був певний, що такі череси лаври ніколи не побачать.

Проте без Римші було б і йому турботно.

5

Пан на Четвертні князь Степан Святополк Четвертинський з непокоєм ждав доньки; з Острога нарочитий сповістив, що їдуть враз із дочкою новгородського каштеляна, але ж бо заграви нічно й денно з Дніпрового боку, купи бачили під Васильковом, а Погорина клекоче — тільки іскри: пожежа. Проте з великою втіхою прийняв вість, що княжна Петронелля з обозом і панна каштелянівна пороном^[271] переїхали Горинь.

В Новій Четвертні того дня був з'їзд — крім отця Пацічеллі, італійського абата в подорожі до Лубен, кількох братів Гуляницьких, завжди милих князеві, прибув здалека пан Костянтин Поклонський, римського обряду білоруський шляхтич, підкоморій Вітебський, й переїздом з фамілії: князь Олександр, мінський каштелян, й ротмістр Ілля — військовий. Було теж з іменитих польських гостей декілька втікачів з Подніпров'я й Брацлавщини: комісар Ожга, Ян Прухницький з Межибожа, Ян Барза з Болезова, Бебельський і багато інших.

Гостювання у князя було пишне; цей світлий потомок руських князів жив широко й гостинно. Його Четвертні ніхто не минав. День і ніч було глітно від гостей, в подвір'ї завізно від ридванів.

Одні їхали до князя, бо були посвоячені й заприязнені, другі, щоб слухати науки, мудрої й дотепної, треті — задля щедрого частування. Навіть польська шляхта, хоч і не любила князя, Четвертні не оминала. Музика, витворна страва, барани, дичина, фазани, кращі вина, малага, херес і бургунд виносили з князівських льохів для доброго товариства, й вгинались в замочку, тріщали столи.

Панна Стеткевичівна — й так мовчазна й задумана (хоч князь і сміявся, аж заходився, аж біла борода й живіт йому тряслись, коли слухав оповіді про пригоду з ребелізантами) — мала прикру вість: ротмістр Ілля, князь Четвертинський, що з хоругвою легких паняньських їхав з Богуслава у Житомир і знав про подробиці корсунського дебаклю, розповів, що ротмістр Януш Корсак сильно ранений від полковника Мрозовицького.

— Як кажеш, пане брате? — спалахнула панна Петронелля...

— Станіслав Мрозовицький, хоробрий козак, — сказав князь Ілля, — в поєдинку з Корсаком страшно розсік його — це бачили всі й

вболівали.

— Станіслав Мрозовицький, — додав Ожга, — схизматик і зрадник вітчизни, шкода, що стільки літ був пажем у королівському дворі!

Бебельський, підвипивши, забув, що багато з гостей руської віри, та й сам князь грецького обряду.

Пан Бебельський, теж п'янений, додав:

— Про Мрозовицького чули ми, доброї фамілії, його батько старостою в Трембовлі, а бач, песький син, зрадник, передався, як і інші продіторес^[272], до Хмельницького...

— Вашмось, воїнів легко зрадниками називаєш, — спаленіла княжна Петронелля, — видно, глибші були причини, що шляхтича й лицаря привели до Хмельницького...

— Ніякі, княжно, тільки охота наживи і зла воля, цей Мрозовицький — гульвіса, баніт, суди його шукають, метелявся по світу, наїздами на добрих людей бавився, повзами делії підбивав...

— Неправда! Неправда! — очі Петронеллі гнівно блискали.

Втім ротмістр Ілля, щоб не допустити до спору, розповідав далі, як Корсак лежав у крові на полі битви, як його обдерла чернь і татари, й був би пропав, коли б один добрий брат-єзуїт невідомого імені, оповідають, на собі не переніс його в ліс а потім на підводі, накривши сіном, одягнений хлопом, провіз через козацькі застави.

— Де ж тепер він, не знаєте, пане-брате?..

— Тут, у Житомирському, його не бачили; імовірно, подався на той бік Дніпра, до його мості Вишневецького, куди багато недобитків з корсунського поля подалось, всі, хто найбитніший і палає охотою відплати. Надія після Корсуня в усіх тільки на князя Єремію...

— Цей покаже, — крикнув Барза Бебельський, — це єдина надія наша! Князь Єремія — це не Калиновський і не Потоцький! Знесуть вишневиччани ребелізантів!..

— Знесуть, нема що! Але вже так, що й корінця не залишиться, — забелькотів Ожга, — на хлопів і хамів тільки меч і вогонь!.. Тільки диби й сокира!..

— Дивуюсь, — завважив пан Поклонський, елегантний молодий шляхтич, вихованець єзуїтів у Вільні, — дивуюсь вашмостів ігноранції. По-перше, така мова образлива для господаря нашого князя і його друзів грецької віри, дітей Речі Посполитої, які тут між нами, по-

друге, це легковажне трактування усієї справи. Авжеж, диби і сокира — слабкі аргументи для тих, хто таки покривджений...

— Покривджений, — збагрянів Ожга, — дайте їм староства, фільварки, то всі будуть, як ягнятка... Але ж не для пса ковбаса!..

— І це неправда, — відповів Поклонський, — я це кажу вам, бо знаю, а мене не обвинуватиш, вашмость, в сторонництві. Пішли люди, які найменше за урядами і фільварками ганялись, деякі то ще й відмовились від ласки... Ось полковник чигиринський Кричевський...

— Все одно, чому пішли, але пішли — і баста, — перебив його Ожга, — й знести їх треба... П'ю, вашмості, за знесення ребелізантів, за тверду руку князя Вишневецького...

— Віват Вишневецький, — писнули Прухницький, Бебельський і польські гості. Але інші мовчали. Князь Четвертинський політично запропонував випити за мир і співжиття всіх громадян, але всі зрозуміли це так, що й він не прихильник Вишневецького.

Абат Пацічеллі, не розуміючи всього, попросив собі витолкувати. Він студіював відносини в Україні, попав саме в огонь і хуртовину, але не нарікав, хотів до Рима привезти найправдивішу, бо наочну, реляцію.

— Скажу вам, патре, — блиснули розумні очі старого князя, — що хоч і прикра для всіх нас ця ребелія, яка нам приносить нещастя і спустошить край, проте треба розглянути причини: чому цей спокійний люд порвався за меча? Що кривда діялась йому, зокрема посполитим людям, козацтву й міщанам, — цього й пан комісар Ожга не заперечить, а насильство творилось велике. Це всі знаємо і вболіваємо — ох і тяжкий гріх взяли на себе винні. До того ж порушення релігійної свободи... Не диво, що люди, доведені до крайнього, пориваються до інших засобів...

Абат Пацічеллі похитував головою. Надто обережний, щоб виповідати свою правдиву думку, може, мислею був згоден з комісаром, але того не показав. Діяв політично.

Князь цікавив його, бо говорили, втім доволі голосно, що мусить сприяти ребелізантам, бо ж сам грецького обряду, сливе єдиний з князів залишився вірний своїй нації, хоч і старався всякий закид відкинути — недаремно ж сини його бились проти Хмельницького. А може, вичікував?

— Спір то є давній і хто його розрешить — не знаю, — сумно сказав Поклонський, — прикро дивитись на це життя двох націй, як

кота з псом. Мудрих людей так мало, — він поглянув на Ожгу, — а що з цього вийде, один Бог знає...

Менський каштелян розповів про універсал, випущений Хмельницьким, — досить мудро й хитро зложений, заповідає, що проти короля не підійме руки, а тільки за свою кривду стоїть, а все ж чернь до себе кличе. За два тижні матиме сто тисяч.

Князь посміхався в білу бороду, жмурих очі — княжна Петронелля завважила, що мав добрий настрій і не видно було у нього тієї тривоги, що нею сповнені були інші, навіть спокійний і повільний Миколай, менський каштелян. Наче не боявся ні куп, ні загонів, хоч кругом збігці й звідусіль страшні вістки про звірства черні. «Як Бог дасть, так і буде, а я проти своїх ані наємців, ані гармат не виставлю», — казав князь. «Чортів син, злигався, мабуть, уже з Хмелем і асекурувався^[273], — думав Прухницький, — може, надіється на колігації, може, на свої заслуги для Русі, адже ж фундував монастирі й помагав висвячувати владик, у самого ж братанок князь Гедеон у Києві має великий послух серед духовної братії, й митрополит Сильвестр Косів йому друг, недаремно пан Софрон Ласко, митрополітальний конфідент, до нього приїхав...»

А князь, хоч і древній віком, ще кріпкий, як дуб, і гострозорий, спостеріг неладне в очах ластівоньки, так називав княжну Петронеллю. Сини відбилися уже від дому, навіть наймолодший Стефан, хоч і найулюбленіший, таки добре златинився в колегії, але княжна, злеліяна вдома, пішла в батька — ані не мислила про одруження з іншим, як тільки руської віри й нації. Неспокійна стала — чи не любов, думав князь і прирівнював її до панни Гелени. Теж руського роду, а у тої вже інше на мислі, гай, гай — ця гілка відривається від дуба й відірветься...

Пізно поляки пішли на спочинок, як і абат Пацічеллі, а князь запросив до себе своїх людей і синів. Дивувало тільки пана Ласка, ввічливого й витворного, як і одчайдухів Гуляницьких, що був і пан Поклонський, та князь відразу сумніви розвіяв.

— Пан Поклонський, — сказав князь, — мій друг і приятель, його мислі — мої мислі, дав би Бог, щоб ми таких друзів на Білорусі мали більше. Пан Поклонський прибуває з гетьманського обозу.

— Якого, гетьманського? — спитав каштелян менський.

— Відомо якого, — посміхнувся князь Святополк, — вельможної милості пана Зіновія-Богдана.

Всі ахнули. А пан Поклонський, дотепно кепкуючи з глупоти Ожг і Бебельських, коротко з'ясував те, що бачив в обозі його мості гетьмана, бо так його слід вже величати, гідне великої хвали. Біла Церква повниться козацькими корогвами й полками. Чернь — права рука гетьманова, але є кому її в карбах тримати. Тридцять полковників — наймудріші голови. Тугай-Бей — під гетьманською рукою. Обоз росте, й двері навстіж перед військом до походу в Річ Посполиту. Що гадає Хмельницький, важко поки що сказати, але одно: цей край вже для Речі Посполитої втрачений, і сила росте велика на славу не лиш козако-роксоланській нації, але, може, й усім Септентріонам. Ваша річ, цієї землі дітям, зберегти спокій і під руку гетьмана пристати. Це передає пан Богдан і просить усіх, хто його справі співчуває, його ділом не нехтувати.

— Добре, — сказав каштелян, і його підтримав Ілля, — ми королеві присягали й Короні, чи це не буде ламання слова?

— Ні, — сказав Поклонський, — корона ще перед тим зламана слово, бо не сповнила своїх обіцянок ані супроти Війська Запорозького, ані супроти церкви, ані супроти всієї нації, а проти короля ніхто не воює, тільки проти королевенят. І не лиш ви, Україна, але й ми — з півночі, Білорусь і Литва... За тим їде й пан Поклонський у місії. Інші теж пішли. Що сіяли — нехай жнуть. Як у Німеччині народна війна, так і тут буде, від Вісли до Дніпра, від Двини до Карпат.

Пан каштелян важко зажурився, похитав сивавою головою:

— Нам найгірше, любимо й свою націю, й Річ Посполита нам мати.

— Але таке говоріння недостойне римлянина, — сказав князь, — нема того, щоб сидіти на двох кріслах і покірним телятком дві матки ссати. Є це суд великий і мусиш знати, пане-сину, хто тобі ближчий.

— Кров моя, звичайно, — скрикнув Миколай Четвертинський.

— Кров моя — нація й віра, — сказав князь Ілля.

— Кров моя, — відізвався Олександр Четвертинський.

— Амінь, — повторили Гуляницькі.

Й порішили: отягатися від генеральної оборони, не втікати від гніву черні, всяко помагати ребелізантам, а всіх, хто серцем чистий, хто своєї крові не згубив, зібрати, навчати — його мості пану гетьманові написати, що про ніяку зраду і про розірвання із Запорозьким військом

ані мислити, ані жодних факцій^[274] на його шкоду чинити не будемо. А старшинство, гідність, зверхність, як земську, так і військову, — тільки з рук й. м. гетьмана запорозького приймати будемо. Так нам допоможе Пан Біг і невинна мука Пана Христа.

Зворушений князь поцілував синів, і племінників, і Гуляницьких, а ті його в руку. Так само Поклонський, що на світанку виїздив у далеку й небезпечну дорогу, — велике діло поширити й у Білорусі.

Коли ж всі розійшлись і в замок погасло, єдина не спала, а з кружганку дивилась в ніч, моторошну своєю тишею, — княжна Петронелля. Вона цю всю розмову чула. Й постанова ще глибше запала в її серці.

6

— Kiovia, urbs saneta, — показав правицею Олександр, князь Четвертинський, їдучи кінно, на схід, — Kiovia, urbs saneta aeternaque^[275], — додав він, й усі вершники, навіть патер Пацічеллі, станули в стременах, зорили. Челядь панни Стеткевичівни поскидала шапки, зійшла з возів, упала навколішки, хрестились панянки на чолі з Гораїною й недовірок Римша підвівся на останньому возі. Панна Олена сиділа, врита, з кам'яним лицем, і ніхто не вчитав би їй з лица, що собі гадає. Став у стремени й Гедеон Юрій, що виглядав на коні, як капучин на ослі, в своїй довгій киреї й у падуанському береті; всі благочестиві хрестились, спломеніли на недоспаних лицах.

— Київ, на нем же возсія Божа благодать, — зітхнув благовидий шляхтич Софрон Ласко, учений секретар митрополита Сильвестра Косова, — яка краса, дорогий друже магістре, й яка доля, безталанна доля цього богоспасаємого граду...

Благословилося на світ. Ще в гаях лящали соловії, ще сірі мряки плили над байраками й подавались униз, до підкиївських хуторів, до міських, заливних лугів, а хрустальна далечінь здригнулась, розкололась: там, на сході, в молочний тал світання вдерлись широкі промені, мов розтини мечем, заголубіла блакить, недосяжна, ніжна, як райський спів, і крізь це шиголля золотняви, крізь тремт голубіні замигтіли куполи київських церков.

— Падоньку, приведи чужі сторони звидіти, много городів, мною посадів, але вмерти дай лише в золотому Києві, — крикнув котрийсь із челяді, й Софрон Ласко знов зітхнув, сумно поглянув на магістра. А магістр зійшов з коня, вражений вщерть, і став з іншими, поряд челяді, поряд коней, що іржали, поряд псів, став у пилюзі й молився. Бог призволив йому бути всесвітязином, Бог дав йому долю мандрованого спудея, призволив йому побачити й Рим — вічне місто — й голубину затоку Неаполя, й барвистий китяг німецьких міст, і золоту Прагу, але цієї столиці ще не бачив, ще їй не поклонився.

— Ось там бачите, магістре, лаврські куполи, це буде вам Братський, там ось видніє святий Притиско-Миколаєвський храм, а там височіє свята кафедральна Софія, а за нею й Свято-Юрїївська церква...

— Рушили, людкове!.. — крикнув Олександр Четвертинський. — Рушили, вашмості, бо час не жде...

Й валка спрокволу попнялась під гору, до Кирилівського розкату, до Львівської брами. Околишній люд, простий і панцерний, уже прямував у Київ.

Абат Пацічеллі — чи з уродженого нахилу до білоголов, чи, зокрема, притягнений ще з Четвертні кебетою панни Оленки, — басував біля неї на буланому. Його відряджено з місією від регенсбурзької курії, мав проміряти Польщу й Україну аж до білгородської смуги, а що мав листи від знатних осіб цього королівства, скрізь приймали його охоче. Бестія, він знав й так терен. Орієнтувався, мовби споконвіку осьде жив. Панну каштелянівну бавив своєю розмовою — латину свою перетикував чеськими, польськими й німецькими словами, не гребував і мадригалом, шулив лукаві очиці; він то побачить в Україні те, що слід, сказав Ласко до магістра, коли б усі єзуїти були такі. Проте, побачите, чи не закарбує собі в цій подорожі ще одну душечку для вселенської церкви, слухав я, як цю бідну панну, вже й так зламану на душі благочестія, аки лілею, чи не пригорне до римського лона.

— Хтозна, — посміхнувся магістр, — панна свій розум має, їй латинщина миліша, нехай і по-латині славить Вседержителя, коли б тільки свого племені не забула.

— Чи ж плем'я й віра не одно, магістре?

— В наших часах — не одне. Можна бути різної віри й по-різному розуміти догми, але однаково служити одному ділу...

— Яке ж це діло, ваша мосте?..

— Ordo novus^[276], — обернув магістр своє худе крогульче обличчя в бік Києва, — я вже про це вам говорив, мості секретарю. Як Миколай Копернікус з Торуня встановив новий лад orbis terarum^[277], тобто що земля крутиться довкруги сонця, а не навпаки, так і людський рід встановляє новий лад, де не гербові привілеї й спадкове право, а розум і воля людини до пізнання вирішуватиме все.

Петроній Ласко задумався, а дорога йшла вже форштатами^[278], вже земляні вали київської фортеці закучерявились муравею й ще блискучіше палали золоті верхи столиці. Переганяли валку кінники, загони гусарії й драгунії, піші компанії наємців, сонце вже вигравало на бердишах і мушкетах, височився Кирилівський розкат, в брамі

пильно гляділи вартові в очі подорожнім з львівського боку й то тут, то там питались про Кривоноса, говорили про Хмеля.

Був другий день місяця юнія. Хмельницький, як сказано в місті, виїхав до Чигрина, але в Білій Церкві копають розкати й палісади, й трьохсоттисячна армія ребелізантів, так і жди, покотиться на захід, може, й Києва прийдеться боронити. В самому Києві, на форштатах і в міщанському городі, на Низовому Подолі й у Звіринці, в Печерську й на Кловщині непокоїться чернь, козацьких шпіонів і конфідентів без ліку, не помагає й вішання, й стинання, а між панством тривога, хто може — спасається в Київ під воєводську охорону. Король Володислав преставився, на майданах потайки читають благочестиві гетьманський універсал і — магістр глянув на панну Оленку, чи не хуртовиною взяте серце, чи не тривога в її душі, — пошепки кажуть, що старе й мале, убогі й багаті, чернь і шляхта, війти, сотники, підсудки, навіть панни, хто тільки почув у собі роксоланську кров, біжать у степи, під стяги Хмельницького. Біля Голландських Пищалів, саме коло колодязя єпископської дільниці, куди добились уже по довгенькій їзді, Рославець віддав коня челяді, попрощався з князем Четвертинським і підійшов до панни каштелянівни. Радісний його вид її зворушив. Хоч і хмуро, відрекла йому на орацію, якою дякував за захист і поміч; сказала, що в потребі може прийти до господи пана каштеляна, він і радий буде з ним, як з ученим, поговорити.

— Чи не маєш якого жалю до мене, каштелянівно, — сказав Рославець, — старався я заслужити твою конфіденцію гречним поступуванням й поміркованістю в мові.

На це панна відказала, що так, його обичаї були похвальні й делікатні, а жалю, мій Боже, за віщо? Куди ж тепер поспішає, хотіла б знати?

— До ректора колегії нашої, — відрік Рославець, — до ученнішого й благочестивішого ігумена Інокентія Гізеля...

— Ах, так, — посміхнулась лукаво панна, — чи не на діалоги про Аристотеля?

— Ні, — посміхнувся й собі Рославець, — на діалоги *de bello civile*^[279]...

— Поспішаймо, вашець, — торкнув його Римша, — в колегіях обіди подають вчасно, а про київське частування слава йде світами, навіщо нам передчасно записуватись у схимники. Пильнуйте живота, а

все інше додасться. Надіюсь, що ваш протектор, ректор колегії, не гребує й мастихінною, й картамонною горілицею, не кажучи й про хіоське вино. В путь, в путь, магістроньку...

Частування на Низовому Подолі було справді непогане. Римша їв за чотирьох і штовхав ногою Рославця, щоб не давався на принуку, важкий пояс із чересами розпустив він на три дірки, трапезна отця ректора нагадала добрі часи бенкетування в Цольсті, коли контентувався в пограбованих графських палацах. Але що це німецьке братство супроти роксоланської щирості? І підливки, й печене, й надівані гуси, й перепілки з рожна, й архімандритський каплун, а все рясно скроплене густим кіпрським, бронзовим хіоським. Інокентій Гізель, ігумен і ректор Києво-Братської колегії, різнився поміж учительською й дидакальською братією схиленим сухорлявим видом і слухав уважно, мало мовлячи, поскубуючи колючу борідку з просрібнем сивини. Рославець мав до нього листа від пана Мазаракі й, зрештою, був відомий вже своєю «Антимахією», дискурсом на дискурс. Гізель, звичайно, ховався з невдоволенням супроти королевенят, але в справах реbelie був обережний і волів мовчати. Рославець не наполягав і собі, у Києві хотів і він, принаймні якийсь час, тільки приглядатись і прислуховуватись. Гізель, за потакуванням присутніх, тихим голосом виявив уболівання з приводу смерті короля («добрий це був пан, валечний і витворний, коли б тільки більшої волі йому, то хтозна, чого доказав би...»), переживаємо безкоролів'я, а маємо надію, що *liberum exercitium religionis*^[280] всім і всюди буде забезпечене законом, стережене й заприсяжене новообраним паном королем. Не будемо приступати до виборів, сказав Гізель, доки все це не буде потверджене. Досі грецька релігія, хоч і забезпечена привілеями й потверджена через *pacta conventa*^[281], терпить таке насильство, якого навіть у бусурменській неволі не знають греки-християни. На цьому Гізель скінчив розмову про ближчі справи й, пильно приглядаючись Рославцеві, вивчаючи його, розпитував про Німеччину, Прагу й Львів.

— Цей ігуменець не в тім'я битий, — сказав після обіду уконтентований Римша, коли подались у відпочивальню, — німець зайвого слова не скаже, але я певен, що з ким слід уже зв'язався і мовчить до пори.

— Грецьке духовенство, — повчив його Рославець, — горливого духу зберігає в тайні, будучи надто залежним від сильних цього світу, грецька релігія більш споглядає, ніж воює, звідси ігуменова мовчазність і обережність...

— Але коли непереливки, то й ці ваші мовчазні та боязкі попи покажуть себе, — засміявся Римша, — бачив я доволі кульгавих черців на королівському шляху, кульгає піп, бо в нього під ряскою, до ноги, шабля прив'язана. Ці чорноклобучники гірше проповідують, ніж єзуїти, але рубають краще. А втім, не нарікаймо, хіоське вино волю над мальвазію...

— Що ж ти гадаєш робити в Києві, сацюжище?..

Римша витягся на ложі й глядів у стелю. Крізь віконце сокотало червнєве кївське проміння, й воркували голубки на монастирському подвір'ї.

— Роздумую, вашмосте, на що віддати цю ваготу моїх чересів: на кївських святих чи на озброєння Нижнього Подолу...

— Не так голосно, Римшо...

— Не печіться, хотів би й я мати стільки дукатів, скільки бердишів і шабель ховають братчики в цьому монастирі. Але поки гугняві відважаться, міщанський люд скоріше надумається... Сьогодні ввечері будемо ще знати, майстре, чим Київ дише...

Він обернувся до стіни й захропів. Обід у ігумена був добрячий і сни по ньому лагідні. Рославець роздумував про інше.

Духовних отців кївської капітули враз із превелебним митрополитом Сильвестром треба побачити, чим дишуть і чого сподіваються. У Стеткевичів, у князя Олександра Четвертинського побачить благочестиву шляхту, на що надумалась? Ах, і Петронелля його непокоїла. Княжна залишилась у Четвертні, та з посміхом, ненадовго, бо тепер дії точаться, казала, борзій, ніж наші думки; коли ж, паче сподівання, Рославець побачив його мось Мрозовицького, то щирий привіт із палючим замислом: нехай не забуде про весняний шум... Гай-гай... Що та панянка собі міркувала? В Києві й дїм думного дяка, московського ока. В Києві й генуезці, й венеціяни, й до двора вел[икого] князя Радзивілла не так далеко. Треба написати до пана Мазаракі у Львів. А тим часом і тут хтось обізветься, може, й пан Виговський дасть знати про себе?.. А до новесенького старости, до

каштеляна, до його мості сенатора Адама Кисіля треба, і то пильно, пильно.

Хто ж такий цей Кисіль, що він собі думає-гадає?

7

Інжиром, камкою^[282], венеційським хрусталем і дамаським булатом торгують на Бабиному Торжку. Ще спекота не спала, ще з того боку не повіяв холодний легіт і висне золота важенна пилюга над Голландськими Пищачами, над військовими хатами, що зараз за Львівською брамою, над Михайлівськими воротами. Славен Київ, але не в червневу пообідь. Тільки далі, за Земляним Городком, за Софійською хвірткою, може, потягне прохолода з-над Дніпра, з садів, із байраків, алеї тут — знемога.

Проте Римша, що обтирав рясно піт, не міг розштовхати юрби. Валила на Торжок, нічим їй шквар: їхала шляхта в кочах, тільки роздавалась перед ними гурма^[283], гайдуки пана воєводи Тишкевича в голубих каптанах їхали кінно, вештались наємні, великі купи їх, бо тільки купами ходять — шкоти, голендри, німці, а генуезькі чорні очиці, оливкові види, венеційці в шарлаті наопашки, вірмени, татари, караїми; але київському людові не попадайся, статний і чорнобровий, київський цеховий розгортає свиту, а на ньому камковий пояс і плюдри з найтоншого сукна; тут же й спудеї, дяки, забрьохані, запилені й з підведеним животом, так і нишпорять поміж рундуками. Є й цигани, й московські заблукані стрільці з ізби думного дяка, й черці з Болгарії й з Антіохії, що скоса споглядають на оголеного камедула^[284]. Хвацько запрошують молдавани до рундуків, а пройшли київські кралі з підведеними очима, з фарбованими устами, як їм не важко в цій парчі, в єдвабах, торочених бобром?

Підзорливі, хоч і веселодухі кияни. В них лукавство в гострих очах, і кплять собі вголос і подумки з того й з другого. Ах, кабачниця пішла, тая повногруда, потайна краса! А той — опецькуватий, ненажера, мабуть, куроїд. Перебийноса немає на вас, сацюги, ось як роздобріла ляшва на українських старостах.

І з уст до уст тиха вість.

— Із чернігівського боку йдуть добрі браття...

— Потопили у Дніпрі старостичів, не чули?..

— Михайлівські ворота гарматами ладнають, облоги бояться...

— Хоругви прийшли з Коростишева, в пень розбиті...

— Корсунь, Корсунь пам'ятатимуть...

— Добре ж дбає батько наш...

— Щасти ж, Боже, нашому Богданкові, нашому старшому...

Римша, протискаючись між гатями й ледарями, вийшов у цеховий ряд. Причеплені до рундуків, повисли в безвітр'ї наметні полотна ремісників. Осьде й стрижії, й цирулики, що кров спускають, і чоботарі, й лудники, й сницарі^[285], й бочарі. Римша ішов замашисто здовж ряду. Спитався одного-третього. Показали. Й у будці, розп'явши намет від сонця, в жовтій косині сидів на столі, підобгав ноги кравчик. На одне око мов і не бачив, більмувате, бач, але другим глядить хижо, під вигорілим вусом посміх. Підшивав кирею, приспівував разом із челяддю.

— Полегенький будеш, брате? — аж нагнувся Римша, щоб увійти в намет.

Кравчикове око посміхнулось.

— Еге ж, що Полегенький, та кому — брат, а кому й ні...

— Є такі браття, — обтер Римша піт із чола хустиною, — що себе й у горобину ніч пізнають, а ти от, Полегенький-майстроньку, й у білий день не хочеш.

Полегенький чмихнув гострим носом.

— По кому ж такому ми з тобою брати, чоловіче.

— По Яфетові, майстре, чував про такого?..

— Яфет він Яфет, але ж силюньки де дібрати?

— У залізі тая сила, добрий чоловіче.

— А залізо де?

— Як викувати, то не одна коса, не один серп стануть за шабелечку...

— Чи, бува, — скочив Полегенький з ослону, — ти не з тих женців, що жнив дожидають?

— А той самий, цеховий.

Тоді Полегенький клепнув його по рамені, потягнув на ослін, а Римша розповів йому, як у лісах, від сотника Івана Груші, що пішов із загоном на Полісся, почув про київських женців, з них же Полегенький найвірніший.

— То підемо, — сказав Полегенький, — тебе, як бачу, нам бракувало, братище. Хлопці намет згорнуть, а в Проваллі при зорі розберемо, як і що.

Зсутулившись, виступив кривульками-ногами, а чуб аж заіскрився, Римша за ним не поспівав.

При зорі, як і казав, у Проваллі, що за Притиско-Миколаївською Церквою, збирались у чорної вдовиці. Тая вдовиця тримала шинквас^[286], ішли люди з Правобережжя, не минали; котрий андибер, або дейнека, або уходник від пана, від диби й плахи, пив тут набір. Сама вдовиця ретельно їх оберігала, та й так стояли на чатах челядні, вже не один жовнір пана воєводи пішов у Дніпро сторчма, з урвища покотився, не зібрав костей.

— Як Нижній Поділ піде, як Звіринець рушить, а Кловщина, а Глубочиця, а Щекавиця, — сказав Полегенький, — то сутужно буде панам. Київська рука — владика. Весілля справимо воєводам і каштелянам...

— Чого ж не починаєте? — спитав Римша.

— Ждемо від доброго пана Максимця вістей.

— Від Перебийноса?

— А хто нам, женцям, отаман, як не він?

Римша проглянув у Полегенькому товариша з химерним замислом. Костистий, непоказний, одноокий, скорив собі цю всю громаду. Хмуρο сиділи кожум'яки, людвисарі, салітрянники з каштелянового заводу, чоботарі з Торжка. Вогневолосий броварник ударяв поставцем об дубовий стіл:

— Максим — орел, батько наш, панам колінця підбиває, он уже як загуділа Волинь.

А три брати Кобизи, перевізники з-під Миколаївського мосту, заклили:

— Як, Полегенький, піддуриш нас, на Трійцю не пустиш гуляти у єпископський город, то, грім побий нас, підеш під хвилю, у Дніпрову сагу...

Гоготів Полегенький:

— Сто товаришів, таких, як ви, — весь Київ наш, але до Трійці не шикуйся, люди. Батько Перебийніс ударить на Поточчину, тоді й наш день. Он Римша, добрий брат, аж зі Львова іде, каже, хто живий, бере

за бесаг, за рогатину. Кажє: трясуть плюдрами плюгаві пани. Горить на них шкура...

— Погорить, погорить, брате...

— То й у Києві їх, сучу кість, грець ударить!..

Полегенький, відсунувши кухля, розправляв, креслив на столі план Києва. Залога у фортеці абияка, половина — драгунів; їх хоч і після Корсуня коротко тримають, проте все одно перейдуть, тільки гукнути. Крихкі й воєводині хоругви, набеться тільки з панських почотів добрий регімент гайдуків. Тих і треба знести. Наші ж цехові обсадять застави, за таким порядком, як пожарна сторожа на сполох: всі брами, всі земляні городки, всі мости, всі церкви... — і Софійський млин... І Кисілівський...

...Авжеж, і млини. Із Подолу, із Печерська, із Берестова, із Клова як ударимо сполох, то в вухах загуде. Сироматня ж, цехи, кинуться на арсенал по оружжя...

— Свогого у нас доволі. Заліза припасено.

— А щоб ще більше було, — вирік Римша й вивалив з череса таляри, дублони, дукати, — то ось вам гостинець на червоного півня!..

Чернь — цехові — підняли його на руки.

До ночі кружляли кухлі.

— ...Я собі думаю, — говорив Римші, ідучи з Провалля, проміткий кравчик, — що тільки Максим у нас добре дбає. Ми — цехові, міщани, нас універсалом не підманеш, то все балаканина, книжне крутіство, ми знаємо самі, як панів пустити під хвилю. А знаття наше більше за козацьке й за мужицьке. Ми, кияни, приборкаємо й свогого, коли носа задер. Тут ми будемо закон становити, зрозумів? Ми — ті, що в проваллях, у ярах шкуру мнуть, сліпнуть над іглою, панятам-кармазинникам чоботи підбивають, ми закону хочемо! То осьде тільки таке право знають, що хто пан на землі — той у раю паном, а простака жив на землі в пеклі, то й по смерті іди в пекло простаком. Ми їх навчимо, а дзуськи — раювання годі, в Пана Бога всі ми рівні, того права й на землі хочемо. Чи не так, брате мій по Яфетові...

Мріли київські гори, закосичені садами на рудому небосхилі. Валуни темнющих хмар бігли над шпилями церков, парило в червневу передгрозову ніч.

— А що батько Хмель? Хіба не гербовий, хіба не пан? Зрубає ж гілляку, на якій сидить? Тісно йому в грудях за наш люд? Кривді своїй

мсти шукає, а коли б кривди не зазнав, то б і меча не підняв. Коли б чернь, братія наша, не дала йому підмоги, то що чинив би тоді орел? Ні, до Максима Перебийноса серце наше лежить, Римшо. Максим посеред дороги не стане, Максим, глянь, і вогнем заснує, кров'ю затопить всю Україну, а в огні й крові народиться наш серм'яжний закон...

— А був же котрий з ваших киян у гетьманській квартирі?

— Пішли і йдуть щодня проміткіші й ті, що їм не терпиться, — скривився Полегенький, — посилали ми й гінця, так що ж, каже Хмель, щоб Києва глядіти й не гадати собі про сполох. Сам, каже, прийду й волю дам, а так — шкода говорити... Не ваші голови на це, мовив, а хіба його лучча? Може, наші простацькі, й за полковницькі стануть?..

«От куди тягне цеховий полковник, брат Полегенький, — подумав Римша, — його не вдоволиш і пірначем...»

А вранці, коли прокинувся й Рославець, що теж пізно повернувся, розповів йому Римша про київський цех Яфетів. Магістр, ще заспаний, слухав, мов і не второпував. А коли Римша, цмокаючи, вихвалив Максима, що тне, не питає, зірвався. Босоніж, у плохій сорочині, розкуйовджений, схопив його магістр за рамена й тряс, навіжено вопив:

— Ти, шальвіро, дейнеко, авантюрино всесвітній, ти, бачу, знав, з ким злигався! Я тебе, скурчибика, таки повішу на березі, Бог мені допоможе. Я тебе, злodingо вавилонський, масарю^[287] проклятий, я тебе таки зімну, бо еси гідра, матляр^[288] еси, Варавин брат, тать^[289] і розбійник...

— Але завіщо мені сіє, магістроньку?..

— За теє, що ти, замість того, щоб дейнеку провчити кулаєм, потураєш, вуха розвішуєш. За теє, що безголова ти бестія, як і твій Полегенький, і прикує тебе Хмель до гармати разом із твоїм Максимом... Тільки рушся мені, ланцю...

Римша принишк, бо не надіявся такого гніву й, по правді, не дуже розумів, про що йдеться. Вже й не казав більше нічого й про дукати, віддані ним на озброєння киян, не згадав ні словом.

— Яка ж ваша думка про це все, магістре? Чи не замирення з панятами? По таких вікторіях? Коли все в вогні, а щастя саме йде в руки?..

— Це тільки початок війни, дурню, — перебив його Рославець, — але війна ця не за вашу дейнецьку сваволю, дурнище. Свята ця війна за свободу, й ти подякуй Богові, якщо твоя чорна душа ще йому вірна, що не твоїм і не Полегенького розумом ця війна ведеться...

— Або що?..

— Бо давно б ви всі такі, в гарячому купані, на палях гнили й члонки^[290] ваші ляхи-пани показували б на ярмарках...

Римша мотнув головою. «Що було — бачили, що буде — побачимо...» Тая вперта дейнецька голова відвикла від покори. «Що мені тільки цей Перебийніс світить, то правда», — подумав, але не сказав. Рославець все ще горів. На його прикрий голос аж збіглись черці. Заглянули — й злякано відступились.

Коли б магістр Рославець не був схильний здавен до сумнівання, київські благочестиві знеохотили б його вкрай. Тут не віяв той палючий вітер, що на Волині обпалював йому лице. Люди не горіли так, не прагнули, гнані внутрішньою жагою, до простору, до непевної ще мети. Може, це діяла спекота, неймовірна того року Божого. Але в келіях ігуменів, яких відвідував, вдаряла його дрімотність. На обличчях у благочестивих владик важуча сонність, ледве відчинялись втомлені повіки, а пухкі руки, зложені на животах, не могли розп'ятись. Може, не мали до нього довір'я? Але ж листи пана Януша Мазаракі рекомендували його митрополитові, чи ж ручився б старий братчик і ревнитель благочестія за кого-будь? Ні, йому вірили вдосталь. І сухорлявий Інокентій Гізель, обложений книгами, шепотівся з ним як з довіреним другом, таки відкрив йому своє німецьке серце, й ігумен Ігнатій Оксенович Старушич з Видубецького монастиря не крився перед ним, що це все королівство від лукавого й буде суд йому. І Йосиф Кононович-Горбацький, ігумен Михайлівського монастиря, і Йосиф Тризна, архімандрит печерський, й Олександр Тустановський, пресвітер Свято-Миколаївської церкви, й багато інших духовних мали його таки за свого, а проте...

— Таж війна ця й за віру, й за вас, оспалі^[291], — думав Рославець, — таж ви мусите горіти, таж батько Богдан — ваша остання надія! Матлярі або ледарі, тупоуми, безсерді, покручі без душі, без полум'я. Рикнув би отець Булига-Курцевич, заgrimів би з проповідниці, так він уже давно в Білій Церкві навчає гніву. А Софрон Жеребило-Лобунський, ігумен Кирилівського Київського, той з причтом подався на південь, той на коня сів і під Корсунем рубався, а ці — одні периноспали, фазаножери, гортановстеки, другі — безплотні схимники, нікому не потрібні пустельники, чого ще чекають, чого надіються? Серед бурі схилити голови, сховатись під дуба, переждати? Вдарить грім, — гірко говорив Рославець, — рознесе конар^[292], в щіпки розпанахає дуба, а ви голів своїх не схороните, вбогі духом пастирі, бурі не переждете, а виволоче вас на мокре й тоді дасте відвіт, о дозвільники в час гарячих жнив!.. Азали ж справа ваша в сеймі така вже певна, що можете дрімати й не піклуватись про свою релігію?

Азали ж все ще надієтесь на закони й привілеї, давно понехтовані? Або ж, знужденілі духом, байдужі єсте до дій вашого племені, що зірвалось востаннє, до останнього бою?..

Звірився з цим усім ректорові Гізелеві. Гадав, що найде тут амієнських Петрів^[293] благочестія, хрестоносців, подвижників, а найшов сопух, затхлість, сон, мертвоту. Гізель посміхнувся.

— Церква греко-православна, — сказав він, — це мудрість, мій сину. Це бездонна глиб, якої не зворушать найнагальніші бурі. Хто тобі сказав, що ми не горимо? Може, єсть і серед нас матлярі, слабодухи, плотеугодники. Такі є всюди. Але поглянь на наших намісників монастирських, на пресвітерів, на ігуменів. Суть же між ними й великі праведники. А найпотрібніший нам нині холодний ум. Хто скаже нам, що перед Хмельницьким певна вікторія? А що, коли впаде? Хто буде тоді єдиною потіхою Роксоланії? Чи не ця старовинна, випробувана фортеця духу? Цей захист народу й вірних? Ця нерушима стіна? Ця церква, Київська свята Софія, що остоялась бурям і зливам і сяє, як і давніше, серед злигодної ночі й темряви. Ні, мій сину, коли б ми були мірянами, міг би ти нас судити, але як вартівничих церкви не повинен. Чи знаєш ти теє, що, вповаючи, в глибині свого серця, на перемогу правого діла, ми готуємо себе вже тепер на дорадників ваших битних гетьманів і воєвождів? Чи знаєш теє, що ми, приглядаючись їхнім ділам, пізнаємо на їхніх помилках і перемогах права довершеності? Прийде час, згадаєш мене і те, що наша дрімота теж на велике діло придасться. В тиші келій жевріє думка. Обтешемо рапавість, злагіднимо крайності, знайдемо золоту середину. Шаблі, що розірвала завісу, відсвітом заяснила, направо й наліво, додамо сяйва мудрості. Україна — це не безугавна ребелія, мій сину. Це третій Рим, це держава. І не васальне князівство, а мудра сила. Ти збагнув мене?.. Україна — це або сильна держава, або її не буде...

— *Relicuum est optare uti quae tibi placuerint ea di immortals adprobent beneque evenire sinant*^[294]... — прочитав Рославець з Салюста, що лежав на столі відкритий, саме на сторінках послання до Цезаря.

— Скажи це не мені, — посміхнувся Гізель, — а тому, хто нам нині дав мету життя... Скажи це його милості Богданові...

Велетень, русявий послушник, увійшов і пошепотівся з ігуменом. Той підвівся й вид його прояснів.

— Магістре, *lupus in fabula*^[295]... Гості до тебе.

Послушник повернувся з мандрівником. Він був чорний, в'юнкий, у запиленому простацькому одязові.

— Я звусь Стефанос Тарфело, — сказав чорнявий, низько кланяючись, — з Білої Церкви... З обозу...

Рославець скочив. Гізель приязно спостерігав його.

— Від його милості пана Івана Виговського до магістра Гедеона Рославця...

— Я — Рославець...

Гречин потакнув.

— Як було відомо його мості канцлерові, з листами до вас, магістре, треба питатись у отця ігумена. І вам, отче, уклони від доброго желателя...

Він розірвав полу драної киреї й добув захованого листа. Рославець пізнав печать Виговського.

— Дорога переважка, — зітхнув гречин і похитнувся, був виснажений до краю, — але з Божою поміччю...

— Тільки до Києва? — спитав ігумен.

— Було б за чим і далі їхати, — сказав гречин, — на Литву дуже тепер пильно. Та з Литви ждемо вістей.

— Надіються у вас на князя Радзивілла?

— Надіються на його давню приязнь до гетьмана. Але в політиці нема приязні, отче. Радзивілл сам вибере, яка сорочка йому ближча — козацька чи панська... Хіба що як підкурять його Несвіж вогнем, як почує нашу силу... Поки що вертить, литовська лисюра, хвостом...

Гречин замовк. Він, видно, умів мовчати. Мабуть, тому й вибрав його Виговський посланцем. Ігумен Гізель погладжував борідку.

— Отче ректоре, — сказав Рославець, скінчивши читати, — Домінус Тарфелло — це велика радість для мене. І я, до речі, прошу вас, отче ігумене, пробачення за прикрі слова про благочестиву київську братію... Як пише пан Виговський, то велика пшениця, й тут у посіванні ся знаходить...

І він тепер зовсім інакше, приязно й довірливо, подивився на ректора.

Гостроликий ігумен блиснув колючими очима, тільки було прояснів, а за мить сіре його обличчя знов скам'яніло. В глибоких темних очах тяжіла втома.

— Не слід поспішати з осудом, юначе, — мовив, — не забруньчить ніколи те, що не виляглося...

Ці слова Рославець вже десь чув. Так, й Інокентій Гізель мав чого таїтись. Інструкції Виговського прийшли на час. Велика пшениця сіялась...

— ...Але гляди за куколем, якого на іншій ниві більше, чим пшениці ся народить, — твердо, ще не позбувшись німецької вимови, додав ігумен.

Гречин Тарфелло — й він не був простак, Рославець вже починав розуміти махину, пущену в рух Богдановим канцлером, — торкнув його за рам'я:

— Приватний лист, за просьбою пана Виговського для панни Оленки Стеткевичівни, дочки каштеляна новгородського...

Він падав з ніг від знемоги.

* * *

В садах старого міста височився кам'яний дім Стеткевичів.

Батько не міг відповідати за сина, звичайно, але на новгородського каштеляна дивились зукося. Тепер оминали його дім польські шляхетські кочі: під Корсунем каштелянів син Михайло перейшов з корогвою драгунів до Хмельницького. Через те було в домі ніяково, тривожно. Пані каштеляниха, з дому благочестивих княжат Соломирецьких, не крила своєї втіхи: знать, виховала сина, як наказано, таки не підняв руки на єдиновірних братів. Але каштелян хмурився, хоч ніхто не смів при ньому називати сина зрадником вітчизни, але міг би, й справедливо; але каштелян уважав себе добрим громадянином Речі Посполитої й відсахнувся би щиро від ребелізантів, коли б прийшлося вибирати. До того хилила його дочка, улюблена понад життя. Що лиш сьогодні отримала листа від судженого й. м. Януша Корсака. Порубаний козаками, лежав у Лубнах, в домі князя Яреми Вишневецького, запевняв її про велику свою любов, але й охоту на козацьку гідру. Поки не повернеться з поля, поки матці-вітчизні не обітре гірких тренів, ганьби й поневіряння, доти не мріє про власне щастя.

— Ось лицар, — сказав каштелян. — Ось римлянин...

— Але його мосьть Корсак — католик і поляк, — вкинула пані Стеткевичева, — йому й не личить інакше, наш же Михаїл зріс у благочесті!..

— Тим більше, — спохмурнів каштелян, — винен вірність королівству.

— Може, й винен, — сказала пані каштеляниха, — як і Кричевський, як і Мрозовицький, як юний Семенко Збараський, як і сам пан Хмельницький, а проте почув голос другої якоїсь вірності, й той голос був сильніший...

— Краще мовчати, мостіпані, — відрік каштелян, — не є це справа жіноча.

Панна Оленка слухала. І в цьому домі не було спокою, а глухий гуд бурі. Що панна бачила в часі подорожі — не розповідала, не терпіла розкривати душі, а тут не було кому, бо всіма погорджувала. Благочестива київська шляхта сиділа сполохана. Дехто прикидався недужим, сидіти ж на посесії боявся, і в Києві було неспокійно, бо конфідентами кишіло. Може, брат Михаїл учинив найрозумніше, принаймні не боявся себе. Ах, тільки роз'ятрив рану, навіть листика від Корсака прочитала знехотя, й шарпала серце така тупа нудьга, по чім, по кім — не знала...

Рославцеві, що ввійшов за іншими гістьми, а починали з'їздитись самі благочестиві, оті сполохані, була рада. Може, звикла до нього за цю подорож, може, хотілось, так хотілося сказати йому зовсім не те, що звичайно говориться, може, надив її своєю таємничістю — адже ж не знала поготів, хто він, за ким він, чого прагне?

Рославець шукав її очима. Стояв поміж дрібними людьми — як їх не терпіла! Хвальки, хорошуни, бабодури, боягузи, ненажери — Богухвал Люшня Герановський, Василь Масальський, Данило Юр Воронич, київський чесник, Федір Сущанський Проскура, писар землі київської, Юр Кирдей Косинський, Єремій Тиша Биковський — благочестиві, ревнителя православ'я, але в міру, дбайливі про свої череси, як же тремтять за свої млини, пасіки, гуральні, рудники; чорт би їх узяв, на чий бік стати, так і не знають, дурниками прикидаються, можуть і від рідного батька відцуратись, коли припече; і я — не я; моя хата з краю... Били б і Хмельницького, але що коли Хмельницький таки й у Київ прийде? Пішли б до Білої Церкви, так душа не пускає, а що коли?..

Ні, Рославець її думки знає. Правдою світ перейдеш. Як любити — то всім серцем, як ненавидіти — то на смерть. Чому? Рославцеві не дав Бог уроди — такого б любила, він знає, чого хоче. Незугарний, привередливий, для своєї химери живе, як уві сні, а чи ж не сон життя?

Рославець найшов хвилинку й для неї — цих усіх масійських людців збагнув відразу — шкода говорити, дон Музелла з Луцька, пан Мазаракі зі Львова надаремно писали йому про стійку київську шляхту. На словах, на словах, мості пане. З тих Вороничів і Масальських зліпиш, що схочеш. Хмельницький знає, чому це місто обминає, це місто нестійке, вередливе, крихке, само себе губить своєю шатістю. Дав пані листика. Тиша Биковський його спинив, розпитував, чи не з Чернігівських, бува, він Рославців? Юр Воронич заздрив щодо панни, а там верз Богухвал Люшня Герановський про литовське військо, що йде на Україну, про жидівські ворожбитства, про знак Сатурна й Скорпіона... Каштелян сонно слухав. Сивому цьому чоловікові обкарнано крила, але Рославця тішило, що хоч син його таки найшов свою мету. Свобідна кожна людина вибирати свій шлях, хотіти. Хотів пан Михайл — і вибрав. І каштелян, зустрічаючись очима з Рославцем, яснів: син його або загибель вибрав, або ж свою дорогу.

«...не гнівайся, асанно, що так смію докучати тобі моїми визнаннями. Ще бувши у Львові, бачив я Тебе, не раз і не двічі, хоч і здалека тільки, бо не своєї я влади людина й іншим, не людським законам покірний, ходив за тобою в костел, хоч і іншої я віри, щоб тільки побачити Тебе й завдати собі потім солодкої муки мріяння. Несеш при боці сагайдак зо стрілами — а стріли давно до шматування мого серця, чи ж закую його в твердий панцер? Така моя доля — зітхати й потаємні ронити сльози, ачей змилосердишся, не понижеш до краю серце, й так наболіле...»

Панна читала листа нагорі, потайки.

Мати ненароком ввійшла, не пізнала її — очі, такі темні, аж погаслі, жаріли. Приложила долоні до скроней — так били б'ючки. То це він був, той високий, той, що у Львові підстерігав її в кафедрі — ні, ні, як могла б забути його? Як могла б?.. Іван Львисерце-Виговський?

— Магістре, — промовила, зійшовши вниз, страшно пошепки, — мадригалу цього автор його мость Іван Виговський, хто це такий?

Він поглянув бистро на неї, посміхнувся:

— Полковник, канцлер Зіновія Хмельницького, префекта Запорозького війська...

Хотіла щось проказати, не могла, знімовніла. А гурма шляхти сколихнулася. В кімнату ввійшов, спираючись на рам'я дворянинові Соболеві, дигнітар у багатому кунтуші, в малиновому жупані, дідуган ще кріпкий і моторний, навіть з гордим вусом і терпкими блудливими очима.

— Хто це? — торкнув Рославець Юра Воронича.

— Наш спаситель, наш розум, наша воля, — крикнув він, і всі закивали головами, всі потакнули, — батько батьківщини, воєвода київський, сенатор Адам Кисіль!.. Віват, Адам Кисіль!.. Віват, батько вітчизни!

Пан на Кисилині й Низкиничаях, староста носівський каштелян київський і сенатор Адам Кисіль чарував. Магістр Рославець, згадуючи вчорашні вівати київської шляхти на зборах в домі Стеткевичів, ішов по сходах воєводського будинку біля Свято-Юріївської церкви з відкритим серцем. Сенатор ще вчора, уважно придивившись магістрові, запросив його на бесіду, коли відслужать святу вечірню, сказав він, примкнув святобливо очі. Київський воздух сповниться солодкістю, розкриються перські троянди в сенаторському саду, заграва за Хрещатицькою горою золотнявою вбере кружганки...

Повз Рославця пройшли люди, гречно кланялись йому. Пан Петроній Ласко, брат Софрона, секретар каштелянства, сплеснув руками, так, так — пан сенатор уже після молитви, вже чекає — а пункти Хмельницького знаєте?.. Ні, Рославець не знав. Отже, свіжа новина: в білоцерківському листі такі ось пункти: виплатити жолд за п'ять літ, не нарушати благочестивої грецької релігії, побільшити реєстр з шести тисяч до дванадцяти, привернути давніші привілеї... Й це все? Все, мості магістре. Дивуєтесь, що так мало?

Й ми дивуємось... Пане мій ласкавий! По таких вікторіях, по полоні гетьманів! Жадає тільки повороту церков в Люблині, Сокалі... (Пан Петроній глянув у папірець.) У Красному Ставі... Гай-гай, а кордон тільки по Білу Церкву — ні, лагідний, лагідний той лев...

Рославець пішов від нього захмарений. Нагорі, при ввійстю, поміж погруддями Мільгіадеса й Помпеюша, чекав його пан Собоць, другий секретар й. м. сенатора. Він чув згори розмову з Ласком — посміхнувся, що ся не вилежить, те не забруньчить — і це втретє чув уже Рославець: що гадав собі цей тихий пан Собоць?

— А пан сенатор вас чекає, прошу... Тільки з паном Ласком будьте обережні... — магістр спинився, але Собоць уже зник.

Ступаючи по червоному коверці, магістр ішов до Кисіля. Він сидів у своїй світлиці, пухкі білі руки поклавши на поруччя високого крісла, схиливши голову дещо набік, примкнувши очі. На ньому був блакитний атлас, з гудзиками, садженими яхонтами^[296], слуцький сутозлотий пояс, зелені сап'янці. На столі, заваленому паперами й книгами, стояла ваза із конфетами й сушеними фруктами: ріжками,

ізіюмом, фініками, курагою. Сенатор раз у раз простягав руку й ласував.

— Кість з кісті наш ти, мості магістре Рославче, — солодко сказав Кисіль, — я чернігівських Рославців знаю... Ах, як мило оглядати наших юних людей, що сягають по європейське світло науки...

Рославець міг би сказати, що він не такий уже юний, але волів слухати.

— Ігумен Інокентій Гізель теж переказав мені піклування над тобою, магістре, а вчора від пана новгородського каштеляна була висока опінія. Зможемо — вчинимо. Мені в моїй важкій роботі теж потрібні освічені люди — тим паче, що й пан Соболю, і пан Ласко не дають собі ради з реляціями. Потоп, мості пане, а ми, як тріски на гребенях хвиль. Гай-гай. (Сенатор узяв тучний інжир, проковтнув і примкнув очі.) Б'ємось, як риби на березі. А той берег темний, хоч і принадний — солодка мати-отчизна, Русь, Роксоланія, Україна. Тяжко, тяжко, мій дорогий. Один я в короні польській заступаю руський народ як сенатор, двигаю, як старовинний Атлас, святі церкви наші й святості, й старовинні права, й додвигав я до сивого волосу, додвигаю, дасть Наймогутніший Створитель, і до смерті...

Рославець вдивлявся, вивчав Кисілеве обличчя. Був пуцулувагий, важкоголовий, надуті щоки відливали жовтизною й високий лоб світився, як точений зі слонової кісті. Римський шляхетний вид, а важке підборіддя говорило про сильну натуру, владохтивість. Тільки в сірих очах і в солодких устах таїлась неприборкана пиха, презирство до всіх, а любов тільки до себе.

— Вашмость грецької релігії, чи не так?

Рославець був певний, тепер ще більше певний, бо інакше, чому мав би ним, смертним, так цікавитись пан сенатор, що його підозрюють як конфідента. Кисіль хотів збагнути, либонь, на чию користь? Відгадав Рославця як духа неспокійного, але скритого — міг би бути й небезпечний, такого завжди слід прив'язати, злагіднити. «Не розгадаєш, — посміхнувся Рославець, — я тебе розгадаю скоріше». І ввесь чар, що з учора його обвіяв, пропав. «Батько батьківщини, — посміхнувся подумки, — *pater patriae*...»

— Між Сциллою й Харибдою живемо, — продовжував Кисіль і пильно дивився на Рославця, — між Річчю Посполитою і маткою-Україною. І я зі стародавньої крові йду, — гордовито розсівся в

кріслі. — Не раніше піддалися ми, Кисілі, Болеславові, королеві польському, як перед тим, на порозі цієї ж столиці, захищаючи Київ грудьми, полягли...

«Хіба правда, — подумав Рославець, — кажуть про нього, що він недавно визволений холоп».

— Але й Речі Посполитій вірно хочемо служити ми, Кисілі, так нам допоможи Боже...

«На двох кріселках сидить, песький син...»

— Яких тільки калюмній^[297], яких наклепів зазнаю, один Господь знає — а все за мою вірність. Ти, Кисілю, кість наша, а пристаєш з ляхами — так кажуть козаки, а канцлер Осолінський оце пише, що занадто лагідно починаю з козацтвом і занадто його гладжу... Розбери ж, вашмосте! Князь Ярема Вишневецький кидає плюгаві наклепи, мовляв, перекупили мене козаки, повіриш! Якись конфіденти, Бог їм добра не дав, торочать, що я Хмельницькому порох і гаківниці посилаю — подумай! Королівство мені мають козаки давати. На Поділлі маю бути князем, недарма кажуть, черці від мене емісарами до Білої Церкви бігають, навіть до Тугай-Бея! Нема, нема краю людській підлоті! І за що, я тебе питаю, мості молодий? За що така калюмнія? Шпіоном, продитором^[298] отчизни називають. Наче я Хмельницькому все реферую^[299], що Річ Посполита замишляє! Мати Божа — які нориви, які язики! Грубіянсько, безецно^[300], підло!..

Воевода підвівся й заходив по кімнаті. Сап'янці його скрипіли. Спинявся біля столу, брав інжир, фініки й знов, схвильований, ходив по коверці.

— Муравець є такий, шляхетка, — говорив воевода, — листа мені його показали — так цей шальвіра, донощик просто пише: продався козакам Кисіль, хлопи хочуть його королем мати, єдина рада, каже той шальвіра, Кисіля на паль вбити...

«Навіщо він це все мені говорить?» — подумав Рославець і глядів знуджено в стелю. Кисіль зукоса міряв його і знов гнівно заговорив:

— Матлярі, зрадники, наклепники! Самі довели ось до якого нещастя Корону, а мене роблять офірним цапом.

І тихіше, злагіднівши, жаліючись:

— Що більше служу моїй отчизні, non parcendo^[301] і здоров'я, й убогого майна, тим більше очорнюють мене зависливі й безрозумні

люди своїми язиками...

Підкотив очі, зложив долоні, як до молитви, й помовчав.

— То виходить, — глумливо, але гречно сказав Рославець, — що мусиш, ваша сенаторська мосте, мати великий мир у козаків...

— Мусив би, аякже, — гірко сказав Кисіль, — знає, повинен знати пан Богдан мої старання для нього, приязнь мою до хороброго Війська Запорозького й палкий — ох і палкий же! — амор^[302] до бідної, лементуючої матки-України. Та що з того, мій магістре, у черні я — пан, крелевня, сенатор, козаки ж закидали мені (оноді^[303] в листі до Четвертинського), що хоч релігії я й грецької, але цноти не козацької й радий, мовляв, усіх козаків утопити в ложці... Така моя приязнь з паном Богданом і його неслухняними дітьми... А я радий їх пригорнути всіх, всі мені любі, всі мені рідні...

— Завелике серце, мості воєводо, — сказав Рославець, але Кисіль не збагнув, чи не хотів збагнути його глузування.

Воєвода розжував фініка, поглянув у вікно, послухав, як вибив годинник.

— Дивись сюди, мості Рославче, я тобі те кажу, бо подобаєшся мені. Я тобі всі справи викладаю, як синові, щоб знав, щоб навчався. Велике гноблення нам було від Корони — це правда, нема що казати; кривди й безправ'я багато. Мусив підвестись оборонець, заплакані очі отчизни обтерти — а то є пан наш Богдан. Але, гадаю, що гіршого він хоче, більшого рекуперує^[304] й те хотіння з дня на день потужніє...

— Який же замір може бути у Хмельницького, мості каштеляне?

— Відграничення України від Корони — от як гадаю. Урядовців своїх у здобутих містах Хмельницький вже садовить, таємні пересправи починає вести з потенціями, окрему козацьку Річ Посполиту хоче учинити... Лихо від Корони, лихо й від України. Азали ж допустимо до того ми, вірні сини коронні, ми, які дбали, щоб дві нації — польська й українська — були під одним берлом з'єднані навіки?.. Ні, не кажи мені — далі сягає пан Богдан, ніж по оборону релігії й прав... Знаю, хто його й підмовляє... Немало там химерних перебіжників, буйних голів, запальних месників... Окликує всі забрані провінції за свої... Сам себе паном чи князем чинить... Володіння своє творить... Новий лад...

«Ordo novus, — блиснуло Рославцеві. — Як угадав ти, старий лисе...»

— А чи можна допустити до того володіння людей малих, незнатних?.. Чернь — його права рука... Нові порядки заводить, давні касує... Маєтності відбирає... Мені самому всю мою субстанцію знівечили...

«Ось що тебе припекло...»

— Маєтності наші дідичні... Натовп черні валить... потоп... загибля... Бунт хлопський... Вогонь... Полум'я... Буря... Витиснути нас хочуть... Ні, ні, того не сміємо дати, не допустимо того...

— І не признаєш, мості воєводи, — гнівно крикнув Рославець, сам себе не вгамовуючи, — права тим незнатним, убогим людям до життя? Азали ж гідність людська міряна маєтностями й фортуною?.. Азали ж хам і хлоп — не людина?..

Прикусив себе за язика. Забагато говорив. Але Кисіль того не чув. Надто поглинений був своїми думками й страшний жаль його розібрав.

— Уговтаємо козаків трактатами, я сам з панами Обуховичем, Сельським і Дубравським поїду на переговори... Стратив-ем фортуну, здоров'я, чернять моє чесне ім'я, але при Речі Посполитій умру... Бунтові, черні опруся... Все вчиню, щоб погасити це полум'я... Може, не тепер, може, колись posteritas^[305] мої заслуги, мої старання оцінять...

«Своя сорочка ближча до тіла, — думав, виходячи від воєводи Рославець, — чуєш, лисе, звідки дим, і знаєш, що палає. Але згорить, зітліє, і ти з ним... Не приложиш руки до діла, то й обійдеться... Без мерляків обійдеться... Новий лад на згарищах, на цвинтарищі...»

— Ну, що ж, мості магістре, — перестрінув його Соболя, той украдливий секретар зо зміїними прозорими очима, — послужиш і ти мирові з ребелією?..

— Послужу, вашмосте, — сказав Рославець, і в зміїних очах Соболя вчитав таку ж погорду до шальвіри, до перелесного крутія, яку сам у собі ніс. Подав йому руку, і її Соболя міцно стиснув. Ці зміїні очі давно вже наскрізь прогляділи Кисіля. «Не pater patriae, a pestis patriae»^[306]... — думав, як і Рославець.

10

Давно панна Оленка не ступала тими вулицями, затіненими розлогими липами; йшла, потупивши очі, в супроводі домашньої

панни й перед нею на землі, крізь листву, сочилась кров. Заходив день. З гір київських, не таких уже високих, але погожих, сходив до Дніпра, там, по той бік Хрещатика, день-веселун, день-красень. Але Оленці заступала ті дні, відай від подорожі зі Львова, весь білий світ заступала хмара. Вона погляділась у люстро — коло очей лягли тіні, мов від нелегкої турботи, від скрутної гризоти, й лице зматовіло, навіть паніматка, дбайлива про красу дочки, звернула їй увагу. Може, від затвірницького життя, іноді не сходила цілими днями згори, зі своєї світлиці. І садом, що знав її, як ще бігала малям, не ходила, хоч так тішилась ще у Львові, згадуючи його прохолоду, — де мальва, де барвінок, де шипшина; узгір'ям у тернині збігав сад у яр і високе небо над ним, і приладь яблуневого цвіту вже змітають вітри.

Хмара важніла. Обдана малиновим вихром, десь там, у висотах, наливалась терпкою синявою, спалахувала багром на гребенях і пливла, як стокрилий галіон, розтинала голубінь. Якби буря. Якби буря... Тихе шамшіння фалюндишової сукні й хода мовчазної панни ззаду, тоді Оленка ловила її турботний погляд: але ж з дня у день дім Стеткевичів похмурнів, і навіть гості, зібравшись на бесіду, нишкли, хіба ж була жалоба у цьому домі?..

Ішли під гору свято-юрійвським яром — тихо, але все ближче бив дзвін. Митрополичий сад уже давно зронив квіття й хилив на мур буйні віті. І в саду стояла тиша. Тільки помліли від спекоти високі берести, починали шуміти від верховіттів. Напоєно цей Київ алчбою. Якби розверзлась суха земля, вдарили б студені джерела, бризнули б раз зливи... Переситом дихав воздух. Коні, ведучи ридвани з панятами, їхніми дітьми, чадами — утікачами від Перебийноса, з Брацлавщини, з Гуманщини, з Коростишівщини, похнюпили голови. Жебраки, волоцюги, цехові, молільниці йшли знехотя — парило, тяжіло. А це ж щойно стрічалась весна з літом.

— Страдати коя нужда есть?..

Ще не було глітно в Софійському храмі. Оленка, що її родинною церквою була Свято-Юрійвська, бо ближче і звичніше, ненадійно спинилась у притворі. І жовтожарі смуги променів, б'ючись у вузькі вікна, її принадили. Увійшла в солодку голубу імлу, сповилась нею — стало прохолодно. Від бічних абсид повіяло вільготністю, давниною. Півморок — далі темінь. Почорніли образи, але дивились на неї, як і давніше, як і торік, суворо, наче дорікали.

Панна за нею зашаруділа сукнею, стала навколішки. Стала й Оленка, а жовтожарий промінь, замінюючись у палючіший, у багрянцевий, обдав її, побіг по долонях, зложених молитвенно, по стиснутих устах, по гаснучому чолі.

«... іже придоша от скорбі великія і убілиша одежди своя в світлі радості...»

— Хто править?

Обернулась Оленка до панни, але вона не знала. З глибу храму, при бічному олтарі станув, кладучи хресне знам'я, високий худий чернець. Обрамлене сивіючою бородою сіре, аж недобре обличчя зі зрослими бровами, а з-під них жагтіння очей — Оленка придивилась, їй здалось, що вони вперлись у неї — ні, очі не були строгі, вони були розумні, крижані. Різко відтіняв чоло чорний клобук. Священик говорив. Тричі, чотири рази — дванадцять разів відбивались його слова в мороці, між колонами, в холоді кафедральних стін. Люди стояли навколішках, без руху, в темені — туди далі до олтаря, ті ближчі — в сутінку. Як давно не була Оленка в благочестивому храмі — аж здивувалась собі. Їй навіть видалась ця богослужба далекою, чужішою, замість міді латини, що дзвінко падала на плити львівської кафедри ще так недавно, такий синій гуд книжної мови.

«... вода многа не может угасити любові...»

Дивна вимова в цього високого черця. Мовби нетутешня. І не грецька, не болгарська. Перед Оленкою став навколішках білий, як молоко, похилений чоловік. Чорна зі золотом делія заснувалась голубінню, могутні ще плечі малиновіли в промінні. А важкий золотий ланцюг на шії запалав, зажеврив. Князь Святополк Степан Четвертинський, чому він тут?..

Ніжно, як шелест крил, сей спів з хорів. Молільниці поникли головами. Мати Божа Оранта виступила з темені — тепер на неї упав промінь. Чорнющими скорботними очима дивилась на свій люд. З другого боку — кінний Юрій, а під копитами змії, корчійно хапаючи за древко списа полум'яною пащею. І далі — лагідні євангелісти, грізний св. Йоан, і сонми янголів, і все вище-вище, за архангельськими крилами, голубінь піднебесся — Бог Саваоф.

Князь Четвертинський закам'янів. Молився чи мислив? Оленка згадала княжну Петронеллю, її веселий погляд, її рум'яне лице, її щебет. Тая ластівонька не знає ні турбот, ні скорбот, ні сумнівання. Тая

йде, де веселий хороший світ. І що їй по чорторию-потопу, що їй по грозьбі страшній наві^[307] королівства цього, що їй по суєті, по брязку оружжя, що несе загладу, може, всім, може, найлюбшим?..

Проказала ім'я Януша Корсака, валечного воїна, що в спітканні з неприятелем зазнав ран, але здригнулась. Чи ж могла просити тут, саме в цій святині, ласки для нього? Може, його, Корсаків, інший Пан? І відігнала вмить спокусу — який же гріх творила, хіба не повторяла собі, що Бог один-єдиний?..

Без упину молиться князь Святополк. Разом із усіма, що сюди прийшли, ревними, благочестивими.

«І раба Твого, Господи, Івана-воїна, збережи від кулі, від стріли, від меча...»

Тремт пройняв її. Згасло ім'я Янушеве, в голубінь, в цю солодку млу прийшов він, порубаний і постріляний, але ні, це вже не він, не він... Івана-воїна... Пальці їхні зустрілись тоді, бравши святу воду... Боже, змилуйся наді мною, грішною... Івана-воїна, Львисерце-Виговського...

«...Невинне наступовали негдись мдія — нитове на люд Ізраїльський, хочачи їх мечем іскорінити, чада, жени і любимих друзів вигубити...»

Проповідував чернець. Чітко, як золотий дукат, падав його голос на камінь. Хор уже не співав. Розвіювалась солодка прохолода. А всі пильно слухали.

«...Хочеть бо сей страшніший і скрутніший неприятель церкви сплюгавити або обернути в стайні...»

Ще чіткіше той голос. Втискається, як вістря. Холодний голос, а палить. Проникновенний голос.

«...милі суть чада, ближні й знайомі, але всіх єдина отчизна обоймуєт, за которую кто з добрих людей умріши не восхочет, если ей пожиточним бити маєт?...»

«Правда, отче...» — почула Оленка перед собою шепіт. Князь Святополк поник ще більше молочною головою. *«Правда, отче, милі суть чада...»* — і плечі його здригнулись, затряслась голова. *«Правда, отче...»* Він плакав, цей могутній чоловік плакав. Але Оленка не могла навіть спитати себе — чому? Там розверзлась хмара, ця обважніла грозова туча, там гримів грім і били молнії — може, грім черцевого голосу, — він виріс, виріс — «за любов отчизни Бог в небі вінчаєт

несмертельною славою воїна, а вас...» Отче, чи правда, отче, — грім надворі над садами, над Києвом, Дніпро посинів... Темно, як темно в цій святині — але це ключі вже б'ють... Воїна Івана збережи... Від кулі, стріли, меча... Як відсвіт меча, ці молнії... А люд весь ридає... Київські сидельники, цехові, князі й шляхтянки...

...Кажу вам: барзо веселий день засвітить...

Оленка вийшла з церкви. Був вечір, як день. Блискавиці креслились над Дніпром. Молільники хрестились. Обличчя було вологе — чи від зливи, чи від першої літньої грози?

І тут же, в притворі, стояв князь Святополк, такий тихий і нищий, як би ніс на плечах сутужну ваготу.

— Князю, й ви в Києві?..

Він подивився на неї, не пізнавав, довго дивився, може, думав про далеке й повернувся, пробував усміхнутись, старий недебелий муж.

— Я буду... Я буду в доброго каштеляна... Сина могого... Януша... В Нестерварі... Любого сина забила козацька чернь...

Губа йому тремтіла. Білі брови ізсунулись. І його обличчя було мокре — стояв проти грози.

— А Петронелля, — посміхнувся, — моя Петронелля подалась...

— Куди, князеньку мій?..

Він немічно звів руку.

— Туди... до гетьмана... Під прапори... Листи залишила... До когорти...

— Якого гетьмана?..

А князь, наче дивуючись — який гетьман, хіба вона не знає, гетьман один — Богдан-Зіновій — усміхнувся знов: заслоняти, як муром, отчизну... Албовім барзо веселий день засвітить... Засвітить...

І пішов. Оленка оглянулася за панною. Злива не вгавала. Сади пили, напивались. Небо на сході світилось синню, як зі сталі.

...барзо веселий день засвітить...

— Я питалась, — сказала панна, а білило на її лиці змивав дощ, — це сьогодні ігумен правив, з Братського ігумен — отець Інокентій Гізель, асанно...

А блискавиці креслились навхрест і кололи сталь неба, гаснули в Дніпрі, за горами. Пахить ішла з митрополичого саду. Спрокволу прояснювалось.

Інструкції Виговського доповнив Тарфелло. Він ночував у Братському, в одній келії з Рославцем — Римша останні ночі пропадав на Нижньому Подолі, клятий авантюрино товкся з Полегеньким — нестеменно: Рославець бачив його на Бабиному Торжку й біля колегії в розмові зі спудеями, шепотівся, намовляв. Троє цехових, з кулаями, як довбні, його супроводили. А може, й на нього впливав київський воздух? Кралі з Бабиного Торжка зальотно ходили, вихиляючись боками, й спокушали бездонними очима.

Тарфелло нарікався скромно: підписком в канцелярії генерального асесора Івана Ковалевського, але Рославець збагнув, що гречин воліє видаватись не тим, ким є. Становище в Білій Церкві описав виразніше, ніж це лаконічно з'ясовував й. м. генеральний писар. А втім, може, й мав наказ пояснити затемнену мову Виговського. Гетьман знав про Рославця, але гетьмана збагнути важко, говорив Тарфелло; все мусить починати з нічого, журитись за кожний таляр і орт^[308], подбати про обози, щоб не примерло братство з голоду, лити гармати й садовити війтів. Ні, до цього всього тільки його голова і його залізна рука, це *vir illustrissimus*^[309], сказав Тарфелло, Бог його дав, Бог його послав вам, люди Роксоланії. Коли спить — не знаю, має час і на вечорниці, має час і на ворожбу; Арголі каже, що дві душі в ньому — сатурнівська й юпітерова, темна й світла, раз бере гору одна, раз — друга, але нічого по ньому не пізнаєте, як бездонна глибінь він, і непорушне її плесо, хоч би суворі бурі шаліли кругом.

Про триста тисяч оружних говорять, але так не є, сто тисяч із черню буде, а куп не злічиш, їх Виговський хоче брати в облік, бо це бродники й дейнеки, сьогодні одне на думці, завтра — інше. А Тугай-Бея відкликали на Крим — є це підшепт Порти, що ще вагається. Гетьманова турбота прихилити султана — й то через кардинала. Інтригування потенцій почалося — в Регенсбурзі чекає резидент Віміна, що йому накаже *Serenissima Republica*^[310] Венеції, Ракочія не збагнеш, хоч Іктар Ёос у Львові обіцяє допомагати. Й. м. канцлер Виговський сам поїде до Ракочія в Мункач, поки що просить заступати його через Яна Мазаракі у Львові, а людям у Регенсбурзі можна й через доброго отця Мокрського впливати на Відень і на цісарських спільників.

— Литва, — зітхнув Тарфелло, — маємо здавен ласку й приязнь з панами Великого Князівства, і князь Януш Радзивілл таку ж опресію, як і ми, терпить від ляхів, але перебігають нам дорогу кролевенята, в Бозі надія, що Радзивілл не відішле війська на асистенцію Короні — яко протестант, може, й подасть нам руку. Чекає гетьман одного дорогого гостя з Кейдан, і ти, вашмосте, дорогу йому з Мозиря в Київ і до обозу маєш запевнити.

— Хто ж це такий цей дорогий гість?

Тарфелло тільки посміхнувся. Багато говорити, мало слухати — від місії тієї людини залежатиме, що почне Радзивілл. Промітку й звинну людину маєш послати ще сьогодні на зустріч цього посланця здалека...

— А Москва? — спитав Рославець, нотуючи.

Тарфелло в цій справі знав тільки про листа, відправленого до Севська 8 цього юнія царському величеству, многих земель і государств государеві і обладателеві.

— Обладателеві, — засміявся Рославець.

— Так, обладателеві — через два ази^[311], — посміхнувся Тарфелло, — мені, як посполитому, не все доступне, ти ж, ваша мосте, як собі того зичить пан гетьман і твій зверхник пан канцлер, всіма засобами дізнайся про московські замисли, а найпаче про те, на якому коні до них пани — рада й сенат — під'їжджають...

— А проте, — задумано сказав Рославець, — признати мусимо в мужеві, нам Богом даному, велике поміркування, що не варварським звичаєм, після такого знесення військ коронних, далі зі своїм звитяжним воїнством не поступає, а воліє переговори...

Тарфелло посміхнувся ще лукавіше.

— Говориш, магістре, те, що у нас усіх на язиці, а вимовити не сміємо. Скажу тобі секретно, що великі з тієї причини невдоволення й роздори серед старшини, інші об поли б'ються й роздирають жупани — тепер тільки, кажуть, бити панят, а по польській відповіді, що ще дорікає і пробачення нам обіцяє, коли «слушно жалувати будемо», то аж плач і сміх бере, інші наші зубами скрегочуть...

— Польська бута^[312]...

— Адам Кисіль її злагіднить, — сказав Тарфелло, — гетьман в ньому бачить мужа великої кебети...

— А я, — Рославець відсунув з пересердя столу і підвівся, щоб заходити по келії, — скурбчика, зрадника і шальвіру бачу...

— То ж поясни це його гетьманській мості, — перечекав його гнів гречин і поскуб волоски на бороді, — докажи йому, що не варт перли свиней. Він до кролевиат не по-варварськи, а по-братньому...

— А вони нашому гетьманові ножа в серце... Знаю я їх! Це коварство, цю ехиду, цю слизь!..

— Не хотів би я в їхній шкурі бути, коли гетьман прозрить це шахрайство... Скаже тоді на весь голос, чого хоче... Вже й так ідуть до нього всі — батька народів, світлоносця бачать... Донці, й калмуки, й волохи...

— І гречини, як ти?

— Як і я, — радісно сказав Тарфелло й блиснув чорними очима, — того дня я довго ждав, щоб узріти утвердження правди...

— Ще до утвердження правди далеко, — відрік Рославець, — ще ця земля багато крові вип'є, поки узрить правду...

— Подвиг і борба єсть життя тая, — тихо промовив гречин, — тож, — додав він, знов спохмурнівши, — треба поспішатись...

Магістр того ще дня, добре, що невиспаний повернувся Римша, наказав йому кінно чи пішо, а найшвидше з форшпаном^[313], їхати в Мозир.

— Там, — додав Тарфелло, — у жидовина Боруха Майзиса, що під замком держить оренду, ввечір проти Трійці ждатиме чоловік у чорній одежі, мовити: іноземець, з гаслом «до валечної Іаїлі» — того чоловіка, не питаючись много, довести в секреті до Києва.

— Проти св. Трійці? — почухався Римша. Рославець пильно йому придивився:

— На київський рекгедіц надієшся, сацюго? Я тебе й твого Полегенького-кравчика зо шкіри обдеру...

— Ви того Полегенького ще згадаєте, — пробурмотів Римша, — йому пучки в рот не клади... Його й на Білорусі знають...

— Нагадав, — скрикнув Тарфелло, — від його мості Виговського-Львисерце для Білорусі секретна епістолярія: там же, в Мозирі, відшукай, вашець, шляхтича Поклонського — з гаслом «Старий Бихів». Він все знає, що треба...

— Поклонського? — перепитав Рославець. — Я його знаю... То й білій Русі прийшов час?

— Усім прийде час, — посміхнувся Тарфелло, — і Білорусі, й Покуття, й Карпатам... З Богом же, вашець...

Вислизнув з келії, але й Рославцеві квапно було до сенатора. «Хто міг бути цей гість із Мозиря, що намовляє Радзивілла до союзу? — думав по дорозі. — Неісповідимі шляхи Господні й союзи сильних цього світу, як і тих, хто цей світ хоче змінити». Що Римша довершить місії, був певний, ця лишка^[314] пройде крізь полум'я.

В ці спекотні дні, з вечірніми грозами чув, як прибуває йому сил і снаги. Може, це діяв київський воздух кипучої життя? Благодать сіятиму на цих горах — з презирством поглянув на натовп коч і ридванів — пани й панята з'їжджались у Київ, страх їх гнав, дим і заграви, брязкотіння заліза. А в вогні й залізі родиться новий світ. Кавалерія генерала Олівера Кромвеля торощила нечестивих, люд вставав за своє право. І тут, на рубежах Європи й Азії, дудніла копитами армія гнаних. Сузір'я обездолених починало мерехтіти. Юпітер перемагав Сатурна. Марс заслоняв Скорпіона...

А цей тучний Скорпіон, цей конфектолюбець, цей влєсливий гортановстєк, цей пухкурукий Кисіль? Нєвжє помилився Рославєць, осуджуючи його так з першого погляду? Того, кого Хмельницький називав своїм добродієм і другом? На кого уповав, як на людську щирість? Перемагаючи себе, переступав поріг воєводиного будинку. Йому не посторонився, бутно пройшов і гукнув на конюхів русявий московський гонець. Срібло на фєрязі грало в сонці, метєлялась при боці легка боярська шабля. Аргмаки, замїтаючи хвостами пилюку, заїржали. Гонець хвацько вступив у стрем'я.

12

Дім Стєткєвичів під Хрєщатицькою горою видався Рославцеві холодним і хмурим. Від тїні густих берєстїв було в світлицях темно, пахло лєвєндою^[315] й тмином, глухе, аж чорне, тяжїло дерево на гебанових^[316] кріслах, дубових шафах. Магістр заглянув крізь розхилені дєвері, їдучи нагору, каштєляна новгородського. Важко журился він, видать, сидїв у кріслах — читав чи дрїмав? Замислювався цілими днями, нерало виходив до гостей, казала Оленка, а гїнцям із Погоста й Нового Двору, забраних черню, махав рукою — «об гєтом галава ня балїць», хоч маєтності вцєнт сплєндровано. Ждав вїстєй з

Білорусі, та ж бо й Річиця, й Гомель не могли відсікти ребелізантів — посміхався, таїв же й він свою радість? Чи не благословив і сина Михайла (а він, як казали, вже сотником у Хмельницького) передатись на той бік?

«Скорбота в цьому домі, — думав Рославець, — німі всі, а одна думка. Так воно, так і треба. Золотої середини нема, пане каштеляне. Від тучі не сховаєшся. Настигне й тебе і грім ударить, хочеш либонь бути тим, що в саму хуртовину хреститься, її не ждавши? А панна Оленка ще в більшому фрасунку, як тоді, в дорозі. Глодає й тебе туга, небого».

— Ігуменові Інокентієві Гізелеві передай, — панна подала магістрові чересок, — на вбогих, не говори тільки від кого, та подякуй за проповідь у кафедральному храмі, я такої не чула давно, — її голос зламався і вія затремтіла... — Це правда, що тільки в Києві маємо злотоустих, словом, мов вогнем, пропалюють тебе...

— Чи ти по це мене кликала, асанно? — погладив магістр своє гостре підборіддя й зукоса споглядав на панну. Вона в Києві розцвіла. Зустрілась кров — південний жар й кров — північна хмурність; по Друцьких-Горських і Соломирецьких, від яких походила мати панни, — кров українська, по Стеткевичах, менських воєводах — білоруська. Чорна коса у жгутах аж синя, рум'янець бронзовів, може, в випукле алебастрове чоло, може, в наліті уста цілував панну київський промінь.

— Я б хотіла сказати, — почала панна й спломеніла, — тільки тобі одному, магістре. Бо ти така чудна душа, але серце добре — ти б збагнув мене... Мій брат Михайло в Білій Церкві, передався до козаків... Батько мовчить, і я не знаю, може, це не нудьга, може, це всі таїмо радість... Благодестію вірні... Магістре, вчора князь Святополк Четвертинський сказав мені про Петронеллю... Теє ти чув?..

— Що княжна утекла з дому й, — магістр прижмурих очі, — мабуть, передалась до повстанців? Про це вже й у Києві говорять...

— І що ти, магістре, на це?..

Він приступив ближче й худий вид його блиснув:

— Нема солодшого нічого над смерть за отчизну — таке через мене передав княжні один знайомиць. А княжна те почула, бо в неї серце не мертво. Азали ж не казав я тобі, що камінь ще заговорить і Йайль стане хороброю, бо гетьманові медіамському змішає сон із смертю...

— Але милосердна Естер, — опускаючи очі, перебила його каштелянівна, — коли перський цар Артаксеркс хотів вигубити весь ізраїльський народ, пішла до палацу просити, щоб не губив ізраїльтян...

Рославець засміявся подумки: «Добре, що читає повісті», — й сказав:

— Час милосердя пройшов. Нині час нещадності, панно. Не прощення, а діяння...

— Ти так кажеш, магістре?.. Азали ж не чув, як мені це вже говорили...

— Хто?

— В чорторийському лісі говорив мені на прощанні Ісакій; пам'ятаєш, той протопіп, що з посполитими пішов до Перебийноса? Він ще багато чого мені говорив...

Вона підвелась і підійшла до вікна. Розчинила його й враз у дрімоту цього темного дому ввірвався шум Києва. Голуби́нь заясніла крізь берести, бездонна й тиха. Пахить червня йшла з саду. Довшали тіні, а над містом беззгучно кипів бі́й пурпурних хмарин. Ясу воздавали узгір'я, сокотали левади. Там, у долі, розлився Дніпро — лівий берег танув в імлі.

Рославець чекав: зволить же панна ще говорити?

Йому — конфідентові — могла б. Але знімовніла. Вона не могла тепер згадати про Корсака — тоді її лице темніло, наче затінене скорботою, вона надто важила своє слово, але чомусь тут, у Києві, особливо після служби в Софії, навіть ось тепер, відкривши нарозтіж вікно, з цієї затхлої холоднечі батьківського дому, така невимовна тривога полонила її, такий неспокій...

— А що писав мосьць Львисерце-Виговський?..

Дискретно, хитрюще посміхнувся магістр і знічев'я сам відчув, що між цією дівчиною й ним зав'язалось щось добре й дружнє, хоч і несказанно таї́нне.

Але покої́вка не дала їй відповісти. В саду проходжується пан каштелян, й. м. Кисіль, і хоче, коли асанна ласкава, з нею говорити. Панна підняла брови — пан каштелян?.. Рославець відступив у тінь: він чекатиме панну після розмови; ось взяв уже з полиці «Перло многоцінне», але що мав воєвода до каштелянівни?..

Адам Кисіль підкручував підфарбованого вуса; дідуган ще кресав іскорки з бистрих очиць, самоцвіти вигравали на пухких пальцях, що обіймали гарду шаблі. Від киян узяв їхню насмішкуватість і лукавість, але оглада^[317] його не тутешня, вишліфував її на варшавських сеймах, на постійному інтригуванні. На цю панну мимохіть споглядав ласим старечим оком; могла бути й на його смак, хоч надто похмура, любив веселунчиків, пустотливий легіт, рахманних кіточок, а втім, не погребував би...

Він почав, проходжуючись з панною по тінистій алеї, про суєтність світу. Так, зітхав, людство — це корабель на хвилях, іноді нема ні стерна, ні вітрил, ні зір; куди ж плисти? Або інакше: чи не сон, не марення це життя наше? Мине, як дим, як імла, розвіється і нічого не залишиться, сьогодні і вчора — тільки тлінь і пил. А чому? Бо правди не шукаємо, вічних істин, живемо з дня на день, і самі ми — тлінь і пил в цьому нашому горінні, серед людської марності. Ось тому завжди: замість віри, і надії, і любові — безвірство, одчай, ненависть, мерзотність. О люта стороно грішна! О люди недобрі, о плем'я зле й беззаконне! Але в цій прірві юдолі є один якір, що наш безкормчий корабель може прив'язати до тверді. Се вітчизна. Для неї живемо, для неї стараємось...

— Ось я, асанно, — зітхнув воєвода й підвів очі до неба, — хіба я тут, на землі, нагороду одержу за мої турботи? Денно й нічно дбаю про добро отчизни, а яка заплата? Наклепи, лжа. Трачу здоров'я, майно-субстанцію, а лихо маю звідусіль...

— О якій же отчизні печешся, пане воєводо?.. — співно спитала панна, потуплюючи очі за звичаєм. Воєвода спинився й вдарив себе легко в груди.

— О тій же, що й тобі близька, асанно. Ще ближча тобі, ніж мені. О тій, що за неї свою кров віддає твій суджений, пан Януш Корсак... Про Річ Посполиту говорю, панно... Про Полонію...

Каштелянівна спаленіла. Вона хотіла відказати, але воєвода продовжував. Озирнувся, стишив голос. Не хотів, казав, щоб чули його українські друзі — ці повзучі змії, о, знає їх алчбу^[318], їх лукавство й єхидність!

— Як же важко нам, хоч би тобі, асанно, й мені, доказати свою вірність Речі Посполитій... (панна спаленіла ще більше). Руські кості польським м'ясом обросли, кажуть козаки, а громадяни Речі

Посполитої нас із тобою мають за конфідентів Хмельницького. А я того ребелізанта на голову вкорочу, — збагрянів аж Кисіль, — забагато собі починає. Накладає з потенціями, з Семигородом — листи його до резидента Гьоса перехоплено, неясне нам, що собі почне з князем Радзивіллою, а про Францію не кажу — пишуть нам, що французькими дукатами вже платить німецьким наємцям! Так, — обтер із високого чола піт, — в Києві хоче бути самодержцем, хоч і перемир'я пропонував. Московію собі прихилити хоче, писав до Москви прелесні листи, але ми його гру знаємо і йому переб'ємо. Ще нині пан Петроній Ласко повезе листи від нас до Севська...

— Навіщо мені те говорити все, мості воєводу? — перебила його Оленка. — Я політичними справами не цікавлюсь...

— Але мусиш, асанно, коли такий час прийшов. Тепер і невісти не будуть байдужі. От княжна Четвертинська передалась до ребелізантів, кажуть; доброї нам слави наробила, тепер на нас, благочестивих, тикають пальцями, всі ви однакові, мовляв... Ні, саме тепер треба діяти...

«Не час прошення, а діяння», — нагадала собі панна, а сенатор, не дивлячись на неї, ще тихішим, ще вкрадливішим голосом просто сказав їй:

— В обозі Хмельницького пробуває й. м. Михайло, брат панни. Для найвищого добра отчизни треба мати в тому ж обозі свою людину. Ти розумієш, асанно? Щоб ми знали всі заміри ребелізантів. Саме тепер, коли Хмельницький розсилає конфідентів, інтригує з потенціями. Мосьть Михайло до того надається. Боголюб і до роду прив'язаний, все вчинить, коли йому батько накаже. Зволить же панна дискретно говорити з паном каштеляном, щоб синові дав такий ордонанс на письмі, а ми вже самі...

Панна змінилась на лиці.

— То мосьть сенатор хоче, щоб брат мій, ротмістр Михайло, як і батько мій, як і я, стали твоїми конфідентами?..

— Хто казав, хто казав, — приплющив очиці Кисіль, — для публічного добра...

— Щоб брат мій, добровільно пішовши на службу гетьманові, був коло нього зрадником і шпигуном?..

Кисіль зжовкнув. Панна знічев'я сполотніла. В очах у неї яскрили тихі сині племінчики. Вона зашепотіла збілілими устами:

— Вашність, в цю ж мить, не чекаючи більше... Як стоїш, вашець... Рач звідси геть, з цього дому геть... Зрозумів, вашець? Поки псами не цькуватиму... Геть звідси...

Адам Кисіль остовпів. Він тільки перегодя, тільки уникаючи цього синявого відсвіту в темних очах, тільки завважуючи тремт поблідлої руки, збагнув, що вчинив неймовірну недискрецію^[319]. Й, не забувши низько вклонитись, швиденько, тремтливими старечими кроками пішов по алеї на кружганок і, не заходячи в світлиці, кругом-кругом, до брами. За мить його цуг зацокав підковами.

Рославець з вікна побачив, що панна Оленка сама. Він відложив книгу, що її читав не читав, зійшов у сад.

Панна, скам'яніла на лавці під кленами, підвелась й пішла йому назустріч. Рославець спостеріг, що її обличчя, як після тучі, яка пройшла, проясніло. Вона йшла, і її обличчя стало вже зовсім ясне, спокійне.

— Вашністю, — сказала вона різко, — сьогодні до Москви через Севськ іде лист від панів-ради на шкоду його мості гетьманові.

— Якому гетьманові? — перепитав Рославець.

— Гетьманові і вождеві нашому Богданові... — тихо відказала панна Оленка Стеткевичівна.

— Що писав їй Виговський? Ат, натурально ж, писав про любов. Про бурі житейського океану, про щит Кассіопеї, що ним, зоряним, хотів би заслонити себе від стріл амура, — про що інше можуть писати собі? А я, як той дурень, прости Боже, конфідентом для закоханих! Був для Мрозовицького у Львові, тепер для Виговського в Києві. Скоріше, вашмосте Соболю, скоріше, острогів! До київських воріт, так, повз Воздвиженський розкат^[320], праворуч, скоріше! Дивіться, цей ваш огир зі стайні пана сенатора, а за моїм монастирським не вженеться. Цоки, цоки, поки місяць світить. Пістолі в ольстрах^[321]? Не втече песький син від нас. Хто перепинятиме, тому кулю в лоб. Скоріше, мості Соболю, чвалом, чвалом! Обережніше з гори. Скільки їх буде? Нас — троє, але брат Андрій за чотирьох стане, це ведмідь — не чернець. Тепер повертаємо на Поділ. Обережніше з гори. Варта на розкаті спить. Тепер просто перед себе, на Успенську церкву, минемо Кожум'яцькі ворота, там псубрати не сплять, там голендри на варті. Повз ратушу, в цей заулочок, до Святодухівської Церкви... Цоки, цоки, поки світить місяць. Уроджоному панові каштелянові все плетиво перетнемо, так моє серце чуло, що готує нам несподіванку. За пістолі, братчики, добре дбайте!.. Вперед, вперед, до Духівських воріт, сюди, до Малої башти. Добра панна Оленка, ласкава панна каштелянівна. Якби не вона, не знали б ми нічого про пана Ласка, цього песького сина, конфідента. То я собі думав, чому це Бориско Грязной товчеться в сенаторському подвір'ї. Інтригу собі з Москвою затіяв пан сенатор — кість українська польським м'ясом поросла, а божився, а лементував, а присягався: я, як Атлас, двигаю ваготу, отчизні служу... Негаразд, мості сенаторе, двом богам кадиш, так добре нема тепер, добродію Адаме. Ніколи на матлярство твоє зважати, це вже наш час, сенаторе... Скоріше ж, мості Соболю...

Три вершники мчали сонним Подолом. Вже сповивались темінню останні дімки форштату, блиснули здалека нічні обходи ліхтарями, блимнули вікна Михайлової корчми, гулко цокотіли підкови по битому тракту в Печерськ, Нижньокиївський розкат височився у віддалі, у Духівських воротах їм перегородив дорогу стражник.

— З дороги, скурчибику! — крикнув Рославець. — Ми — сенаторські вістовці, не бачиш?

І за ним, зсутулившись, пан Євтихій Собоць, що, не питаючись, куди й як, пішов за ним. Ще захопив із братського монастиря Гізелевого послушника, того велета, брата Андрія, так і чвалував у скуфейці, з шаблею під рясом. В ярку, за Малою баштою, Рославець спинив коня.

— Щоб вашність знав, і ти, брате, — перевів він дух, — поки комісія інтригує гетьмана Зіновія пактами, королевенята добре дбають. Недаремно від канцлера Оссолінського три печатані листи були до воєводи...

— Із Войтіхом М'яковським, королівським комісаром, довго розмовляв учора, вів таємний консиліум, — вкинув Собоць, — сам я те чув...

— Політика їхня й пана Кисіля подвійна — проволікати й дурити, а тим часом робити своє: зібрати посполите рушення й перемовити всі потенції на свій бік.

Що там, у Білій Церкві, того ще не розкумекали, самі собі винні. Нині ж пан воєвода вислав гінця, й. м. Ласка до Севська, де живе думний дяк, з листами від коронної Ради й приватними супліками, так сподіваюсь. Наша річ, мості панове, ті листи взяти...

— То чого ж стоїш, вашець? — перебив його Собоць. — Вперед, поки час, таж пан Ласко виїхав на присмерку...

— Тоді в... в... він вже на т... т... т... тому боці, — сказав, загикуючись, послушник, — він, напевно, взявся на Печерський перевіз, а ми беремось на Почайнівський міст, переріжемо йому, дорогу, я знаю шлях манівцями, через вигурівський ліс...

— Рушай, рушай, брате, на Почайнівський міст...

За ярком війнуло вологою. Коні хропіли, сходячи з кручі. Внизу стелився туман. Чагарник збігав по узгір'ю. Молодик вже ховзнувся Дніпровим плесом. Листочки срібляли на тихих берестах. Коні заіржали. Назустріч ішла кінна купа. Люди з-під шолома підзорливо поглянули, але пан Собоць і їм гукнув: вістовці від пана воєводи в Димер — пропустили. Зацокали підкови по мосту, з Почайни пішов туман, крикнули сполохані птиці, місяць жовтий-жовтющий, пан Собоць відставав, йому, барлуватенькому, було на коні тряско. Раптом послушник Андрій спинився:

— Вашмосте, — зашепотів, — далі мосту нема, я, як на те, не спам'ятав, що ще з весни зірвало...

— Сацюго, — крикнув Рославець, — тож ти нас зарізав, брате, хіба вплав ідемо чи що?..

Він завернув коня на місці, але чернець зіскочив зі свого вороного. На взбіччі, в імлі, чорніла хижка.

— Не карай, вашмосте, — радісно гукнув брат Андрій і побіг, брязкаючи шаблею під рясою, до хижки. Магістр і пан Соболев чекали. Послушник стукнув тричі. По хвилині хтось озвався з темені.

— Хто такий?

— Яфетові браття, — відказав брат Андрій, — перевозу подай, Ждане...

«Яфетові браття, — посміхнувся Рославець, — це, видать, Полегенького когорта. Й брат Андрій з ними...» Пошкодував, то нема Римші. Але Римша, напевно, вже в Мозирі, коли б щаслив вернувся. Косолапий ченчик уже йшов до них із заспанним перевізником. «Він нікого не возить, — сказав ченчик, — але нас перевезе пороником». Пішли в туман.

Дворянин Петроній Ласко, в службі воєводи Кисіля, спрокволу їхав чернігівським шляхом через вигурівський бір. Поряд нього куняв вістовець Бориска Грязной, брат московського резидента, а ззаду їхало троє драгунів. Грязной перепився в Києві, (хилився на гриву й мимрив своє, несусвітне, а дворянин був радий, що йому не докучає п'яною бесідою. Дорога далека, аж у Севськ, ще встигне надокучити. Дворянин гребував московитянами, їхньою щирістю в пияцтві, його вражала розбещеність їхньої мови. Був тихого норову, нерубашної вдачі, вмів служити й слухати, знав своє місце і воєводу Кисіля вважав півбогом. Писав навіть вірші, акростиhi й раки на сенаторову честь, прирівнював його з Цинцинатом і Катонем, добре-бо за воєводою Кисілем жити, й правий це муж. А до Севська — то до Севська, така вже його місія, пан Ласко завжди більше в дорозі, як удома. Завжди з важливими листами, іноді тільки згодом довідувався, які це коштовні листи. Хороше походити коло воєводи, він як батько всім Ласкам, а благочестія хоронить і отчизни слуга. Грязной — теж, і ім'я, як подобає, міри не знає в вині. Але боярин — шабля в яхонтах, збруя на коні трирядна, позолочена, а п'янчужка, прости Господи... Така далека

дорога, світанням у Чернігові будемо, а вночі тепер прохолодно, вдень — спекота...

— Вашмоште, — сказав ззаду драгун, — люди йдуть кінно...

Ласко здригнувся, поглянув на Грязного, торкнув його, той забелькотів: «Боярине Борисе Івановичу, гей, боярине...»

На шляху стояли вершники. Драгуни зняли пищалі, Грязной забурмотів, покліпав очима, оковитою било від нього, листва тремтіла.

— З Богом, людкове, — озвався, проганяючи страх, пан Ласко, — чий будете?

— Свої, — насмішкувато озвався верхівець, і Ласко пізнавав цей голос, — пана Петронія Ласка віра?

— Його самого.

— То ми добре дбали, вистовці від пана сенатора. Позволь ближче, вашець.

Ласко під'їхав і на віддалі півконя пізнав Рославця.

— В чому річ?

— Маєш, вашмость, віддати мені листи до думного дяка, не мають іти.

— Азали ж маєш про те цидулу від пана сенатора з сигнетом?

— Маю, — сказав Рославець, — дивись сюди, — і, наїхавши на нього, блиснув дулом пістоля, приставив його Ласкові до грудей.

— Писни тільки, вашмость, підеш до Авраама. Зволь дати листи.

— Ви — тать і розбійник, вашець, за теє заплатите.

— Все в божій ласці, — засміявся магістр, — а поки що поспіши з листами.

Ласко, тремтячи, з пістолем на грудях, розщібував торбину, а тоді над'їхав Грязной, хрипло й сонно питаючись, у чому річ.

— У тому, — блиснув пістоль у Соболя в руці, — тільки рушся...

Грязной відразу отверезів:

— Розбій, — крикнув, — я гонець его велічества! Я — государів муж, черкеси!..

— Тож і просимо тебе, — гречно сказав Соболя, — не починай з нами справи, поїдеш восвояси...

Драгуни були ні в тих ні в сих, але бачили здалека, що це подобає на веремію. Двоє націлились з пищалів, але їх випередив ченчик, заставляючи пістолями в обох руках. Рославець, вихопивши Ласкові листи, крикнув до драгунів:

— Нас, кінники, йде купа. Коли хочете, накладайте гирями, а ми вас не займаємо. Ви чиї?

— Благочестиві, — глухо відізався драгун, — сенаторської хоругви...

— Але ви, пеські діти, не за благочестивими тягнете, — наїхав на них велет-ченчик, — гемонам служите.

— А хто ви будете?

— Пана Пободайла діти, з його купи, на загибель панам, — гукнув Рославець і знав, що драгуни вже знітились.

— І ми з вами підемо, чи що, Яцьку?

— Авжеж, підемо, — озвався Яцько-драгун, — ми про пана Пободайла давно питаємось.

Ченчик, проте, забрав їм оружжя.

— Бачиш, вашмосте, — проказав Рославець до Ласка, — непереливки. Раджу, не протився...

Грязной рикнув і шарпнувся до шаблі, але ченчик під'їхав, підняв його на сідлі й опустив знов, викрутив йому руки й прив'язав його до його ж шаблі, московитянин затих. Пан же Ласко сопів і обтирав піт.

— Нехороше, вашмосте, вельми нехороше.

— Як нам служба велить, — засміявся Соболь, і Ласко отетерів, нахилився, щоб розглядіти:

— То й пан Соболь тут?

Соболь зняв перед ним шапочку.

Рославець від'їхав з ним набік, залишаючи ченчика на варті.

Він кінчив перечитувати листи до місяця. Канцлер Корони й пан М'ясовський через сенатора Кисіля (вибрали собі зумисне посередника до Москви!) просили думних бояр, хитрими і прелесними словами, Хмельницькому не вірити, ані гарматами, ані гаківницями, ані ратними людьми не спомагати, а кордон, як і досі, тримати під стрільцями, живої душі не пропускаючи. А якби якісь оружні купи перейшли ненароком через кордон, зачинити під сторожу, бо ребелія страшна не тільки Короні, але загрожує ще й іншим краям. Прелесним листам Хмельницького щодо союзу з Литвою не вірити, литовський Великий князь не дасть ніякої підмоги козакам. Усе це крутість, все це козацька, а може, й ще дальша інтрига. В приватному листі Кисіль клявся думному дякові в своєму благочестії, як то він монастирі

хоронить, і перестерігав перед Хмельницьким, зависоко, мовляв, починає, накладає з єзуїтами й з аріанами...

— Вашмосте Соболю, бранців віддай драгунам, щоб пильнували, ось і листи, з ними поїдеш у Білу Церкву, адже ж нема чого тобі вертатись? Брат Андрій при тобі, коні маєш, як орли. Пильнуй, щоб не попастись вишневиччанам, хоч їхні купи бояться лісів. Драгунам вір, зле не дивляться. Наших зустрінеш — розговоришся. А в Білій Церкві скажи пану Виговському, що ставлюсь [\[322\]](#) незабаром, у нього через його гінця, пана Тарфелла, передам авізо...

— Хіба ти не з нами, магістре?..

Рославець люб'язно стиснув його за рамена.

— Маю ще в Києві турботи, мості Соболю. Крім публічної справи, непокоюсь за панну каштелянівну. Відплата мості сенатора її не мине. Поки не знатиму, що вона в безпеці, не рушусь з Києва. Будь же здоров і йди щасливо...

Соболь здвигнув плечима. Кожен має свої турботи, а проте було б краще...

— Щаслива путь, браття.

Рославець ще постояв і глядів, як громада вершників, оточивши пана Ласка й московитянина, що сердечно й люто проклинав, поки його кулаєм не втишив котрийсь драгун, взялась на доріжку в лісі. Ще тріщав хмиз і шугали сполохані птиці, згодом все стихло. Тоді Рославець завернув коня на київський шлях.

14

У садах на Поділлі, на лугах при Печерській слободі вже вилискували коси, але страдна була тая косовиця, луги вмлївали від шквару. По сарані посуха, а літо лиш починаюсь. Ночі не встигали холодити землю, втім парили й вони — багряні, розжеврені; може, це запалювали небо віщі знаки, невидані комети, може, від Почайни горіли ліси, там, говорили, проходили козацькі й дейнецькі загони на Сіверщину.

Рославець, знеможений, повернувся з Печерська у Братську обитель. В Дівичому, у стариць на Печерську, за ласкою Гізеля, захистили панну Оленку. На той час, поки вигасне лють воєводи, а в нього руки довженькі, проживала б у монастирі з добрими черницями.

Там воєвода не найшов би її так скоро, хоч би й розіслав гончих шпиків, а пані каштеляниха, за призволом каштеляна, мала її відвідувати. Втім і сама панна потребувала самотності. Рославець бачив, що хоч про давнє говорила мало, але ще вагалась, ще боялась сумління, даремно просила його, як тільки зможе, найти пана Корсака, що перебував у Вишневецького, й передати йому листа. Тоді їй було б спокійніше. Тоді могла б, казала, залишитись довіку в Дівичому.

Ще перед своєю келією Рославець почув знайоме хропіння зо свистом і белькотом. Він радісно підбіг до дверей. На кожусі спав, розкинувшись, Римша, як приїхав, у запилених чоботях, у подертих плюдрах. А біля вікна на ослінчику сидів і вчитував з книжечки якийсь сумирний чолов'яга з продовгастим жовтуватим обличчям, широкою щелепою й лисавим кантовастим^[323] лобом. Очі його, телячо непорушні, зукоса спинились на Рославцеві й знов уткнулись в книжечку. Магістр заговорив до нього, але чолов'яга похитав головою, забелькотів, показав на лоб і вуха. «Глухий і німий», — подумав Рославець і взявся до Римші. Сацюга спав як забитий, і магістр його ледве добудився. Ігумен Гізель, увійшовши, сміявся собі в бороду й дивувався магістровій терпеливості.

— Рекгедіц, — зірвався нарешті Римша, — пся кість, виспатись не дадуть. Вашмость не знає, що легше перейти верблюдові через вухо голки, ніж тепер з Мозиря добитись до Києва? Пеські синове підозрюють в кожному шпигуна, а я маю особливе щастя: здавен, хоч і ягняткову маю стать, по пиці пізнають лиса. Ще й з цим добродієм на припоні...

— Він не мовить і не чує? — спитав Рославець.

— Він і мовить, і чує, але іноземець, ще й пришелепуватий, він удає глухонімого, щоб його не питались. Гей, годдеме, крикнув до нього Римша, — не таїсь, тут всі свої, камрати, фратри! (Чолов'яга кивнув головою.) Не говоріть тільки з ним латинщиною, бо боїться її, як чорт свяченої води. Це мабуть, англієць або голяндер, хоч не побожусь.

Гізель спитав його по-німецьки. Чоловік підвівся, він був у міщанському одязі, довготілесний і кремезний. І мовив по-англійськи.

— Він нарікає на нечестивих, — добрав Гізель. — Амаликитяни^[324].

— Ось маєте, маєте, — крикнув Римша, сидючи на кожусі й трясучи рудою гирею, — від амаликитян все починається. Бігме Боже, коли це не лютерський доктор... Я їх знаю. Говорять у ніс і кожного папіста смажили б на повільному вогні. А цей, крім того, що читає Біблію, де треба й не треба, не дасть вам за Бога поласувати, хоч сам їсть і скромне. Що до невіст, то простіть, отче ігумене...

— Римшо, Римшо, — похитав головою Гізель, — ви таки не знаєте справді, хто цей боголюб?..

— Ані не сниться мені, хоч я з ним, як Марко з торбою, протовкся по битій дорозі з Мозиря. Все було гаразд, коли я їхав туди, магістре, все, як ви сказали. Ця його милість (не знаю, як величати) чекала мене у Майзиса, є то добрий жидовин, мудрий жидовин. Пана Костянтина Поклонського я не застав, але бачив його брата, сказав: «Не турбуйтеся, вашності, все робимо, що годиться». І пан сотник Груша, якого ми бачили в Острополі, магістре, вже там добре дбає з братами Поклонськими. Дивись і рекгедіц аж до Старого Бихова. Річиця. Турів, Давидгородок — у вогні. Про те все в листах і цидулках. Але поворот, нехай Бог милує. Ішли ми нібито старці до лаври, але, собачі діти, не завжди вірили. В Овручі ледве витягли ми ноги, й скажу вам, як стій, ця його амалакитянська мость, хоч і гугнява, але січе шаблею, як папенгаймський кірасієр. Обступили нас кварцяні, так двох ми поклали з пістолів, двох зарубали їхніми ж шаблями і на чужих конях втекли. Опресія була ізрядна, нехай мене грець вдарить. Коні ми під Києвом продали, з тим, що їх милість, яко боголюб, мамоною гребує, тоді я взяв цілу квоту, звичайно, щоб роздати бідним, — підморгнув Римша, — аж у лісі поперек дороги рів — ми й упали туди. Це вже не пани-ляхи, а наші зарубали дорогу. Взяли й нас за шпигунів, бо вельми їм моя мармиза не подобалась, так ледве відпросився, всі молитви їм благочестиві проказав, щоб повірили, що й я грецької віри...

— Ти ж, крутію, — сказав Рославець, — клявся, що ти — аріанин, а у Львові був католиком...

— Чиє володіння, — підморгнув Римша, — того й релігія, ви це знаєте, магістре.

— А гроші забрали вам?..

— Забрали, — зашльохав Римша, — весь дорібок убогих. На Київській брамі ще нас хотіли голендри пов'язати, теж була опресія.

Але з таким сікачем не пропадеш... Хоч, щоправда, без мене і він би пропав, як руда миша.

— Якби він зрозумів по-нашому, — посміхнувся Рославець, — то, напевно, ця оповідь була б інакша... Надіюсь, що ти й далі поведеш цього чужинця...

— Це вже ні, — сказав Римша, — його гугнявий голос, його звичаї і його мова мені діють на голову. Може, це й добрий чоловік, але косноязыкий і надто праведний, живим на небо преться. Я ж і так звик до думки про пекло і нам не по дорозі.

— Римшо, Римшо, — знов похитав головою ігумен, — за це мовлення таки напевно чекають вас чорти з кліщами. А щодо цього чоловіка, то мені вже проясніло...

Ігумен підійшов до крутолобого й проказав декілька слів по-гебрейськи. Чоловік просяяв і приложив долоню до очей — заговорив швидко-швидко по-гебрейськи.

— Він сказав, — пояснив Гізель, — що його надія у визволенні Єрусалима, що Ісус Навин уже на чолі воїнства, і всі, хто прагне до світлості Єрусалима, — його браття. А сам він — велебний Браун з Маркета. Більше він нічого не скаже.

— І не треба, отче ігумене, — сказав Рославець, — це не наша справа його слухати. Нехай слухають його ті, до кого він посланий з таких далеких сторін...

— Не дальших, ніж ти гадаєш, магістре, — посміхнувся Гізель, — бо вольний дух не знає ані просторів, ані віддалей..

— Чи ж генерал Кромвель?..

Рославець приложив палець до уст. В келію всогнувся гречин Тарфелло.

— З цим вістовцем, домінусе^[325] Тарфелло, — сказав Рославець, — ви вирушите ще сьогодні в Білу Церкву... І Римша з вами.

— А куди йдете, домінусе?..

— В обоз амалакитян, — засміявся Рославець, — сьогодні повернувся пан сенатор Адам Кисіль із свого Брусилова...

Гізель благословив його.

* * *

«...всі хоругви в регімент віддаємо за спільною згодою і в послушенство панові Адамові Кисілеві, зацному й великому сенаторові, що його і давніші заслуги знають у Речі Посполитій...» — нагадав собі Рославець слова, що їх переписував недавно з ухвали шляхти волинського воєводства. Ішов по сходах Кисілевої палати, вкритих коверцем. Смола горіла в барилках, освітлювала стіни, гобелени й статуї.

«Має ж крутити хвостом хитрючий лис, має ж носити влесливу личину лицедій, то тій інтермедії буде скоро кінець. Тим двоїстим душам кінець. Або одна Річ Посполита, або друга. Двох вір не має людина, тільки одну. Хто того не збагнув, нехай загибає...»

Пана Соболя, неодмінного сенаторового секретаря, вже не було в передпокою. Рославець посміхнувся про себе: добрий пан Соболю. Якась лисяча личина провела його до дверей. «Пан воєвода вже вас чекає, вашмосте, де ви так барились?..» Гайдуки розчинили двері, Рославець пройшов повз статую Помпея: «Будеш знати нас, шальвіро... Невже він думає, що його інтриги ще придадуться?..»

З-за столу, осяяного свічами, підвівся воєвода, отяжілий і пожовклий, як би втомлений віком. Його очі важко вперлись в Рославця, й він хрипко проказав:

— Що ж, вашмосте шпигуне, азали таки справді думав, що хитріший від мене?.. Ні, пане-братику, Кисіля таки не стравиш, не стравиш...

Він плеснув в долоні. З кімнати вийшов вкрадливим поступцем лишки, убгавши голівку в плечі, прелесно посміхаючись, пан Петроній Ласко. За ним ще одна личина в монаших шатах. Ласко блискотів вузькими фіолетними зікорками. Рославець оглянувся. За ним стояли два дебелі гайдуки, не віщували нічого доброго.

Хоч подагра докучала панові Кисілеві того вечора більше, чим коли-небудь, він встав із пересердя з крісла й ходив по кімнаті, люто виблискував випуклими очима. Такий-то псубрат! Вже мав про нього реляції, того авантюрика, того безштанька, шкрябайперце, звідки тут узявся на його голову, в Київ аж добився — ребелізантський конфідент цей Рославець, як стій. Спостеріг його хитрющість вже раніше, отець Яким Єрлич, хоч сидить у монастирській келії, має добрих друзів: донесли, що Рославця бачили й у Львові з підозрілими людьми, й до єзуїтів заходжав, а вони (найбільше Генцель Мокрський, теж лукава bestія) притягли його до своєї конспірації. У Києві придбав славу огладженого й бистроумного — такі найбільш небезпечні, казав Єрлич, а втім, каштелян і сам це знає, товкся й між шляхтою, й поспільством, і монастирською братією, а вона вже кого-небудь не допустить до себе... І врешті, реляція того бідного пана Ласка, що вирвався з козацької неволі, утікав через ліси, ледве душу виніс, — це вже зовсім ясне.

— І що ж, мості Рославче, — сикнув каштелян Кисіль, спиняючись перед магістром, — хотів ти нас у дурники пошити, ласку собі в твого пана Богдана заслужити? Гай-гай, небоже. Як-то тепер покладатись на чиесь слово? Прийняв я тебе як свого, — ані в гадці було про твоє лукавство, а ти мені он як...

— Школа Хмельницького, мості сенаторе, той теж вигривався за пазухою у покійного короля, поки не вжалив... Змія...

Рославець приглядався тому чоловічкові, що мав такий пискливий злющий голосок. Бачив його перед тим іноді, як просовгувався ящіркою по сенаторових передпокоях: худорлява, сутула, сливе горбата стать, прикре зеленкувате лице й общипана борідка, а погляд зависливий, розлючений, так би й шпигнув. Йоаким Єрлич, чернець Печерської лаври, книжник і політик, ось який він! Не любила його братія, Гізель, хоч і вистерігався говорити про людей добре чи лихе, морщився, згадавши його, ігумен Оксентій Старушич не терпів — гадь і матляр, казав, ніхто не знає, кому служити, отець Тризна тільки постукував гирлигою — Юдаш, крутив головою, паскуда.

— Тать, розбійник, душогуб, — хрипко крикнув із-за широких плечей сенатора пан Ласко, — і Соболь з ним, шкода, що сивину має, — душу мою хотіли згубити!.. Пістолем грозили...

Каштелян упер свої втомлені очі в Рославця. Цей олов'яний погляд хворої й старої людини було важко знести. Обличчя у Кисіля за ці дні, мабуть, від тряскої дороги, набреніло, пожовкло, глибокі зморшки лягли на чолі й коло вуст, а вуси опали, фарба з них сходила, виглядав він увесь кволо й підтоптано, хоч і гороїжився. А над усе докучав, мабуть, гостець. Рославець не відвів своїх очей.

— Я тебе, мості пане мій, — сказав сенатор, — за тее матлярство згнуо в арсеналі. Я з тебе кліщами вирву, яка-то ваша конспірація, пеські ви синове. В трибуналі вміють катувати, це вже будь спокійний... Та я тебе, як схочу, й під сокиру віддам.

— Віддавай, мості сенаторе, — мовив Рославець, — мені тієї смерті не боятися...

Віск із свіч топився й падав на коверець. Рославець чекав, що буде з тієї тиші, що залягла світлицю й чутно було тільки сопіння Кисіля в рудосивий вус. Гайдуки переминали ноги, Єрлич стругав за столом перо й від свіч його лице вигострилось, стало, як у мерця, ще прикріше, ще жовтіше. Рославець подумав, що на дворі тиха-тиха ніч й зорі впали в Дніпро, зарослись левади, й на мить йому стало тужно. Арсенальне ув'язнення знав: там ями, глибоко в землі, світу-сонця нема ніколи, волога й пацюки... Брязкіт ланцюгів... Катюга біля диби... Тее все знав, моторошне. Але сказав:

— Твоя воля, мості воєводо й сенаторе, роби, що знаєш.

— А ти не жалуєш напасті на пана Ласка ані свого єхидства?

Рославець знизав плечима.

— Єсть це наша війна, сенаторе. Хоч воюю без палаша й мушкета, але воїн єсьм і готовий головою покласти. Може, така смерть благодорисніша, ніж всяка інша...

Воєвода брацлавський і каштелян київський знов упер в нього олив'яні очиці.

— Чому так?

— Бо се за отчизну смерть, а милішої від неї не маєш...

— Читав-еси Цицерона, матляре?..

— І без Цицерона се кожний знає.

— Бахорство^[326] це! Розпуста! Блудословіє! — крикнув Єрлич. — Ви його слухаєте, мості воєводи! Він ще чеснотою назве бунт і різунство. Він ще Хмельницького нам богомданим Кесарем нарече!..

— І назву, — спокійно сказав Рославець, — ти, отче, надаремно ся фрасуєш, а шкода, як кажуть, ревний, благочестивий. Хіба мені таїтись нині: маю Хмельницького за вождя, нам Богом даного, за спасителя вітчизни, і йому служу, бо він сам перший слуга вітчизни...

— А я не служу? — писнув Кисіль. — Я ночей не сплю, я до уст не приймаю, так журюся вітчизною!..

«Добре журишся, — посміхнувся подумки магістр, — на Брусилові, на Носові пан, підданих січеш канчуками, поташ і селітру потом хлопським добуваєш, посилаєш пшеницю в Гданськ, на людському горі, на мужицьких горбах доробився, знатнішого й багатішого немає над тебе, а сам був худобахолком, хоч тепер і герб собі заробив, і від київських князів виводиш свій рід...»

— І ти того не знаєш, вашець, — кричав Кисіль, — і гетьман того не знає, що я розп'ятись дам за матку нашу вітчизну. Подуріли всі! На рожен полізли! Проти тиранства встали, а в ще гірше тиранство хочете ввести вітчизну — в тиранство черні! Знаєте ви те, що дієте? Знаєте, який вихор сієте? Що, гадаєте, викільчить з того засіву?..

— Найвільніша Річ Посполита, козако-українська, — сказав Рославець, — без тиранії над людом, без своєвілля станів, з вічним визволенням від робіт і зятягів, з подаруванням усім свободи — всім, хто на нашій землі живе, з правом до вільного вірування, до вільної праці на ріллі, в торгівлі й ремеслі... Така викільчить республіка! Як за давніх часів, за київських князів, що правили за дозволом і порадою суспільства, а не за своїм уподобанням. Республіка, що нам, не захожим і наїжджим, а дітям Роксоланії, без холопа й без пана, від Низу аж ген — де лиш наш живе хрещений люда, буде оселею...

Єрлич сміявся, пощипуючи борідку. Ласко, вбгавши голівку в плечі, виглядав блідо й кволо з-за регалій^[327] з книгами. А воєвода сів у крісло і сопів, свердлував Рославця очима. Не витримав і вдарив кулаком об поруччя — блиснули самоцвіти на його перстнях.

— Теревені говориш, мості пане! Химериш, вашець. Ніколи того не буде, ніколи не відродиш київської давнини. Вітер у тебе в голові, мариш, сниш, причинний, юродивий.

— Чому, ваша милосте, — сказав Рославець, — не віриш в це?..

— Ви з ним договоритесь, мості сенаторе, — крикнув Єрлич, — се все маячіння, се неприкаяного блудословіє...

— Цить, отче, — озвався Кисіль, — я хочу з ним говорити...

— Такого в диби й до ката!..

— На те час, буде час. Скаже ж мені він, причинний, що не до речі говорю? Я на землі стою обома ногами, я йому промовляю до його завихляного лоба. Не він один так думає, те все нашепотіли йому — і тут, у Києві, такі є, і там, у Білій Церкві.. То є недуга фантазії! — пискливо кричав Кисіль. — Химера! З чим ся пориваєте, небораки? На кого? Хто з вами? З немитими хлопами йдете, з хиткою черню? Азали ж розум у вашій голові, конспіратори? Азали ж не подобаєте на того Катиліну, що своєю алчбою до володіння пірвався на мудрість сенату й упав так нікчемно? Катиліни єсьте, катиліни!

— Катиліна, — сказав Рославець, — більше для своєї привати конспірував, аніж для публічного добра, приклад сей, мості воєводо, не влучний. А вже найнетрафніше^[328] те, що ти, ваша мосте, рівняєш з Римом сю корону. Де тут римські бачиш чесноти? Де мужі такої кебети, як хоч би Катон, Цицерон, не кажучи про Помпеуша, Красса, Цезаря?.. Де римська справедливість? Де право? Де римський обичай? Злодійство, розбійництво, тиранія — се є тієї корони чесноти. Сваюля королевенят, утиск люду, заборона релігії, темнота, здирство, гвалт, ошуканство, здирство, пиха, розпуста — ось чим стоїть річ Посполита. І ти, мості воєводо, за нею горою. Ти пана Хмельницького — а величі діла його ще не обняти розумом, ще тільки зоря його зійшла — збагнути не хочеш!.. Так, так, мості воєводо, говорив я вже з тобою. Не наш ти чоловік, не нашим духом дишеш, забув-еси свою націю, свою релігію...

— Неправда, — скочив Кисіль, — неправда тому! Я за націю і релігію стою, як мур!..

Рославець посміхнувся.

— Колись, може, стояв-еси, давніше стояв, як ще жив митрополит Могила, Йов Борецький, — не кажу, честь за се тобі. Але нині того вже замало. Нині інші люди ся народили, сенаторе. Діти в залізо повбирані. Нині золотої середини нема. Нині на півдороги не стоять. Нині знають: албо ми, албо вони... Нема з ким кажеш? Неправда — вся Русь встає. Хто живий. І люд, і міщанство, і шляхта йде, така, що ще недавно відрікалась від свого, — і її сколихнуло...

— Задля злодійства й пихи... — писнув Ласко.

— Ні, пане Ласко, пиху і майно мали Кричевські, Теодоровичі й інші, але задля любові до вітчизни. Пішли, бо мужа побачили нарешті, що, може, Цезарем стане...

— Як Русь Римом! — засміявся Єрлич.

— І стане, отче! — з запалом крикнув Рославець. — Сам ти прийдеш і поклонишся. На руїнах вашої Корони, на попелищах нашої неволі — встане нова республіка!

— Чернь вас задавить!..

— Не бійся — голова є в нас, що чернь приборкає, коли треба — залізом випалить. Так не є зле. Що гвалт буває від черні — не диво, ліс рубають — тріски летять. З сухим деревом і мокро горить. Не пеняйте, бо самі винні ви, королевенята. Гвалт за гвалт! Але й черні скаже наш Богдан зась, коли буде треба...

— Маєте ж потенції за собою? Хто нині без опори на потенції може політикувати?..

— Не в потенціях шукаємо сили, а в собі самих, пане Ласко! Коли будемо сильні самі через себе, то й європейські потенції прийдуть до нас...

— І допоможуть вам повалити корону, цей щит — захист перед Азією?..

— На такий щит давно вже Європа не надіється. Наш — козацький — щит буде для неї певніший...

— Так і повірять європейські мужі твоїй хлопській республіці, вашець? За серм'ягами й кожухами, за Перебийносами й Кошками вашими будуть певні?

— Чудний ти, отче Єрличу, — посміхнувся магістр, — хіба ж тільки Кошки й Перебийноси в нас? Хто з нами — не знаєш, бо ще не час, але й ті, які вже відкрито станули коло Богдана-Зіновія, хоч би Виговські й Нечаї, Зеленські й Хмілецькі, не мають ясних голів? Гайгай, якби ваші коронні підголовки хоч би трохи мали їхнього розуму... А пан Гловацький, а пан Лісницький, а Гоголь, а Воронченко? Ачей знаєте їх?..

— Худопахолки, шляхетки...

— Хоч би й підло уроджені, що з того? Чи ж казати вам, освіченим і розумним, що не за мамону придбаєш собі розуму, що й холоп, і

кожум'яка можуть мати більше кебети, ніж ваш пан дигнітар у золотому ридвані...

— Плебс пошиєш у сенаторів, то хто буде сіяти-орати?..

— Атож-бо то й є! Боїтесь того, бачу. За маєтності свої боїтесь, за багатства!.. Не за Річ Посполиту, що в неї давно вже й самі не вірите, а тільки за свої капшуки, за свої салітарні^[329], за свої лани боїтесь, мості панове!..

Кисіль давно вже не брав участі в цій розмові. Він сидів і дивився, як догоряють свічі в важених мідяних свічниках. Жовтий віск топився й спливав по міді прозорим струменем. Було вже по півночі. Гайдуки, прислонившись до одвірків, дримали, розкривши роти. Їх приспала тая розмова. А носівський і брусилівський пан, сенатор і каштелян, спершись на поруччя, заляк, закам'янів. Старість чи нудьга його гнобила. Восково взялось його високе чоло, над яким пнявся рідкий сивий чуб, втомлено, ох, як же втомлено дивились ці, колись бистрі, очі. Запались жовті щоки. Важко дихав. Пальці, прикрашені сигнетами, корчійно обійняли левові голови, вирізьблені в дереві. Про що думав? Про свій довгий, вже надто довгий вік, такий химерний, але й фортунний, про те, як зі шабля на щабель вперто пнявся нагору, де золото й блиск? Як з худого міщанина, нікому невідомого Адамка, вибився в люди? Як парвеніушом^[330] доп'яв староства, й каштелянства, й брацлавського воєводства, а тепер ждав-дожидався тільки смерті Януша Тишкевича, щоб стати й київським воєводою? Як — єдиний сенатор-православний — не лічив ні куфрів, ні волок чорнозему й чорнолісу? Як з убогого перекупщика вибився на луччого багатиря Речі Посполитої?..

Чи про що інше думав пан сенатор?

Злющий чернець Єрлич, ця суха людинка, лиха на весь світ, на всіх людей Божих, ця ходяча жовч, замовк і тільки його зікри, то пломеніючи, то гаснучи, водили за Рославцем. Пан Ласко, знітившись, поправляв свічі.

— А що, мості Рославче, — озвався тихо Кисіль, — коли впаде ваше діло? Коли Хмельницького не фортуна зустрине, а лобне місце у Варшаві, як многих перед ним?.. Як Сулиму... Павлюка...

— Що ж, мості сенаторе, — так само тихо відрік Рославець, — така буде Божа воля. Але жаром вічно палаючого смолоскипа буде це ім'я

для поколінь української землі, й те, що вже посіяв, не вимете жоден вихор із ґрунту...

Ще лютіше поглянув на нього чернець Єрлич. Рославець думав: звідки ця жовчна натура, цей апостат? Чувши ім'я Хмельницького, здригався, так його ненавидів, в своїй затхлій келії, без сонця й життя, писав, снував якесь своє плетиво заздрості, безсилої старечої люті.

Сенатор зітхнув, і свічі, що знічев'я зайнялись яснішим полум'ям, осяяли його вкрай утомлене, брякле обличчя.

— Іди, мості Рославче... Іди, хай тебе провадить Бог... Твоїми Шляхами... Йди...

Єрлич і Ласко тигрячо стрибнули до крісла.

— Мості сенаторе, як це?..

Кисіль нетерпляче махнув їм рукою, щоб йшли геть. Він дивився на Рославця, й магістрові видалось на мить, що там, у глибах Кисілевих очей, затліла якась тиха жаринка.

— Іди, вашмосте... — знов сказав сенатор, вже зовсім тихо, мов через мряковинну завісу.

Рославець виходив з цієї мовчазної незугарної палати. На майдані, не затінений деревами, височився, як велетенська скеля, сенаторський дім, пустий і сліпий, хоч хропіла там незліченна челядь і служба ще ходила навшпиньках з покою в покій, чекала, коли сенатор піде на спочинок. Вгорі, на вежечці блимало світельце. «Як у черствій цій душі, — подумав Рославець, — ще не все вигасло, ще тліє», — і, тільки дихнувшу свіжою ніччю, тільки узрівши зорі, що так тихо, але так сріблясто мерехтіли над садами, збагнув, що він вільний, як добре, що він зовсім вільний...

— Розлилися круті бережечки по роздоллі, гей-гей, пожурились славні козаченьки, гей-гей, у неволі... Не добув-єм з тобою медового місяця в Чигирині, моя пані Єлено, не натішився я тобою... Цих білих рук не цілував, не надивився на те рум'яне личко... Із сином Юрасиком не нагулявся, а вже пора моя прийшла повертатись до мого товариства славетного, до лицарства мого найулюбленішого...

Пише римський муж Саллюстіуш до Цезаря:

«А понеже ти, звитяжцю, вирішаєш про війну й мир: війну бо закінчуєш миром, а мир укладаєш по справедливому й якомога триваліше, то ж вирішай передусім сам, ти ж повинен порядкувати тим, що найбільш потрібне...»

Покладу твою книгу, римський сенаторе, під узголів'я й замислюсь я, Хмельницький, Божим Смотрінням перед люди виведений з простої людини, з королівського тихого слуги... Азали ж не мав то вибраннішого, луччого з лицарського кола. Азали ж ти, даючи мені шаблю до щасливої руки, дав мені кебету для такого страшного володіння?..

Марс і Скорпіон — найнепевніші сузір'я. Вчать астрологове, що Марс кермує чолом, а Скорпіон — земною алчбою людини. Й між розумом і пристрастю метаюсь. Люто караюсь сумнівами. Кажуть: Хмель має щасливу руку. Кажуть: Хмель носить чаровану сорочку св. Юрія, а в ній не боїться ні кулі, ні меча. Але неправда тому, не показав Господь ясної зорі для Богом даного, диявол теж не обдарував мене чорною силою. Йду самий по світі і самий собі зорі вибираю, й дороги кладу сам, не питаюсь нікого, може, й сліпий іноді йду, спитаюсь тільки римських мужів, заляну їхні тіні, щоб застали мене, як сідаю на коня, як в коло схожу до лицарства...

...Пожурились славні козаченьки, гей-гей, у неволі...

Спитаюсь же друзів, що завтра, може, ворогами стануть? І їм, іноді бачу, як зненависть і заздрість приступає до горл, хоч мої це полковники, й писарі, й осавули. З того прийшли, що й я, — з болю й кривди, а інші — з алчби за славою, але чому ж не вибрали переді мною тієї зорі Марса, що мені світить? За мною пішли й підуть, бо не їх мені, а мене їм Бог дав. Не вони, а я — Інструмент Божий. Рачиш, пане Львисерце-Виговський, і ви, мості полковники, зі мною думати й хотіти — добре буде. Але захоче котрий стати наперекір, як-от Перебийніс, лукавий шкот, як-от Богданович-Зарудний, а з очей йому глядить уже зрада, як Забузький, як Річковський, як Ганжа — зміїні, захочете ся труднити дейнецтвом і інтригами, — прикую до гармати, як останнього сацюгу, зірву яхонтові, асписові застіжки і позабираю срібні пірначі, бо не для гільтяйського діла ми вийшли в поле й не для привати світить цей Марс, заслоняє Скорпіона.

Прудко біжить час. Гай-гай. Останній липня сьогодні. І цей день, і ця хвилинка вже не та, що тільки-но минула, а хвиля Росі не вернеться назад. Ще мене якимсь Хмельницьким називали, мовили: млини ставив, нічим не журился, меду-пива гнав, доматором^[331] у Суботові був, навіть добреуродженим не хотіли мене величати. Того, гадюки, черва, не знали, що навіть у найнікчемнішій людині тліє Божа полумінь. Азали ж хлоп, серм'яжник — не людина? Тих оце простих людей я вивів із неволі єгипетської — чуєш, як раюють? — з ядучої ями я вивів їх, з вашого ув'язнення, королевенята, і дорогу їм покажу. Которую яму рили під нами, самі в тую впали. Взяті вже Нестервар, Ладижин, Самгородок, Бар, а ще Львів і ваш Судомир підкурю мушкетерним димом. Задуднять, задуднять ще мої гармати й гаківниці. Тандем^[332], кажете, що вся Русь присяглася, що жодного не буде міста, яке переді мною боронитиметься...

...Гей-ви, хлопці, ви добрі молодці, гей-гей, не журіться...

Опалінський, познанський підкоморій до архієпископа в Гнезні.

«Ultima Julii A. D. 1648^[333]. З Луцька пишуть мені, а волос дибом стає: куди йдеш, Рече Посполита? Вже українська ребелія і хлопська повідь у спілці з поганями опанували цілу Україну. Українські міста піддаються Хмельницькому охоче й добровільно.

*Вся Русь із коріння повстає, ні до кого там довір'я не смієш мати. Князь Вишневецький має 8 тисяч війська, але їм не вірить, бо все це Русь. Надіятись можемо тільки на відсіч з Москви, Великопольщі й Литви. Душно! Горе нам! Не знаємо, що Хмельницький замишляє, а така йде вість, що хоче бути королем. Київ декларує своєю столицею, всі провінції українські за свої власні, шаблею взяті, окликає... *Domini sibi format*^[334] ...»*

...Малий я був чоловік, але нині вже забудьте про те, пани-ляхи. Оселя свободи моя — Біла Церква. Не монархію собі, як гадаєте, встеклі^[335], хочу заснувати, а цей ваш світ трухлявий змінити. Вмер король мій любий, що Помпеушем не став новітнім (бо ви йому не дали), то нового короля вже не посмієте ображати, королевенята! Того нового короля ми вже шаблями заслонимо від вашої інтриги. Вже нашої сили на це досить. Вже й моєї стачить. Радили мені такі мудрі з-поміж наших відійти на Запоріжжя з усім припасом і військом і трактувати звідти з Польщею й турками... Мудра сентенція! То мав би се я вчинити по таких вікторіях, піднявши всю Україну, та що там Україну! Всю Білорусь, і Сіверщину, і Червону Русь, і Молдову схвилювавши! Пан Войтїх Гойський і пан мій Гжибовський писали мені таємно: вже й у Краківському заворушилась чернь, вже й у Бескидах про мене загомоніли... То мав би я нині на Січ відійти? Коли комісари коло мене впадають, називають добродієм, ясновельможним?..

Кавалер Магнус де ля Гарді, амбасадор Швеції до королеви Христини:

*«Ultima Julii A. D. 1648. Як уже було донесено В[ашій] К[оролівській] М[ості], комісія для переговорів із козацьким гетьманом протягає час, щоб дати зібратися коронним військам і використати вагання козаків, які чекають виборів, в надії, що новий король поверне їм їхні привілеї, і не йдуть далі (король — це для них диво якесь). З декларації пана канцлера Виговського, яку переслав нам з уповажнення свого префекта через конфідентів, видно, що *corona suetica in aestimatione*^[336] в тих сторонах, і ми переслали зі свого боку, маючи добре щастя у козаків, що *corona suetica**

засвідчує свою постійну приязнь до Запорозького лицарства wraz із її вождем і до продовження війни з запевненням допомоги заохочує. Треба сподіватись, що комісія й тепер нічого не вирішить, і розподіл Речі Посполитої неминучий...»

...Знаю, знаю це матлярство комісарів. Не розкусив я ще тільки Кисіля, мого добродія, — чекаю вістей від добрих друзів із Києва, може, й хоче він утопити нас у ложці, цей пан каштелян. Прогляну й тебе, фарісеуше, як і інших проглядів. Не допоможе тобі твоє крутіство. Захочу я, то не збережеш і ти, Кисілю, Корони. Киселю не звариш свого з панами-ляхами. Як не схочете, дигнітарі, починати новий зруб на місці трухлявої будівлі, то я сам почну. Стане у мене сили збудувати, й найдуться сокири, й помічники горливі. Щодень мені про те говорить Виговський. А з ним і Хмілецький, і Зеленський, і Креховецький, і Данило Нечай... Але ви всі мудрі, мої друзі, та не до кінця. Що не вилежиться, те не забруньчить. Шкода говорити. Коли б не моя голова, а не моя рука, то вас, римських мужів Роксоланії, залила б повідь черні. Слабі ми ще, мості мої полковниченьки. Не знаєте хіба, що з нічого починаю. Куди не кину, ще всюди — клин. Як ставити зруба без сокири, без молота? Не знаєте того, що чернь уже на нас навідає, скрізь ще безголова гідра, скрізь фальш, перекупство, пияцтво, голова у багатьох уже завертілася... Звідки нам людвисарів узяти для лиття гармат? А поташу, а селітри? А шпигунів — промітких людей? А письменних людей до наших канцелярій, драгоманів? А війтів, а сотенних? Те все в мене на голові. У нікого більше. А іноземні потенції? Хіба знаємо, чим дишуть, що проти нас замишляють?

Кавалер П'єр Шевальє до кардинала Мазарена з Істамбула.

«Ultima Julii A. D. 1648. Про випадки, що попередили несподівану смерть султана Ібрагіма, задавленого яничарами, а введення на престол його султанської величності Мугаммеда IV, ваша емініція мала вже повідомлення від пана де Шанюта. Нашим старанням було, не чекаючи успокоєння умів, нагадати дискретно великому візирові про його зобов'язання. Маємо надію, що теперішній молоденький володар, й[ого] с[ултанська] в[еличність] Мугаммед, буде склінний розглядати справи північних країн так, як це підказує

йому добро його розлогої держави. Візир запевнює, що допоміжні війська кримського хана будуть вислані під прапори Хмельницького ще цього місяця...»

До нового турецького султана посилаю Силуяна Мужилівського. Дам йому в застав Кам'янець, коли тільки дасть потугу. Нема вічних друзів, нема вічних ворогів. Вчора — неприятель, сьогодні — союзник. Шкода много говорити. Наш неприятель — прогнила Річ Посполита. Знести теє монструм шаблями, коли не направиться. Та чи направиться? Тим собі сушу голову, тим ся фрасую. А коли турки за плечима — весь світ не страшний.

Гей-гей, хлопці-молойці, не журіться. Посідлайте коні воронії, гей-гей, у Варшаву... Побратимство з турками — нам володіння в степах. Хто прокляне, що для добра нації з бусурменами побратались? Дивитись треба далеко, не собі лиш під ноги. Із татарськими чамбулами до Случі підемо і за Случ, так поможи, Боже! Тоді й Ракочій заговорить по-іншому. А Жигимонт Ракочій, Юріїв син, буде королем, з ним буде легше. І Литва його хоче. Іктар Ѓос про це писав із Львова. Пошлю мойого Вигівського Івася, не Костя, до Ракочія. Зв'яжемо потенції: ми, Крим, Туреччина, Ракочій, князь Радзивілл... І Москва... Ох, боюсь, боюсь Москви. Саме там рабство і неволя. Крім божого й царського, нічого нема і бути не може. Навіть бояри себе царськими рабами називають. Простих же людей на торговицях продають... Ні, Москви боюсь... Із вогню та в полум'я.

Гей-гей, та в Варшаву...

Думний дяк Кунаков до людей Іноземного Приказу з Несвіжа.

«Іулія нового календаря 31, от Р. Хр. 1648. На нинішній неділі, а дня не упомню, прибулі люди з Полесья и говорят, что Хмельницький сугубо починаєт; он де чуму и на Белорусь пустил, а он де Литви брать не будет, но и сам де на помощь даст ратних людей великому князю, если пойдет с ним воевать поляков. И паны рада литовские с коронными в споре. Говорят, ми де козакам кривди не творили и их де не трогали. Всему виной коронные пани и причины с козаками они де никакой не знают...»

Гай-гай... З панами княжества литовського мав я давню велику любов і ласку. Зрадять же мене тепер? Казав мій Шапка-Хогольський, що не рушать литовські пани, хоч вогонь і їх підсмалює. Не вигасне, не вигасне. Допильнувати мені того. У Львові земля горить, доносить мій пан Мазаракі, Пінськ і Брестя вже почули мій голос, брата мого вірного Гловацького в Стародуб пішлю. У нього вже п'ятнадцять тисяч купи, так говорять. А Пободайла в Литву. До пана Лупула, мені зичливого, але лукавого, мого Зеленського пішлю. Від Поклонського вісті сказати Нечаєві: Білорусь буде з нами. Поки пактуємо з комісіями, віділлємо гармати. Заспіваю вам, пани Оссолінські, Опалінські, Заславські. За ваше лукавство заспіваю вам солов'ями, та тими з залізними горлами, що під Корсунем співали...

...Посідлайте коні вороні, гей-гей, у Варшаву...

І тобі, пане Кисілю, заспіваю. Ще прийдеш до мене перепрошуватись у Києві... Гай-гай, шкода много говорити...

Страх мій перед своєвіллям власної братії. Не потішимо достойністю свободи матку нашу Отчизну, хоч і покришивши задавнені ярма, коли не втишимо черні. Упав Київ, прадавня столиця, не так через ворогів, як через власну нікчемність. Новий же лад принести — то є моя турбота, щоб мав я суворо горлом карати, щоб мав я власною рукою гамувати своєвілля, підлоту й лжу.

Се-бо найвищий час рішати. Досить маю матлярства. Нині не в Варшаві і не в Кракові світло, а тут, над Білою Церквою, над моєю Паволоччю. Назад не повернеться хвиля. Капітани правди до мене витягають руки. Велебний Браун добився до мене через Литву. Від генерала Кромвеля, що короля зніс, і побратимство мені пропонує. Він там, я тут за правду стоїмо, народ вибиваємо з кормиги. Так нам, Боже і Пречиста Діво, допоможи, коли таке було Ваше хотіння, щоб мене вибрати між рівними. Кажуть, талісмани від кулі й меча, від вогню і ран знає одна циганка у Франкгаймовій кватерні. Сказати Зорці. Щось клюється, щось бруньчить...

Гей-гей, та наберем червоної китайки на славу, гей-гей...

Знаю, Саллюстіуше, римський сенаторе, не для пустого імені володіння, але такого володіння добиваюсь, щоб творити право. І одіб'юсь. Он там уже мій Виговський іде, буде реферувати... Консиліум скликати треба... Всіх полковників... Тільки не Зарудного... Всіх писарів... Сотників...

*А ми тую червону калину підіймемо — гей,
а ми нашу славу Україну, гей-гей, розвеселимо...*

17

Висохла, поруділа земля. Шлях збився на камінь, гулко оддає гриміт підков. На вижарі, де знітились лелеч^[337], і зіновать-трава^[338], і див-дерев^[339] висох від безвітря, де катран припав до ґрунту, прагне вологи — сосни застали небо, височенні, рівні, як свічі, а небо ось-ось черкнуть, синьожаре, аж гнівне. Обернись у сідлі, отче Ісакію, — погорілим несе аж сюди, за плечима в тебе, над лісом, удень — чорні смуги димів, уночі ж заграва. Тупіт оружних людей, віддається соснами брязкіт мечів, іде кінний комунік. Чорний піп іде, кажуть на Чуднівщині, на Заславщині, сердитий піп, того б пани живцем зо шкури лупили, права рука Перебийносова.

Там Брагім, туди шлях — на Погребище, а навпростець — Заслав. При стремені в чорного попа поводитир; присягає вивести на заславський тракт, в букатівський ліс, туди ж — знає чернець — зійдуться з Божою помічю добрі друзі, що вийшли з ним з полковницького табору на бекети. Єремія пре; той злодюга, як в'юн, висовгується з сіті, утік з-під Махнівки, в Полонному вирвався з петлі, з-під Великого Костянтинова як чкурнув, то тільки пил за ним стояв, навіть каравани й гармати покинув.

Гуд підков і луна лісом — та ніхто не обізветься, ліс знімовнів, мчать кінники, поки сонце високо, а з чорним попом п'ятнадцятеро, сам він у лихій рясці зверх панцера, з-під шишака рветься чорна грива, п'ятірня на шаблі, а хрест на панцері дерев'яний, його вже кришила панська куля. За ним віддих молодців; хто в гусарському панцері, хто дише волохатими грудьми, а шлики заломили, пси-ярчуки, обпалені порохом, січені вже шаблями, Кривоносові діти. То ж другу армію держить по Богдановій, знатніший принципал він по Богданові, давно

вже, як з Білої Церкви пішов, його справа — кресати, холопства, бродиицтва, дейнецтва набрав тисячні, рвані, голоколінні купи, а виводить з Полонного в оксамитах; як зайняв від Умані, його жахна слава гримить, дітей ним лякають ляхи.

«І ми безчинно не сидимо, коли нам забирають віру й здоров'я», — казав шкот-характерник, але чернець Ісакій, що добре вивчив його скупе колоче слово й облесний посміх, таки не знає до ладу, яка його віра, адже ж ніколи не бачив, щоб осінився хрестом. Тільки в промінні майне люциперовим видом, тільки поворушить сірим вусом, скам'яніє, від нього нічого не доб'ється. Знай — діє. «Займем по Сян, а то й далі, — казав, — нехай пан Зіновій марудить собі з комісарами, нехай собі метеляє хвостом, як прошпечений вовк, на мир надіється, нам з тобою, отче, від панів милосердя не ждати — один Ярема воскові сажневі свічі обіцяв єзуїтам, коли наші шкури натягне на бубни. Я ж за ласкою кармазинників не лечу, goddam, поки мого життя, стою за поспільство, і така його воля, хоч би кров'ю набреніли Горинь і Случ та виступили з берегів...»

Що гадає насправжки, біс його збагне; отець Ісакій має свій розум, а що з Богданом у них не одна рука, те вже сьогодні видно, не треба й листів від Морозенка й Богуна, що просять секретно не спускати зі шкота очей, які то в нього замисли й чи не готується, бува, на старшого. «І нас, — писав корсунський полковник Морозенко, — чернь шанує, але того не забуде ніхто, що Богом даний — Зіновій — лиш один, і без нього і нас не було б, лихих та малих людей». Морозенко, Богун, Нечай — чорнокрильці-орли, гетьманські генерали, про них чернь уже співає пісень, але їхні замисли відомі, цього ж вовчура не збагнеш...

— Де ж той заславський тракт, броднику? — поводитир обернув свою плоску харю, вона черцеві давно не подобалась, дивилась з-худощляхецька, підібрали його на мосту, але якось воно дивно: коли вів, заграва була за плечима, тепер погар бив просто в обличчя.

— Скурчибику, — замахнувся чорний піп, — ти, бува, не Яремі нас у зуби ведеш?..

І в той мент заскиглив у хащі орел, поводитир вистрибнув зо стремени на землю.

— Бий його, Сило, перекупили псубрата пани!..

Але з хащі блиснули мушкети, і чернець побачив, що дорога зарубана:

— Зрада, молодці, до шабель!

Та кругом уже світилися гусарські панцері, й звилися аркани, й заголубіли холодні палаші. Отець Ісакій шарпнувся:

— Молойці, братіє... — та постріляні, порубані валились з коней, сила йшла на них, і на шиї у черця вже затягнулась петля.

— Ох і люта зра... — прохрипів, очі вийшли верх, а над ним нагнувся із сідла блідий гусарський ротмістр, зо шрамом на чолі, з малиновими рукавами вишневиччан, другий — ченчик у білій сутані, як би й знайоме лице, засміявся:

— Чорного попа маємо, нецноту, пане Корсаку, бережи для конфесати^[340], вашмосте...

Сосни ледве шелевіли, либонь, не могли заслонити байдужого неба, а ліс, що недавно німів, відзивався вже шемрінням, брязкотом заліза, ввесь повнився оружною мужвою. Ярема йшов з того боку.

18

Нема ночі над Заславом, нема ночі над Чудновом і над Самгородком. Нема ночі, де Случ, де Іква, де Горинь. Тільки п'яне кров'ю небо, знялась віхола, спалахи, мов прапори смерті й чуми. Багрець б'ється в шибки колегіати, нової, білокам'яної, а карнизи її в крові, а вежі знялись сліпоокі, молитовно знімовніли. Й скаргою принішкла заславська синагога й її золоті колони обвіяв червонючий вихор.

«...жив у місті Чигрині, у хуторі Суботові, козак іменитий Хмель, по польському Хмельницький. Був він у козаків сотником, а багатий став у корови, воли, вівці...»

Адонай, шма Ізраель^[341]! Змилосождись, Боже, над твоїм вибраним людом! Повідь в Україні, кривавий потоп, чорна хворість і багрянний мор. Адонай, шма Ізраель...

— Перебийніс іде, ребі... Чернь суне... Бар уже взятий, окрутно сплюндрований... Нестервар здобутий... Ладижин у крові, Ребі... Дим і згар... За що, за що? Адонай...

«...Чому мовчите? — казав Хмельницький до друзів, що прийшли його відвідати у в'язниці, — дивіться й пам'ятайте! що польська нація

стає з кожним днем могутніша за нас, шляхта нас гнобить. Сьогодні мені вчинили пани кривду, завтра вам те саме зроблять... Прийде до того, що будуть орати синами нашого народу свої лани так, як ви волами орете...»

Рабин Натан Ганновер, цадик у Заславі, відложив своє перо. Не час писати. Заслав захлинувся від рику биків, від іржання коней. Їдуть, їдуть вози з останнім добром з України, їдуть, не спиняються, орендарі, посесори, шляхта. Тільки б далі, тільки б далі, бо там полум'я й чума. Там роздирають немовлят, кидають у вогонь дітей і отроків, на вулицях меч, в хатах — жах, оповідали; діаманти й злото кидають орендарівни під ноги коням, але хто б це зібрав? Здирають важучий атлас, чорний фалюндиш і шарлат з алебастрового дівочого рамені, а воно відслонялось тільки в притьмаренні спалень, плюгавлять їх — орендарівни, п'яні й невмиті, а потім рубають з плеча! Коли б то! Посміхається тая щаслива голова, що відскочила від тіла, але іншим зготовано страшніші муки, того не опише перо твоє, ребі Натане Ганновере! Отруєна ненавистю тая чернь, вже не знає берегів це страшне море, вже по коліна в крові бредє бойовий кінь, кара ж то яка це, за що тая кара?..

Ребі Ганновер подивився в вікно. Хто гадав, що цей Заслав, відтінюючи сопухом вузьких і кривих заулків цю мудру тишу довгих статочних літ гетта, пригорне до мурів цю ріку відчаю, цей ісход із Поділля, вкотре, вкотре ж ці муки, Єгово?..

І християни, й Ізраель, пани, й їхні орендарі, й лихварі, й рейтарі тепер збратані.

Проте ребі Ганновер здвигнув плечима. Під лисячою шапкою його обличчя спокійне. Борода падає на чорний шовк халату. І, поспішаючи, бо завтра може бути пізно, знов заскрипів і пером, притримуючи фоліант:

«...важку покару зіслав Єгова на цю грішну, хоч і медом, і млеком текучу землю. І не за що інше покарав Єгова цю Річ Посполиту, а тільки за гніт підданих. Бо ж, — подумавши, писав рабин, — бувають і в інших сторонах ребелії, але така строга ніде не повстала, бо ніде так не гноблять підданих, як у нас. А що при тому терпить і Ізраель, то це тому, що коли горить сухий дуб, то займається й мох при його корінні...»

І знов відложив перо й дивився в вікно, де гасли доми гетта, сопушні заулки поринали в темінь і ще не переставав котитись струмінь збігців, і не тихло, не вгавало неспокійне герготіння хуситів. «Про що шемріти б їм, — думав рабин Ганновер, — нехай тільки моляться. Тієї хвилі не спинити. Цієї грози не втишити — таж це не простий сотник з Чигирина підвівся, це гнів вирвався із цих хиж, з цих ліп'янок, з цих нір, де живуть люди, а ними ж орють на ланах, як волами...»

І рабинові майнув той хлопчина, той кравчик Бераха, ат, чудний же хлопець, але хтозна...

Війнула ж віхола, обпалила землю. Зітхнула порепана земля. Ребі відложив перо — шма Ізраель...

* * *

У місті дзвонили. Мідь гуділа з веж колегіати, з дзвіниці монастиря о[рдена] о[тців] домініканів, з замкового костелу, з кафедри, важка, шляхетна мідь фундації княжат Заславських і Збараських. І з урочистим гудом дзвонів лилась на ринок, попід кружганки ратуші, на білий майдан перед колегіатою присмеркова черлень, ота пошарпана димами й хмарами, чорним стовпом пилюки.

— Віват Єремія, князь Вишневецький!

Натовп і потоки збіглецьких караванів, що стреміли за барську браму, а тоді розпливались кишіючим голосним струменем у заулку, спинялись, давали дорогу. Матері простягали немовлят, ридаючи, причитуючи, мужі скидали шапки, посесорська челядь палила з самопалів, жиди-орендарі, обпилені, посірілі від пережитого жаху передсмертя, ставали й не второпували: піт і сльози котились по вимізеруваних лицах, губи тремтіли, невже це він, він?..

— Сальватор^[342]! Батько вітчизни!..

— Єремія наш!..

— Оборона й захист!..

— Відсіч хамству, надія корони!..

— Найзначніший серед знатних!..

— Гектор, Гектор наддніпрянський!..

У Заслав входили хоругви Вишневецького, паняньські, легкі панцерні, гусарські, обоз, гармата, драгунія, наємна голендерська,

німецька — весь корпус, що вирвався, як мовили, з задніпрянської кліті й проходив тепер Поліссям, Волинню, Поділлям на відсіч Кривоносові.

Ребі Натан Ганновер дивився через вікно. «А втім, подякувати може Ярема Хмельницькому, — думав, — коли б Хмель схотів, не випустив би Ярему з Задніпров'я... Чи надіявся на давню приязнь, чи на Кривоноса його зумисне нацькував?.. Щаслива рука в того чигиринського сотника, а більша над усе кебета. Справді, ця земля не знала ще такого мужа...»

Запилені, потомлені йшли хоругви, пошарпані в недавніх воєнних іграшках, проїздили кінники, взявшись у боки, юрба віватувала княжим трибунам — Янушеві Корсакові, а на ньому ще не зажили рани по Корсуні, їхав блідий і суворий, Зацвіліховському, Черному, Ємйоловському, виглядала князя і впала навколішки, коли в білих, припалих пилом габітах провезли чудотворний похідний образ Пречистої.

— Заслав рятуй, князю! Зжалься, зжалься!.. — крикнула якась жінка зі шляхетського ридвану й вівкнула, залементувала, а за нею інші, дедалі ввесь натовп, всі заулки, всі майдани, охоплені полум'яними видмами, заридали.

А грабіжник маєтків Казановського, загарбник Переяславського староства, фальшивник братового тестаменту, убивник власного зятя, князь Єремія Корибут-Вишневецький вже показався в почоті кінних. Опанцерений, сидів на аргамаку, з-під шапки з журавлиним пером жовтіло його кругле обличчя з нерівним вусом, з яструб'ячим носом, зиркав на всі боки, прелесно посміхався.

І ребі зітхнув. Вівати й лямент, гуд дзвонів і брязкіт зброї його бентежили.

Бераха, цей химерний кравчик, таки правду казав: який це 1 полководець? Кривоніс його ганяє, Кривоніс кпиться з нього. А всі гадають, що він їм поверне всі посесії, всі млини, всі луги, хлопів їм нажене у ярмо, щоб орали...

За почотом кінники супроводили дивну процесію: на гарбах, на велетенських телігах везли дерев'яні кліті, а в них пійманих ребелізантив — хлопів, козаків, попів. Юрба завила, з'очивши їх, жінки підбігали, плювали на них, мужі добували шабель, люто проклинали, тиснулись до клітей, хотіли, роз'ятрені, зламати їх і таки тут, на ринку,

на вулиці, зчинити найлютішу смерть, ледве встигли кінники застати в'язнів. Князь посміхався: не бійтесь, їм зготована ще солодша мука.

— Віват Єремія, віват наш Гектор!..

Пішла вість, що, хоч князь потягне з корпусом далі, на злуку з коронними, Заслава боронитиме його залога.

— А хто йому робитиме панщину, коли вимордує всіх хлопів? — ребі Ганновер покрутив головою й сів за фоліант. — Говорив же правду Бераха: не такі спасуть корону.

19

— То я тобі скажу, що це на дуків відплата, все одно — лядські чи жидівські. А невинний жид терпить, бо хто знає, що не він винний? Адже ж сам згинається перед панами, ходить ходором перед дуками, їсть черствий хліб і за це дякує, і за це руці цілує панам.

— Так ти думаєш, Берахо?..

І жидовин, кріпкий, кутастих, палахкотів. Горіли в темені, в цій передміській чорній корчмі його вуглики-очі. А міщанське пахоля^[343] лежало на лаві, спершись на лікті, прибилося же воно до Берахи на заславському ринку, з ним хотіло далі йти.

— Як підійняв Хмель стяги, то не лиш за вашу братію, але за всіх, і за нас, сидельників, кравчиків, худих жидовинят. Хмель, брате, віри не питає, Хмель і наших приймає...

Хлопець, хоч побачив відразу жидовина в кравчику, не питався його роду.

— Підеш же проти своїх, Берахо?

— Коли за панами тягнуть, піду.

— А твій закон?

— Мій закон — ножем дуку...

— Може, й послужиш, — сахнулось від нього пахоля, видно обпалене його гарячим віддихом, — гляди, щоб повірили...

А сугулий дядько, що з іншими людьми, як і вони, простими, лежав у цій корчмі біля Барської брами, звучись Вовгурою, засміявся. В сутінку гострився його крогульчий хижий ніс і заросла щелепа.

Зашепотів:

— У пана Хмельницького, то, може, не повірять, бо там тільки своя козацька віра, але єсть у нас інші...

— Хто ж то такі? — сказало пахоля.

— Ті, що всім вірять, хоч би й чортові, аби тільки добре дбав...

Правда, Сизоне?..

— Аби пельки підрізав, — бовкнув Сизон.

— Авжеж.

— Хто ж то такий, чоловіче?

— Батько наш, — ще тихіше сказав Вовгура, — Максим наш — сизий орел, а ми — його діти...

Хлоп'я стрепенулось. Тонке й високе, підсунулось ближче.

— То й я йду до батька Максима. Й Бераха йде.

— Якщо приймуть обрізанця...

Засміявся рубашно Вовгура, а за ним інші. Хлоп'я змовкло, зібгалось, а Вовгура придивився до нього — яке воно, похитав гирею, щось надто тендітне, надто вже пещене, мов і не мужицьке.

— А ти хто такий з роду?

Хлоп'я сказало, що безрідне, а звати Кириком, батька-матері не спам'ятає, шукає ж черця Ісакія, він за нього посвідчить. Ісакій — того знав і Вовгура, і зразу подобрішав.

— Таж ми, — стишив голос, — Ісакієвої купи, тільки він в букатівському лісі, в лігві, де зіновать співає між соснами, де горицвіт — полум'яна трава, а ми від батька Максима в купі Ісакія послані, визоряти Яремині бекети і щоб під Заслав підступити; хто з нами — йде в вогонь, щоб тільки рука не здригнулась.

— Не здригнеться, — тихо сказав Кирик, — я тільки того дня прагнув, щоб з купою піти. А від Яреминого походу кров стигне, що тільки гаспид не вичверює. Де пройшов — Кирик той слід знає — попіл і кров, відтяти руки й ноги, на палях по ринках корчаться добрі люди, вниз головою повішені люди на грушах, кіньми потоптані немовлята, жони з виверненими нутрами, кров стигне...

— Песький брат свого діждеться. Видерся через Дніпро, як той вуж, вислизнув, — блимнув вогниками очей Вовгура, — але, вилупок, діждеться свого. Вже ми на Поділлі їм, голеним пикам, їхній отченаш проказали, на останню годину, на собаче скавуління передсмертне, пес зализав би їм пику. В Барі добре наш Кошка гуляв, правда, Сизоне?

— А в Нестерварі не дали їм ради?..

— В Нестерварі всіх черниць виволокли, всіх підпанків і самого Януша Четвертинського взяли на вила...

— Януша Четвертинського?..

Кирик зірвався з ослону, вжалений. Аж за груди схопив себе, так здавив зітх.

— А хто ж, як не той перевертень? А ти чого, як попівсь, хлопче? Адже ж не плакатимеш, безрідний, за панів, що нашим попам кишки мотають й очі свердлом сверлять?..

Кирик мовчав. І Бераха, придивляючись йому, тим його бистрим очам, тій його тендітній руці, подумав собі, з питоменною жидовинам проникливістю, що пахоля таїться, що це хлоп'я химерить. І водночас йому здалось, що це хлоп'я, як і він сам, поміж цими людьми ще не своє, що вони, хоч би й хотіли, довго ще не їм віритимуть. А прагнув того — хоч і згадував мудрого рабина Ганновера: голуб до голуба йде, а крук до крука, а не інакше. Нехай це й круки, бо в війні не треба голубиноного серця, але рабин того не збагне ніколи: йде найлютіший час, коли й голуби стануть хижакими, а судного дня діждуться ті найбільші хижакі, які, не розбираючи, де гой, а де Ізраель, паслися кров'ю найубогіших.

— ...За нашим Габачем, Кошкою, Дунцем, Півторакожухом — славним отаманням, а за ким вже найбільше, то за батьком Максимом — не загинете, людкове, — шепотів Вовгура, — то вже наше коліно, наша й відплата. Не з Хмелем! Той хоч в овечій шкурі, але все одно — вовк, і потягне до панського лісу... А нам теє у думці, щоб викорчувати той ліс, щоб не скрився ні один пан, ані його приплентач...

І крогульчий ніс його загострився ще більше, але пахоля, хоч Вовгура говорив до нього, сиділо скам'яніле, з заплющеними очима, мабуть, від важкої втоми. Вовгура, розглядаючись на дорозі в Заславі, хотів дібрати, де сила Вишневецького; протопіп Ісакій у своєму лігві, Габач у махнівському лісі, інші вже й у Поточчині лежали, мали показати дорогу Перебийносовим загонам на Заслав. Та оружні люди, що ввійшли в корчму, перебили бесіду.

— А хто тут, посвіти! — крикнув один, як із бочки, відсвічуючи шишаком ^[344]. — Хто тут добре уроджений?

Драгуни підняли лучини.

— Та ж і кажу, пане війський, — ричав шляхтюра, — тільки в таких норах скурчих биків шукати — виспівали язики, що конфіденти Перебийноса ховаються на заставах...

Шляхтич у шишаку підійшов ближче.

— Вовгуро! — крикнув, придивляючись, другий, названим війським. — Та я ж тебе, мого доїжджачого, парив уже на стайні!..

Вовгура і його люди, осяяні лучинами, відступали до стіни. А хлоп'я з попелястим кучером, що шарлатно зайнялось у просвіті, закрило лице рукавом. Старший в шишаку шарпнув його. Був хмільний.

— Мати Божа, як Ожга єсьм! Таж очі мені не вилазять — я того красного пахолика знаю, так мене грім бив!..

Але не встиг більше нічого сказати. Пахоля вихопило пістоля з-за пазухи й випалило йому в зуби.

— Вовгуро, Берахо! Відбивайтесь...

У димі й зойку пана Ожги, що впав драгунам на руки, рушили напролом. Бераха заломотів, перекинувши дубового стола. Хто стояв на дорозі, не встиг уже опам'ятатись.

— Бий, хто вірує!.. — заверещав війський у темряві. Але Вовгурині вже допали коней.

20

Під копитом жовтушок і чехра, в'яне серпій і чорноклен. Рік і так чорний; що сарана не зжерла, те спалила засуха, три місяці як без дощу. Серпень удався шкварний: репається земля, жовкнуть трави, вив'ялені вітром, як у розжареному горні, спломеніли тополі, берести над дорогою. А тут, на Чорному Шляху, де продуднять копитом, полум'яний слід — зариплять, зариплять мажі, заревуть бики, а до іржання табунів ластяться жоломіги й кобзи, бренькнуть проти вечора бандури, як соловії, солодко-дзиндзюристо, і тисавий, і звіздохолій загребуть білими ніжками золоту пилюгу — чують росу, чують далеку прохолодь.

...А Перебийніс водить немного, сімсот козаків з собою...

На панських огирах, з вистриженими на клубах^[345] шахівницями, із заплетеними містерно гривами, на статних кобилицях, що ще під сідлами не ходили, поспівають-поспівають кінники, хто в кольчузі, хто

в кожусі, на лобі гусарський шишак, а в знатнішого шапка з соколиним чи журавлиним пером, із алмазною застіжкою. А інші — простоволосі — потрясують гирями. Сьогодні під Нараївкою дали-таки Вишневецькому доброго чосу.

*...Рубає мечем голову з плечей,
А решту топить водою...*

І з підсвистом у марші запорозькі сотні йдуть, і з підгуком, аж сахається блакить обабіч шляху, срібні стременця подзвонюють, це піхотні, а дальші кінні підхоплять — вдарять цю пісню ще під Дашевої, з-під Нестервара і Сорокова...

...А решту топить водо-о-о-ю...

— Ярема йде!..

— Ярема п'ятнадцять тисяч веде, браття!..

— Пес йому пику лизав, Вишневецькому, клятому бевзеві!

— Гич до віч, собацюрі, козолупові, шкуродерові, грець йому в його плюгаве пузо...

— І в гниле серце, і в печінку...

— Як і всім панам скурчибикам — Халенському і Заславському княжаті...

— Пронському і Збараському...

— Й Остророга на списи підіймемо, дай неділеньки дождати!..

— А Ярему обдерем...

— На кобилі Ярема, а хто його пошанує, нехай, трясця, поцілує...

Затряслися кінники пана полковника Кошки, сміялись закотисто, аж брались за боки. Ці кінники знатні: з хорошуном Кошкою добували Бара; самоцвіт, аспіс^[346], оксамит і атлас на кожному.

— Чолом, полковницькі!

— Чолом, Вовгуро!

Дивились, як Вовгура й його комунік^[347] — Сизон, Турпай, Шкурат і два ще не знайомі нікому — чорнявий кремезняк, мабуть, жидовин, і русяве пахоля — їхали табором на гнідастих.

— То звідки такі звідчолі...

— Пана писаря львівського, пана Ожги, — крикнув їм, конелюбам, Вовгура, зсутулений у сап'янному сідлі, — а сідло порипує того пана

Ожги, що по стайнях парив...

— А тепер не паритиме його мость?

— Тепер вже в пеклі випарять, сацюгу, бо туди потрапив...

— Гей-гей ти, жидовине, — крикнув один веселун, обертаючись за Берахою, — і ти до Перебийноса? А навіщо ж пейси обстриг... Гей, жидовине?..

Бераха скипів. Загикуватий, не міг так нашвидку відсікти веселунові. А Кирик-пахоля, поступаючи на Ожжиному баскому аргамаку, клепнув коня по блискучій мокрій шиї, стягнув поводи.

— З тих пейсів, хорошуне, ізсукає він мотузка на твого язика, бо щось вельми розв'язався.

Закурились вогнища, завищали кабани. Там їх переганяли цілі стада. Клишоногий чабан (їх чабансько-циганська сотня несла мушкети за вівцями й баранами, босими ногами місила жовту пилюку) взявся танцювати халяндри^[348] серед шляху, тільки блись-блись сержками, а сам голий, обгорілий чуб. Вовгура легко смагнув його малахаєм:

— Та так тобі, та тобі так, танцюристий, а перед Яремою чим затрусиш, коли штани згубив?..

Дівки й обоз засміялись. Пилюга насідала на них, коли переганяли стада, дівки сиділи у відкритих панських караванах, убрані в брокат і парчу, здерту в Бердичеві й Барі, виспівували — а були між ними молдаванки, волошки, циганки й самі шляхтянки, котрій все одно з ким походити, аби хороше: «А ми того Ярему, обдеремо, обдеремо...» — причитували, косичились квітками перед містерними нюрнберзькими дзеркальцями, клали рум'яна, виморгували до верхівців ятаганами-бровами, а лучани, погоринські лісічівники пройшли з самопалами й сміговницями^[349], з чорнобривцями за ликовими ковпаками, подивились, сплюнули: «Шльондри, відьмачки, спламени ж вас...»

А Степко Габач — тисяцький легкої панцерної кінноти, чорноокий красунь у рожевому оксамиті — витяг домаху^[350] із різьблених піхов, саджених яспісом^[351] і яхонтом, й пробував на чорному вусі, чи, бува, не затупилась після рубання на панських шиях, а хистка, аж синя криця зажагтіла в сонці, затріпоталась, звилась, мов зміюка, й Габач пізнав Вовгуру: з ним Нестервар брав...

— Та як наперли, а тая фортеця після Кам'янця і Бара третя на Поділлі, а як пішли в штурм, так і покотились ляхи — слава полковникові Кошці, та це ж воїн, нашого орла Максима права рука, хоч лівою тільки січе й око йому виплило, а все бачить!..

Інша ж сірома стаєю, як ярчуки, йшла кінно, босі, залякли ноги витягаючи в стременах, чухалась, дзвонила навішеним оружжям, чеканами, кинджалами, карабелями й тихо-тихесенько виспівувала, як то дівчина пішла та й пішла по коліна в лободу, а сіромин тисяцький Дик, в почоті своїх сотників і осавулів, басував на попелястому арабі, й араб кусав узду, виіскрював злющі зірки. Сем Горшовець, сотник, а колись махнівський війт, під'їхав з бичівника, смальнув на шлях у панській кочі. З-під шлика розвіювався йому русявий чуб, кармазин палав на Гошовцеві, а біля нього розсілись чотири махнівські челядники з наставленими гаківницями, сміговницями і пищалями; в бою вони так і врзались на своїй легкоколесій кочі (а за ними — першими — ішла ще сотня таких коч) і палили в одностальзвинну, мушкетерську кінноту.

— Молодець — Гошовець!

Кричали з возів, дивуючись цим тачанкам.

— Ляхам на погибель той караван!

— А найпаче Яремі-свинареві!..

— Як під Махнівкою дали чосу, то аж під Полонним чухався...

— І під Полонним чуба йому нам'яли, та йому ж і нам'яли...

Лютувало сонце, розпікало дула, луб'янки^[352] з порохом накривали мокрими ганчірками, щоб не спалахнув, об фальконетні співачки, сови й соловейки^[353] можна було опаритись, а люди при гарматах аж зчорніли від спеку й спраги. Біля джерельця штовхались і бились, кволіші дівки вмлівали, але не забували прикритись від сонця, щоб, бува, личка, як були білі, не взялись огаром.

Бераха й Кирик придивлялись тому маршеві, а кінця його не було видно, всі перлись у діброву, до вологи, там і стояла шкотська кватерна, біля генерального шатра і вже на узліссі таборувала інша братія, крім важкої панцерної — кінної, вибраної, — чернеча. Дебеліші волинські попи з причтами, архімандрити з Почаєва з шаблюками при боці, з ладно вичесаними бородами, печерські чорноклобучники, а на багатьох здовж широкого лица, поперек м'ясистих губ, ще не вигоєні шрами, смуги від панських залізних

канчуків. В декого борода висмикані і попарені, а деякі — темні, сліпі з витеклими очима, пробитими, мабуть, кілками чи висвердлені свердлами, сиділи кам'яно поміж гуртом і шевеліли губами: «Царю небесний, утішителю...» Серед калік, під дубом, на горбку, стояв велет-ігумен, в шишаку на посрібленій голові, в кольчuzі зверх ряси, з банделієром на шістнадцять патронів на грудях. Спирався на самопал, гомонів з причтом, а саме підвели йому довгоногу ворону кобилицю, дяки, не перестаючи співати псалмів, тримали йому стрем'я, вискочив, як молодик, але ж і важений — кобилиця прищулила вуха, сахнулась убік. А піп, стоячи кінно, вимаюючи срібною бородою, благословив чернь мечем, як хрестом, а чернь і кавалерія минала його, тихла, скидала шишаки й ковпаки і простягала до нього оружжя по благословення.

— Хто це? — спитав Кирик, осінюючись хрестом.

— Ігумен наш, Софрон Жеребило-Лобунський, Київського Кирилівського, з цілим причтом добився до Максима, за ним не пропадемо, — посміхнувся вовчо Вовгура, — не так за його молитвами, як за сікачем-мечем: трьох кладе відразу... Ведмідь, не піп...

А Бераха, що було спохмурнів, повеселішав. Уже декілька старозаконних, їдучи в лавах, покрикували до нього, герготати, пізнавали брата. Обозом чулася найгрізніша мова, й горнулись під Максимові стяги найчудніші людаки: бачив Бераха й семигородців на червоних конях, у розшитих золотом вампсах; хорватів і молдаван, кошлатих донських козаків і струнких черкесів, жердястих шкотів і білявих голендрів, завидющих вірмен, в'юнких циган, скіснооких черемисів^[354]...

Обігнали їх, вже коло самого ліска, як братись під гірку, панцерні — Перебийносові. Йшла молодецька тисяча. Найпишніше сиділа за своїм полковником Кошкою, безруким, що їхав завжди без шишака, розмахуючи чубом, мов тільки що опірений орлик. Шаблі молодецьких-панцерних в сріблі й асписі, заламані шлики з малиновими верхами, з чаплиними перами, добирані грановиті панцері, позлотисті чекани. Об ліс ударилась і пішла в лозу луна від флейт і теорбанів^[355]. Там, на гірці, в просвіті червоніли прапорці, там кишіло кішма від людей, а всі перлись туди, до Нараївського замочка, бо ще зрання йшла вість, начеб регіментаря пострілено в погоні в

іграшці під Бухатівцями. Хоч ніхто не вірив — Перебийноса куля не брала, Перебийноса й меч не сік.

— Може, й характерник, — говорив молодик, що, відбившись від панцерних, під'їхав до Кирика. Придивлявся йому так пильно, що Кирик аж відвернувся. Юнак був обгорілий в поході, засівався йому вус, а оружжям не скидався на простака.

— Регіментар ізрядніший, — сказав він, — якщо Ярему за несе, буде нам кого славити...

— Шкот же він? — спитав Кирик.

— Може, й шкот, може, й не шкот. Я сам його не питався. Одно, що не наш. Годдем.

— А чий же він?

— Чортів, — засміявся молодик, — тільки в сатани така рука й в шкурі сатана йому сидить...

— А тобі не до вподоби, либонь, — наїхав на нього Вовгура, — щось мені так, як би я тебе десь бачив, такого-от меткого...

Юнак поклав руку на рукоять. Дивився згорда, хама Вовгури й не завважив. І Кирик відкинув попелястий кучер, посміхнувся із юнаковими такими ж сірими очима.

Абат Пацічеллі, як усі гадали, цісарський шпигун, на знак князя Єремії Вишневецького підвівся зі свого крісла. Лицарство обернуло голови в його бік. Чернець стояв, жмурився від потоків полудневого сонця, що виступило над високими вікнами заславського замку. Між пунсовими^[356] контушами, темніючими панцерями, чорними шатами єзуїтів впадав в очі його білий одяг домініканина. Чернець стояв сумирно, похиливши голову; було видно його бліду тонзуру в віночку чорного волосся. Він перебирав чотки довгими пальцями, чекав. «Прошу, отче, — вкрадливо сказав князь Вишневецький, — ви хотіли слова...»

Князь Єремія, переяславський староста, сидів вигідно у кріслі, на підвищенні, мов пущик, сонний й пелехатий, велику голову з рідким волоссям вбгав у плечі й раз у раз блимав неспокійними, зовсім несонними очима. Вони у нього жваво, мов вогники, перебігали по всіх присутніх. А від мужви стало глітно. Сидів худорлявий воєвода Тишкевич, бистроокий пан Ємйоловський — права князева рука, Чорний і Зацвіліховський — старі рубіжники й рубайли, пан Януш Корсак, ще не зовсім видужавши від поран, блідий, аж страшний, зі шрамом поперек чола, сиділи інші товариші княжих хоругов, шляхта з почоту, ченці, збігці з зайнятих міст, багато хороброго й знатного люду, що пристав до княжого корпусу. Ні шиширхнуло. Всі давно вже чекали того абатового слова.

А Пацічеллі, родом італієць, стрепенувся. Підняв очі д'горі, немов розглядав стелю з вимальованими рожевими купідонами й дебелою Венус, та почав по-латині:

— Мості князю Корибуте-Вишневецький, славетний князю Єреміє й ви всі, зібрані осьде мужі меча й хреста, воїни презацні Корони, громадяни республіки й ви, братіє моя, достойні отці... Вислано мене в цю країну, поставлену Господом на вічній варті, на славу Пана нашого Христа, на європейських рубежах. Генералат о[рдону] о[тців] домініканів прагнув знати всю правду про неї й мене уповноважив, по змозі могого знання й кебети, причинятись до святої справи навернення Сходу, який усе ще перебуває в темряві...

Абат повів маслинними чорними очима по зібраних. Сонні й байдужі будились; деякі обличчя, збагрянтілі від пихи, аж надуті, осяялись. Князь Ярема поскубував себе за лівий стрілчастий вус, що видавався довшим від правого (але це була гримаса кривого князевого лица, проте й видавалось, що князь увесь час посміхається). Князь похитував і носом свого сап'янного червоного чобота, а слухав дуже уважно.

— ...Прибув я в Україну в середині мая, — абат зволожив уста, від спекути в залі потріскували стіни, — захопив же мене шал найокрутнішої ребелії, безприкладного бунту, жахної громадянської війни... Справді-бо блідне все перед тією пожежею, запаленою ним... *gentilhuomo polacco della Ukraina*^[357]... Богданом Хмельницьким...

— Скурчибик, зрадник! — крикнув Машкевич із шляхти й інші за ним порвались до оружжя. Єремія поглянув — стихли.

— ...І не буду застановлятися над причинами того нещастя, а втім-бо, кожна громадянська війна — це нещастя...

Абатів голос дедалі дзвінкшав, аж дивувались, звідки отаке непомітне єство, що досі сумирно тряслося в обозі, приходить до такого певного мовлення.

— ...Історія дасть на це відповідь. А втім, не моя справа забирати голос в тому, що торкається основ цієї республіки, яка *coelum nobiliorum verum, plebes infernum est*^[358]... Інші я турботи хочу вам повісти...

— До речі ж, отче, прошу вас...

Князь сміявся — не сміявся. Вус відтінив його багрову щоку, другий прикрив тонкі вуста, яструбиний ніс, як клюв. Драпіжно потягнув ніздрями. Бриніли мухи. Було маркітно від спеки.

— ...Зверну увагу Вашій милості, князю, й вам, презацні лицарі, на те, що очі мої бачили й від чого серце моє здригалася. Чи принесе те все вам хосен^[359] і славу? Вам, лицарям, і вам воїнам церкви? Погадайте, мої браття. Від Димера, де, як відомо вам, князю, ваш корпус, ішовши з Лубен, переправився на цей бік Борисфена, через Браїн, Звягель, Райгород, Любар, Чуднів, Немирів і ще як називаються ці всі околиці, не згадаю — а маю те все записане — один шлях крові, вогню й заліза. Описати чи зумію я? Навряд. Окрутні видовища бачив я на цім шляху. Діарій мій подорожі з Лубен жахтить багряними сторінками. Від крові, мості панове воїни! Що сказати маю на ті гори

людських тіл, покалічених, покатованих і поганьблених, на ті тисячі страшним способом повбиваних, як хоч би й у Райгороді? Горе, горе, князю!.. Як стинано мечем і сокирою міщан і посполитих у Любарі тільки за те, що вони грецького обряду, руської нації, на палі настромлено, повішано, посічено, почетвертовано, поколено й порубано! Як удовиць, жінок, невинних дівиць позбавлено честі — розповім же я? Списами пробивано немовлят на очах матерів! Розсікано нутра вагітних, кіньми топтано, псами розривано малечдітей! Видано де тії муки, що їх зазнавали не сотки — тисячі люду! Сотання жил із литок, краєння живого тіла, відсікання пальців рук, ніг, палення вогнем, розтинання черев, закопування в землю живцем, свердлення очей, розбивання костей в колінах і сугавах, заливання гортанок кипучим оливом... Боже, Пане мій! Не стане мені часу розповідати те все...

— Так і треба, отче, отче! Всю віру їхню знести, вирубати впень прокляте кодло! Добре роблять вишневиччани, на те й вийшли в Україну!.. Добре роби, добре буде!

— ...Ні, зачне лицарство, не буде з того добра! Не буде!

Абат говорив і хитав лисою голівкою, скорботно посміхався, простягав руки до мужви, потоки сонця обдали його, жахтіло його чоло, де виступив рясний піт.

— Карати прийшли ми сюди, отче, — вигукнув, багряніючи, надутий Ємйоловський і кусав вуса, — не панькатися з хамством, карати його!..

— Мудро ж карайте, milites^[360], справедливо!..

— А хто несправедливий?..

— Що він там верзе, галахура?..

— З холопством нехай ся цілує, коли охота!..

— Навчати прийшов сюди...

— Бач його, волоха...

— ...Стогін і плач, лемент і зойк невинних!..

— Нехай сто невинних упаде, щоб тільки один винний не втік від кари...

— Всі вони винні! Всі, пеські синове, руки вмочили...

Князь Єремія, увесь час посміхаючись, постукав буздиганом об поруччя. Найзапаленіші не хотіли стихати.

— ...Господь Бог довірив Речі Посполитій всю цю сторону — земний рай, Єгипет новий — Україну. Медом і молоком вона тече. Володіння над людом тихим і сумирним, робітним і хоробрим мала Полонія. Не треба було Польщі шукати багатств за морем, тут, в Україні, де за мечем завжди йде плуг, тут польська Монтезума! А що вчинили ви, панове? Ад і геєну...

— Неправда!..

— ...Неправда?.. Я читав літописи, воїни: від шістдесяти літ тільки й чути в цій золотій стороні що лязк оружжя й стогнання мучених. Замучили-єсте цей побожний люд, довели-єсте його до відчаю...

— Нехай не бунтують змії!..

— Доволі того верзіння, черче!..

— Азали ж нам казання правиш?

— ...Замість гоєння ран — роз'ятрюєте їх, замість заспокоєння умів — самі їх хвилюєте! Шибениці і палі, топори й диби, розжарені кліщі й канчуки... Тая ж це любов, якої наш пан Ісус Христос навчав?..

— Кінчіть, отче, — крикнув Ємйоловський, — досить того казання!..

— Своім розповідай...

— Казочки дітям...

— Ви не знаєте того племені, отче, — озвався глухо Януш Корсак, — того гадючого кодла ви не знаєте, то мовчіть...

Шляхта й воїни підводились, відсували крісла. Від спекоти й пересердя їхні обличчя пашіли, розпломенівшись, вся зичливість пропала — звідки прийшов, щоб повчати? Коли б не чернечі шати, розсікли б його, казальника, шаблями! Сиди тихо, отченьку, молись, коли від того, не твоя це справа, черче...

Князь Єремія погрозив люб'язно буздиганом. Гладив собі вуса, розсівся в кріслі й жмурился очіци, як котюра, жмурился проти сонця.

А чернець не бентежився. Голос його не впав серед того злобного шемріння й гамору, все ще рівно лунав у цій залі, без тремту.

— ...Не навчати я прийшов сюди, я не ваш духівник... Просити, тільки просити... милосердя, християнського духу, любові, тільки крихту любові... Не платіть злом за зло, коли зло діється... Злом добра не створите... Винні ті, що порвалися на вас, але ще більше винен той, хто не вміє прощати... Так, воїни! Правда цьому, що суд прийде на польське королівство... Суд уже йде...

І підняв руки вгору, так що рукави опали, а худі передкілля й долоні блиснули, мов мечі, й крикнув, аж всі на мить принишкли:

— ...Суд іде, мості панове, і ти, князю Корибуте-Вишневецький! За страшний чин прийде й страшна покара. Гнів Божий над вами, кажу вам — поміркуйте!.. Встануть всі мертві, всі покалічені, покатовані, повбивані, всі встануть, впавші від вашого меча... І не покаєтесь, християнські воїни, громадяни, що свідчитесь римською чеснотою, тоді діятиме суворо, але правдиво Божа справедливість!..

Абат замовк, похилив голову й перебрвав чотки; шевелив губами, молився.

На обгорілому чубі князя Єремії шаруділо золотіння, пливучи з вікон. Князь сидів із заплющеними очима. По панцерних бляхах нагрудника ковзались мухи. Юрба загомоніла. Черці-єзуїти, мов круки, сидячи рядком при столі, зашепотілись.

А тоді з кута виступив єзуїтський новіцій, в панцері зверх габіта, з лицем панянки, але обвіяним вітрами, обпаленим у сонці походів.

— Брат Домінік хоче говорити! Нехай говорить!.. Нехай...

Юнак перечекав. Шляхта втишилась. Всі дивились, як на цьому блідому обличчі, вижареному глибинним вогнем, відсвічують чорні панцерні бляхи.

— На бастіони, князю Єреміє Корибуте-Вишневецький! На бастіони!.. — крикнув переразливо брат Домінік. Всі озирнулись, і навіть князь ворухнувся в кріслі.

— До штурму, воїни Полонії! Розвійте прапори! Мечі до рук! На бастіони, на останню відсіч!..

Він замовкнув, озирнув усіх гордовито, мов орлик.

— Спасителю отчизни! Батьку корони! Надіє наша остання! Азали ж не чуєш лементу й скарг? Азали ж і ви, лицарі, поглухли? Вітчизна в небезпеці! Вітчизна в облозі! Напирають звідусіль на неї! Кіньми топчуть, колють і раняють шляхетне біле тіло! Матерів, сестер, жон наших! Потратили голови мужі, розгубили свою чесноту, забули про кров прадідів, що стугонить у жилах... А інші, — і ченчик поглянув на абата Пацічеллі, — а інші, кому байдужа ця розп'ята вітчизна, кому не обпалив душі пожар наших святинь, намовляють нас до злагоди! До вирвання лицарського серця, до пригашення крові, що гнівно б'є, стугонить, кличе нас... Маємо безчинно глядіти на таку ганьбу осель і душ? Маємо ж меча відложити й голову покласти під розбійницький

топір? Лицарі, браття, й ти, Сальваторе — спасителю Полонії, князю Єреміє!.. Сурми грають! В останній бій! На відсіч!..

Він тремтів увесь, мов у лихоманці, горів увесь, а воїни й ченці, зірвавшись з місць, вражені його хрипким голосом, ішли до нього, тісно обступили його, й навіть Ярема підвівся.

— На погибель гідрі!

— Правду сказав брат Домінік!

— Святий наш!..

— Золотоустий брат Домінік!.. Радість наша!

— На смерть плюгавцям!..

— Катуйте їх, — кричав одержимий ченчик, — не давайте їм скоро вмирати, хамам! Нехай знають, що вмирають!.. Замало стріляної смерті — почесна це смерть... Повільною смертю, страшнішою, ніж пекельна мука, нехай караються!.. Не шкодуйте ні малого, ні старого, лицарі... Нема людей між Руссю — звірі це, підлі гади, гаспидський рід, а його розтоптати, знівечити, розчавити!

Абат Пацічеллі охопив свою голову руками. І він попадав у лихоманку, стрясався від того голосу, що дедалі рвався, як з-під землі вогненний струмінь, клекотів, випалював душу.

— Гай-гай, — реготав ченчик («Як гаспид, — подумав абат Пацічеллі, — Мадонно, як сатана»), — нам про милосердя торочать, про закон... Нема милосердя для них! Милосердя — це кволість. Коли загрожено маєстат Республіки, а вона — це останнє світло Європи, коли наступають на неї, тоді все дозволене. Все, воїни! І що наполегливіші будете, тим ближчі до Божої ласки... Душ ваших спасення від вас залежить, ви бо найлюбіші діти Христові...

— Не блюзнір, брате, — крикнув Пацічеллі, — мій Боже, не клич хоч ти Христа...

Але його голос пропав у гулі, що знявся довкруги. Лицарі шарпали на собі панцері, шляхта розривала жупани — грудьми заслонило Полонію, у інших текли сльози по п'яних набряклих мармизах, інші добували шабель. І брата Домініка, що корчійно дер себе довгими пальцями за шати, за лице, що починав устами точити піну, підхопили на руки. Януш Корсак гладив його по схолоднілому пітному чолі, заспокоював. А Ємйоловський нагнувся до князя Єремії, що був нижчий від нього на дві голови:

— Ваша мосте, Пацічеллі — це не цісарський шпигун... Це конфідент Хмельницького...

Єремія кивнув лисавою головою.

— Ця нитка йде від учителя зрадника Хмельницького, — промовив він, — від патера Генцеля Мокрського, бунтівника в єзуїтській шаті... А брат Домінік добре говорив сьогодні...

— Harlotry^[361], goddam!.. Хто з себе удає ягнятко, того вовк пожре... Чи не так, принципали? Коли так, того хоче його мосьть наш Богдан-Зіновій, а найбільше того прагнуть його панята, нехай воловодяться з комісарами, goddam!.. Вони вже його вирихтують, хоч і він, кажуть, хитрий, не битий в тім'ячко... А я зайняв від Райгорода по Бершадь та по Кальник, і тільки тоді й спочину, коли мій тисавий^[362] у Віслі нап'ється водиці... А всіх цих із прерогативами та з преіміненціями^[363], сучу їх мати сатана любив, на яворах повішу... Devil^[364], goddam!.. Вони моїм от попам очі свердлять, сіркою груди випалюють, розпинають, мотають жили, а я тим повійством гидую... Dirty, goddam!..^[365] Не був я різником, ані різницьким підручним, то козолупом і свинарем не буду, нехай уже тим Вишневецький, його пресобача милість, утішається... На гілляку або під меч — і капут, чи не так, принципали?..

І вовкуватий, коренастий, ішов Максим Перебийніс по сходах Нараївського замочку, правицею притримуючи ліву, прострелену, руку. Кривився від болю й ще сіріший тоді ставав, шишак згубився йому в полі й чуб, уже злегка сивіючий, впав на високе, напрочуд ясне чоло, ще зовсім не зоране зморшками. Озирався на отамання, що ступало за ним: праворуч ішов тонкий полковник Кошка із коротким вусом, увесь час усміхнений, осавул Дик, в малиновій делії, низькочолий і неповоротливий, таки справдішній дик^[366], красень Габач, обвішаний дорогою витворною зброєю, довгий Сем Гошовець, що то видумав кочі з самопалами навздогін панам, шляхтичі Хвесько Халецький і Красносельський, що відрікались свого шляхетства, купались у дьогті й топтали нобілітації, тисяцький Бреус-другий, запорожець-велет і інші за ними, з почоту, зі служби. Ішла й Перебийносова любка, шляхтянка Гальшка, взята в Хмельнику. Різалась ножом і дряпалась, але вгвтавшись, забула й віру, й родину, й дітей, і так узятих на списи, й, ходячи в брокатах і золоті, як псиця, лащилась до регіментаря. А він до них — любок воєнного часу — не принаджувався, швидко його нудили, й цій, всі знали, один кінець — наложити на себе руки. Осяюваний в сутінку лучинами, що їх несли чвалаї-шкоти ще зо

старого Чернолевого полку, пошрамлені й щербаті, Перебийніс переступав трупи забитих шляхеток (замочок здано тільки в полудне), йшов через кімнати. Там ще стояв пороховий дим, ще в калюжах крові, уткнувшись лицем в коверці, горілиць поперек ліжок, на столах лежали люди залоги. Бризками розсипався хрусталь посуду; котрий з молодців був босий, сичав, поранивши стопу об тонке скло венеційських ваз, хлоп'ята обдирали шаблями гобелени й парчу та обмотували грішне тіло, інші знизу тягнули сулії й барила.

Математикус і медикус, німчура Віллібальд Кролль, що завжди трясся, як у лихоманці, так боявся Перебийносового скрипучого голосу, заходився коло свого інструменту.

У бібліотеці, куди вранці залетіло ядро з шарпантини й першими вскочили Габачеві хлоп'ята, штурмуючи, Перебийніс спинився. Йому підсунули крісло, він простяг руку по книгу, одну, другу — вони розлетілись, як підбиті птиці, сяючи красними заставками; обдивився мальовила в золочених рамах, кахльову піч, де вже палило полум'я. Враз ця тиха мислільня сповнилась гудом важко озброєних людей.

— Вчений пан, — крикнув крогульчо генерал черні, шарпаючи лице кривим посміхом, тільки для себе, — холопами-бидлом лани орав, в саме серце йому вила!.. Холоп на його науку зі шкури ліз. Людолупи, goddam!.. Тому панству скоро кінець по всьому світі. Не до Вісли дійдемо, а за Віслу, подуванимо дувана^[367] й над Рейном, чи не так, Габаче? Що тут на Подніпров'ї блиснуло, там, goddam, бухне пломенем... На сто міст, на тисячу замків зареве, про це призову пана Хмельницького не питаємо... Чи не так, Кошко?..

Здавив біль, коли розщібували наручні, скидали кольчугу. Гальшка-шляхтянка, виблідла, зі зливою золотого волосся, неуложеного, буйного, припала до його колін. Тихо поскимлювала, терлась лицем об запилений чобіт. А він сидів у сорочці, поплямленій кров'ю, колючі його очі тихесенько ясніли. Стерниста борідка припала пилом, як згаром, ще драпіжнішим, схожим на чорного злющого орла, видавався він із своїм глибоким шрамом через усе лице, від лівого ока, через ніс аж до виступаючої щелепи. Бліде чоло світилось.

— Шило-мотовило, — тонко писнув красень Габач, — попід небом ходило, з панами розмовляло, з князями говорило...

— Тую загадку знаємо, Габаче, — прогудів Сем Гошовець.

— То він не на загад, а на приклад, — погладив підборіддя полковник Кошка і блимнув єдиним оком, — наше — роксоланське шило — блискавиця, як регіментар сказав: тисячу замків, сто міст засвітить, а з княжатами й панами як заговорить, то, брате мій, й не почухаються — просто чортові в пельку...

— Чорта боюсь, — зморщився Перебийніс і зайшовся димом (він пив табаку^[368]) з люлечки, споглядав, як Віллібальд вовтузиться біля його рамені, а Гальшка дивилась йому в очі, — в цій війні чорт не бідний, як казали, хоч ми в Швабії його виганяли з біснுவатих ланцюгами... Goddam... Єзуїти пишуть, що я чортові продався, як і Хмель. Про Хмеля не знаю, може, й чарований він, того не скаже... Він нікому нічого не скаже... А мені один авгсбуржець продав безоар^[369] — знадіб'я проти пострілу, уколу й розтину...

— Пассавські цидули кращі, генерале, — сказав украдливо Халецький, — ми як були в Семигороді з Лісовським, то знахарі з Пассау мені продали: Євангеліє від св. Йоана, переписане на тонкому папірці, підложене під покривець на олтарі, після прочитання трьох мес звинути в кульку, встромити в оріх, залити іспанським воском, оправити в золото й носити — не візьме тебе жодна куля...

— Не вір блахманству, — сказав Перебийніс, — твої знахарі з Пассау — шальвіри... Моя річ краща, — він розіп'яв сорочку й показав талісман, завішений на ланцюжку, — це благословенство від чорнокнижного Безоару для фландрського лицаря, казав авгзбуржець; був такий, що йому ніяк не могли зрубати голови, поки не відкадили від чарів: тут є вовче око, нитка зі шворки вішальника, перша паняньська кров (Гальшка й дівки, що були в кімнаті, захихотіли)... Цап'яча борода, шафран і гіацинт, все обернене в гостію^[370], а зверху написано кров'ю кажана: «Чорте, помагай мені, душу й тіло тобі даю»... Заплатив я тому пресучому синові п'ятнадцять золотих дукатів, але хіба кобилі під хвіст, goddam... Починай, математикусе... Не вірю в характер, як у Бога не вірю, так тепер і в чорта не вірю.

— Один гунцвот-шляхтюра, — почав Халецький, — видурив талісмана, в затулю бувши, від такого ж шальвіри. Заплатив щонеміра, а коли, розсерджений (бо його, бач, ранило в першій іграшці), розгорнув, то вичитав тільки тее: «Боронися, дурню»... От вам і весь талісман... Доктора Парацельзуса Зенекстон, як кажуть...

— На талісман не покладайся, — вирік Габач, — шабля-домаха — найлуччий талісман, не зрадить, як тая псяюха...

Медикус розрізав регіментаревого рукава. На передпліччі зяяла рана, обкурена порохом. Стріляна, видно, зблизька.

— Починай, починай, вашмосте докторе, — заскулив Перебийніс, — я не маю часу...

Від гарячки він аж пашів, рам'я його спухло, добре, що не праве. Віллібальд з хлопчиком, а за ними дивилось все лицарське коло, щипали корпію, блискотіли ланцетами. Медикус стривожено сопів.

— Хто з вас вміє по-латині?.. — принципали озирнулись. Халецький і Красносельський, може, й уміли, та боялись признатись.

— Я.

З-за Вовгуриної сутулої спини (він стояв біля Бреуса-другого) виступило хлоп'я. Перебийніс впер у нього очі, що враз обважніли, налились оливом.

— Ти? А як тебе звати?

— Кириком.

Пахоля вже стояло перед ним, затиснене в панцер, здертий на трупові, з пістолями за поясом.

— Це з тих, — пояснив ліниво Габач, — що з Вовгурою прийшли.

— Хвацько палить з пістоля, — казав Вовгура, — трьох шляхтюр звалило...

Кирик не потупив очей.

— Якої ж ти віри будеш?..

— Благочестивої, грецької.

Регіментар засміявся.

— У нас тієї віри не питають, дурню. Чи двома, чи трьома пальцями хрестишся, чи в чорта, чи в Мугамеда віриш — твоя річ. Панський ти чи серм'яжний?..

— Безрідний.

І Кирик добув з-за пазухи невеличкий дерев'яний хрестик. Перебийніс придивився, прищулив очі. Той знак знав.

— Хто тобі його дав?

— Той, хто мені більше вірив, як ти, регіментарю...

— Меткий ти... А латини де навчився? Не в єзуїтів?..

— Все одно де, — сказав Кирик, — аби вмів, регіментарю.

Перебийніс ще раз озирнув його, посміхнувся, хитнув головою. Показав на книги — щоб узяв котру-небудь, скраю. Кирикові присвітили лучиною. Принципали переминали ноги, брязкотіли шаблями.

— Читай, — крикнув Перебийніс, — що заочиш — читай! Я все розумію. А ти ріж, goddam...

Кошка тримав миску з водою, хлоп'я підставило другу — на кров. Віллібальд Кролль почмихував носом, метушився, як хом'ячок, висовував з худих плечей лису підсліпувату голівку.

*Neu sinas Medos
equitare insultos... —*

читав Кирик.

— Читай, — скрипнув Перебийніс, — чого став?..

Віллібальд різнув йому сине рам'я ще глибше, куля-бо сиділа далеко...

...te duce Caesar^[371]!..

Живиця сочилась з лучин, Гальшка скимлила, цупко обхопивши Перебийносові коліна, математикус сопів. Кирик читав, дзвінко скандуючи, ловив віддих на цезурах. Перебийніс зчорнів, його ліва рука драпіжно вп'ялась у гебан поруччя, очі вийшли наверх, на чолі проступав піт.

А в замочку й на подвір'ї стояв гуд. Війська йшли й отаборювались. Гошовець навшпиньках побіг, щоб стихли хоч тут, у кімнатах. Там гримотіли, перегукувались, рубали дерево. І за хвилину стихли й там — подали вниз: не дуванити, регіментаря побійтесь, пеські синове...

— Вже, префекте, — прошепотів Віллібальд і показав пусток олива; математикус був увесь мокрісінький, сплотнів, як мара. Перебийніс стрепенувся. Він був знеможений, але притомний.

— Пся кість, — глянув зукоса на кулю, — не боялась талісману, goddam... І в чорта тепер не вірю. Що ти читав, хлопче?..

— «Carmina I»^[372] Горація, — відказав Кирик; кров бризнула на книгу.

— В тебе руки, як у панянки, — задумано, мов уві сні, промовив Перебийніс і знічев'я його очі засвітили рахманним золотінням, — та ти зовсім, як панянка, goddam...

— Під твою руку тільки б, — прошепотів Кирик, — під твій наказ, мості регіментарю...

І всі, хто був біля них, з того немилосердного кола, бачив, як між шкотом і цим тендітним пахолям війнула тиха голубінь — з нитей сну, з тремту жахтіючого марева виткана страшна солодкість. Найтихіша мить, не смерті, не життя, а спалаху, далеко, в глибах ще не вкрай очерствілої душі...

Та регіментар перебив це пахоля:

— Мостей немає тут, чорте... Їх мості в Горині, риbam на снідання... Капітани, трибуни, поручники! — крикнув до мужви. — Шкуродера Ярему знесемо під Великим Костянтиновом, а Габач потягне на Заслав! — і, штовхнувши Гальшку, як псицю, відкинувши від себе, підвівся, якась думка його свердлила. — За Ярему нехай не плаче нам Хмель, як за Хмелем і ми не поплачем, goddam!..

І нетерпляче чекав, щоб йому подали панцеря.

23

Пан Януш від часу, коли мав листа від панни Оленки, каштелянівни Стеткевичівни, сказав собі, що тепер тим паче не шкодуватиме хамства, досі був надто милосердний для нього, але що ж — коли така кров збунтувалась, така вже панянська ніжність — трояндний квіт, то про чернь нічого й говорити: її тільки під меч. Панна писала, скроплюючи, видно, листа ревними й ретельними сльозами, що нехай його милість пан Януш не гнівається, але своє слово йому повертає, що після довгих роздумувань (а святий єдиний Господь знає, яких вагань і сумнівів) вона таки твердо постановила відмовити йому в любові й нареченстві, хоч і дуже перепрошує його за подані колись надії, але не бачить вона ані йому, ані собі, ані нащадкам щасливої долі, бо так дві натури поєднати — це все одно, що вогонь і воду; особливо, коли, мовляв, цьому поєднанню й сама природа супротивна. Бо ж змінити дідівську віру, зокрема в цей час, коли тая віра зазнає

надмірного гніту й погорди, не пристоїть. У благочестивій вірі дідів і батьків прагне вона, Стеткевичівна, жити й умирати. Нехай же пробачить їй пан Януш, коли спричиняє йому прикрість, нехай забуде її й пошукає гідної себе судженої, а вона в молитві й покорі у монастирській обителі проситиме йому від долі добродійства, й від Створителя благословення для всіх діл, які уже почав і думає почати. Собі ж панна не передбачує ніякої утіхи в цьому світі матлярства й несправедливості, єдина-бо утіха — в горливих молитвах...

Цього листика передано пану ротмістрові в Любарі. Мовили гайдуки, що приніс якийсь шекелетка й, віддавши, поспішив відійти, не сказав, від кого йде й хто він. Та це Корсака не проймало, й у листі бачив жіноче лукавство. Цій келійній покорі, звичайно, не вірив, бо не така це кров, щоб так легко погасла, але що це чийсь юдин підшепт, не сумнівався... Проте, з притаманною гординею, нікому не казав про це, навіть братові Домінікові, якому довірив уже чимало, а, стиснувши серце, присягнув, переконаний вже поготів про ехидство української крові, — нищити її, де тільки заглядить. Після корсунської поразки й під час видужування в Лубнах, під опікою доброго князя Єремії, багато роздумував; ще більше утвердив себе в своїх поглядах. Гріли тую гадину на грудях стільки літ, годували привілеями, вольностями, сенаторськими титулами, а гадина вжалила, та ще й як! Коли мав би чим дорікати матері — Речі Посполитій, то тільки слабодухістю і лагідністю. Бачивши Хмельницького на корсунському полі (ніколи не забував тієї миті), стояв перед ним так, як би це було сьогодні, упевнився, що він — Люциферів зброєносець, яко ж і його реbelieя — справа сатани. Господь поставив лицарство Полонії й святу когорту Ісусового товариства на вічних чатах, їм же меча вложив у руки — визволити світ від сатанинської інвазії. Тим-то всяка загибель української крові — чи буде це зрілий муж, чи квола жінка, чи немовля; винен хто чи не винен — на більшу хвалу Господню й на знищення Люциферового царства. Те Боже королівство, що має прийти на цю землю, вільне буде від українського імені, бо це Люциферів приплід, це пекельне сім'я.

З тими думками гречно привітав князя Домініка Заславського, господаря цього міста й фортеці, що в дорозі до Львова, до коронного війська, зайшов до нього з братом Домініком. Були ровесники, вчилися в Падуї, проте зовсім різні між собою — князь Заславський, рум'яний,

лісіючий, тучненький собі, з сонними любашними очищами, брат Домінік — зжертий вогнем, гостролиций, до краю виснажений горінням, самий дух безтілесний, неземний, зо стисненими безкровними устами, це справді святий — говорили про нього.

— ...І що це з давен чортівський підшепт, — говорив пан Януш, — то зважте, князю, й ця спілка козаків з невірними — нам не новина: вже в давніших часах Русь у злуці з поганцями *hostilia ubique agitando*^[373], хотіла вигладити й викорінити польське ім'я... Вже за Болеслава Стидливого (оце якраз книги з вашої бібліотеки) князі Лев і Роман затягнули великі татарські орди, спустошили сливе цілу Корону; те саме було й за Лешка Чорного...

— Але, мосте мій ротмістре, — перебив його князь, забавляючись золотим ланцюжком, — давні це часи, й після того мали ми утихомирення Русі, сиділа б і по цей день тихо... На холопа це зависока теологія, холоп цих інтенцій не має...

— Безперечно, — potwierдив брат Домінік, — *exempla cruenta*^[374] холопа приборкають, але йдеться про лукавство й хитрість провідників. До Хмеля нав'язалось багато шляхти, ви не легковажте, мості панове, і то іменитої шляхти, на жаль, не тільки схизматиків, але, зжалься Боже, й католиків...

— Ви цього певні, фратре?

— Конфесата^[375] говорять, князю: налічу вам з десятків іменитих католицьких лицарських людей, що, за намовою диявола, звичайно, приєднались до Хмеля: Станіслав Кричевський, полковник чигиринський, Семигиновський, Володийовський, Багринівський, Ущапівський...

Князь Заславський зложив руки на брюшку, що трохи передчасно почало вже тучніти, й гречно слухав, але розмова його, видно, стомлювала.

— Добре, — сказав він, зволожуючи цукрянні пухлі уста, — що хоч не всі схизматики потратили розум: ось візьміть Огінського, Березовського або Четвертинського чи Кисіля...

Брат Домінік сердечно засміявся:

— Про Кисіля не говоріть, ваша княжа мосте, ця бестія метеляє хвостом. І нашим, і вашим служить. Кажуть, що йому ребелізанти офірують Руське князівство, чи пак подільське... Має він і секретні

наради, й шпигунів засилає, й оружжям слат^[376] спомагає козаків... Ні, того Кисіля на першій груші повісити б — спом'янете мене...

— А Святополк Четвертинський теж добре глядить, — сказав Корсак, відірвавшись від томика французьких поезій, що його привіз князь Домінік, — вже є певна відомість, що його дочка, княжна Петронелля утекла з дому, передалась до гільтяйства... Видно, добрий дух панував у тому домі...

Брат Домінік вп'явся блідими пальцями в підвіконня й захмарився.

— З кожним днем та гідра росте, — додав Корсак, — і в силі, й у матлярстві, як думаєте, князю, коли їй відсічемо всі голови?

— Протривати, — дрімотно повторюючи речення, сказане сьогодні вже безліч разів, відказав князь Заславський, — перевага хамства в тому, що конспірація Хмельницького, немов сніг, упала нам на голову. Добре, що його зводять переговорами, це мудра політика, мої панове, не дратувати звіра, я сам, хоч і здригаюсь усією душею, але посилаю гречні листи й Хмельницькому, й навіть цьому розбійникові Кривоносові. Хочу відвести їхню увагу від наших замірів. А тим часом тридцять тисяч вже зібралось під оружжям із Великопольщі, й Червоної Русі, й Малопольщі. Разом із панами молодим Конецпольським і Остророгом покликали мене пани-рада^[377] на начального вождя. Ще в цьому місяці дамо хамам відсіч...

— Благослови, Господи, твоє оружжя, князю, — сказав урочисто Корсак, — се моє найполум'яніше мріяння — діждати нашого тріумфу над сатаною...

— Так буде, амінь, — зложив брат Домінік долоні, як до молитви.

Князь Заславський позіхнув. Він ще йшов до старої княгині прощатись, сьогодні ж виїздив до Львова. А брат Домінік попросив Корсака униз, у каземати, до в'язнів — їхні конфесати могли б допомогти до уложення воєнної диспозиції. Не знав теж фратер, що робити з цим гунцвотом-скартабелатом, якого зловлено на Горині. Доказів вини не було, але фратрові видавався він підозрілим.

— Під меч дати скурчибика, — сказав Януш Корсак, — всі вони — зрадники й шпигуни; лучче покарати дев'ять невинних, ніж переочити одного винного... Тим більше в нашому становищі...

Він, ідучи по заславському замочку, що повнився збройною мужвою, збігцями й п'яною галайстрою (бенкети справлювано день і ніч), розповів братові Домінікові: розвідування околиць дало сьогодні

вість про кривоносівські під'їзди, втім, марево і з півдня щовечора зростає, завтра-позавтра Кривоніс буде під містом, якщо не потягнеться за князем Єремією на Великий Костянтинів, оборона ж буде нелегка, бо мужва розбещена бенкетуванням, у місті повниться від збігців, харчів і паші не дістанеш, хлопство пішло в ліси, передається до Кривоноса, а челяді не випустиш за пашею, навіть трави важко накосити — хто не втече, того хами порубають, проте воліє й він, Корсак, із князем Єремією йти на волость, у фортеці, не любить сидіти, бо значить зачинитись, як у курнику; якщо Ємйоловський перейме оборону, то можна відітхнути вільніше.

— А що робить тепер Пацічеллі, той, що про милосердя колись-то волав?..

— Зачинився в келії і не виходить, може, й йому світає в голові, — сказав брат Домінік, — о Русе проклята, яким же вогнем тебе пропалити?..

Війнуло сопухом. Сходили вниз, у підземелля. І крок за кроком, ступінь за ступнем, брат Домінік світлішав. Корсак зукоса дивився на нього: в чорному лігві ослизлих стін гострішав його вид, панцер поверх білого габіта осяював тонкі, мов вістря, його риси. Рисочка лягла коло стиснутих уст і з-під вій виривались сині усміхнені скалочки. Увесь він починав трястись, хоч і змагався з цим тремтом, не одволодував себе. «Святий», — подумав Корсак і перехрестився, розпачливо проганяв і не міг прогнати тієї настирливої мислі, що так либонь причаюється й диявол.

Обоз ще кілька днів раював у Нараївці. Було по чому: натріпали добре хвоста Яремі, обловились на облогах і в іграшках, про Райгород і Полонне співали вже бандуристи пісень, а Кривоносова слава пішла з-над Дністра й Бугу далеко, аж за Случ-річку. Величав люд і інших; на ринку, ще в Острозі, а найбільше в Заславі, Кирик чув, як сліпці бурмотіли (щоб тільки свої почули) про Богуна й Остапа Гоголя, про обох Нечаїв, а найпаче про Івана — брацлавського полковника, про Гайчуру й Пободайла і про славного корсунського полковника Морозенка... Але Кривоносова слава розцвіла, мов чудесна зірниця, спалахнула над Поділлям і Волинню — й не помагало стинання голів, ні рубання рук, ні заливання пельок оливом, ні розтесування живцем — умирали хлопи, а все одно славили шкота. І Кирик сам того не вмів пояснити собі, через що так повірив цій людині, через що з цього обозу вже не пішов би ніде, хоч першого дня ще дивувався собі, як міг не сахатись від цих андиберів, від хлопського духу, що тхнув цибулею й сивухою, від репаних сідельників, від гносточивих пивників, від сироматні з іще не вигоєними плечима від панської парні. Не терпів і Вовгури, цього сутулого ярчука з завидющими очима, із поступцем чакалки. Втім, Вовгурин загін, що його привіз із Заслава, і сам розбився по обозі: Вовгура ходив з полковниками пана Хвеська Халецького, шепотівся з ними й гуляв, тільки дивись; Сизон пристав до сотника Дика, а Берахи довгий час Кирик не міг знайти, хоч і хотів погугорити з жидовином, бо злюбився йому. Побачив лиш його біля Гошовця, як пробував при ньому самопала, й лепсько ж бив жидовин, збивав яструба в льоті, Гошовець клепнув по рамені, записав Бераху в свої мушкетери. А під вечір Кирик зустрів жидовина в зеленому атласі, у байдані^[378], з навішеним розмаїтим оружжям — побратався вже либонь з Гошовцевими.

Кирикові наказав генерал через Габача бути під рукою, бо потребував, мовляв, таких, що маракують^[379] латинщину і вміють писати.

Значився, проте, генераловим вістовцем, як і той другий юнак — Семенко. Тепер Кирик походжав у гадиннику, по галявах, вщент витоптаних таборуванням, побрязкував срібними остроженятами, що

їх йому подарував сам полковник, від нього ж — Перебийноса — мав убрання: шкуратяний колет, як носять рейтари, легкий юшман^[380] і місьюрку з яхонтовою застіжкою. Обвішався оружжям, за пояс заткнув контарець^[381] і пістолі, через плече черкеський шептар, при боці мав панську шабельку; її подарував йому Семенко, зочивши, як носить плоху, залізну, що не лицювала вістовцеві.

У таборі вирувало. Чистили броні, гострили мечі, бо видано вже диспозицію на завтра: одна купа — п'ятнадцять хоругов молойців і черні — мала під полковником Кошкою наступати на Заслав, а кінні тисячі, молодецькі — панцерні й сірома — йшли під Перебийносовим перначем на Ярему. Песький шкуролуп розбив і свій корпус на партії; одна — під Ємйоловським боронила б Заслава, друга — під паном Осінським вийшла на злуку з сандомирським воєводою Домініком Заславським, але в потребі не сміла відступати від головної Яреминої сили, сам князь ішов під Великий Костянтинів, розпустив свої кінні компути^[382] й гусарські хоругви по всьому верхньому Надслуччі. Тож то буде ізрядна іграшка; як наступимо ящурові на хвіст, та як прищемимо, то не сикне, галман^[383]. «Бал буде, — посміювався Габач, пригортаючи дві любаски, шляхтянку з Полонного й черничку-молдаванку з очима, як у газелі, — баль, браташся, а панським душкам, як підкуримо, — сморід. Підуть ці душечки до Вісли, а Ярему хоч і в біларапській землі, та знайдемо». Котрі ж ішли із Кошкою під Заслав, надіялись великого дувану, купання в мальвазії, бо збилися там десять тисяч, казали, одних збігців, а все з юками й кованими куфрами...

— ...вельбучним черева підтягнемо...

— ...а котрому й розпоремо, який з нашого коліна дер десять шкур...

— ...найдемо там такеньких, що їх в Полонному не достали, що з Погребищ видерлись...

— ...бишки, бишки, — як крикне наш Кривоніс-гайдар^[384] на панських теляток, то загорнемо у кошару разом із ладами й чадами їхніми, разом із вервицями...

— Побачим-побачим, — посміювались молойці, — нашої віри не займай, Яремюго, а раз зайняв — не суплікуй, батько Максим — не

Хмель, батько Максим переб'є колінця, підо Львовом збереш костюмашки!..

Кирик слухав їх і дивувався — та ж ці легіони, як тільки перевалять за галицький кордон, півсвіту загорнуть шабелечками.

— Вмісто суду зась і правди — несправедливість, лож, кривда, потвар, лицеміріє і гвалт владієт... — ігумен Жеребило-Лобунський правив, сидячи на коні, казання черні.

Юрба, котра ближче, залягла біля кострищ і слухала його голосу, а він глушив шепотіння і розмови в ліску, гуд сотень і кватерн, лунно валував у темряві. Отець Жеребило добивався сюди з Києва вогнем і мечем; у його причті був і архімандрит Олександр Мокосій-Дениско, людина святого житі й полум'яний ревнитель благочестія, був і отець Варлам Дітковський, великий ерудит і проповідник, були знатні люди білого й чорного духівництва, багато з них зложило вже свої кості в іграшках з панами, багато мучениками вмерло за віру, але найбільше жалувала чернь за отцем протопопом Ісакієм (хто знав його ближче, нарікав князем Булигою-Курцевичем, братом славного козацького архімандрита), а він — як уже знали! — попав у панський аркан в букатівському лісі.

— Меч гострите, люди, за Новий Сіон, се-бо наш Сіон сієє у тьмі й неправді, се-бо сповнився вщерть нашим терпінням келих і приходить врем'я воздати лжецям за лжу, злодіям за злодійство й розбійникам за розбій!..

Слухали його братими. Ось сиділи на возі, позвішували ноги, запилені погоничі в кожухах наопашки, хитрющі вузьколобі дядьки, покурювали люлечки, своє собі думали. Ось спинилась невеличка купа кінних панцерних; зняли побожно шишаки й по гладко виголених їхніх гириях ковзався відсвіт червоного палахкотіння, грав і на срібному стремені, й на рукояті меча, й на насічці пістолів за поясом, гордовита лицарська братія, що знає, за кого покласти голову. Ось сиділа під дубами, під вузьколистом, під тремтом тіні, що йшла з лісу, ратна Перебийносова братія, різного роду й племені, але ігуменові слова розбирали, западали їй в серце й, може, пропікали, хоч і мовчали люди, не шиширхнули. Хто вперся вирлами в нього, не спускав очей з божої людини, хто роззявив рота, може, й не добирав як слід, до чого веде, але чув нутром: правди боронить, хто колупав кінцем меча тверду землю, хто підтинав коріняччя, яке пнялось із землі, гострим лезом

тяв. Але ж бо й так тяв учора шляхту, й завтра тятиме, й ігуменова проповідь до речі: побожні люди давно знають, що за Божу правду стоїмо, а байдужі хоч, може, й посміювались із попа, але не посміли б показати своєї байдужості, ану ж ігумен та й справді проведе на той світ, не в пекельний вогонь, а в правдиву світлість? Нема сумнівання, що наш це піп, одна душа з нами — тільки й думки...

...і знаки небесні, й комети віщують другий прихід Месії в сю долину розпачу й горя...

...за справування барв, за украшання жон, за всю скверну — люту ж кару собі зготували пани. Й меча Божого тінь уже над їхніми головами...

Кирик збагнув, що все це ненадарма. Що й Жеребило-Лобунський, як і сам регіментар і його тисяцькі, хитро й дотепно чарують ці юрби, ситять їх, немов важким і п'янючим медом, золотими мріями. Та ж яким недотепою видавався їм Ярема й увесь його нескладний замисел на приборкання хамства, коли тут зривалась нова віра, метнувши дужими крилами, як вогненний орел.

— ...горе потужним і преложоним на ляцькій землі...

Важко дихали широкі груди. Очі підводились. Вились за вухами чорні чуби. Блимали сережки у відсвіті. Книжні слова мертво зависали в цій чорній глевкій тиші, чужо оббивались об слух, але все одно — в цьому трубному голосі ігумена дзвеніла провісна повідь, та сама мутнава молода бистрінь, що, пронизана ще блідими променями, принадила цих людей з лігв, з нір, з ям, з байраків, і стояли вони на берегах, над цією бистрінню, самі не свої, сколихнені, заслухані.

...Яко блудниця сей град Сіон, в нем же нині убійці і правди не успі...

Ігумен важнюще сидів на басуючій кобилиці, й на малиновій стіні листви шаруділа його велетенська тремтуча тінь. Ігумен не запалювався, говорив спокійно, радше готорив з людьми, ніж накликав їх, але Кирика приковував цей гудючий голос. Піп знав, чого він вийшов, припнявши шаблю, з Кирилівського подвір'я. Затихав — тоді дяки мурмотіли молитви, сонно, гугняво. Тріщав хмиз. Роями бриніла комашня. Бждомкнула струна кобзи — лірники підсунулись до вогню. Ті, на возах, кресали вогонь. Шепотілись між собою кінники. Чмихали коні. Відблиском брались чекани й бердиші. Мов здоровенні чорні кажани, маячили кашовари біля вогнищ. А за гадинним лісом — море

вогнів, спалахи між дубами, далі — вниз і вбік, на дорогу до замочка, де бурхав обозний чорторий.

Кирик, тримаючи свого коня за повід, стояв, прислонившись до дуба. Іноді заплющував очі й гадав: у сні він чи в варенні. Умилювався проповіддю. Слова були відважені, кутасті, але ж і тривожили серце. Полохалось, мов орлик, чи мав той попище з плечима в сажень, спітнілий, бородатий, з вирлами на викоті, силу, як той ковалюга, що валить молотом об залізо, а з-під молота іскри — розжарена грань?..

Кирик самий незчувся, як його все єство почало тремтіти. Горів і сам в міру того, як ця вогненна бистриця проривала собі дорогу через хащу, через ці корінюки дубів, сплетених, мов тілища полозів, через цю стосотлунну прірву дивної ночі, сповненої брязкотінням заліза, через цей сокіт голубо-зеленого — аж срібного — місяця, а він тисячами обличчів яснів на чеканах, топорах і бердишах...

— ...Не престанет бо ярость моя на їх противность: се бо не Сіон, се бо не Сіон, — гримів отець Софрон Жеребило, — се Содома! І суд їх лукавства учиню, і наведу руку мою на них, і розколю їх бідами... До кінця погублю їх, не хотяших покаятися, і пам'ять їх імені навіки затрачу, і діла їх, як іскри вогненні, спаляться...

Кінь тягнув повід, шукав травинок, хрумав. Кущі калини й глоду горіли, обдані луною, й не могли згоріти.

— ...І вигорить земля під другою Содомою, й упадуть капища нечестливих, руїнами розвалиться, паче ж руїн, тільки сморід, сопух і згнилизну залишать ці нікчемні душеліки. Світе новий, світе світлий, бачу тебе! Грядеш, голубиний світе, в лучистій осіяності мури твого Сіону, Господи, твого граду нового...

Роями метнулась комашня. Повернув ігумен коня, тепер обернувся обличчям до возів, й Кирик бачив: адже ж це злотоуст. Так злагідніло ширококосте обличчя, темне чоло проясніло — мов храмина, мов мраморна стіна, й в очах ласкавість, тихість. Кирикові зм'якло серце, хотілось плакати. Серце шуміло, мов цей ліс, взялось віхолою, мов цей табір, правда ж тому, отче? Правда ж тому, що нарешті ці люди, а вчора ще їх прозивали бидлом, новий світ уздрять? Правда ж тому, що на цих лезах, на цих бердишах, на цих самопалах Божа благодать, а гнів їхній — полум'я, в ньому ж омиємось, чисті вийдемо з нього, щоб увійти у браму Сіону?..

Притьмом обернувся. Проти власної волі. Сила, впевнена сила шарпнула його. Між калинником, у тіні, ніким не бачений, стояв кінно Перебийніс. І дивився не на ігумена, а на Кирика, на його тонкі хлоп'ячі в'язи, взяті золотим пушком. Крогулець заскреготів, засміявся. А Кирик сплomenів, сам не знаючи, від чого.

— ...Се-бо Сіон оновиться й повстане! Україна — плем'я Яфетове, козако-роксоланська матка-отчизна!

Волав ігумен. Він говорив тепер із заплющеними очима, темний, немов сонце його осліпило. Кирикові й так не видно було обличчя, відверненого від вогнів, тільки його дужа постать, кантоваста від тяжких блях броні, велетенською тінню стрибала по стіні конарів — а всі понімили, всі...

— ...Люди, азали ж не бачите його — нового світу? Нового Сіону не зрите? Там нема обнажених, ні жебраків, ні томлених, ні ув'язнених! Земля, що в руїні, лядиною^[385] заросла, зацвіте, заяріє... Білий світ нам заясніє, вільна сторона, без пана й орендаря... Меч гострите, люди, за новий Сіон! З радісним плачем Ісаї речу вам: підіймайте меч!

Ігумен перевів дух, замовк, а дяки, гадаючи, що це кінець, загугнявили молитви. Побожні люди, мужі в залізі, протискалися ближче до чернечого кола, до ігуменового дуба. Сердешніші зашльохали, й джурги^[386] знов заворушилися, загомоніли.

— Слухаєш казання, малий? — заскреготів Перебийніс. — То попівське варнякання, а всі вуха вішають. Нехай, пригодиться. Завтра іншої пісні послухають. Тебе шукаю, goddam...

Оподалік за ним стояв джура, той самий хлопчачок — Семенко. Перебийносова лиска намагалась вкусити регіментаря за чобіт, злюща, мов гадина.

— Торкай до кватерни, чорта з два, того всього не переслухаєш за ніч...

Кирик вискочив на коня, й всі троє вихопились з хащі, помчали дорогою. Мужва, стоячи купами, пізнала батька Максима, крикнула, пугукнула вслід.

— Попівські казання — баляндраси, теревені, goddam... Тим не зітнеш панів, мечем треба тяти, не язиком...

Вихопились з чагарнику, взялись на дорогу, посріблілу від місяця. Затихав відгомін ігуменового голосу. Купи мужви пізнавали генерала,

підкидали шапки, гукали вслід. Кривоніс, пригнувшись у сідлі, мчав до замочка.

Біля шатер старшини, на стеблах, поміж списками, повисли прапори, відділюючи сотні у таборі з посковуваних возів; ще ліниво роздобарювала, але вже ладналась до сну, шкотська кватерна, біля вогнів ще торгували порохом, лезами, тютюном. І тут пізнавали худющу личину шкота. Віватували. А Кирик не міг ще себе одволодати: сон це чи яв? Сниться це йому чи мчить він справді з цим чортовим регіментарем, а за ним поспішає Семенко (хіба ж не знаття, хто він, як же це й він тут?), а їхні киреї взялись шарлатом і крилами-крилами за плечима... Ні, ні, це не сон, аж ніяк не марення. Він і вчора, й позавчора не спав, шалався по табору, мов захмелів, не пам'ятав нічого, що було колись, і нічого не хотів пам'ятати, і тільки цей хрипкий голос вершника з перебитим носом виривав його і знов кидав у срібніюче й дзвінке п'яніння.

Шкоти в подвір'ї зірвались, підняли високо смолоскипи, ясували^[387]. Стривожені коні кватерни заіржали назустріч лисці. Регіментар кинув Семенкові поводи, швидко пішов на кружганок. Шкотська варта, з палашами на колінах, догравали, позіхаючи, останнього гальбіта. Кирик прив'язував свого коня. А Семенко, вихудлий, неопірений соколець, виринув із темені.

— Як ти... як ви... осьде?.. — прошепотів, схопив Кирика за рам'я. — Либонь так пристойть, серед мужви, серед поспільства?..

Кирик засміявся.

— А ви, князю Симеоне, хіба не того самого осьде, що й я?..

Семенко хотів мовити, але з самої гори ганку крикнув колючий голос: «Де ти, goddam?.. Де ти, малий?» Кирик здригнувся й знов його погляд бризнув золотінням. Він забув умить про Семенка й побіг сходами нагору.

Навіть вельбучні пани з Яреминого почету, що залюбки приглядались мученню хлопів, навіть черці-писарі, звиклі до тортур при списуванні конфесат, не могли довго всидіти в цьому підземеллі. Воно відбивало різнею. Під вільготним склепінням (каземати були під наріжною вежею, яку омивала фоса^[388]) снувалась важнюща пелена сопуху, а на ній, як вистіги, мерехтіли ниті кривавого опару. Від крові цегляна долівка стала слизькою, кров зволожила наскрізь цеглини, кров стікала струменями в жолобки попід стінами. І в мигтінні кривавих іскорок, що розлітались стаями у вологу й сопух, від тремких жовтих лез свічок вrostали в сутінь вуглів кантоvasti ришти диб. Януш Корсак засів на самій горі, на підвищенні, де стояли крісла для панства. Два для князя Яреми й для князя Домініка були вільні. Поруч Корсака сидів поет Твардовський, який, як говорили, писав другу «Іліаду» — оспівував похід князя Вишневецького через Україну; сухорлявий і злющий Машкевич, веселун пан Ємйоловський, що лиш призначений намісником Заслава. А внизу, за пультами, скрипіли перами черці, списуючи конфесати. Праворуч від них, за столом із Розп'яттям, поміж двома інстигаторами^[389], жовтушними судовими яригами, сидів брат Домінік. Пан Корсак, зморщившись від сопуху, а від нього аж млоїло — такий-бо був ядучий і прикрий, — подумки дивувався. Чи ж так вельми надить брата до того ремесла? Пристоїть воно більше яригам і оправцям, ніж духівникові, ще й так високо уродженому. І що видобуде з тих конфесат, коли вже так хоче? Хлопи — завзятуші, не скажуть правди. Ротмістр, щоправда, навіснів від втоми, його іноді мутило, може, тому, що ще не був зовсім здоровий, може, тому, що весь ум його в'язнили думи про панну Оленку й її лист. Але не міг одігнати від себе наполегливої мислі — як змію, що злосило ссала серце: чи правду пише Твардовський, величаючи князя Ярему променем у темряві, Сципіоном^[390] українним?..

Оправці виводили в'язнів з іще нижчого підземелля. Одно за другим виринало з сутінку обличчя, зчорніле від нужі й голоду, від канчуків і тортур; були між в'язнями молоді й літні, оброслі бородами за час ув'язнення; пізнавав Корсак на своє велике

згіршення й непосполитих, гладших, а між нестриженими хлопськими й чернечими гривами попадались і підголені козацькі шиї.

— Якої віри, чоловіче? — питався не глядячи крайній чернець.

— Грецької, — відповідав в'язень, моргаючи очима, що відвикли від світла.

Чернець махав рукою — в'язня, мабуть, посполитого або незначного козака, штовхали набік — Корсак аж підвівся, побачити, що з ними роблять. В заглибленні, біля високого пенька, як у різниці, стояв катюга з сокирою. Він рубав посполитим руки. Тоді їх вели далі — сходами, в подвір'я.

— А там що? — спитав Корсак Твардовського, свого сусіда.

— Пилують або четвертують шальвіру, на пострах іншим.

Гостре обличчя Домініка, золотіючи від свічі, похилялось над паперами. Він іноді підводив чоло й спільна вдивлявся в бранця. Крайній ченчик і судові яриги знали, кого вибирає. Він піднімав тоді свою довгу вузьку долоню.

— Грецької релігії?

— Грецької.

Козак стояв зі зв'язаними руками, із щетиною на щелепі вирлоокий, статний.

— Хто ж намовив тебе до песього ремесла? — скрипів старший чернець-конфесатчик. Глухо тріщала перерубувана кість.

— Сам, своєю охотою прийшов я до батька Максима.

— Якого ж полку будеш?

— Не все одно тобі, ляше, — посміхнувся козак, — чи в голоколінному, чи кармазинному, а буду вас, клятих, однаково сікти.

Оправець смальнув його ланцюгом, кров просочилась на чолі.

— Скільки вас іде на пана Ярему?

— Без ліку, — сказав козак, — зняряди вас на цілий день лічити, то не злічите, бецмани ^[391].

Чернець кивнув оправцям. Того веселуна вже тягли на дибу. У відсвіті блиснули його плечі, що з них здерто сорочку, гудзями нап'ялись м'язи — оправці вправляли йому руки в дибу.

— Питайте дейнеку, — перегнувся з-за столу фратер Домінік, — чи дістав-таки Кривоніс єзуїтське золото в Полонному, а найпаче скільки має гармат...

Ченчики забілили габітами коло диби, вони нашвидку конфесували.

— Далі, далі, — кричав старший чернець, — до пенька їх, злодюг!

Гайдучня купами гнала пов'язаних, самих посполитих, що навіть не встигали доказати, якої вони релігії, тих князь Ярема наказував без милосердя стинати, щоб і сімені не було.

— Якої релігії?

— Умерти прагну в благочестивій вірі братів праведної громади, — прошепотів високий мізерний в'язень, піднімаючи обважнілі очі.

— Кальвін, псявіра! — крикнув обіч Корсака Машкевич. — На диби собачого сина, жили з нього мотати!

Брат Домінік підвів голову.

— Як звешся, чоловіче?

— Калин Соколовський, — ченці стрепенулись і скоренько записували.

— Скажеш же про те, кого чекав ти, вашець, у Луцьку, з доручення барона Ушомирського, пана Юрія Немирича?.. — промовив твердо брат Домінік, впираючись німими білими очима у в'язня.

— Нікого не чекав я, — відрік в'язень, — в Луцькому пробував я з нагоди сеймику повітової шляхти.

— Але спійманий Гуляницький в муках признався, що вашець — конфідент зрадника Хмельницького, й служиш посередником в його підлих замислах. Не був же ти й конфідентом пана Юрія Немирича, вашець, змову не ти кував з його підшепту, не ти відправив шляхтича й зрадника, Немиричевого посла, аріанина Шапку-Хотольського, на Білорусь? Чули теє люди й маємо їхні конфесати: біля Любартової вежі, у Луцькому, на відправу Шапки-Хотольського і всім братам-аріанам та однодумцям зради ти, вашець, дав гасло: удовині діти, збирайте плід... Що теє значило, вашець?..

Калин Соколовський не відвів очей від того колючого погляду. Пера скрипіли. Хтось глибоко зітхнув на дибі:

— О Господи...

Шляхтич болісно зволожив уста — передчував терпуги муки.

— Можеш мене палити вільним вогнем, — сказав він, — то є твоя сила, ченче. Але нічого тобі не скажу більше, те, що мав сказати, — знаєш. Пана барона Немирича, аріанського брата, як і пана Шапку-Хотольського, тієї ж віри, що я, — знаю, але конфіденцій з ними задля справи повстання не маю. Що сказав Гуляницький, те на його

сумлінні, не заздрю йому мук, може, й інші скажуть ще більше, але не я...

Брат Домінік підняв долоню. Оправець, що вже чатував, шарпнув Соколовського за собою. На цього оправця Корсак уже звернув увагу. Це була моторна бестія, увіхалась між в'язнями, як звинний різницький челядник у різниці, роздимає горно й підтягав дибу, а сам — каправий, довгорукий, пласковидий — виринає із сутінку, як сатана.

Перед столом стояли вже інші.

— Якої релігії?

— Грецької.

Яриги викотили зікри. Старший аж звівся.

— Чорний піп, Кривоносів підручний, фратре!

Брат Домінік, що заглибився в листки давніших конфесат, підвів голову й посміхнувся. Він гладив своє гостре підборіддя й вдивлявся у в'язня — рослого бороданя, що сливе досягав головою склепіння.

— Отець Ісакій? — брат Домінік аж вийшов із-за столу, зашелестів чорним габітом. Ченці перебирали вервицю.

— Отець Ісакій Булига-Курцевич? Чи не пізнаєш колеги з Падуї?

Це Домінікове обличчя стало напричуд зичливе, рахманне, мов паняньське, але зір його мерехтів усе так само білим, залізом. Чорний піп, було, аж відступив, важко перевів дух.

— Раз тебе прокляла матка-отчизна, Юрію Збараський, — сказав він, — за те, що відступив ти від предківської віри, другий же раз прокляла за твоє безценство, жди ж, виродку, пекельного вогню, коли тебе земний не досягне...

— Але не з твоєї руки, попе, не з твоєї... — шепотів брат Домінік.

Оправець вже подав йому щипці з розжареним залізом. Брат Домінік приступив ближче, від заліза малиновіла його тремка бліда рука.

— Як твій дядько в Терехтимирові, архімандрит Булига-Курцевич, — приговорював він, — як песій син Мрозовицький, недарма ж у Падуї студіював фортифікацію, як шальвіра Виговський, так і ти, псубрате, зрадою Речі Посполитій платиш за її ласку...

Отець Ісакій стояв із заплющеними очима. Може, молився. На скроні набігла жила. Уста стиснулись.

— Якої релігії?

— Католик, domini, поляк.

Брат Домінік підніс палючий клин ще вище.

— Так йому, скурчому бикові, так йому, фратре!..

Машкевич, і Твардовський, і Ємйоловський відгадали задум. Сміялись. Тільки Корсак похилив голову, взяв її рукою, не хотів дивитись. Залізо сикнуло...

— Кріпкий піп, — крикнув Машкевич, що дивився роззявивши рота, — і не зойкне, собача душа!..

Гнали наступних. Оправці вже тішились стогоном і риком кволіших. Катюга хвацько вилискував топором, без ліку рубавши правиці. Опар став ще важчий, ще червоніший.

— Якої релігії?

— Католик, domini, поляк.

Брат Домінік живо висунув голову з високого коміра.

— Як звати тебе?

— Римша, domini, Транквіліонус Римша. І батько мій — Римша, й мати — Римша, й всі браташся, й сестри — Римші, католики...

Домінік придивлявся цьому безталанному еству, що в одній лише драній сорочці, винужденіле й стривожене, тряслося перед яригами. Зуб не попадав на зуба. В'юнкий оправець, на якого Корсак уже звернув увагу, розжеврнюючи щипці, раптом заглянув Римші в мармизу. Смальнув його п'ятірнею по вуху.

— Маєш тебе, собацоро, та я тебе знаю! — прикро крикнув він. — То через тебе, злодія, скурчий бик Мрозовецький видерся тоді зі Львова!.. Фратре, гей фратре!..

— Присяйбі, — Римша цокотів зубами в пропасниці, — всі святі мені посвідчать, що вже готовий був єсьм тобі приволокти зрадника Мрозовицького, але Бог не схотів, сатана йому діру показав, зірвиштанькові!..

— Де княжна Петронелля Четвертинська? — фратер стояв перед ним. Він добре пам'ятав цю руду шальвіру ще з мая, коли під Бониною Горою, в Крем'янці, завважив її в обозі княжни. Товкся тоді цей Римша враз із падуанським Домініковим колегою Рославцем.

А Римші, який віддавав уже душу Богові, якому вже увесь цей час (а він був у підземеллі від початку конфесат, тільки старався попасти в останню чергу) ввижалась найлютіша смерть, блиснуло в голові. Він давно пізнав цього гостроликого ченця, він давно собі пригадав його ще зі Ставропігійського подвір'я, він затуляв лице рукою, щоб його,

бува, не пізнав клятий катюга, отой quidam^[392], а його, шальвіру й бандита, цигана, товариша зі Львова, давно вже розпізнав у цьому натовпі...

— Ваша милосте, чесний отче, — заскиглив він тихцем, бо догадувався, що й брат Домінік має дечим таїтись від своєї братії, — я в цей рекгедіц, поміж це гільтайство попав, як сливка в лайно, я злодійством і ребелізанством і не мислив промишляти... Мене князь Четвертинський післав шукати княжну Петронеллю...

Брат Домінік аж горів. Але він миттю одволодав себе й зашепотівся з яригами.

— Де зловлено цього католика?

— Над Горинем, як переправлявся з купою гільтайства...

— До вежі його відвести. Це не його ждав Соколовський...

Римша таки почув, що мовив брат Домінік. Піт взявся його битим тілом. Але трясця спрокволу переставала ним трясти. Гайдучня поволокла його, як боввана, з проклятої парні.

А ротмістр Януш Корсак слухав реготу своїх сусідів, яких обносили слуги вином серед сичання заліза, серед опару крові, стогнання й скрипу диб. Від душноти, від солодкого сопуху, від мигтіння воскових свіч, від цяпотіння крапель з вологого склепіння, від хряскоту ламаних костей його замлоїло. Йому захотілось чимшвидше на повітря. Переступаючи калюжі крові, жолобки з кров'ю, що спливала з пеньків, він пішов нагору і постановив собі: нізащо не залишатись осьде, а здоганяти негайно ж регіменти князя Яреми під Костянтиновом.

Перебийніс стояв біля високого вікна, а в вікно бився далекий, вже тихнучий гул обозу. На осокомах, у подвір'ї, де ходили коні, такі просто вікон, висіли вішеляки, половлені Яремині конфіденти, черці, посесори. Висіли не день-два проти місяця, й язика в них, як зміїні хвостяри, такі зеленкаві, а в темних дуплах неживі очі; клювало вже їх вороння, випалила спекота. Заскриплять сухі осокори, обернуться вішальники до зеленого гаспида, а круглий глумиться з них, хотіли б закритись руками, не можуть — пов'язані. Шкоти ще горлають і хрипкі голоси — перепились. Гаремниці, було, підійшли до регіментаря, найсолодша — ота шляхтянка, чим міг її приворожити? Може б, так, на спочинок, але одігнав їх, відвів рукою — щезли, мов літавиці.

Кирик увійшов — регіментар не чув, такий замислений, а втім, може, й ворожив, читав із зір. Шукав свого сузір'я — Марса чи Скорпіона? А не казали хіба — все знає, сам замовить від рани, від болю, від чуми, може, знає, де росте ефдаманіла — ота вогненна, пурпурна квітка, може, мандрагора, інша чарівна квітка служить йому, може, вебена — таємниче зілля, що про нього лиш шепотять, може, й тепер, стоячи проти місяця (а то ж не денний, не білий світ), закладається: «Помагай, сатано, помагай; душу й тіло віддаю тобі...»

І мимохіть Кирик почав собі: «Воскресне, да воскресне Господь, да розточаться, розточаться вразі його...»

Регіментар підійшов так тихо і так тихо сміявся. Кільцями кольчуги з-під драгунського колету шелевіло полохливе лезо свічі. В очах йому стонулись мерехти, золоті, тремтливі крила лиликів^[393]. Гостре ж, сіре те обличчя, тільки чоло, що вже не в тіні шишака, зблідло — світання. Поклав юнакові руку на рам'я, дивився, як пише, диктував, знімав руку, відходив, ішов через довгу кімнату, а Кирик стежив за тими вовчими раптовими кроками. Полковник диктував:

«...Писав ти до мене, ваша мосте, воєводо Сандомирський, щоб я занехав війну і назад додому повертався... Радо я учинив би тебе... Та привів мене до іншого Вишневецький... Він у Немирові і в інших містах немилосердне тиранство учинив над братією моєю... Не перестану його за це шукати, аж доки не дістану...»

— І тому, хто його випустив на мене, не забуду... Але ти того не пиши, хлопче...

Невже таки справді Хмельницький випустив Ярему на Кривоноса, щоб схопили себе — леопард і змія — за горло, в прелютій, найлютішій прі? Правда ж тому, що шепотіли і горлали, явно й славно, може, й з підшепту самого регіментаря, щоб ще більше роз'юшити чернь?..

— В цій війні, — відгадав Перебийніс Кирикові мислі, — нема золотої середини, це тільки пан Богдан із Кисілем собі вигадують, в цій війні тільки таке: або Яремині люди згори або я. Бо й вони, і я думаємо водносталя: не трактатами вести цю війну, а шаблями її скінчити, як шаблі розпочали...

— Пиши ж, менше слухай...

«...тому остерігаю пана воєводу, щоб не жалував охорони для своїх речей і ближчих людей... В моєму війську різні суть люди й покладаються на них не треба...»

— Може, дивуєшся, хлопче, а це політика. Гладжу проти шерсті, примилуюсь, але нехай знає, та й так він знає — goddam, як дістану до рук — загойдається на осокорі, так як і я загойдався б у нього...

— Навіщо ж тоді блахманити^[394]?..

— Воєвода Сандомирський, князь Домінік Заславський своє думає. Може, й польським Помпеушом хотів би бути, о, багато хоче з них — що не пан, то Помпеуш. Чому б йому Кривоносом нехтувати, може, й підіпре шаблею, коли треба. А мені? Коли схочу, й собі не то Помпеушом, але ще знатнішим стану. Чи не слід спокусити князя? Адже ж спокушає його пан Хмельницький, адже ж пише й йому прелесні листи...

«...Коли ж би ти думав, ваша мосте, що мене з моїм військом можеш знищити, то я радо вашу мость чекаю...»

Підпиши ж мене:

«...з тим будь, ваша мосте, ласкавий. Вашої милості приятель, такий, як зараз побачиш, Максим Кривоніс, полковник...»

— Гербові гадюки, — хрипко сказав і сутінь продовгастої кімнати нашошорилась, — Заславські, Вишневецькі, Потоцькі... А не гербовий

і сам пан Габданк-Хмельницький?.. Одне плем'я, одне коліно... goddam... Вони зговоряться, вони, йшовши проти себе, таки врешті облапляться, цілуватимуться, пробачатимуться... Страшнішого чорта бачать — чернь... А хто буде їм орати, сіяти? Хто їм руду, селітру братиме? Не браття, не браття їм броварники, могильники, сидельники, колесники... Інша це кість, інше плем'я...

— А тобі браття вони? — тихо спитав Кирик.

— Може, й браття.

Кирик запечатував листа полковницьким сигнетом, прикапавши воском.

Справді ж браття вони йому? Чи засвітив їм тільки дні? День Махнівки, день Бершаді, день Полонного? А сам серед тих днів, як між мечами, в лучистих остружжях іде, мов Люциферус. Всіх ненавидить, з усіх глузує, тільки світ, і байраки, й ліси, й сузір'я, й цю чернь-віхолу приборкує собі на втіху.

— Сіон, — посміхнувся Перебийніс і в зеленому промінні замигтів увесь, мов ящур у лусці, — галахура там, у лісі, теревенив про Сіон. Не покаже він їм Сіону, і Зіновій-Богдан не покаже. Той тепер медвяні дні справляє з Оленою... — посміхнувся. — З Кисілем кисіль варить... Надіється на нового короля... А я... — заgrimів срібно-зеленою лускою ящура (Кирик здригнувся — подумав: Люциферус), — а я ні на кого не надіюсь. Тільки на мого ката, — засміявся тихотихесенько, — нині Случ переділив світи: мій з братією поцейбіч, а панський — потойбіч. Не лиш Речі Посполитої, всіх сторін у Європі, goddam... Може, пан Богдан думає направляти той світ, латати його, а я знаю — тую гнилизну, тую трухіль тільки випалити. І горить вже, тліє помаленьку — чи не знаєш, що в варшавських передмістях мій Петрусь Гжибовський вже волає до добрих людей: суд іде, людове! А в Галичині мій Войтіх Рокицький вербує веселу й битну братію, не питається, якої віри й нації. А на Мораві й у Хорутанах, у Швабії й у Франції, гадаєш, не свербить людям простим рука до меча?

— А хіба пан Богдан не кличе простих людей до меча? Хіба й він не встає за свободу?..

Перебийніс зібгав стрілчасті брови.

— Так каже, бо треба йому простої братії, а без неї, як без правої руки. Але тихцем ладнає ярмо на неї. Чи не знаємо, хто його найближчі? Такі, як мої, може? Рідна братія з Бершаді, з Острога, що

ще вчора парилась в стайнях? Вовгура, Гошовець, Дик? Ні, хлопче, його найближчі — це пани їх мості Виговські, Богуни-Теодоровичі, Креховецькі, Немиричі, Мрозовицькі...

Хлоп'я, знічев'я зблідши, потупило очі, накрило їх довгими віями, але регіментар у запалі того не завважив.

— ...Йому це вони нашіптують: в цьому королівстві нову Річ Посполиту вчинимо, нашої, свіжішої, наллємо крові... Але ж кров одна, goddam! Панська кров, хлопче, й коли нова шляхта дорветься до влади, то так само гнобитиме посполитих, так само битиметься за посесії, за руди, за гуральні... Верхівець інший, а кінь усе той самий... А я верхівця разом із конем хочу збити...

— Азали ж пан Богдан на це тобі призволисть?..

Перебийніс блиснув, осяявся, мов злою молонню^[395].

— А що він? Присяглий він нам старший? Хто теє казав? Чи я не таким же старшим можу бути, як він?..

Ефдаманіла, мандрагора, альравна, вебена^[396] розквітають багряним гроном. Молон'ї крешуть. Вішальники тихо погойдуються на шворках. Вовчий зуб, око лилика, язик ящірки, кров нехрещених немовлят — казали ж не носить те все в амулеті, на волохатих грудях? Азали ж не береже його сатана? Іскряться його залізні очі, світиться круте чоло; цей докаже, цей затаює таку незбагненну силу, злу силу цієї країни, цих степів...

— ...Мчатимем, мчатимем, хлопче, — аж збіліли розжеврені залізні очі, а рубець палахкоче, — до Случі й через Случ, до Володимира, до Львова, королівськими трактами, оболоннями, мчатимем, хлопче...

— Як великий Могол, регіментарю, як Тамерлан...

— Можливо. Зо страшним прапором простих людей, на загибель княжатам, королям, дюкам, панам, на тріумф черні! Ох, ще погріємось біля вогню, адже ж горітиме й Варшава, й Магдебург, і Нансіг. Того права не установив ніхто, щоб одні були кращі, другі — гірші люди...

— Хіба Господь Створитель, — прошепотів Кирик і чув, що його голос в'яне, — одному дав розум, другому відібрав, і рівності нема між людьми...

— То ми й проти того закону підемо, — проскрипів Перебийніс, і полум'яні пелюстки ефдаманіли, мов язика кострища, огорнули його неопалене коване обличчя, шарпнене посміхом.

— Люциферус — він! Так мені допоможи, Боже! — крикун подумки Кирик, але не міг вирватись з тієї вогненної віхоли й бачив себе, як зброєносцем Люциферуса мчить і мчить на спінених рижих конях, і згар, і дим вдаряють спереду, але він — Кирик — не може, не може противитись цій всескорюючій волі, й така безвладна, така квола його рука ледве держить меча...

Богдан і Максим. Габданк і Кривоніс. Булава й шестопер^[397]. Орел і леопард. Криця й залізо — азали ж вічно цій двоїстості володіти в розтерзаних сумнівом душах: куди йти?..

У темені шерхне шепіт, блисне ганджар^[398], виблиск марева на ньому: впаде Богдан, встане Кривоніс, двом їм не миритись на цій землі. О Україно, раю мій, о Україно, передсінку пекельний. Чи не лучче згоріти в тому вогненному морі, що покотило буруни від Дніпра на захід?..

Пахло такою тьмяною п'яною пахіттю — може, це дурманила солодка вербена, може, альравна, що розцвітає по півночі під вішальницею? Кімната сповнялась яскріючою імлою, заволокала примерклі рисунки гобеленів, і серед імлі й пахоті Кирик хотів жаско скрикнути, адже він знав: цей шкот замірюється на Богом даного, але не міг — вже солодкість, мов гріх, мов отрута, розливалась усіма жилами, вже оволодівала ним поготів, диявольське вождеління...

Коли ніс листа вістовцеві й крикнув старшину до завтрашньої диспозиції, а вона чекала вже давно на сходах, — світало. Й Семенко заступив йому дорогу. Таке вперте хлоп'я, такі золотіючі очі.

— Скажеш же, куди піде цей лист, товаришу?..

Кирик мотнув головою, може, треба було таїтись перед цим хлоп'ям. Адже ж у ньому не могла вивітріти гадюча кров. Адже ж він не зазнав ласки Люцифера, був невинний.

— А що тобі до того?

— А те мені, що бачу інші замисли, ніж ті, які потрібні.

— Чому ж тоді служиш регіментареві?

— Може, на те, щоб і його замисли знати?..

Кирик готовий був простягти руку до пістоля за шкуратяним поясом. Але Семенко гірко посміхнувся. Прозрів це ошаління? І зашепотів, обпалив Кирика:

— Тую кручу зграю буде кому розігнати, не надійся... Тії замисли не надовго... Буде день і кари... Як прикують до гармати, як

підтягнуть на сухе дерево... Тая повідь крові не на те пролита... Не на сумнівне чортове володіння, пам'ятай...

І замовк, бо бачив, що ця його приязнь Кирикові не потрібна, що не його він мислі, що в оп'янінні він, у брані, мов чаклований. Ніщо, таки ніщо його не протверезить, аж до останнього зітху, до смерті...

Старші йшли. Через високі вікна струмились бліді промені. Перебийніс стояв у дверях, з рукою на шестопері, й чекав.

— Бевзь же я, ох, і йолоп же я небесного нашого Пана, а чув я, прочував, що в цій війноньці не буде того гензування, як у Швабії, і цей рекгедіц пам'ятатиму, бо на моїй шкірі виписали його мені гидимири, шельми, гицлі, шкуролупи, кляте гаддя, воропаччя; без штанів положили мене на соломі, зв'язали сирівцем й лежу ось так, я — dominus Транквіліонус Римша, й гандри б'ю^[399], й не можу витхатися від того пристріту, й тільки один гарний Господь знає, чи побачу я таки білий світ, чи тут, на глум вельбучним^[400], на сміх чортовим викрутням, духа віддам, і тіло моє грішне викинуть на бетлах... Навіщо було мені лакомитись на легку славу. Все від того Полегенького, ланцюги. Їдь, мовив, до батька Максима, з ним ми зговоримось швидше, як з паном Богданом. Він, батько Максим, Подністров'я й Полісся палить, а ми йому Київ підпалимо, від Подолу почавши. Тую таємну мисль, той підшепт я мав, наказ пана Рославця сповняючи, лютерського того доктора аж у Паволоч супроводив... Але не досить того, бевзева ж голова моя. Довіз лютерського доктора й добре, а навіщо взявся я панові Виговському конфідентувати?.. Знає теє чортів той єзуїт Домінік чи не знає? Не знає, бо був би мене не випустив так легко з тієї парні, щоб вона провалилася в пекло. Коли б знав, то не допомгло б мені, сараці^[401], ніяке матлярство, начхурів би тільки й витяг би лапища на дибі... Захотілось же мені конфідентувати, до пана Калина Соколовського в Луцьк найперше... Скаже ж він на дибі, що мене чекав, чи не скаже, бо знав, достеменно знав, що я до нього посланий паном Виговським, щоб, одібравши вість від пана Немирича, через пана Шапку-Хотольського завезти до Львова... Якщо скаже бідний пан Калин на муках про це, пропав же я, з костюмашками пропав, з'їдять мене гицлі. Зіронько ж ти моя, що так мені, вбогому, світиш через це вікно з заліззям, порадь мені в цій годиницьці!.. Вже б я до Луцька не мав пощо їхати, бо сам той гаспидів фратер сказав сьогодні те, що мав мені пан Калин сказати від пана Шапки-Хотольського: «Удовині діти, збирайте плід...» І зберемо; пан Виговський-Львисерце, й пан Габданк-Хмельницький зберуть... Тільки не я, тільки не я, безталанний. Так і згнию тут, так і витхну духа. І навіщо було мені послувати до Львова через той Луцьк?.. Невже

й зіронька моя не порадить мені, як мені вибитись із цієї опресії? Невже таки в цій норі, зо щурами, на соломі, без розгрішення погибати?..

Римша хотів зірватись, але не міг. В башту ввійшов брат Домінік і поставив ліхтарню на холодний тік, а її жовте меркле світло вдарило в скрючену Римшину постать. Брат сів на ослін і придивлявся майстрові, що щулив очиці, лежачи на соломі.

— Ну, як же тобі, шальвіро?

— Накажіть мене розв'язати, достойний брате, — промимрив Римша, — сирівець геть роз'їв руки.

— Це ми встигнемо, — посміхнувся брат, — розкажи мені перше весь свій чин і замисел, але як на сповіді, сацного, бо я й так все знаю, а Господь то й поготів...

«Брешеш, — подумав Римша, — Господь високо, й не буде пактувати з таким сатаною, як ти, а сам від себе ти нічого не знаєш». Й розповів, шльохаючи, як у Четвертні сталось горе, втекла-бо княжна Петронелля, власного охотою чи підмовлена лихим, з дому і до ребелізантів, кажуть, передалась; як князь Святополк Четвертинський, у великій розпуці бувши, розсилає гінців шукати єдиної дочки, як і його, Транквіліонуса Римшу, що гостював ненароком у Четвертинському замку, просив, суту^[402] обіцявши нагороду, податись у волость і шукати княжни, та коли б доля довела зустрітись — розумною намовою, а ні — то й погрозою батьківського гніву (а врешті, як треба, то й силоміць), — привести її до княжого дому, де їй годиться перебувати як цнотливій і добре уродженій панні.

— Вражений слізьми білоголового отця, — говорив Римша, — не міг я відмовити його просьбі й подався в путь, розпитуючи всіх і всюди про княжну. В такій місії добився я до Гориня-ріки, а на переправі зловили мене драгуни пана Лаща, ще й потурбували невинно... Ці ж драгуни, бодай їм добра не було, відставили^[403] мене до Заслава, де я оце маю радість бачити вас, святий фратре...

«Щоб тебе, гемона, грець трапив у саме серце за мої муки й посполитих невинних людей, гицлівський майстре», — додав Римша подумки. Але серце його тьохкало. Він бачив, що фратер розважає над правдоподібністю цієї оповіді й, здається, не має причини їй не вірити.

— Накажіть мене розв'язати, — зойкнув Римша, — я не чую тіла, і розум мені мутиться...

Не так-то вже й мутило його, але він хотів перевірити свої припущення. Фратер мовчки добув стилета із рукава й протяв ремені на Римшиних руках і ногах. Римша хотів зірватись, але вирішив, що краще буде ще якийсь час лежати, стогнучи.

— Лащові драгуни взяли тебе, — мовив брат Домінік, — бо молодий Гуляницький, племінник того зрадника, що тепер полковникує у Хмельницького, свідчив на муках, що якийсь шляхетка з Паволочі, конфідент зрадника Виговського, перейде перед днем Святого Петра Горинь, а він, Гуляницький, стріне його в Мирогощі, щоб переправити до Луцька...

«Добре, що не подали Гуляницькому мого ймення», — подумав Римша, причитуючи та зойкаючи, пильно слухав:

— Яко же католик еси, і до того поляк, вашець, — продовжував чернець, — вірю тобі, хоч і між католиками є тепер такі гадюки, що передаються до козаків. І скажу тобі більше — єсьмо на сліді кон'юрації^[404] й таємного конспірування. Хмельницький користає з перемир'я й снує нитки, де лиш дасться. Що накладає з Янушом Радзивіллою, про те горобці знають, що за його справою задавлено в Істамбулі старого султана, а наставлено нового — теє теж знаємо, його ж та й французьке золото пішло на підкуплення яничарів-убивників... Що не дримає в час безкоролів'я — теж добре знаємо, хотів би, бач, посадити одного з Ракочіїв на престол, а дисиденти йому помагають... Що простягнув свої загребущі руки аж по Варшаву — теж прочуваємо. Не здивуємось, коли довідаємось, що в цій кон'юрації не один лише пан Немирич (чому — аріанинові й так у нас ніхто не вірить), але й вище поставлені пани замішані... Риба від голови смердить, і що досі даємо собі їздити по голові й з ребелізантами цілуємось, як оце наш примас^[405] на сеймі, й армії на знесення ребелії не можемо ніяк зібрати — це теж не без причини... Що князя Домініка Заславського Хмельницький всовіщує листами й м'яко йому стелить, а князь вже й розкисає, а через те й зволікає з рішенням, прочуваємо й знаємо достеменно...

«Та він мені цілий трактат викладає, — подумав Римша, — видно, що не має за дурня; говори, говори далі...»

Він уже сів собі на соломі й розтирав собі щиколотки, таки добре натерті сирівцем. «Знаєш ти, вилупку, та не все, і не будеш ніколи знати...»

— Яко же католик єси, — підкреслив ще раз брат Домінік і спільна впер очі в Римшу, аж йому знов морозцем взявся хребет, — те все тобі говорю, бо маю замір тебе взяти на нашу службу...

— На яку, чесний брате?

— На службу князеві Яремі Вишневецькому, спасителеві вітчизни, скажімо, а втім, нехай тобі голова не болить про це, хоч ти і шальвіра, та ще й на чотири ноги кута.

Римша зойкнув знов, бо пригадав собі сьогоднішню парню.

— Якщо ти, гунцвоте, — сказав тихо фратер, — покажешся зрадником, то досягнемо тебе всюди, знайдемо тебе й у пекельному передсінку, бо руки у нас довгі, а тоді не питай, вашець...

«Знаю, собацюро, зі шкіри облупиш, але не такі то ваші руки й довгі, про це й я дещо знаю...» — і Римша невинно, як дитятко, спитав:

— Але чим маю доказати свою вірність вам, чесний брате?

— Виїдеш конфідентом до ребелізантського табору, і то завтра, вашець. Матлярства, як тоді у Львові з Мрозовицьким, а тієї справи ще не забуто, шальвіро, бо не виглядає вона чисто, і не гадай припускати. Про шпигунів трудно нам, бо Русь уся за Хмельницьким, але вашецьці не важко буде вдати схизматика...

Римша нахилив свою рудаву гирю. «Навіщо вдавати, — подумав він, — коли хтось і так схизматик».

— А що, вашець, видно, не в тім'я битий і бувалий, то легко втрешся поміж людей, бо там таких шукають. Хоч би й до Виговського на службу...

«А я вже у Виговського на службі...» — захихотів Римша про себе.

— Що ж мав би я там робити, фратре?

— Скажу тобі докладніше перед від'їздом, нині ж ознайомлю тобі лишень: будеш ся старати, вашець, в кон'юрації з нашими людьми, яких тобі вкажемо, а які з нами в конфіденті, згладити Хмельницького...

— Як же то, добрий брате?

— Огнем, отрутою чи лезом — все одно, аби тільки витхнув духа...

І брат примкнув очі та зашевелів губами. Молився. Нетля билась об ліхтар. Жовті блими стрибали по рапавих стінах.

— Так, — підняв по хвилі повіки брат Домінік, — це все було для публічного добра, а тепер поговоримо про приватні справи...

— Слухаю, ласкавий братре...

— Княжна Четвертинська перебуває лиш там, де псубрат Мрозовицький. Не вірю в те, щоб передалась задля горливості у вірі чи задля зичливості до козаків. Мала умовлений той побіг з коханцем вже давно, це певно. Тож маєш, вашець, шукати її тільки у Мрозовицького, який, прочуваємо, тепер корсунським полковником. Строго таючись, маєш мені про це подати реляцію, а що далі вчинимо, буде видно...

Фратер підвівся. Тінь його незугарно стрибнула на залізні пруття в вікні. Римша підбігав за ним, безплудрий і кривоногий.

— Чи підіймаєшся цієї служби, вашець?

«Спробував би я сказати, що ні», — подумав Римша й моргав ікорками, бо фратер підійняв ліхтарню з підлоги й світив йому просто в лице.

— То підійми руку, вашець, і яко же католик і поляк еси говори за мною: так поможи мені, Царю Христе і легіоне небесний, служити правому ділу й знищити ворога в його сімені...

— ...В його сімені...

— Амінь.

«Це не є лжеприсяга, — роздумував Римша, — бо він не знає, якому правому ділу я обіцяюсь служити й якого ворога нищити, а втім, Цар Христос зовсім не наказував нищити ворогів, а навпаки, їх любити...» — і він сказав найягнятковішим голоском:

— Єсьм же вільний, брате?

— Так, подбай собі про екіпунок...

— Я не хочу просити вас, брате, — скиглив Римша, — про зворот моєї нікчемної фортуни^[406], сплюндрованої людьми пана Лаща...

Хоч фортуни у Римші не було (він налічував півкопи^[407] ортів і п'ять дукатів), але брат обіцяв подбати про звернення її враз із гойною^[408] винагородою за страх.

«З вогню — та й у полум'я», — думав Римша, йдучи до замкової комори й приглядаючись підготові до оборони. «Тепер бракує мені того, щоб козаки-молодці взяли мене таки за справжнього конфідента, коли б застали мене ще в цьому курнику. Треба чмихати звідси, якнайскоріше...» Вартові на бійницях і городнях, брязкіт зброї, біготня жолдаків, розташованих по замкових коридорах, луб'янки з порохом, які несли люди з арсеналу, а найпаче заграва з поля, що біла в вікна і в амбразури, переконували його, що не сміє гаяти жодної хвилини.

«Якби я тільки був по тому боці, вже б я з паном Максимцем погосподарював у цьому курнику!.. Вже б я запер гадюру в ту саму парню, де я вчора був, і без челядників оббілував би це гадюччя...»

І quidam, ця лукава личина, не давала Римші спокою. Скурчибик, не досить, що з італійською комедією пошивав людей у дурні, не досить того, що чесних людей продавав гицлям, але ще й сам найнявся в кати. На цього quidam Римша мав особливого зуба. Але поки що він ішов уже в гайдаверах^[409] і в добрій катуновій сорочці. Черес видали йому повний, Римша з охотою почав було посміхатись до панянок, що перебігали коридорами, але ноги йому під колінами все ж таки ще тремтіли, й він раз у раз приставав та спирався об підвіконня.

Невисокий, тучніючий домініканин стояв поряд нього й дивився на заграву. Зубці мурів різбились на тлі світлої ночі.

— Pardonate^[410], padre, — сказав Римша й приступив до благословення. Він пізнав абата Пацічеллі, що гостював навесні у Четвертні. Домініканин зрадів йому. Згадував залюбки гостину у князя Четвертинського.

— Але що з вами, чоловіче добрий, адже ж із хреста знімають кращим, чи не пропасниця?

— Гірше, — посміхнувся Римша, — morbus animi^[411] витрясе всі жижки.

— Яка причина? — стривожився добрий абат. — Невже ваш ум постраждав?

— Мій — ні, — сказав Римша, — але інших — так. Богу духа винного парять за ніщо про що, так що йому сутужно згадати про батька-матір. І це зветься ще, зважте, добре, бо інший і дванадцятьма пасами з власної шкіри не відробиться...

Він розповів абатові, як його піймали на переправі і як, по парні, звільнили на слово. Римша любив похвалитись, по шкоді, звичайно, дбаючи про значне перебільшення своїх чеснот, але, по правді, надіявся на абатове серце, що, за звичаєм домініканів, крихке й милостиве до ближнього в біді. Так і було, і Домініканин витрусив йому свій чересок.

— Коли б я міг, сину, — сказав він зо сльозами, — я відкрив навстіж моє серце цій злощасній стороні, але за це огудять. Тож моє щастя, що завтра виїжджаю, бо хтозна, може, й я, злидений, зазнаю такої ж парні...

— А куди їдете, отче? — підраховував Римша подумки свій сьогоднішній влов.

— До Львова, сину мій, якщо Марсові дії не перетнуть мені шляху.

Римша зацікавився. Абат пошепки сказав йому те, що чув у секреті: хоч козацьких послів і в мирі відправлено з Варшави, й хоч назначено комісарів для переговорів з Хмельницьким, але це тільки політика, у дійсності все готове для знесення Хмельницького, більш як 30 тисяч коронного війська і королівської гвардії стоїть у Глинянах, і князь Домінік Заславський, сандомирський воєвода, виїхав по булаву, а якщо вдасться відмовити хана від спілки з козаками, тоді вікторія певна. «Золоті вісті, — подумав Римша, — то мені таки не до пана Максимця по привату треба йти, а просто в Чигирин...»

— Молюся за цю країну, — сказав абат Пацічеллі, — бо яке ж то криваве море її затопить...

— Війни без крові нема, отче...

— Коли б то лиш війна, — сказав журливо чернець, — страшніша — помста нерозумних. Те, що Вишневецький тут учинив, а я це бачив власними очима, волає до неба... Що ж то буде, коли цієї тварюки не буде кому приборкати...

Римша нашорошився. Якого ж то автораменту цей чудний напуцатий^[412] чернець?

Він дурнувато прогугнявив:

— Хіба ж це не праве діло, отче, карати за своєвілля?..

Абат Пацічеллі похитав головою.

— Скажу тобі, domini, не боячись відвіту: в моїй подорожі по Україні шукав я безсторонньо за правдою. Не криюсь, хотів би я її бачити по цьому боці, у наших одновірців. Визнаєш мою щирість, тим більше, що ти грецької релігії, як знаю. (Римша озирнувся, чи де майнув брат Домінік.) Але не міг я найти тут правди. Правда по тому боці, — абат показав туди, де палало небо, — й у цьому переконанні їду з цієї землі...

Скроні його зайнялись. Гнівню вилискували чорні очиці. Абат дивився вдалечінь й згадував віхолу крові й вогню, що через неї йшов за Яреминим компутом... Житомир, Котельня, Немирів, Глинсько, Погребище... Висвердлені очі, люди, скорчені на палях, відрубані правиці, немовлята на списках... «За ласкою Божою, за ласкою Божою», — говорив усміхнений князь Ярема...

— Отче, — торкнув його Римша, — хочеш же й ти послужити тій правді?..

Абат посміхнувся. Може, вже він цій правді служить, але хіба скаже? Проте Римша, напрочуд уміючи проглядати людей, навіть найпотайніших, сміло прошепотів:

— Сповниш велику службу, отче, коли у Львові, в бернардинському монастирі, скажеш одному своєму братові, високопоставленому в чині, тільки ці слова: «Удовині діти, збирайте плід...» — і враз Римша затремтів: адже ж він ризикував головою. Адже ж, коли б цей патер сказав братові Домінікові... І яке право мав він, Римша, так довірятись йому?..

Але патер знов посміхнувся й ще тихіше мовив:

— Чи не вгадаю я, сину мій, кому це маю сказати?..

Римша задеревів.

— Патрові Генцелеві Мокрському, капітанові in Societati Jesu^[413]...

...Римша ще довго холодив чоло, стояв ув амбразурі замкненого муру, лицем до розжареного неба. Вітер розганяв хмарки легкі й прудкі, мов човники. Обрієм синіли ліси, ще мовчазні, ще не лунні. На бастіонах розмовляли нічні бекети. У баштах і в цілому замку ще світилось — офіцерство, весь заславський компут ще бенкетували.

— А чи знає він ще щось більше, цей отець? Чи знає він, що значать ці слова, а це ж за них умирає на колесі Калин Соколовський? Чи знає він, які ниті снуються: із Шароспатак, від Юрія І Ракочія до Юрія Немирича, цього княжати незмірної фортуни, який, як казав Виговський, віднаходить свою матку-вітчизну й хоче їй служити... І від Юрія Немирича — аріанина — через аріанського брата Шапку-Хотольського, що мчить через Луцьк і до Києва, до Рославця; подає йому вість, що держави європейські оружжям та серцем допоможуть Богданові Хмельницькому?.. А все це на гасло: «Вдовині діти, збирайте ж плід!..» Вдовинії діти... Знає ж цей патер, що отець Мокрський снує нитку далі — через Регенсбург до Яна Мещерина, дворянина баварського курфюрства^[414], а від нього до сеньйора Віміні, резидента Найсвітлішої республіки Венеції?.. Чи знатиме він це все коли-небудь? А може, він вже знає? Ні, брате Домініку, не такі довгі ваші руки...

На світанні Римша виїхав із Заслава.

Полковник Кошка, більмоокий, з пустим рукавом, що теліпався на вітрі, під'їхав на буланому до палісадів, виїхав на шанці й осадив спіненого коня перед гарматою. Димилась. Гармаші, самі немирівські хлоп'ята, захекані, спітнілі, в одних шароварах прочищали серпантину^[415]. Дим слався довкруги, ядучий, пороховий.

— Як ціляєш, чортів сину, очища тобі замлоїло від сивухи чи що!

Він скочив з коня, кинув поводи панцерному, а сам, розштовхнувши гармаша, що аж гехнув, шарпнувся до гармати.

— На два цілі^[416] не добираєте, сліпі тюті! Не бачиш один з другим, матері твоїй грець? Чи цитаделя в тебе скривавилась? Га?..

Каноніри підкинули хвацько ядро, бомбардири затовкли пороховий набій.

— Насипай на капелю, насипай, бевзю!

І, приклавши льонт^[417], чекав, поки добіжить до капелі. Офіцери пересміхувались: та ж Кошка кривий, ліве око йому витекло ще на великій війні. Огорнувся димом, як туманом, сухий гаспид, однорукий, тільки чуб розвіався по вітру.

Гармата гахнула.

— Так б'ють, матері його хрін, дивись, як саджають!..

Каноніри не вспівали доносити ядра: льонту Кошка беріг, коротко запалював, порох вмить вибухав, осмалюючи його, а ядро за ядром пороло димний серпанок, розжеврене, гуділо над палісадами й садило в бастіони.

— Бодай же тебе Бог любив, — засміявся Степко Габач, — та від твого палення лусне, як горішина, цей панський курник... Всі ядра попадають...

— Бевзям залізні галушки в пельку, матері їх хрін!.. — обтер Кошка руку об полу, засміявся, як заіржав, клепнув гармаша по голих плечах. — Щоб ось так бив їхню панську душу, не дрімав при гарматі.

І вискочив у сідло, завернув, помчав здовж брустверів до табору, покованого ланцями. Кошка залишився наказним генералом. Максим Перебийніс рушив із кіннотою доганяти Ярему, залишив тисячу кінників Габача, сір'ому сотника Дика, козацьку піхоту, де отаманували ігумен Софрон Жеребило-Лобунський та тисяцький Сизон Гиря. За димовою завісою лилась, аж жаріла, блакить. По сипучому піску до

соснового ліску тягнули піхота гуляйгороди. Сизон, стоячи на возі, вимахував шаблею, аж пінився, лютував:

— Пеські сини, перший раз в облозі чи що? Забули, як Полонне садили, забули, як Нестервар брали? Гуляйгороди мені тільки поторощили, славу мою козацькою посоромили...

— Не ремствуй, батьку, чи не бачиш, яка панська сила?

І скидали жупани, попльовували в руки до штурму, тільки тепер іти до штурму. Сизон крутив здоровенною зарослою гирею, грозив шаблюкою, розумів, що штурмувати курник — це тільки губити мужву. У фосах вже загатили глибінь запорозьким трупом, а як бігли на стіни з драбинами, пани косили зі стін самопальним вогнем. «Та цій фортеці, матері їй грім, не добрати ганджі!..»

— Бережіться, людкове, — кричав кінний, чвалаючи полем, — яструбами^[418] пражать ляхи, яструб коло яструба стоїть...

І, в пісок не допадаючи, ще до соснового ліска, зараз коло Кошчиного коня заривались смалені ядра, шипіли, гаснучи в піску.

— Не казав я, — крикнув Кошка через гуд, викрививши осмалене порохом лице, — не кляв я тебе, Сизоне, макітряна ж твоя голова, лопатами тра було запасати людей! Коли б один з другим мав лопату, то б не ховав голови, як гусак, а лежав би собі в окопі, до сонця грів би своє гузно...

— Не хом'яки, батьку, — крикнув піхотинець, що підбігав, несучи мушкет і вилки, — в землю зроду не заривались, нехай німці риються, а нам, як Бог велів, проти сонця, на рівній землі умирати...

— У лісок завертай, Сизоне, — заволав у чвалі Кошка, — збирай молайців у лісок...

— Ігуменових теж відбили, — підлетів до нього кінний хлопчак, генералів вістовець Семенко, й обтирав кров із чола, — не пускають ляхи.

— Чортові фоси! — спинив коня Кошка. — Різати ж мені лозу на фашини^[419], загатимо рови вночі... А тобі що таке, Семенку?..

Подивився ласкаво на хлопця, що їхав поруч нього, палаючи в розжареній броні. Хлопець знизав плечем:

— Комар укусив, — засміявся, але кров сочилась, мабуть, від заблуканої кулі. І на руці, обмотаній поводом, багряніла засохла кров. Був у ранішній іграшці на палісадах, у передмістях їх узяли імпетом Габачеві, кладучи трупа, аж ледве вискочив кінь. Голендри боронили

контрескарпів^[420], але втікали, не встигли навіть заложити контрміну. На передмістях, утікаючи, учинили б різню, та пан Ємйоловський, намісник заславського замку, всіх наказав вивести за брами, в місто — шляхту й жидову, малеч і жінок. Так і не поласували Габачеві, хоч і сподівалися.

Що Семенко не простого роду, про це Кошка догадувався, видно ж панське ребесо, але не дошкуляв, навпаки — любив хлоп'я. Розторопне й палке. Та й сам він шляхетського коліна. Так і тепер, обійняв його за стан, коли їхали поруч уже ліском, а туди ядра не досягали, й у прохолоді могли спочинути потомлені люди. В ліску під'їхав ігумен Софрон, пожалівся, що ієромонаха Ісакія нема, той знає фортифікаційне діло, а він вже щось та й вигадав би, того не вчити.

— Нема брата Ісакія, — зітхав отець Жеребило-Лобунський, — вже його пани не пошкодували, вічна пам'ять йому.

— За брата Ісакія і Заслав варт узяти, — сказав полковник Кошка, — як не на його визвіл, то на відплату за його муки.

— Візьмемо, — обтер рукавом лисину ігумен-ведмідь, — твердий горіх, але розкусимо.

В ігумена була сьогодні добра іграшка біля барської брами, либонь ще трохи — й прорвався б, та в вогні мусив відступити, шкодував людей. Розбирала його, тучного, спекота. День — як пожежа, серпень вижарив, тільки серед ночі дозвілля.

— Оттак-то покладайся на голоту, — мовив ігумен, — люд посполитий, дарма що запальний, але волів би я дві тисячі війська, не таку хмару черні...

— Дві тисячі реєстрових, — кивнув гирею Кошка, — знаю... — підморгнув єдиним оком. — На те ми Максимові молойці, щоб голотою воювати, реєстрові — це вже пана Богдана діти...

— І за це його шаную, — зітхнув ігумен, — тієї тільки думки, щоб помирити нашого шкота з ним. Удвох пройдуть увесь світ...

— І поодинці пройти можна, — блимнув більмом Кошка, — наш Максим те нам обіцяє...

Семенко тільки позирнув на полковника. Добре січе, але кепська, не політична голова. А з-за сосонок у просвіті височився Заславський замок, висів у синіх воздухах.

Кошка зорив цитадель, а за ним і старшина. Мовчала, сиділа, попустивши поводи коням, що відганялись від гедзів. За банкетами й палісадами, що були вибудувані ще перед фосами, а там тепер вже лежали запорожці, знялась цитадель, уся на скелястому підмурівку. З амбразур дмухали гармати, недалеко, тільки руку простягти, а розжеврені воздуха тремтять і від спеоти, й від гримоту. Видно було й шишаки наємців, ляшва переговорювалась, дражнчилась із козацтвом. Із середньої вежі лунав костельний спів, це, видно, ченці (їх так повно було між жовнірами) йшли з процесією, обносили обдахівську Божу Матір Чудотворну.

— Так, — мовив перегода Кошка й поклепав буланого по шиї, — пани в тій фортеці, як у Бога за пазухою — не вкусиш. Дав нам генерал некорисливу пробу, нехай би сам собі ламав лоба, звідки того курника доступити...

— Тут один, — зашепотів Семенко, — з тих, що їх Гошовець покинув, заславський жидовин присягається, що ще цієї ночі впустив би в місто...

Кошка закопилів губу.

— Жидовин?..

— Бераха. З Вовгурою й генераловим писарцем Кириком, — юнак заграв золотим оком, — до нас прийшов...

— Коли б вірив жидовинові. Нехрист скоріше продасть нас усіх, — озвався Кошка, — але веди його сюди, матері його грець...

— Писарець руку клав за нього, а за писарця і я покладу...

Пан Кошка нахмурився, розважував. З цитаделі перестали дмухати, й козацьке бомбардування затихло. В обозі обідали. Під ліском, шукаючи вологи, залягла мужва. Іржали, попасались коні, ревіла худоба. Кішчиним не було спішно, під Заславом могли б таборувати й до нову. Андибери^[421] лиш нетерпеливились, в Заславі, казали, возами щире золото подуваять, смарагди й рубіни, як червоножар, пересипатимуть у долонях. Таких ченці умовляли — не золото, що блищить, а від мамони тільки прелесть і гнилизна, скурчі бики, не того вас батько Максим покликав, щоб дуван дуванити^[422], як благочестиве лицарство, о вірі лиш печіться, в якому-то вона поруганні й гонінні.

— Гріх же це? — роздобарювали андибери. — Козакові за його труди, за його кров і сам Бог воздає нагороду.

Посполита чернь, більше потомлена, не марила про дуван, за угорцями й хорватами й так не поспіє, молилась, щоб на панську огнепальну зброю Господь дав потугу.

Семенко ледве найшов Бераху. Жидовин помагав коваленкам у кузні, перегартовував шаблі, а молот так і літав у п'ятірні. Дивувались його силі — гнув, для жарту, підкови. Броню кинув на обгорілі від сонця груди, закинув чорну гирю й скочив на свого звідчолого. Аж загорівся, загикувався, таку йому справив Семенко втіху. Їдучи до ліска, божився, що відчинить місто, тільки нехай повірять, і хоч би й землю їли. Коли б Кирик був, той, сердега, тихий, але перемовить і самого генерала.

— А що тобі Кирик? — спитав неспокійно Семенко.

— Те, що й тобі — одна рука, одне серце, як лише його зустрів, то недовго й говорили, зразу себе покметили.

І Семенкові очі знову заграли золотінням.

— Віриш же ти в Бога? — спитав полковник жидовина, почісуючи борідку, а жидовин зліз перед ним з коня й стояв без шлика, як годиться, широкими босими ногами вгруз у пісок.

— У свого, жидівського, — ясно подивився на нього Бераха, — віра, як шкура, її нелегко змінити, хіба здерти, а на те вже пани, щоб дерли.

— Вір же собі хоч і в лютерського, хоч і в бусурменського бога, матері твоєї грім, — сказав полковник, покпився, — але чи той, чи інший Бог, а скарає тебе, коли брешеш. Знаєш, либонь, сила на тобі людей стоїть і людської надії?

— Давай диспозицію, полковнику, — відрік Бераха, — мене повісиш на цій сосні і то коміть головою, коли опівночі не буде наш Заслав.

— Мало повісити такого скурчибика, розтешу тебе живцем наполовину, як учора тесав шляхту за народну муку.

І, пригнувшись у сідлі, єдиним каправим оком Кошка дивився, як жидовин, присівши, складав із соснових гілочок план міста. Старшина, було, під'їхала, але Кошка сердито її відігнав. Офіцери роздалися по ліску, мов вовки, роздумуючи, яке це говорення має однорукий з жидівською гирею. А із замкових стін відбігав, оббивався об чатиння, чернечий спів.

Черлень лунного неба билась у високі вирізи вікон фарного костелу, підпалила свічисті дзвіниці, а німовний фасад колегіати срібно мигтів від місячної тиші. В тіні мурів, де перекликались варти, просто на майдані, коло возів, у брамах, на сходах костелу спали люди, важко зітхали, борсались у сні. Й шепіт ішов з темних розколин синьотіні за ребом Натаном Ганновером. Він виходив тільки поночі. Думки плили мірно й спокійно, мов ясний струмінь. Як змінилось це місто! Як посіла його змора! Як важко зітхав камінь, як вип'ялись у небо, страждаючи й жаліючись, посохлі липи й берести, як зловісною гулкістю віддавалися кроки в заулках!

Рабин минув колегіату, обійшов майданець перед палатами Заславських, де ще світилось у вікнах, бо шляхта не сумувала, ще допивала меди, пила за вікторію. Вийшов на Підвалля. Звідти вниз, повз кам'яну криницю, реб звичайно повертався у гетто. Рабин ішов без учнів, вони всі затяглись у варту, пильнувати тепер мурів і брам. Втім, йому хотілось побути на самоті; за дня він утомлявся від людей, плохих і говірких, що докучали йому своїм шепотінням, лементом і тривогою. За дня було душно. Сопух гетто здіймався, ядушливий, вологий, плісінь і гнилизна не боялись сонця, щілинами, між будинками й хижками ліниво текла одвічна склизь. І так само нудно, так само одвічно гомонів невтомний шварг^[423] бездомних людей, притолочених цим глухим небом.

Рабин ішов, похиливши голову. Тільки тепер він міг думати про золотоустість Юди Галеві й мудрість Мозеса бен Маймона, тільки тепер, у цій місячній тиші, що обсотувала його таїнними тінями, міг він роздумувати над глибинами Мішни й Гемарри — священних збитків...

Черлень неба із південного боку впала на срібну землю й полоснула, як лезом, бриніння місячної стежки. Ганновер підвів голову — йому почувся тихий стогін. Спинився. Стогнав хтось не на землі, а над землею. Чи не на деревині? Ні, це було дивне дерево й ще дивніша людина, страшно скорчена, чудно прив'язана до дерева. Але ні, вона не була прив'язана. Вона була наткнена на палю. Вона ще жила, хоч гострий кінець палі пройшов їй через нутро й вистромився під

грудьми. Реб Натан підійшов ще ближче. Невже цей чоловік міг ще жити? Він дивився глибоко запалими яминами, але, мабуть, вже нічого не бачив. Половина лиця його була в місяці, а лице залите чорною кров'ю, це, давніше, тріснули жили. Несказанно прикре було це обличчя, шарпнене гримасою, вишкірене, зовсім чорне. Чуб звисав з чола, на довгих вусах згусла кров. Козак, сахнувся рабин, козак, але в якій же муці він конав!.. Рабин метнувся вбік, але перед ним була друга паля з людиною, ще далі третя і далі знов — здовж усього підвалля сиділи люди на палях — може, сотня їх, може, більше.

— Бен Маймоне, — шепотів рабин і відчув на чолі холодну приладь поту, — що може вчинити людина людині? Такий же це закон Мішни — око за око?..

Чорним шерегом люди залякли, покорчені, обв'ялені шкваром, застигли в тварючій німоті болю. Він вивертав нутро, розколював груди, рвав серце, розчімхував мозок. Западались у смерть, як у найлюбіший визвіл, адже ж деякі обличчя, роздерті мукою, нараз ясніли безкраюю ніжною знемогою. І тихли.

— Креснув би ти, чоловіче, вогню хоч до люльки... — почув рабин над собою глузливий голос.

Натана Ганновера раптом замлоїло, зассало під серцем, він похитнувся. Цей чоловік ще жив. Рабин боявся глянути вище, він бачив тільки його полотняні шаровари з потоками чорної крові. Чоловік вгрузав у палю спрокволу. Можливо, що перша нелюдська мука вже минула, він перетривав її, тепер його проймала м'яка, може, й солодка, знемога, згодом, коли роздиратиметься його нутро, коли кричатиме натура проти цього неймовірного насильства над собою, розпанаханий, не зборе другої, найстрашнішої, хвилі. Чоловік сміявся. Але рабин навіть не вагався, чи має слухати його, чи йти геть. Він біг. Він охопив голову руками й причитував:

— Шма Ізраель... — хлипав, як дитина.

Срібний камінь на мить захмарився кострубатою, розпелеханою тінню реба Ганновера. Заулки злякано гомоніли громом його патинків. Він біг.

* * *

Бераха станув у вікні з пістолями в двох руках і ножем у зубах. Ввесь мокрий як хлющ, стрепенувся й заложив пістолі й ніж за пояс. Осьде він був спокійний.

— Учителю, — сказав він, — ви спите?..

Рабин сидів, заляк при столі, упав головою в книги.

Білий його волос закрив сторінки Талмуду. Але він не спав. Він підвів голову й прислонив свічник долонею: з вікна віяло.

— Не пізнаєте, ребі? — Бераха стрибнув з вікна; у фосах вода глибока й смердюча, мабуть, від трупів...

Може, рабин і пізнав його, але мовчав. Його тонкі губи безугавно шепотіли — шма Ізраель, шма Ізраель... Сам він тремтів. Про Бераху говорили в заулках, плювались, невже правда, що пішов у козаки, вихрестився? Присягались, що бачили його з мурів, як був на коні між молодцями.

— Я з того боку, ребі, з козацького табору, — Бераха сів на ослін, і вода дзюркотом стікала з нього, мокра чуприна блищала, наче почорнішала, — я переплив фосу, виліз на мур, двох вартових шелеснув, взяв собі їхні пістолі й прибився до вас, ребі...

Рабин хитав головою, тихо посміхався й тер свої синьо-білі руки. Може, він і не второпував як слід, про що Бераха говорить. Може, він ще й не бачив його.

— А тепер, ребі, дайте мені ключа від хвіртки, що там, у мурі, за синагогою. Я тую хвіртку запам'ятав ще тоді, коли носив з вами книги з горища, так, ребі?..

Реб Ганновер спрокволу притомнів. Погляд його яснішав. Він поправив ярмулку на голові й дивився на Бераху своїми вузькими очима, зеленкуватими, як глиб Гориня. Він збагнув, що цей гергіт про Бераху в заулках — правда. Все, що не говориться в світі, — правда.

— Ти хочеш впустити козаків у місто?..

Бераха кивнув головою. Докладніше: він може через хвіртку впустити не більше як декілька людей, що відчинять бернардинську браму, а тоді піде в штурм піхота, яка чекає в шанцях, щоб на перший постріл перекинути через фосу фашину й проломити гляціс при брамі. Але там, як кажуть язики, всього півкватерни голендрів.

Бераха навіть накреслив план на столі, так як у полудне, в ліску накреслював Кошці.

— Ти хочеш видати нас всіх на заріз?

— Ні, наших не будуть різати.

— Хто заручить?

— Я, бо мені регіментар дав слово.

Рабин засміявся.

— Ти так віриш на слово?..

— Коли б не вірив, не прийшов сюди...

Трохи перегодя рабин спитав:

— Скільки ти маєш за це?..

— Нічого.

— А чого ж шукаєш з козаками?

— Знаю, що за ними правда.

— А за цими, що в місті?

— За цими правди нема. Я це вам давніше говорив, ребі...

— А правда тому, що ти вихрестився?

— Ні, неправда.

Тоді рабин замовк і в кімнаті настала тиша. Носився пух з пуховиків. Всі в домі спали важким кам'яним сном. Сонні мухи роями бились об широку стелю, стікала свічка на мідяний свічник і за вікном, далеко-далеко, кричали вартові. Рабин сидів, узявши голову в руки й упершись у книгу, здавалось, читає. Але він не горнув сторінок, і очі у нього були закриті. Повіки синіли, набренівши. З-під ярмулки вився волос, кучеряво сріблилися довгі пейси, волосся падало на чорний атлас халату. А над устами все глибшала неспокійна риска. Під вікном хтось ішов. Бераха мимохить поклав руку на пістоля, але відняв за мить, кроки лунали вже далеко, обхід пройшов.

— Ти молодий, а все знаєш, — злобно упер свої мудрі очі реб Натан у відступника, — вей мір, ти все знаєш. І де правда навіть знаєш — Явейн Мецула^[424], о, Явейн Мецула тебе знадило... Козацьке болото тебе знадило. Вей мір — знаєш же те, як люто загинув у Немирові реб Арон і вся школа?.. Як дванадцять тисяч жидів загинувало в Полонному, знаєш? Як богоміллям у Немирові стелено вулиці, як звитками Тори завивано ноги, як коней накривано рабинськими шатами?.. На тому боці Дніпра, у Баришівці, в Чернігові що було, знаєш, ти, мудрий, ти, молодий гаде?..

— Різні є люди серед того війська, — сказав Бераха, не спускаючи очей, — на тих ти, ребе, можеш сказати — Мецула. Але такі люди є

скрізь. Кукіль між пшеницею. А теє ти знаєш, як жиди-орендарі брали у міщан, у козаків дочок у заставу і бахорили з ними? А як ключів не давали до церкви на похорон чи на шлюб, поки патинки їм не цілували люди, того ти не знаєш, ребе Натане?.. А як у Нестерварі пани-ляхи свої душі хотіли жидівськими купити, не чув ти про теє? А як у Сіверщині й у Гомельщині самі жидове, про правду дбаючи, просились до козаків і Вишневецького поспіль рубали, не мовили тобі? Око за око й зуб за зуб, ребе Натане. Будь же ти справедливий і скажи, де не гвалтом за гвалт відповість людська натура, чи не вийде з берегів ріка, коли злинуть провісні води з гір?..

— Тая ріка не має берегів, — сумтно сказав реб Натан, — тая кривава ріка — море...

— А хто розлив те море, те криваве, ребе?..

Натан Ганновер не відповів. Він підійшов до вікна й глядів у ніч. Жаріли небосхили, малиновими видмами лоскотали мерехтливу зоряну височінь. Було мертво, чумно — мертво кругом. Мов не було ні війни, ні облоги, ні зараз за мурами шерху тисячної черні.

— Вічна ненависть у цій стороні, — сказав реб Натан, — споконвіку гнів і морд, кров і гвалт, споконвіку тиранство й бунт, лемент і плач... Не поділяться вони тією землею, пани й козаки, о вей мір, кинуться собі до горл, як тигри, й впадуть, і сконають обидва... Може, хтось третій прийде й причавить їх чоботом... А що нам до того, що нам до їхньої вічної війни, юначе?.. Чому маємо й ми загинати в цьому полум'ї, чому й на наші голови, знедоленого, гнаного Ізраеля, валяться ці румовища Содоми?..

— Бо й нас ситить ця тучна земля, ребе, — крикнув Бераха з пересердям, мов забуваючи, з ким говорить, — бо й наша кість вже століттями росте з цього ґрунту, й мусимо раз знати, що ми винні цій отчизні...

Але реб Натан посміхнувся.

— У Ізраеля є одна отчизна — Ханаан, звідки він вийшов, за вироком Єгови. Іншої отчизни у нього не може бути, й всюди, де він тимчасово живе, — це тільки перерва у великому поході, а для того походу десятиліття й століття, як одна мить... І єдиний заповіт у цій мандрівці: не забути про те Ізраїлеві, що він вибраний, ти збагнув це, хлопче?..

А тоді Бераха зірвався і підбіг до рабина, доторкнувся пальцями до його шат і, схиливши голову, прошепотів:

— Хто ж казав, ребі, що про це треба забути?..

Із ніччю росло, розжеврювалось марево. Зубці мурів різались у його нестримній віхолі. Небосхили починали гудіти, остіння велетенських горн. Камінь, ще зовсім не охолоджений після денного шквару, стугонів у заулках і на підваллях. А зорі, у відсвіті заграв, блідли. Ніч, як над Содомою, ставала днем. А сліпучий білий день, у димах і чорному гуді, сахався сонця.

Бераха стиснув у руці ржавий ключ; сам він двиготів, як у лихоманці. Чи не в болотяній, сопушливій, стоячій воді призамкових ровів її набрався? «Явейн Мецула, — згадав він, — болото йонян...»

І тихо совгнувся за рабиновими плечима, похилими від ваготи політь. Заглиблений у свої рукописи, реб Натан не бачив, як пропав Бераха серед ночі.

Барська вежа тяжіла над фосою чорною тінню. І вода у фосі стояла смоляна, зовсім тиха. До неї гляділись зорі. Вартові на вежі чули сплеск на фосі. Може, це дика утінка черкнула плесо крилом, заблукана утінка з осоки, що заколивалась, може, чорна сопушна вода пішла кругами, хвилями. Вартові зорили табір за пісковими кучугурами, за хвоїною, табір, розбурханий у відлиску вогнів, у рику високорогих биків, у сміху мужви. «Wer da?» — надслуховував шерех кроків рейтар з німецької компанії Корффа. «Herrn leutnant-obristen Muskeitiere^[425]...» Рейтар хотів вихилитись з-за стрільниці, але його морив сон. Він дрімав сидячи, шоломом упавши на мушкет, що блищав у ложищі стрільниці. Тіні совгнулись під самим муром, щезли в проваллі, лопух, дурман засокотали широколистом.

— Ти, Берахо?

— Я, молодці... Проходь... — він тримав залізну низьку хвіртку, що так зловісно скрипіла на ржавих завісах. Суто нора, присипана роками, поросла бадиллям, — війнуло звідтіль сопухом. Колись, в чумний рік, жили, виривались цією хвірткою з міста.

— За мною, молодці...

Тіні злились із вологою темінню, з ядухою гетто, плигнули на карниз, вздовж аттики на даху, знов униз, зашаруділи щілиною, пробігли заулок — розколину між незугарними домками, знов блимнули вгорі. Місяць бив просто у виступець, у постать, що знічев'я скам'яніла на ньому — далі була вже тиха лунна площа, білий камінь, увесь у місячній повіді: «Стрибай...» — шерхнуло муром.

Бернардин, ідучи через площу, спинився: його вразили ці тіні, що побігли до підвалля. Він постояв, може, надійде варта. Пішов. А два фюзілієри^[426] Корффової компанії взялись за поруччя, щоб іти дерев'яними східцями на мур при барській брамі. Місяць ніжно-ніжно погладив довгі дула мушкетів, гребені кірас. Фюзілієри бурмотіли, їх морив сон. Втім, з виступця на них звалилось мокре, кошлате. Вони навіть не встигли крикнути. Поміж зубами муру, куди припирали східці, станув профос^[427], він обходив городні й бійниці, й ця шамотнява внизу його спинила.

— Qui est?^[428] — сходи скріпили, хтось ішов знизу, поруччя тряслись.

— Qui est?.. — профос підвів курок пістоля.

— Wisniovecii princepis equites^[429].

Купа йшла нагору; передній вже наближався до муру.

— Qua ex manipula?^[430] — крикнув, пильно приглядаючись, профос.

— Manipula sexta^[431]...

Профос хотів спитати, чому шоста маніпула, адже ж шоста... Але його кіраса раптом розкололась, раптом розколось і чоло, і ця ясна ніч стала чорною свистючою прірвою. «Семенку, сюди...» — передні вже сіклись, стрибнувши з муру в городню під брамою, сіклись із рейтарами, що, почманілі, ще зовсім сонні, просили пардону. Під склепінням стало зовсім темно; ліхтарню, що стояла на карнизі, скинув котрийсь нароком, і люди вже губились у темряві, вже, клянучи, тратили голову. Бераха нетерпляче волав, по східцях з ближньої стрільниці бігли на мур і стрибали сюди, у під'їзд до брами, озброєні люди. Семенкові з Берахою підперли плечима запору, Бераха вибивав каменем глоби в замку, відвалював навалене вервення, а Семенко з трьома брав на шаблі жолдаків, що напірали. Брама закректала, зойкнула, просвіт розтяв темінь. Бераха вже палив із пістолів, фоса знічев'я зайнялась плесками, з мурів озвались самопали, Семенка припирали вже до брами, в тумульті, в січі вже він не розбирав, де свої. Але перші, що вискочили на берег, перепливши фосу, мокрі, як щурі, з ножами в зубах (а за ними інші, кого не підкошував вогонь з мурів), бігли в браму, в бігу вириваючи з-за поясів голі шаблі. З того боку, з осоки, кидались у чорну топку тонь купи за купами, дальші підтягали готову фашину, вервення, колоди. Піскові видми, що мертвіли досі в місячній німоті, ожили, шанцями й ровами плила чорна мурашва мужви, а тут — у брамі, осяяній полум'ям (хтось запалив смолу в бочках), — Семенкові з допомогою піхоти зім'яли німецьке жолдацтво, взяли його під ноги й купою врубувались уже на підвальний майдан. На мурах скрізь, від вежі до вежі, на всіх бійницях вже трубили тривогу. А одноокий полковник Кошка, що лежав ще по тому боці, за бруствером, викресав вогню до люльки. «Не брехав жидовин, відпер браму. З Богом, людкове!..» Підвівся й махнув єдиною

рукою, сурмач здалеку бачив відблиск його панцеря під кобеняком. Жоломіга жалісно вереснула, сурму почули в хвоїні, суремка, як сопілка, скликала гайдарів, а з хвоїни, з розвалених хиж над фосами, біля барської брами, де стояв Габач, ще далі — в шанцях ігумена Жеребила, з північного боку спалахували суремки, жоломіги, дуди, флейти, — й земля сколихнулась, і бодяччя заскрипіло, й у фосах заблимали зорі, й задудніли-заревли контрескарпи, затріщали палісади — то Кошчині тисячі рушили в штурм за Заслав.

* * *

Семенко відкинув мокрий чуб, що спадав на очі, виткався. Сорочка стріп'ям прилипала до тіла. Лівого рамені не чув, його довбонула каменюка, вухо підтяв котрийсь ганджаром і чеканом розбили йому лоба, обтер долонею лице — долоня була чорна; увесь вид взявся порохом. В замку ляхи покотились. На комендантській башті піднято вже білу хустину. Заслав піддавався до козацької ласки. Ще біля колегіати пручались рештки Лашевої драгунії, в ринку ще рубався отець Жеребило-Лобунський, а намісника Ємйоловського піднято вже на списи, а товстого Машкевича посікли в бернардинському костелі перед самим олтарем. Вже підпалено рундуки й суконницю, вже лемент і гвалт стояв на підваллі, де збились табори збігців, і вже й руська дільниця валила купами, як на весілля, вже Габачеві молойці починали дуванити дувана й ганялись за шляхтянками...

Це замкове крило брав Семенко ізруч^[432], браму за брамою, сіні за сінями. Оборонці-черці, шляхтюри, гайдучня, цивільні люди, навіть панни нелегко поступались. Смалили з мушкетів, наваливши на сходи важкі креденси^[433] й гебанові ліжка, запирались у кімнатах і кидались до горл з сікачами, з сокирами, зо стилетами; лягали купою, порубані, але не просились. Щойно, коли почули, що не стало Ємйоловського й на вежах оборонці піддаються, втратили серце. Семенко з молойцями припер їх, не мали вже й пороху, кидались ще хто з шаблею, хто голірuch, щоб загинати. Молойці розбігались по покоях, заволочених димом, виважували вікна, дорубували, котрого живого, а кого викидали живцем через вікна, на дідинець, розбивали скрині, дерли злотоглав, котили медвяні бочки, за коси тягли панянок...

А Семенко стояв, розтирав змертвіле рам'я, і свічада обабіч, на всю стіну, в золочених рамах — котре розколоне, бо пальнув у нього, віваючи, якийсь молодець, котре ще ціле, змеркле від пороху, — мигтіли вогняними кипучими озерами. А Семенко плив ними, юнак-богатирчук, юнак-чародій, і не хвилювалась шарлатна тафля^[434], коли підпливали до юнакового дуба зчудовані гнучкошії лебеді й сікли плесо рожевавшими крильми. Прозорокрилі русалочки сновигали над самим свічадом, сідали на краєць дуба й бистрооке гаддя із підводного блідо-зеленого вориння стежило за дубом, й утінка, й хорустіль^[435], й бекач зривалась з очерету, й інша озерна птиця бралась над дубом і, чаклована, підлітала за ним аж до самого чорнолісу, що глядівся в свічадо, виглядав юнака-характерника...

— Тягни сюди його, викрутило б йому гирю, скільки поклав молодців, галахура!..

Обсмалені порохом, у покривавлених полотнянках вели битні гайдарі зі сходів, що на горище, ченця. Викурили його вкупі з останніми оборонцями; з горища спасались через вирізи в башточках, їх і стріляли з кружганку, як горобців, а цього, завзятого, казали, ледве повалили, либонь ще відбивався стилетом і гризся. Був це хмурий гостровидий чернець, зо стисненими від болю зубами, либонь ледве йшов, кульгав, кров вистігами текла по взятому порохом, страшно худому обличчі, чорні вирла лише спалахували спідлоба: «Молись, собача душко, — приговорювали, — вже тобі тут амінь».

І Семенко здригнувся. В дзеркалі, серед осідаючого пороху й пилу, майнуло це обличчя, знавісніле ненавистю-мукою, зі струмками крові, що текла з розбитого блідого чола й заливала перенісся, орлій ніс і тонкі, аж сині уста.

— Брате, — скрикнув Семенко, — брате, Юрію мій...

Здригнувся й чернець, на мить його смертельно виснажене обличчя злагідніло, але тільки на мить.

— Молойці, — кинувся Семенко до гайдарів, — ченця дайте мені, вже я його випитаю...

— Мотузок припаси, братимцю, — гукнув гайдар-одоробало, мотнувши чорнючою гривною, — гаспидський викрутень, кажуть, очі свердлував нашим попам своєю рукою!..

— Доберу, молодці...

Подались далі, де чувся жіночий лемент, а Семенко відчинив двері в другу світлицю — там нікого не було. Але Семенко поковзнувся: аж під двері підійшла кров, дві шляхтянки лежали в крові, заподіявши, видно, одна другій смерть.

— Поговоримо, брате, — сказав Семенко.

— Мертва не почують нас, — глузливо посміхнувся брат Домінік і захитався. Семенко посадив його й метнувся за водою. Шарпнув батистове покривало з подушок, обтер братові лице, нашвидкуруч обв'язав йому голову.

— Й ти, Симоне, ледве стоїш, — промовив чернець, — ти: весь у крові...

— Може, й твоя це була рука, — посміхнувся Семенко, — може, й твоя куля... Якби, — сказав він перегодя, пильно вдивляючись в братове страдницьке лице, — бачила нас мати...

— Не маю матері, — відрік князь Юрій Збараський, — й брата не повинен я мати.

— А чого ж ти не відрікся?..

— Ласки Божої...

— Неправда, — спломенів Семенко, — ласку Божу можеш мати, не відступаючи ні від віри, ні від нації, ні від матері, ні від брата...

Домінік примкнув очі:

— *Minimus servus servorum Sanctae Ecclesiae sum* ^[436]...

— Мало користі з такого слуги святій церкві, — кинув Семенко, — якби не братня кров, мав би я серце воздати тобі найлютішою смертю за твоє злодійство? Ти ж то катівський майстер Яреми-ката, брат Домінік? Все Поділля, вся Погорина тебе проклинає, хіба не знаєш того? В Погребищах, у Махнівці, в Немирові, кажуть, по коліна в крові невинній брив єси, пане брате?.. В Любарі, звідки втікав єси разом з перевертним Яремою, впались-мо на ще теплу вашу парню, твоєю рукою писані конфесати я бачив... Азали ж не ти, оповідали ті, що вирвались, власноручно припікав залізом, пилами розрізував людей, розтесував навпіл, вибирав очі?.. Не ти?..

— *Minimus servus servorum sum*... Азали ти, брате, і мені хочеш чинити суд?..

— Не я, то інші, ще страшніший тобі учинять. Ганьбу нашого славного роду, твою зраду, брате, кров'ю власною суто змиваю...

Брат Домінік підвів набряклі повіки й допитливо подивився на меншого брата.

Виглядав на знеможеного, постарілого на добрих десять літ. І, як довго дивився, так не щезав тихий посміх з його вихудлого лиця, сливе увесь сяяв і його очі починали грати таким самим золотінням, як братові. Може, згадав дитинство у високому замку в рідному Звягелі, може, солодкі роки хлоп'ячого дозвілля, може, матірну теплу долоню, може, блакить над Горинем у дядьковому Корці, може, ігри і спільне читання римських і лицарських книг у довгі вечори, в зимову віхолу?..

— Не судімо себе, брате, — промовив він тихо, — не розсудять нас і люди, ні твої, ні мої друзі, бо всі грішні вони, а розсудить нас Бог...

— Розсудить нас Бог...

— Перед маєстатом Його коли станемо, нікчемні й ниці, брате мій, тоді воздасться нам кожному по заслугі, кожному по провині, й хто знає, брате, може, той, що в крові сьогодні брів по коліна, як сніг, стане чистий.

— Ні, в це не вірю, — ізсунув брови Семенко, — не може бути така жертва мила Господові...

— Миліша твоя?.. Поспіль з хамством віддана? — знов загострилось черцеве обличчя, знов він зсірів і край уст лягла крива риска.

Семенко зірвався і підійшов до брата грудьми. Стугоніло, видно, в скронях, від ран. Приложив долоню до чола.

— Простий я вістовець, — сказав він, — може, коли б знали, що князь я, Симеон Збаразький, достойнішу дали б мені службу, чуєш? Але з хамством, як називаєш його, з божим людом, убогим та безрідним, долю й фортуну ділю, панством своїм не величаюсь... Яко же рівні ми всі перед Богом, яко же натура наша одна, яко же вітчизна одна наша... Законові того люду не зраджу, яко же нації моїй і вірі не зраджу ніколи, крові не пошкодную, і своєї, і чужої; так мені допоможе Господь...

Він оберся об стіл, бо й сам був кволий. Брат Домінік обсервував його. В світлиці було ясно, як удень. Вікна, розчинені навстіж, виходили на кружганок, просто на дідинець, а там, крізь вирвані ворота, біла луна пожарища.

Місто горіло. З полум'ям бився об мур лемент і плач, гримотіли здаля вози, вигукували люди. Чернь раювала. Вершники мчали з

дуваном при сідлах. Хто волік скриню з добром, хто розбивав воєводине вино, на списках чорніли зняті вражі голови, тумультові не було стриму. Бралось на хмільний і кривавий день.

— Мила ж Богові та кров, що сьогодні ще проллється? — мовив фратер Домінік.

— Не миліша від тобою, брате, й Яремою пролітої, — спохмурнів Семенко, — чернь черню. Гвалт на гвалт і кров за кров. Ярема посіяв, а жінці жнуть. Та єсть, — сказав він по хвилі, — інші, що й Ярему вкоротять, і чернь приборкають...

Фратер сторожко підвів чоло.

— Які ж то інші такі?..

— Поживеш — знатимеш. Коли з цього тумульту плебсу, що повстав, рушив, як повідь, легіони вишикуються. На оборону *sedes libertatis*^[437] нашої, на оборону нової Речі Посполитої...

— А ти її вістовець?

— Може, і я. І ти міг ним бути, та не схотів.

— І не схочу, — хрипко сказав фратер Домінік.

— Ніколи?

— Ніколи.

Брат стояв проти брата.

Була хвилинка, коли злагода скрадалась між них. Тихою тінню застала любов спалахи. Готові були долоні простягтись до себе. Семенко вірив ще в це. Щеміло від мислі про наругу над своєю ж, таки рідною кров'ю. Забув би про все й заслонив його, свого Юрія, власними грудьми, десять міст віддав би, зубами взявши, за нього, до самого пана Богдана пішов би просити ласки й прощення. Але в братових очах не тліла жодна теплінь. Очі були, як крижана криця.

— Що думаєш вчинити зі мною?..

— Даєш же мені слово, коли візьму тебе на поруку?

— Даю. Так мені pomoже Господь.

— Обережу ж тебе від черні. Тут найдуться такі, що тебе знають, розірвуть живим, воздадуть тобі таку смерть, якої й мислити не хочу. Єдина рада: відставлю тебе полоняником до гетьманського обозу, принаймні не зазнаєш наруги, а я — ганьби. Пан мій, полковник Мрозовицький, моїм прошенням візьме тебе в опіку, до суду...

— Мрозовицький?! — скрикнув чернець. — Що ж тобі той Мрозовицький?..

— Я — його вістовець в Перебийносовому таборі, — промовив Семенко й сахнувся: брат його зчорнів і скрипнув зубами, увесь затрясся й забігав непевним зором.

— Що тобі?..

— Не діждеш того, не діждеш...

І знічев'я, поки Семенко встиг метнутись убік, хоч прочував, хоч бачив уже, на чому спинився цей непевний зір, фратер Домінік схопив зі стола пістоля, що його було поклав Семенко, й відступав до вікна.

— Юрію, — крикнув вістовець, — ти ж мені дав слово?..

Брат Домінік засміявся. Випалив, хоч рука його тремтіла. Не чекав, коли осяде дим, бачив і так, що Семенко заточився й упав горізнач на стіл. Переступив мертву шляхтянку, що лежала, наче уві сні, розметавши руки, прикрита розсипаною довгою косою, й видерся на підвіконня. Зіскочив на кружганок, а звідси сходами збіг на дідинець і пропав у тумульті.

На бескеття від Случі перла-валила сірома. Драгунія пана Суходольського, гусарська хоругва пана Корсака, охочі з гвардії пана Осінського, взявши від переправи на ріці, нещадимо насідали на чернь. В темряві Кирик, стоячи біля Перебийноса на взгір'ї, бачив тільки відблиски криці й чорний сліпий потік, що ринув від ріки. На тлі вогнів Яреминого табору з того боку Случі, від луни над костянтинівськими передмістями, як з пекельної пащі, виринали кінне панське чортovinня й клало трупом поспільство. Воно втратило серце, утікало мишвою врозтіч, спасалось, як могло.

Кирик розпачав уже з полудня. Загнався регіментар, таки не зважив тієї сили. Корпус князя Яреми і воєводи Тишкевича вже в Росолівці, донесли язики, з'єднався з кінними компутами Корецького й Суходольського; до десяти тисяч вибираного хороброго війська. Вже у вівторок мусив бачити Максим, що непереливки, що й найбитніша сірома не стане за лицарство: пан Осінський взяв з боєм переправу на Случі й зчинив січу на оболонях, взяв гусарією під ноги Гошовця й пана Хведька Халецького, на їхніх карках в'їхав би до обозу, коли б не секурували Габачеві молодецькі, на них тільки й надії. Відсадили панів знов до Случі і цілу середу рубались, трупом завалили оболоння, але Осінського змінив Корсак і Корсака — Корецький. Йшла, вистоявшись, польська кавалерія, вишикувана й у залізі, все воїн до воїна, і серцем рвалась у бій, було від кого покотитись. І голота котилась, чманіла від тривоги.

— Захотілось вам Костянтинова, закортіло вас до Яреми, хами, — насміхалось панство, — будете ж ви й діти ваші собачої кості, буде ж ваш викрутень Кривоніс пам'ятати костянтинівську парню!..

Рада отаманів вже в середу вночі наполягала, щоб відтягатися.

— Завів ти нас, батьку, в матню, тут нас перетруть на гамуз пеські синове, — зітхав Гошовець.

— Не тая наша сила, — печалився Халецький, — було не лакомитись на Заслав, було Кошки не залишати, поспіль, може б, і оперлися ми ляшві, а так — зріжуть нам гузно, ретируймося, поки цілі...

І Степко Габач, і Сизон Авратинський, і Байбуза, й інші отамани, тисяцькі й осавули радили б ретируватись на Заслав, підсобити Кошці й опертись на заславській фортеці. Але регіментар закликав їх у песю матір, порвався з пірначем на Байбузу, ледве розняли, штанотрусами, свинопасами назвав їх — про ретираду нема мови, хоч би всіх вас, отаманів, мав перевішати на вербах, завтра контрімпетом^[438] зламаємо панів, Ярему ізруч візьмемо...

«От і контрімпет, — думав Кирик, — таки добра була рада отамання, в обоз в'їдуть на карках, що він собі гадає тепер?..» А регіментар подивився на нього зукоса, сидів у сідлі, сірий, ні словом не озвався, посміхнувся — і ти, хлоп'я, зневірилось? І ти мені дорікаєш?..

— Регіментарю, — виринув з темені вістовець, — чернь бунтується!..

Гошовець у долині теж спинив свою кочу в чвалі, обернув лице в крові.

— Голоколінні чманіють, регіментарю, несила стримати, спасай, коли можеш!..

Шляхта, насівши на чернь, намучивши рубанням руку, завертала з поля, чомусь не загаялась далі, до обозу. Видно було Кирикові (бо луна відсвічувала Случ), як купами, лісом списів шляхта повертала на греблю, виспівувала, гоготала, їдучи, як з весілля.

— Хто бунтує, де?..

Гнідана здибив острогами, goddam... гнідан поніс із бескетів униз, Кирик поспівав — свистало в вухах. Биті купи стікались до обозу. Гримотіли в темені самопальні тачанки Гошовця, за іржанням комонів, за риком юрб, аж сахалась ніч, множество викотили возів; за ревінням худоби, за виттям псів не могли ні осавули, ні тисяцькі шикувати сотень. На викоті вже шумувала рада.

— У костянтинівській іграшці, — гукав котрийсь, — знесення нашого дождемо, в пені вирубують, вогнем випалять!..

— Кіньми затопчуть одними, — озивались, — вивів же нас викрутень, сам утече зі своїми гаремницями, а нас у три вирви вдарять!..

— Панська охота — не хлопська міра!..

— Ми — буччям, а пани — палашами!..

— Слухайте, — гукав один, — слухайте вухом, людкове, не брюхом, коли хочете спасіння, бо вивернуть вам гелюхи^[439] на палях!

Очі висвердлять! А так подарують усе, казали пани, хто мушкета віддасть, хто додому повертається, тому все подарують!.. Старшину їм видати, отамання наше файдане!.. А найпаче Перебийноса, викрутило б його душу, завів нас на загибель, завів нас на собачу гульму!..

Вирили голоси, вирили гирі, трясли руки келепами, довбнями, бесагами, хто ридав, як дитя, хто вив із розпачу, кляв Перебийноса, Габача, що чернь взяли під ноги, хто молився — панський гнів укроти, Боже!

— Ми повинні, людкове, ми підмовлені, ми не по своїй охоті, то гаспидова намова...

— А ви ж, бецмани, goddam... А ви ж, псяюхи, забули, панам довірились? Я сам на палю сяду з охотою, щоб тільки бачити, як вам рубатиме Ярема руки, як гелюхи вам випустять, бевзі ви, ганджуки, гівнорії!..

Басував гнідан під регіментарем, а він рвав слова від серця; чернь напирала на нього, Кирик бачив, як полотнів красень Габач, як піт із кров'ю тре з чола Гошовець, стоячи в тачанці, й він сам відвів курки пістолів...

— ...У Немирові, у Погребищі та й у Райгороді бачили ви, що було там крові, а довірились же тоді Яремі, чоботи йому лизали, пробачались, хрестом падали перед виродком!.. Бачили ви, собацюги, скільки в Чорторії на грушах, на вербах вішальників висіло... Ось таке Яреміне пробачення...

Перлась чернь, вирувала, валувала; хто замахувався вже бесагом, хто слухав, сліпаючи очима, почервонілими від пороху...

— Людкове мої! Мушкетери, кінники, панцерні, лучники, гайдарі! Знов хочете гузна наставляти гайдукам у панських стайнях, знов гайнарами^[440] у жидів вікувати? Таку фортуну дав вам Господь і так її бережете, божі люди? За мною, хто в Бога вірує! За мною, чесні! Як у Полонному гуляли, як у Нестерварі, як у Махнівці — згадайте, то любо вам стане. Чи Перебийніс продав вас коли, як його продати хочете?..

І нагнувся до першого з краю:

— Тебе, може, продавав я Яремі?..

— Тебе?.. Тебе?..

— А за мною не зберіг ти гирі?..

— Гадаєш, посадить і тебе Ярема поряд себе у ридвані?..

— Мальвазією уконтентує?..

Кожну мармизу свердлив лютими очима. Лице йому зсіріло, як залізо, гриміли щелепи, жахтів непомерклий рубець на переніссі.

Молодець, ставши на возі, з чорною ямою замість вуха, в сорочці з потоками крові, скочив, блиснув хрестик на волохатих грудях, махнув ганджаром:

— Бий їх, штанотрусів, батьку...

— Бий юдину душу!

— Бий гаддя!..

— Бий!..

— Батьку регіментарю, з гаті пруть пани, Корсак й сам Осінський, на палісадах січуться вже наші, підмогу давай, батьку...

* * *

«Помагай, Боже, винось, пречиста Діво, спаси і помилуй, — мчав, пригнувшись, Кирик, — то ж то гаспид, не лицар, то ж кам'яне серце», — й обертався. Габач за ним, шабелькою вивилює над головою, а чуб полощеться, а бунчуки, а прапорці, й риком знявся табір, хто бунтував, нахвалявся, роздерли, черепи хруснули під кінськими копитами, розкололи чорну раду, як віхтелиця, зашуміла чернь — не дамо Перебийноса, не дамо бевзям батька Максима, нігич^[441] не поступимось панам, білим трупом загатимо поле, всі ляжемо. «На Костянтинів, на Костянтинів, на Ярему, на Ярему», — вищав котрийсь, підскакуючи на білані, виблискував ганджаром...

*...ой чи бач, ляше, як козак пляше,
на сивім коні горою...*

— Заманюють, побачиш, що тільки заманюють, невже таки від Авратинського і покотились? Світає, малий, диспозицію дай вістовцям: Габач з панцерними проривається до містка, до берізок, Хвесько Халецький підможе Авратинського, в той лісок, на урвища — піхоту, тільки піхоту, переказуй Байбузі... Пікінери, вперед! Вперед, молодці, зсадіть їх з огирів. Тримайся за мною, малий, goddam!.. Хто там січеться на гаті, коло млина?

— Вовгура...

— Добре дбає, але заманюють його на той бік — ех, і пішли, не слухають...

— Кажуть, що в панському таборі ретираду сурмлять...

— Правда ж тому? Не вірю, чорте, не підманять. Почулась їм орда на карку, але орди нема в нас... Не слухають, гей, Габаче!.. Куди зариваєшся?..

Замість слухати диспозиції, Габач не втерпів. Тисяча його шарпнулась не на місток, де берези, а на греблю, де рубались Вовгурині, а Корсакові начеб ломились, тисяча Габачевих як сіла на шию з шаблями й шешпарами^[442], так і голила гусарію.

— Перуть, батьку, наші, — крикнув радісно Кирик, — рушай свою молодецьку тисячу!..

Але регіментар крутив головою.

— Дістанемо Ярему сьогодні, — прочвалував повз нього скісноокий кінник, — дістанемо, батьку!..

Регіментар угадав. Вовгурині й Габачеві продудоніли мостом, наїжджаючи на клуби польських бахматів, але зразу ж по тому боці ріки взяли їх у вогонь. З бескетів, порослих скупим чагарником, знялись мушкетери й пражили з коліна. Там і заграли гарматки. Вже на причілку заварилась каша. Габач проганяв людей на оболоння, коні натурились, Вовгуриних зразу взяли на шаблі Корсакові, а Габачеві збились купою. Ляск і крик лунали мостом.

— Передислокувати! — регіментар заляв, вістовці мчали. — Авратинський і Хвесько — до берізок, через місток, обходьте, обходьте псявіру...

— Батьку, Габачеві підмогу!..

Посірілі узгір'я під Костянтиновом займалися блідою голубінню. У воеводиному обозі гриміли тимпани.

— Раз мати народила, хлоп'ята...

Габачів кінь виривався, вискакував з трупа. Іржав і кусався бойовий сніжний огир. Упав Габачів бунчук, блиснув у голубіні Габачів панцер, раз — і роздалась оболонням його тисяча, гай-гай — вже чимало лягло братимів на мосту, а панам ішла підмога. Зчепились над самим Случем, тільки виль-виль — шабельки, блим криці й лязкіт, тільки шабель виблиск й луна — луна об крем'яне бескеття.

— Габачеві підмогу, батьку...

— Знаю, знаю... Не слухав, заманили, пропали, goddam, рушай молодецьку, на греблю, на міст... Алла, кричіть, алла, молодці...

Залізне лице злилось із шишаком, а голубінь пестила. На шкурятяний колет упала краплина роси. Рукою в рукавиці потріпав гнідана по шиї.

А Кирикові здалась опанча за Перебийносовими плечима чорними крилами, орліми крилами, кривавий вистіг побіг коневі по брюху від острогів, Кирик разом з регіментарем вирвав шаблю, і вже зовсім зголубіло небо, коли з розгону скакали в тиху Случ, а за ними не лиш молодецька, а й хмари піхоти, й черні, й люди Авратинського, й Байбузи ген-ген під лісом вплав переходили Случ, і кулі їх стрічали, й мечі...

* * *

Януш Корсак за п'ятнадцятим, як лічили, імпетом не зібрав і чверті хоругви. Мати Божа, що ж то за ордонанс, хто осьде командує? Осінський відтягав гвардію, Суходольський товкся зі своїми на горбах, навіть не встрявав у іграшку, прогавив і пан Корецький, і сіли йому на шию в ліску перед самим табором, а в таборі сурмили ретираду, — хто тее вигдав? Невже повірили тому сотникові Полуянові, взятому на муки, що Хмельницький іде? Невже таки дорадив тее воєвода Тишкевич, обкаляв те, що Ярема злотом написав, — вікторію над гільтяйством?..

— Кривоніс, вашмосте, не бачиш Кривоноса, там, там — у полі?..

— Де гемон?..

І скипів Корсак. В шістнадцятий імпет повів рештки хоругви, гусарів зо зламаними крилами, з погнутими бронями, з людьми, вже нетвердими в сідлах.

— Корсак імпетує, полковнику.

Кирик, як орлик, підривався в сідлі. Горло на горло йшла піхота, від неї чорніли бескети, Габач затикав стебло прапорця на перших палісадах, під панським табором, Гошовець зім'яв драгунію, Байбузина чернь бігла зі списками за Габачевими кінниками — вікторія, вікторія... Ярема відступає, Костянтинів наш!..

Піна, як снігові платки, падала за Корсаковим огирем. Ближчав і ближчав його меркий шолом, вже й різьбився виразно ринграф на

грудях — Богоматір з дитятком, — вже Кирик бачив його бліде обличчя з коротким вусом.

— Заманіть його, заманіть мені його, шкота-зрадника, — кричав Корсак до гусарів, а молодецькі здіблювали коні й свистала криця. Ось Корсак в чвалі наводить пістоля.

— Регіментарю! Застійте, молодці! Корсака, Корсака рубай, ех ти ж, ганджуче... Регімен...

Від острогів Кириків кінь рванувся наперед, на дві шиї перед Перебийносовим, Кирик простяг долоні, наче ловив кулю, а Корсак випалив, Кирик захитався в сідлі.

— Регімен... — шепотів, хололи уста.

Як злива, шуміли кругом шаблі...

* * *

Корсакових недобитків хватали на аркан. Сам ротмістр уходив із десятком товаришів. Пробивався, мов ярчук у вовчій стаї, до табору.

Подем ганялись за недобитками козаки й рубали їх.

Перебийніс під'їхав до вістовця, що клопотався біля Кирика. Хлоп'я лежало горізнач, просто ясного-ясного неба. Очі важкі, заплющені. Спав Кирик, не спав? Блискучим панцерем пропливала тиха хмарка.

— Розщібни крицю, — сказав регіментар. І зняв шолома.

— Батьку, — знічев'я спломенів і відскочив юний вістовець, — таж то... Таж то — дівка!..

Перебийніс посміхнувся.

— Я те давно знав, хлопче. Дівка-козак, goddam... — він скочив з коня, кинув поводи й підбіг до хлоп'яти.

— Мене застала... Персами від кулі заслонила... Дівонько ж ти моя хороша, зірочко ж моя... Житимеш же, невже ж не промовиш більше, голубонько...

І схопив її холодні руки й пестив їх, і цілував, і приговорював.

А купи, ясуючи, віватуючи, бігли до нього звідусіль.

Костянтинів відчиняв Перебийносовим молодцям важенні ворота.

Ярема Вишневецький і панські полки відходили в тривозі й неладі.

Майстер Римша, навчений гірким досвідом, вистерігався тепер великих трактів і переправ, а мандрував лісами. Не диво, що блудив: заславські дрімучі ліси шуміли хижо, а мандрував Римша здебільша поночі, тримався зір і вистерігався більших куп. Тож узяв спочатку на Судилків, а згодом круто повернув на схід сонця, на Лобунь і Янушпіль, бо сказали йому стрічні люди, що якраз у судилківських лісах денно й нічно йдуть рештки Яреминого корпусу, драгунія під паном Богуш-Гулевичем й німці, які ще недавно лежали на Любарщині. Поночі луна стояла кругом, за дня ж димились обрії, всенька ця сторона завогневіла, непереливки; видно, пани мали військові фатиги^[443], але з ким — Римша не міг дібрати. Що Кошка, Кривоносів братим, облягав Заслав та так крепко запер його, що й душка не вилетить, довідався Римша від жидів, які втікали з-під Бершаді й тепер зовсім упали серцем, не знали, куди їм і подітись. «Щастячко ж моє, — думав майстер, — що я вчасно видерся з того курника, але що буде далі, як нарвусь, бува, на хоругви того пана Богуша-Гулевича? Кажуть, песький син, хоч сам і руської кості, а вішає й розтісує благочестивих навпіл не гірше від Яреми».

Ніхто достоту певного нічого не знав. Втім люди, що їх Римша зустрічав у лісах, їдучи одинцем, боялись його, так як і він боявся їх, тож про щирість не було легко. Посесор з Райгородщини, до півсмерті переляканий, трясучись за свої чада й вози, розповідав Римші, що Хмельницький виступив із Павлочі, це певно. Та й сам Римша бачив, що звір біжить зі сходу, й птаство стривожене, — достеменно іде військо, але з яким заміром, того вже посесор не знав. Може, миритись із Річчю Посполитою, а може, й міряться. Веде, казали, пан із Суботова й орду з собою, мир, мовили, підписав із ханом кров'ю на сто літ, всю Молдову й Червону Русь віддав у ясир, але які в нього з ханом замисли, мій Боженько, хто ж то може знати? Але що шарпанину гільтяйських куп стримує й карає на горло, це правда, великий гнів у нього через те з Кривоносом. А один ченчик-бернардин із Бердичева, такий наполоханий, що Римшу аж милосердя брало дивитись, як дриготить усім тілом, і шарпає бровою, і кривить писком, як з пристріту, впевняв, що Хмельницького вже нема, що його знесла

старшина шаблями, бо хоче покоритись Речі Посполитій. Явні теревені, думав Римша, за таке то б напевно не зносили Хмельницького, хіба за щось інше, бернардин ще й інше правив, але таке, що зовсім не трималось купи, — мовляв, Тугай-Бей погнівався з козаками на смерть і присягнув на Корані привести на аркані всіх полковників, а Кривоноса аж у саму Варшаву привезти в залізній клітці. Вже й Москва буцімто рушила на приборкання бунту, а частина козаків уже передалась на королівську службу, навколішках благає прощення. Римша махнув рукою на те все, коли б, отченьку, все це була правда, то б не ховався ти в лісах, верзеш казна-що. Лишив його самого в лісі, нехай другим точить баляндраси. Четвертого дня, будши у великій тривозі за свою мамону, на підбитому коні і серед найчудніших чуток, вибрався Римша на лобунський тракт. Тільки великий голод примусив його податись з лісу на галявину. Але й над трактом не було лучче. У вигорілому Гризові не бачив ні одного собаки, ні рваної кішки, лиш бур'ян і лобода зеленіли на згарищах Кунева, біля руїн замочка, на дубах рясно висіли вішальники й круччя довбало їхні кості, ні душки кругом, і печаль та журба обсіли Римшу: в заразу й пил, у сморід і гнилизну обернешся й ти, сарако, схоче лиш котрий, не питаючи твого роду, ні гербу, вперіщити бесагом чи рогатиною простромити, і витягнеш ти худі свої лабети, не насолодишся як слід принадами цього короткого твого життя. «Справді, гірка твоя фортуна, чоловіче, — думав Римша, похнюпившись, — розпач огортає тебе, коли погадаєш собі про такий ниций кінець, і жаль збирає тебе, що Господь Бог створив цей світ, де нічого іншого не маєш, тільки тлін і сопух, суєту й мордування, гвалт і муки, лють і заздрощі...»

Під Лобунем, у ярку біля бджіл, зустрів посполитого дідка, а він йому прошамотів, що небагато божого люду й залишилось у Лобуні. Панів вирізали молодці, замочок спалили свої, а потім, як прийшов карати пан Ярема, то аж двічі карав, і то так, що зосталася сама пустиня, від Полонного, як займеш, аж до Немирова. Хто міг — утік, молодь гуляє з паном Максимцем, може ж таки, засміявся тихесенько дідок, до решти скрутить в'язи панкам, легше тоді буде на світі.

— Матер Деї, — казав собі подумки Римша, підганяючи свого змореного мерина, — волосся стає тобі дибом, особливо цією нічною порою. Вішальники й опирі кругом, а для відьом сабат, сабат^[444]...

Мор, смерть і війна, гірше, як у Чехії й у Палатинаті, одне цвинтарище залишилось, тільки місяць, опирачий брат, а йому, сміється, песький брат, гунцвот. Пропаще наше покоління. Не зазнає вже раювання і спокою. Ось так-то, ось як-то живе людина. Тінню нужденною живе, сліпе й нікчемне вона єство, і минається бистренько, не знавши радості, а саме лиш горе. А прийде на людину година, витхне духу в катівських кліщах, або в петлі, або під келепом якоїсь шельми, то хіба, гадаєте, й по смерті хоч зазнає спокою? Найдеться й там криве свідчення і лжеприсяга на неї, й замість безжурного літання поміж янголятами запроторять твою душу у пекло й будеш вити там, душко моя нещасливая, за свої й не за свої гріхи...

Ці сумні його міркування перебило заволення людей, що виринули з темені. «Ось тут мені й кінець», — подумав Римша і віддав Богові душу, але прошепотів при цій нагоді й заклинання від розбійників, якого навчився у Швабії. «Римша звусь, — простогнав, — божий чоловік...» А втім, йому впало в очі, місяць-бо стояв ясно, що ці люди, заволавши, хоч і мають самостріли, не виходять із кущів, знать, трусять штанами так само, як і він, а може, й ще більше. І тоді наїхав на них грізно: «А хто ви будете такі, людкове?..»

— Адама пана Кисіля, носівського старости слуги, мостіпаночку...

— Пана Кисіля?..

Римша аж підстрибнув у сідлі. А то ж фортуна йому, а то ж Божая ласка. Та Кисілевих бояться нема чого, та ж то самі крутійського роду, плащатся між молотом і ковадлом, біс їх самий знає, та й вони самі враз із паном своїм достоту не знають, на яку їм стати ногу. І серце йому зразу підскочило.

— Шляхетноуроджений я, ваші мості, звусь Транквіліонус Римша, метеляюсь по грішному світі, як і ваш пан староста, і каштелян, дай йому Боже здоров'я, бо то добрий чоловік, і ми собі з ним кривди не зробимо ніколи...

Тоді люди вийшли з кущів, обступили його, придивились йому і повели поміж руїнами, під церкву серед густої яворини. Там вбереглася від пожежі корчма, й там ночував з дороги пан каштелян і сенатор Адам на Нізкиничах і Брусиліві Кисіль враз із своєю невеликою челяддю. Римшу прийняв на подвір'ї секретар сенаторів пан Петроній Ласко (тую лисячу пику Римша в Києві десь вже бачив) і йому розповів Римша найсердечніше, що, потурбований Гайчуриними

молойцями в дорозі з Овруцького (а там має фільварок і декілька гуралень), прямує тепер із Заслава до Житомира в надії найти свою сім'ю, розкинену по всіх усюдах через цю війноньку. Сам він — шляхетноуроджений, за обрядом — православний, а з переконання — вірний горожанин Речі Посполитої. Так прилестився Римша до людей Кисілевого духу, мовби й змалку вчився у нього гнутись, мов лопух від вітру. Натякнув на бажання аудієнції у пана каштеляна (надіючись дещо вивідати при нагоді), але пан Ласко сказав, що пан Кисіль занедужали і через отсю недугу й перервано подорож.

— Не є це недуга тілесна, — говорив ввічливий секретар пан Ласко, частуючи Римшу в корчмі, яку зайняло панство Кисілевого почту, — це є *morbus animi* — недуга духу. В сій важкій місії, якої піднявся великодушно й. м. пан Кисіль, зустріло його лиш само коварство. Всі замисли його пішли внівець, ба, ще більше ворогів придбав собі своїм старанням про публічне добро, ніж їх мав перед тим. Не щадив же свого здоров'я, про майно не скажу нічого, бідний став тепера, аки Йов на попелищі...

«Хотів би і я таким Йовом бути, — думав Римша, смачно заїдаючи й без особливого прошення, — скрізь голод, а проте ви, пеські синове, курятинкою та каплуном не гребуєте...»

— Доброго слова не заслужив пан Кисіль, на милість вашу, пане, — говорив Ласко, мов би й хлипаючи, — журився ж паче всіх страшним пролиттям християнської крові, а що з того: козаки називають його панським підлизником, а шляхта — шельмою, прости Боже, й навіть сучим сином...

«Кожного так назвуть, — подумав Римша, — хто не знає, до кого пристати. А дві матки ссати не йде, паночку, не йде...»

Пан Ласко смутно поник головою. У корчмі, як роздивився його Римша, був він ще більше схожий на сивіючу влєсливу лисюру.

— Нашу одіссею оповідати вашмостеві, то не стало б і ночі, — скаржився Ласко, — не буду тобі вияснити й крутїйства нинішньої політики, прости Боже. А втім, вашець людина, як видно, бувала, знаєш добре образ цієї суєти, що ся кругом нас діє, чи не так? Транквіліонусе, мості Римшо, втратили ми Україну, нема що. Пан Кисіль хотів бути суддею, й то справедливим: погодити дві сторони, а скажу щиро — одна й друга варті одного. І хто цей бунт затіяв, таки не розбереш...

— Хто ж, як не Хмельницький, — вкинув Римша, удаючи дурного.

— Так-то воно так, але, як виходить, то мачали й інші пальці в тому ділі. Сам покійний король, нехай йому ся легко ікає, Владислав IV, не забороняв їм, Хмелевим спільникам, конспірації... Та що король? А канцлер, гадаєш, не знав про те?..

— Юрій Оссолінський?

— А хто ж інший? Підозрюють і його, хоч голосно не говорять, проте на сеймі, у Варшаві, от-от було б зірвалось це слово. Змова ця добре зав'язана була, — а ми це з паном сенатором дослідили, бо люди й у нас є бувалі. Знав про те, що бунт має бути, й Виговський, нині великий пан у Хмельницького, а то найбільша сатана, й Хмельницькому все шепоче до вуха... Й інші демони там є: і такий Мрозовицький, і Гуляницькі з Волині, й пан Мазаракі у Львові, й аріанські браття разом з їхнім пріором бароном Юрієм Немиричем (і навіщо такий пан до таких справ мішається, мало йому чернь маєтку попала?), ба, та й у Києві відкрились-мо змію, езуїтського магістра...

— Кого ж такого, — поцікавився Римша, — можеш мені сказати?..

— Чому ж би ні? Ти свій чоловік, бачу... Гедеон Юрій Рославець зветься тая змія... — нахмурився Ласко. — Та чи мало їх?.. Бачиш же, які то демони коло тієї безголової черні ходять, бачиш, де її, немудрої голова й розум?.. За такими конспірантами не вдіє й пан Кисіль нічого... Хоч і він мудра голова. А тепер їх, козаків, із Польщею тільки залізом розсудить, прости мя, Боже. Душечки і козакам, і панам роздирає ненависть. Одне думають, друге говорять, а третє чинять. Як же їх мирити? Був я у червні, іменем пана Кисіля, в Чигирині, переказав бажання сенату, подарунки привіз, перемир'я підписав, і прирік мені пан Хмельницький не йти на волость, відпустити орду, заборонити шарпанину й мордування. Добре. Їде з тим пан Кисіль, сердечно втішений миром, до Варшави, реферував панам. Добре, кажуть пани, нехай ся з'їде комісія. З тим виїхали й ми, й козацькі послі. 23-го августа мав би бути з'їзд для переговорів. І душка пана Кисіля ся веселить: велике діло довершив батько вітчизни, не буде вже кривця християн ся лити. Так що ж, ваша мосте? Поки ми в комісіях радимо, як би то прищемити козаків, щоб і коза сита, й вовк цілий, розумієш, друга комісія секретно скликає шляхетське рушення, зброїть старого й малого, з нас ся в кулак сміє... Звичайно, це пана

Хмельницького роздражило. Тут ще Вишневецький з Кривоносом зчепився, мов собака з вовком, де ж те перемир'я? Не маємо тепер віри ні у пана Хмельницького, ні у панів, так як би ми були не комісари, а шахраї й крутії, прости Боже...

«Бо і є ви такі, — посміювався про себе Римша, — крутили та перекрутили...»

— ...за нашу щирю волю дві отчизни поєднати — ось що маємо...

— Куди ж прямуєте тепер, панове комісари?..

— Чи ж я знаю, — скис зовсім пан Ласко, — прямуємо до обозу коронного рушення, під Чолганський Камінь. Своя сорочка таки ближча до тіла...

«Бачиш його, — погадав Римша, — своя, панська, шляхетська сорочка таки ближча, ніж козацька». І сказав уголос:

— А до Хмельницького не хочете?..

— Пощо, пане мій Транквіліонусе? З яким лицем? Вже він нам не повірить. Вже тепер на його добрість не надіймося. Гадаєш, не збагнув він, що йому готують? Гадаєш, повірить, коли його усиплятимем, а тим часом під Костянтиновом уже сімдесят п'ять тисяч стоїть під князем Заславським. Чи ж не можна було інакше взяти Хмельницького?..

«...От про що ваші комісії радили, шельмо. Добре, коли пан Хмельницький відкрив те лукавство...»

— ...Під Янушполем вже чати Хмельницького...

— Під Янушполем?..

Римша з радості аж крикнув, мало не подавився курячим крильцем.

— А ти гадаєш, вашмосте, що Хмельницький чекає, як чекав ще два місяці тому? Тая фортуна вже минулася, коли він сидів тихенький та божий, по чубику давався гладити. Було тоді ловити фортуна за хвіст...

— Що ж буде, пане королівський секретарю?..

— Нова війнонька. Потоп крові. Тепер вже не комісарське перо, а меч діє, ваша мосте. Тепер журімося не комісіями, а де нам прихилити голову. Постраждає нація... Про мамону вже й не кажу...

«Це тобі болить, голубе, — подумав Римша, — а ти мені теревениш про націю й віру».

— То ж бачиш, пане посесоре Римшо, — зажурено сказав Ласко, схожий ще більше на лиса з прищемленим хвостом, — до

Хмельницького не маємо з чим їхати. Можемо ще й живота свого позбутися. Вже й так терпимо...

І пан Ласко пожалівся на опресії й долучання в час подорожі з Варшави. Їхали в постійній небезпеці й тривозі, через Берестя до Луцька, а там до Острога, серед лун і брязкоту зброї, серед непевних і незичливих людей. Письмо від пана Хмельницького охороняє перед гільтяйськими купами, кривди не вдіють, тільки поглумляться.

— Який же тепер мир, мості комісаре? Хіба на тому світі праведним душкам, але й ті, кажуть, у війні. А це під Острогом, начеб і не зумисне (потім вибачались), потурбували молодці. А куди підеш за скаргою? Тремтимо, молимося, щоб швидше під опіку більшого оружжя; якщо миру не спасли, то хоч цей обоз із скринями й винами з самої Варшави треба спасти...

Пана секретаря покликали нагору. З учора пан Кисіль угорів і метався на подорожньому лігві, трясся в лихоманці. Давно не знав такого приниження й такої непевної фортуни. Але тепер, казали, повеселішав і захотів навіть диктувати листа. З того сміялися самі комісарські підписки. Що вже тії листи допоможуть?

Римша так і не дочекався пана Ласка, що забарився з сенатором. Тож балював досхочу з підписками, раював з комісарами, точив баляндраси, поки не взяли його за руки й ноги, охлялого від доброї страви й сутої горілиці, та й не поклали на солому. Добряче захропів.

А вранці, коли прокинувся й не добирав, де він і з ким, обоз знявся в дорогу. Сердечно прощався з Римшою пан секретар, тішився зустріччю й запрошував податись з комісією, точив вино й слізки на відклинне й похмільне. А тоді Римша побачив і самого сенатора. Знесли його на ношах, прикритого шкурами, положили в ридван. І лежав так староста Носова, київський каштелян, найменший хробак вітчизни, й. м. Кисіль. Зжовк на пергамент, чуб йому ще більше посивів, порижів і нефарбований вус. А злющий і нетерплячий став комісар, скакав зінським щеням, пащекував на челядь, так і виїхав в прелютному гуморі, жовтими ручищами силкувався схопити з вікна ридвана гайдуків за чуби та власноручно їх нам'яти.

Римша побалював ще в корчмі до вечора двома суліями, що зоставив йому пан Ласко в ралець, а тоді, веселенький, приспівуючи сам собі, потюпав янушпільським трактом.

— Нема доброго, що не вийшло б на лихе, така вже моя фортуна, — зітхнув Римша, переважно зітхнув, — о, проклятуці ганси, то ви мене аж осьде найшли. Вирвався я вам під Магдебургом, вискочив із петлі під Нюрнбергом, а таки аж під Сальницею попався в їхні цупкі лапища. О нечесані гирі, о гидосвіти, о гицелі, о муфмафи...

У сальницькому лісі, взявшись за сонцем на Янушпіль, де сподівався вістей про похід гетьманської армії, Римша в саме полудне напоровся на рейтарську берду^[445]. Притаїлись, видно, шельми в хаці й чатували на нього, почувши, як іде лісом. Римша утратив серце одразу. Таких рижовусих гансів, сторчовусих жолдаків знав на своєму віку: пики в шрамах, порябілі від пороху, п'ятірня в залізній рукавиці — довбня, а серце — камінь. Римша спробував інакше: віддав їм усю мамону, яка була зверху, віддав би й те, що було зашите в поясі, але ганси грошачця забрали, поділились ним, мов вороння, а Римшу все одно зв'язали і взяли божого раба поміж два коні.

— Волі моїй кінець і душечці моїй капут, — упав серцем майстер Римша, а знайомий морозець пішов йому вздовж хребта, і зуби починали цокотіти, — це наємці з Яреминого корпусу, достеменно з тієї клятої драгунії Богуша-Гулевича, бодай же його качка перевернула. Оце мені тут і ковінька. Чи не лучче було мені ще одну нічку ночувати в Лобуні, — причитував, — чи не лучче було мені з Кисілевою челяддю коням хвосту крутити, ніж цим гурензонам^[446] попастись у лабети... але хто ж міг теє знати? Уроки^[447], тільки відьомські уроки...

Рейтари, мов вовчурі, порвались через бір, та так, що Римші спирало дух, віття дряпало його по гирі, шапку зірвало йому з голови, а бідна конячка ледве поспівала за німецькими довгоногими шкапами. Бір рідів. Узлісна пташва зривалась, вимахнувши широкими крильми. Потягло димом, із горішника виїхали кінні чати, одізвились рейтарам, стало гомінкіше й людніше, непереливки: Яремині німці, а це їхній табір. Вїхали на майданець. Над обрістовим^[448] шатром посередині жовтів прапорець, повиснувши на стеблі, списами, мов молодим лісом, обіткнено рубежі, димились кострища, шалалась оружна мужва, як прикинув Римша, могло лежати в цьому ліску з чотири компанії. Чвалаї, граючи навкарячках у кості в холодку, відставивши свої вилки з

мушкетами, поглянули на Римшу, зареготались, а майстер смутно сидів мокрим півнем, захекався, а від страху звело йому щелепи, пропадав либонь не за понюшку. Ганси юрбилися на сонячному варі біля яток, маркітантки, паскуднющі дівки, накрикували до браги, лаялись міняйли, поміж возами вешталась худі пси, висунувши язика, хто продавав талісмани, хто теріяк — лікарство на всяку недугу, хто підстригав у циркулі розкошману бороду, хто гострив рапіри, але, озирнувся Римша, ні одного люб'язного обличчя, пропадеш, сконаєш між німотою, ще й чоботищем тебе штовхне, щоб ішов ти, небоже, що скоріше чортам на вила.

Римшу зсадили з конячки й повели до обрістового шатра. Там, у великій спекоті, балювали ритмайстри біля сулій. Порозщібували дротяні сорочки: в лобах либонь добре їм курилось, пили тютюн. Дим і швабський шваргіт, і жолдатські прокльони вирили сизим іскроколом. Довгий профос з відтятим вухом, обвішаний талісманами, а самий як пушик, заглянув Римші в очі. «Франкгайме, обрісте Франкгайме, — штовхнув Римшу під ребро, аж майстра замлоїло, — оце ще один горобець, ще одна шпійонська каналія...» Бородатий Вільгельмус Франкгайм, граючи в карти, навіть не озирнувся. «Повісити, — заскрипів крогульцем, — мало вам дерев у лісі, Kotz Leichnahm?» Римша кинувся було до нього, але йому відняло, як на те, мову, белькотів, вийойкував, вистогнував, та рейтар (той, що обдер його з дукатів) схопив ззаду за гайдавери, за тряске гузно й поволік з намету.

— Вішатимеш, Йогане? — крикнула русява маркітантка, шалаючись біля шатра. — Не забудь же мені дати мотузку, з вішеляка мотузка — саме щастя... самий талан...

Римшу вже не несли ноги. Його поволокли опудалом до дубків, де розташувались міняйла з крамом. Табір, позіхавши од нудьги, стрепенувся. Навіть ті, що дримали горізнач, насунувши капелюхи на лоби, пробуркались і посідали. Вішання людини — добра розвага. Котрийсь з охочих уже сукав тугу шворку й питав за баранячим лоєм, обозна шушваль, хлопчаки-бубонщики, погоничі, просилися на катюг.

— О бісові муфмафи, — взяло Римшу за серце, — триста пар куп вам болячок в печінку, в саме серце ваше, о лотри, о шельми, о стосот разів прокляте байстріюччя, о свинячі хвости, щоб вам не діждати найближчої неділі по моєму вішанні, щоб вам викрутило вирла, так вам хочеться дивитись на мою муку. Грець вам, гицелі, грець вам,

людолови, покарав же мене Господь тим одним горем, що вас бачу, гузнобийники, бецмани...

Римша збагнув, що нічим їх, товстошкурих, не пройме, що повісять його без милосердя, як кошени, й ніхто, а то таки ніхто, навіть і не подумає заступитись. Взяла його лють. То ж і знатимете, гицелі, як умирають не сучою смертю. Випростався й шарпнувся з рейтарських лапищ, сам, без оправців, хотів іти по свою поталу. І почав було вже відмовляти «Отче наш», бо таки з Богом прагнув покинути цю юдоль, як тут погляд його впав на ввійстя^[449] до одного барвистого шатра, де, як догадався, пробував бабський фельдфебель, а там стояла чорнява дівка, розморена в спекоті, в шарлатній юпці, гриміла дукачами. Прикрила долонею очі від сонця, бо било, аж сліпило.

— Файстле, — вереснув Римша, — то ти, солодка відьмо, то ти аж з Авгсбурга сюди прибилась, бісівко? Де ж ти своїх папенгаймців покинула, циганко? Не повісили тебе шведи, не облупили тебе валлони^[450] з відьомської шкури?.. — сердечно їй зрадів.

Чорнява пізнавала його. Знала, знала колись і його, шальвіру, таж товклися в одному обозі, таж міняли ті самі фальшиві цехіни, Матер Деї, подумав би хто, де вдруге зустрінуться?..

— Римшо! — рвонулась до нього, а мала добре серце, заломила руки. — Та ж за що тебе оце так?..

— За невинність, дівонько, за снігову мою невинність... Твій Франкгайм найнявся Вишневецькому, то й душу, і серце продав йому, за одного винного віддасть десять невинних, так хоче вислужитись...

— Та Франкгайм служить не Вишневецькому, а Хмельницькому, дурню!..

Рейтар двигнув Римшу кулачищем:

— Поспішай ти, Kotz Lung, закортіло тобі наприкінець до зальотів?..

— З петлею лучче поженхайся...

Але Римша врився в землю. Рейтар засвітив йому п'ятірнею свічки в очах, але й у лобі йому розвиднілось:

— От і дурень же я, Файстленько, чарівниченько, та ж і йолоп я, а я мовчав, бо гадав, що то Яремині рейтари, грім мене поб'є! Та я ж дискретно мовчав, бо йду вістовцем до пана Хмельницького, а як же я міг те сказати Франкгаймові, коли я його мав за шляхетського наймита?..

Файстле пильно подивилась на нього.

— Правда ж тому, шельмо?

Римша побожився. Він вже ніяк не хотів іти далі, бився в груди й сміявся, й сльози точились йому, і не боявся вже нікого, а шушваль і рейтари стояли довкола й не тягнули чомусь його на дуба, хоч мав уже на горлі петлю, всі бо думали, що здурів і очманів від страху хлоп'юга. Але Римша пригадав собі вже й швабський шваргіт^[451], і Файстле, добросерда солдатка, обтерла йому з чола піт, і сама Файстле кляла рейтарів, кляла драгунською лайкою, щоб пустили невинного. Профос^[452] побіг до обріста Франкгайма, а русява маркітантка зажурилась, безталанна, що не матиме вже вішелякової мотузки на щастя.

Римшу повели знов у намет. Франкгайм не був з тих, що так легко вірять. Але добре, що хоч позирнув на Римшу й послухав; міг собі й не вірити. Таки бачив, що це добра шальвіра, проглядив Римшу наскрізь, бачив і таких частенько. А Римша божився: найвірніший він слуга префекта Хмельницького, генерала всіх запорозьких козаків. Взяли сацюгу в перехресний вогонь, звідки йде й куди:

— Руку у жар покладу, ганси, — заверещав, — а чого я післаний від козаків, то не ваша справа, наймані шкури, з вами я не маю конфіденції, — так казав, — зі знатнішими людьми я конферую, не вам, жолдацькі душі, реферуватиму, а тим, хто мене посилав, це не справа вашого куцого розуму, так і скажи їм, Файстленько, бо вони сьогодні тут, а завтра їх вже нема, повіялись, а я на моїй-таки землі живу й тут сконаю...

— Говори правду, не завихлюй нам лоба, ляроне, — блиснув Вільгельмус Франкгайм, — чий ти конфідент? До того йдеш, Kotz Tausend?..

— До пана Львисерце-Виговського, обрісте, він мене посилав...

— Нема тут Виговського. А може, ще й пана Хмельницького самого ти кумпан?..

Ганси його обступили, сміялись.

— А ще кого знаєш з козацьких принципалів?

— Петлі не минеш, коли збрешеш...

— Вже метеляє, Kotz Lung, вже крутить, гунцвот...

— Кого ще знаєш, скажи їм, Римшо, — крикнула Файстле, — бо то шорсткий люд...

— Пана Стеткевича знаю, пана Мрозовицького... — Римша знову почув мотузку на шії.

— Мрозовицького?..

Ганси поглянули по собі олив'яними важнющими очима.

— Пан Мрозовицький недалеко звідси, — заскрипів обріст, — він лежить на якихось чотири постріли звідси...

— То ведіть мене до нього, — осмілів Римша, — там ви побачите, кого ви потурбували, там, — репетував він, — вже ви свій відвіт дасте за мене, муфмафи. Ого, пан Мрозовицький мене добре знає... Ви, шваби, мов ведмідь, що б'є на лобі бджолу, а з нею разом і чоловіка... Тая вже мені швабська послуга...

Вельбучно тепер поступав із шатра, хоч і з тривогою: невже ж таки пан Мрозовицький дасть його на поталу? Шепотів до Файстле:

— Чорнулько ж ти моя, вже я до тебе завітаю, відьмасю, дай тільки доб'юся до свого козацького товариства... Дай тільки шабелькою забряжчу... Так мені вже з очей не щезнеш, як тоді, не відвертишся одним талісманом, тепер ти мені сорочку святого Юрія зачаклуєш — проти меча, проти кулі й пристріту...

Файстле сміялась. Таїнно мерехтіли її чорні очі.

— Дурнику ж ти голомозий, думаєш таким, як ти, я сорочки, неопалимі панцері проти кулі і меча чаклую? Та ж я самому префектові Хмельницькому виворожила фортуна й вікторію...

— Чи ж правда, Файстле?..

Але біда махнула йому рукавом і подалась у свій відьомський намет.

Рейтари вивели Римшу до козацького табору. За балочкою в сальницькому лісі стрінули їх кінні чати стеблівської сотні.

Франкгаймові компанії стояли в чолі, виводили стежі на остропільський тракт, а корсунський полк й. м. Станіслава Мрозовицького, йдучи в авангарді граничних полків, брався лівіше, на Сальницю. Туди ж підходили полки Остапа Гоголя й Івана Ганджі, туди ж котилась стінобитна гармата під полковником Яцком Воронченком. А гетьман Хмельницький з головною армією стояв ще далеко, у ружинських байраках, ближче до Паволочі. Видавалось, не поспішав.

Транквіліон Римша зразу не пізнав Мрозовицького. Та й як було йому пізнати, коли бачив його з-худошляхецька одягненого, тоді у Львові, коли incognito й clam^[453] конспірував, ховаючись від судів, а тепер узрів у розіспіваному, розбурханому таборі, поміж молодцями орла, а пісень про нього співали по всій Україні?

Ганси привели його в супроводі козацького шельваху^[454] до полковницького намету. Пломенів на видмі, між хвоїною, пурпурний, із золотими вузлами, мабуть, взятий в іграшці від якогось іменитого пана, увесь бринів від музики — це бандуристи вигравали в дозвіллі, військова музика корсунського полку. Римша аж роззявив рота, а ганси й поготів: усередині намет важнів перськими й турецькими килимами, горів гадамашками^[455] й габою, сонце, ховаючись за видми, струменями плило в намет, і хрусталеві кубки, чеканені, венеційські, жагтіли на столі, пито-бо вино переважке, південне.

Морозенко слухав бандуристів, задумався, взявши в долоні лице. Об загнутий сап'яний чобіт ластився багряний промінь, спроменив і сам полковник, випростувавшись. Кармазин на ньому — сама полумінь, а зерцало^[456] жагтіло, переливалось, найкоштовніші ефеси джангарів і кинджалів за поясом, сапфірами саджений полковницький шестопер^[457], домаха в найчудесніших піхвах, як зорями, смарагдами бита, гудзи й застіжки — сам аспіс і діамант. І, погладжуючи чорного вуса, дивився й. м. Мрозовицький на цю личину, а Римша, що вже тоді, у Львові, бачив у конспіраторові тверду бестію, заморгав почервонілими очищами: цей гострий зір пригвоздив його, від цього красеня, як від фортуни, не втечеш, перед ним не метелятимеш. Орлю, порвисту породу одразу видно, хоч і братався з посполитими й черню, а проте не одного він гнізда з ними.

І німці, салютуючи, гриміли хвацько рукавицями об нагрудники — своє серце й розум віддавали полковникові; такого обріста треба пошанувати, таких, як він, мало на цьому мерзенному світі — побратимства з ним і частування сам Густавус Адольфус, лицар лицарів, не поцурався б.

Рославцеве ім'я відчинило Римші серце й. м. Мрозовицького. Таж майстер Рославець це не тільки брат зі змови вірних, а й колега з

Падуанського університету. І тепер у Чигирині й у Білій Церкві чував раз у раз його ім'я, вже добре заслужене для вітчизни. Адже ж його, Рославцевим старанням, розкрито гетьманові очі на крутість панівради, адже ж це Рославець сповістив про підступне накладання з Москвою.

— Добре дбає пан Рославець, — блиснув Морозенків посміх, — такі нам потрібні нині, а якщо ти, вашмосте, Транквіліонусе Римшо, чи як себе звеш, маєш у нього таку конфіденцію, то матимеш її й у мене... І особливо, коли, як кажеш, що ти це був у Львові, який мене попередив про безецні замисли моїх ворогів.

— Я не тільки у магістра Рославця маю конфіденцію, мості полковнику, а й у декого іншого...

Римша вишкірився, спроквола приходив до себе й лукавство поверталось до нього.

— У кого ж то ще такого?..

— Хоч би й у княжни Петронеллі Четвертинської...

Шальвіра прижмурих очі, наче й не знав, що мовить.

А знав добре, що полковник зірветься, мов віхола, мусить зірватись. І Римші аж жижки затрусилась, коли Мрозовицький схопив його за плечі й вперся в нього плонем — очима.

— Де бачив еси княжну, вашець? Та я за нею стільки вже напивався людей, стільки напечалив серце, а все надаремно... Скажеш же мені?..

Хоч Римша, власне, нічого не знав і не чув про княжну, але вважав, що собі аж ніяк не пошкодить, коли трішки прибреше. Для ще більшої важності попросив розмови віч-на-віч, але Мрозовицький нетерпляче гукнув:

— Говори, вашець, ми тут між своїми секретів не маємо.

А Римша поглянув по отаманні, по полковниках, що сиділи за столом і на диванах, курили люльки, й реферував: княжну, мовляв, бачили й в Острозі, й у Заславі, ховалась у черниць, може, пристала до котроїсь купи, може, в котромусь з граничних полків. Чернець же Домінік, він же Юрій Збараський, — перевертень, на вашій полковницькій мості присягнув помститись, три ночі і три дні палив залізом і вертів мене на дибі. Домагався, скурчий бик, щоб я йому прирік найти княжну, але плюнух-ем йому між підлі зікри, мості регіментарю, прозвав-ем його лотром і братопродавцем, новочасним Юдашом, але скажу тобі — шаліє з любові до княжни песій син. Коли

ж, ваша мость, дістанеш його в свої руки, а в тому не сумніваюся, бо всякому злодійству зготовано возмездіє ще на цьому світі, то прошу тебе одної ласки — візьми мене за інстигатора^[458], вже я витрясу цю собачу душу з підлих і безецних її тілес...

Полковник Мрозовицький пильно його слухав. Посадив на диван, бо спостеріг, що майстер порядно охляв, наказав подати йому поставця. А сам швидко заходив по килимах, рукави фerezі^[459] літали за ним. «Сама іскра, — подумав Римша, — не диво, що має такий мир у черні, соколець, а серце, видно, добре».

— На привату тепер не час, — мовив Мрозовицький, — хоч про моє почуття до княжни знають усі, не крив я того, — посміхнувся, — співають навіть у пісні про це, але не час на це, не час... Про її побіг сказав мені ротмістр Стеткевич — мусиш знати, вашець, — панни Оленки брат... Та ми з коня вже другий місяць не сходимо. Від св. Трійці голимо з паном брацлавським Нечаєм і вінницьким добродієм Богуном усе Побужжя від панських недобитків, чував еси? Про недавню іграшку під Брацлавом знаєш? Втікали від нашої руки, як тхори, втікали пани-ляхове... Реферуй же далі, вашець... Все нам реферуй...

«Отамання, що сиділи при вині, зійшлися не для частування», — так подумав собі Римша, не битий в тім'я. Лисавий, обгорілий в походах, довгоногий полковник Остап Гоголь, Яцко Воронченко з виполовілим вусом, що вкидав раз у раз латинські слівця, сотники Семен Гайдай, Роман Аксака, Демид Мокієвський — один із чотирнадцяти братів Мокієвських, реєстрових, два військові комісари в чорних киреях і ще декілька інших значних, як бачив Римша, мали осьде, в Морозенковому шатрі, не раювання, а консиліум. І не кожного тут радо бачили: коли заходили вістовці, всі мовкли — вістовців відсилав осавул при ввійстю. Заглянув у шатро полковник Іван Ганджа, гладкий і пишний, як павич, і той за мить відійшов, бо збагнув, що непроханий. Не для всіх, видно, скликали це консиліум.

— І Вільгельмус Франкгайм питається, чи довго ще йому лежати отак...

— Скрізь пустинь, недорід...

— А тут і зовсім не збирали...

— Коня не попасеш, саламаху з водою, рибаху одну, як зловимо в ставу, в ріці, — заживаємо...

— Чого хочете, отамання? Двічі Ярема товкся, а Кривоніс все пустив з вогнем...

— Кривоніс, Кривоніс...

— *Sonst ein resolvierter Soldat*^[460], — каже Франкгайм, він з ним сік цісарців у великій війні...

— Кривоніс, — Мрозовицький спинився. Заяскріло зерцало. — Добрий воїн, не скажу — Ярему на смерть заганяв, ось сьогодні вістовці прийшли з-під Костянтинова — та й луну самі бачимо, мості панове, начхурів Ярема й втік, як битий пес, підібрав хвоста — хвалю Кривоноса, але ж — приватник, іншого старшого, крім себе, не хоче знати... З ним світ перейдеш, але назад не вернешся... Клопіт буде з цим Кривоносом, як не всовістимо, наварить нам киселю, наварить же, дейнека, — вельми сердитий на нього наш пан Богдан...

І Гоголь, і Воронченко, й інші всі хитали головами — сердуватиме пан Богдан...

А й. м. Мрозовицький-Морозенко сам із пересердям стукнув перстнями об стіл.

— То тільки тая проклятуца гідра наша, роксоланської сваволі. То через такі от дурні гирі всі розумні голови летять у нас з плечей. Мало розпалити полумінь, але що буде, коли вихор і на наш бік понесе пожар і вигоримо, витліємо всі доценту? Мало того — сікти джангарем, рубати домахою — мало й вікторії, а що далі, мості отамання? Того всього Кривоніс та й інші, менші Кривоноси, собі не думають, їм би лиш голови рубати...

— *Ukraina Vera est Campus Martius*: Марсові ми всі діти — Яфетові сини, шаблі вміємо тримати. Але раз пора, щоб на тому Марсовому полі та поставили рубежі — сяє, сяє республіка козако-українська, оселя свободи, може, й князівство руське. Бог нам Богдана дав не на легке діло, не на легку славу. Збунтували всю Україну, легко сказати, та хіба одну Україну? Ось у Червоній Русі гримить Семен Височан — чулись, панове отамання? П'ятнадцять тисяч до нас веде з собою. Від Сатанова до Новгород-Сіверського, від Луцького до Мозиря кипить. Вже панство минається. Вже нас не осідлає. Але на *vacuum*^[461] не позволимо, нехай там Кривоноси коверзують досхочу. Богдан уже не той, що був під Корсунем, і зовсім не той, що під Жовтими Водами. Вже за ці три місяці свою думу передумав, вже не вдоволиться самим заплаченням жолду.

Ремствували есте, що Фабія Кунктатора^[462] маємо, але це ви даремно, отамання, — ті три місяці він не дармував, не мав дозвілля, теє вам скажу. Поклоніться йому, ще раз скажіть, що Богом даний нам вождь, хто ж би то мав з нас таку холодну кров, таку голову: бути поміж Сциллою і Харибдою, поміж шалом безголової черні й Річчю Посполитою? Всовіщав чернь, мечем її карав і слушно — не час, не час нашого посполитого рушення. Викільчити мусило зерно й викільчило, гай-гай, заярів уже лан, вже й зазолотів, і женців буде треба...

— Що ж вдієш з Кривоносом, мості полковнику, коли діє на свою руку?..

— Зігне йому кирпу пан Богдан, як не одному зігнув, теє вам тільки скажу...

— Тому Кривоносові — тріумфаторові з-під Полонного, Махнівки, а тепер з-під Великого Костянтинова?..

— Тріумфатор є один у нас, а тріумфаториків менших вкоротимо...

— Чернь їх любить, ваша мосте...

— О, чернь їх на руках понесе, вікторів...

— А я вам скажу, що хоч би й сам чорт разом із черню на руках поніс отих усіх тріумфаторів і вікторів маленьких, то поперек дороги йому станемо й горло втнемо.

— І Кривоносові?..

— І Ганджі, й Забузькому — пеському братові, що оце вже передався панам, і самому Кривоносові... Я перший втну, як Мрозовицький єсьм...

Заграли йому юнацькі очі, взявся в боки, позирав по всіх, а Гоголь і Воронченко відвели зір. Посміхнувся, збагнув їхні непевні думки.

— Завтра їду, вашмості, на переговори з Кривоносом, знатиму, чи хоче бути полковником Війська Запорозького, підлеглим нашому старшому, чи дейнецьким генералом. І вас прошу, мості полковники, остаточно стати, як стоїте: може, манить котрого Кривоноса слава, то йдіть, але костей не зберете. Є то ворожа рука в тому, щоб нас роз'єднати... Так, як нині стоїмо, — напередодні слави або потали, теє вам я кажу, і батько Богдан скаже вам те саме, ніхто інший. Tandem^[463], буде ж все наше діло марним, проклянуть же нас posteriores^[464]?.. Римляни єсьмо чи сліпа чернь?..

Кипів Морозенко. Походжав, світив собою. Молодші молитвенно гляділи на нього, раділи душевно — як то добре бути під такою рукою, він то втне, чого схоче, його й батько Богдан милує за сміле слово.

Старші, може б, і не хотіли, так мусили коритись, хоч і заздрість підповзала, як гаддя, — та що ж, за ним уся Україна.

Римша, слухаючи те все й мотаючи на свій рудавий вус, ще раз подумав собі, що смілих і фортуна любить. Мрозовицькому пучки в рот не клади, й він, Римша, не з панів Тхужовських, отже, це була найщасливіша думка, що не пішов до Кривоноса. З Морозенковою партією (а їх, видно, більше таких, хоч би й Виговський, і Богун, і брати Нечаї, і Креховецький, і Стеткевич) можна діло робити.

— Дозволь, мості полковнику, — вирік Римша серед мовчання, — я зреферую. Може, і моя реляція тобі знадобиться...

Морозенко приязно посміхнувся — реферує, вашець, на тебе час; отамання обтерли вуса, мед-оковита не переводилась, а голови кріпкі, за келихом і бесіда щиріша.

Римша не розповідав усього, вважав, що про деякі справи, особливо про місію до Львова, про вдовиних дітей, що збирають плід, таки краще розповісти полковникові до віч. Щодо тортур у заславському підземеллі не шкодував слів. Отамання тільки зубами скреготіло й хапалось за кинджали — можлива ж то така мука християнам, і не жде хіба відомсти?

Докладно реферував і про розмову з Домініком — тільки похитували головами — бач, єхидна, полоз^[465], гаспидська душа. Римша не говорив тільки про присягу, втім, і сам не придавав їй значення, й про мамону, яку дістав для субсидування юдиного діла.

— Бачите, отамання, — спохмурнів Мрозовицький, — те, що денно, нічню говоримо, миру з таким гаддям не може бути, хоч би мені сто панів Кисілів торочили про добрі замисли Речі Посполитої...

— Воєнну фортуна виставимо проти зради, — сказав Гоголь, — поки не видушимо гадюр, доти нема добра.

— На самого пана Богдана, бач, заміряються!..

— Семен Забузький давно цей замисел таїв!..

— Закороткі руки у езуїтів...

— Коли валиться дім, — сказав повагом Воронченко, — все добре, що його може спасти від руїни, — такий їхній закон — сила, морд, гвалт, перекупство, зрада, скритовбивство, потвар, наклеп і...

— Сіяння роздору між кращими людьми, — вкинув Морозенко, — чи не казав тобі цей гаспид, вашець Римша, що в їхній це інтенції, щоб старшину розколоти, щоб нацькувати чернь, щоб двох, а то й трьох старших виставити замість пана Богдана?..

— Казав мості полковнику... їхня мета — ослабити козацьку силу, як лиш можна...

— І на те зводили нас трактатами й комісіями, примас Польщі нашого посла Вишняка цілував у тім'я, Оссолінський плакав, Кисіль співав соловейком-змією, а тим часом зберегли за пазухою камінь...

— І то добрячий! Щоб раз ударити, а добре...

— Коли ж то ми ягнятками перестанемо нарікатись?..

Остап Гоголь, затаюючи глибоку думу, не зміг змовчати:

— Тож дивіться: чи не добре дбав цей наш шкот Кривоніс: замість облаплювання і цілування з примасом у Варшаві, замість надій на трактати, губив пеське плем'я, де лиш міг, і сьогодні губить — нації на добро, козакам на славу!..

— Добре мовить полковник!..

— Як утяв, мості полковнику уманський...

— Хто дбає, той має...

— А під лежачий камінь і вода не біжить...

— За тими кунктаторами^[466] маємо Ганнібала перед брамою.

— Tandem, що Ганнібала...

Як розпоясалось отамання, може, й з хмелю, може, так до слова прийшло, але Римша нашошорився — от де вона таїться гідра, буде ж хліб з тих жнив? Відкидали отамання чуби, набрякали на лицах, обтирали піт, морщили чола. А Морозенко лиш шарпав густою бровою, кипів — так і мінилось його гладке лице, ударив перстнями об стіл, мед пролився й стікав на килим густим золотим потічком.

— Кращі люди так говорять? Отамання, схаменіться! На Гончарисі й на Росаві шапки підкидалисьте гетьманові на ясу. Облаплювалисьте його за коліна, громодарем, Мойсеєм нарікалисьте і біс вас тепер юдить, шкот Кривоніс спокушає вас; може, заздрите його розбійницькому щастю? Соромно, отамання! В лядську дуду граєте, то й грайте собі — разом із шкотом, а я не заграю, так мені свята Трійця поможе...

Ходив, гримів крицею, виринав із синього чаду, мигтів гнівом...

— За те славлю мого старшого пана Богдана, що не дав себе звести черні, на волость не йшов, шарпанину й чати забороняв, не засліплений помстою й ненавистю, дивився понад голови...

Водили за ним очима отамання, орел, орел вирвався з кліті.

— Мав у думці добро козацько-української нації, мислив не на сьогоднішній день, а на многі роки, що непевні й тривожні йдуть... — І спинився, вдарив по рукояті шаблі, аж задзвеніла, засміялась.

— Одоначера, римського вождя, бачу в ньому, пращура козацького нашого!.. І він спасе вітчизну, так йому допоможе Господь, який дав нам його!..

— Амінь.

Полковник Гоголь підвівся. Й інші вставали з диванів, били чолом, дякували за частування й за консиліум.

— А хіба я інше мовлю?..

Морозенко почастував їх на відклінне, але ж чи вірити їм, чи можна їх бути певним?

За шатром — не схаменулись — жевріла пізня ніч, ядрена, праосіння ніч. В хвоїну заїздили вози, натурились коні, виборсуючись з сипучого піску. Обоз гомонів — п'ятнадцять тисяч списів, передня стежа Богданових легіонів. У шатро сочився багрець. Гранчасті келихи займались на вінцях, як горіли. Морозенкові пси, два прехудючі хорти, поклали гострі морди на хвилястий килим. А вже десь близько, біля возів, забриніла бандура.

* * *

— Бачиш, вашець, — сказав Морозенко, коли Римша несміло заглянув по півночі в намет, а там ще світилось, — кращі люди наші, а такі невірні, а такі важкі! З найкращих треба вибирати. Щоб при нашому панові Богданові стали валом. Щоб йому допомогли раз тую гідру згнобити. Інакше не буде діла. Інакше заклює нас вороння, як клювало досі. А я, — сказав регіментар із притиском, — коли б мав тую галайстру, кожного десятого з неї прикувати до гармати — прикую. Вб'ю. Змету, згладжу. Віриш і ти в нашого Одоначера так, як я, так, як Рославець, так як Богун, як Креховецький, Стеткевич і многі з нами?..

«Хіба скажу йому, що не вірю або що вірю в Кривоноса», — подумав Римша і сказав:

— Вірю.

Його кирпатий ніс блищав.

Морозенко пильно придивився до нього. Напевно ж знав, що личина хитрюща й лукава.

— Будеш, вашець, при мені товаришем, хоч на коні, — посміхнувся, — виглядаєш, напевно, як собака на паркані. Але матиму для тебе іншу службу...

Бандури солодко бриніли. Не видно було бандуристів — співала, здавалось, неозора лучиста ніч. Обрії від костянтинівського боку дзвеніли лунами, пожарищами, а ще вище плили чорні тучі.

Римша так і задрімав на килимі. Й. м. Мрозовицький писав листи.

Перебийносові купи, круто завернувши з-під Костянтинова на Бар, чули вже, що гетьманська армія вже в Острополі.

Рушив уже старший, гомоніли, не діждався панської ласки, а може, йде Яремі насипати на хвіст солі? Посміювались: той уже насипле! Як батько Максим не добуде Вишневецького з гадючої нори, то ніхто інший, а що добуде, то, певно, навіть у варшавському костелі під полом, навіть у Гданську знайде катюгу. Дехто говорив, що Хмельницький іде назустріч королівським комісарам, буде з паном Кисілем шепотітись, усе ще його нудить думка про мир.

— А який мир з ляхами, — казав полковник Гиря, — хоч голову на голові положимо, а всією силою підемо на військо Речі Посполитої...

— Шаблями відіб'ємось — не трактатами, добре мовив батько Максим, — викрикував Габач вже в новому жупані, ще малиновішому, ще пишнішому (казали, заслужив собі туркуси^[467] й самоцвіти в костянтинівській іграшці), — поки там послам гилу морочать, під Вишневецьким вже он двадцять тисяч шляхти стоїть....

— Що той пан Богданко собі думає, гади?

— А ми тільки свого пана Максима знаємо, — обертався в сідлі до знатних полковник Хвесько Халецький, — з ним, панове лицарі, під його чеканцем пів-України пройшли, знаємо його руку...

— Він старший у нас!..

— Кращого не треба, людкове, кращий тільки заткне чаплине перо за шлика, тільки застіжками засвітить, так про свою голу братію й забув.

— Як саламаху їв з нею, як нужу бив...

— А нам кармазинників не треба...

— Не дивись, що на гирі шапка-бирка, аби розум був під биркою...

— Перебийніс не забуде братії, отамання, — змахував Гошовець золотистого чуба з чола, — матки-сіроми не забуде, не погребує братом-голоколінком! Що йому, те й нам, так і Варшаву поділить, ще доживете: хто пан, то за панським тягни, а наше все одно зверху...

— Коли б то Хмель не тягнув за поли, то поїв би Максим, батько-орел, з нами коні у Віслі...

— Ще й у морі напоїть!..

— Коли б не солоне було!..

І раду радили, стаючи таборами в остропольських лісах: що Хмель собі гадає, його річ, та краще нехай би вже далі бавився зі своєю Оленкою, в Чигирині гуляв медовий місяць, нехай би себе дурив панською ласкою, Кривоніс же не повернеться на звиклі місця, як того сенатори хочуть, це вже ляхи судить самі — не ваша Україна.

А старший молодцям — Кривоніс. І тим, що на Поліссі з Кривошапкою, й тим, що за Києвом під Гайгурою, й тим, що на тому боці з Худорбою, — все рідна братія, голоколінна. Та й не всі, що біля Хмеля, зреклися сіроми, он полковник Остап Гоголь уманський, й Ганджа — молодець, і Полуян, всі за нами потягнуть, від черні не відхрещуються, як ті інші.

Може, й гадають собі — їх мості Виговські, Нечаї, Мрозовицькі — разом із Хмелем Кривоносових наховстати? Закороткі руки, кармазинні пани.

— Поки ви в Паволочах і Чигринах сиділи, — грюкнув Габач кулаєм об стіл, — ми тут панським мечам наставляли лоби, не за вас, пани мої хороші, а за братію! Щербами закарбували ми шабельки, що перша щерба: Бершадь! Що друга — Немирів, що третя — Нестервар, Полонне, Махнівка! А на шиях немає рубців? А все на те, щоб від Сатанова та й по Случ була таки наша, правдивая Україна — без пана, без жида, без ксьондза. То тепер же він іде, старший Хмель, — посміявся Хвесько Халецький під половим вусом, — щоб нашою кривцею багатіти?..

— Щоб нас Яремі продати, он що!..

Витягали півшаблі з піхов, гриміли наручнями, бились у груди, шльохали:

— Тільки Максим, наш батько, на цілу Україну один, з ним і помирати, іншого не знаємо.

Генерал же черні не виходив із свого шатра. Казали — над мапами сидить, з інженерами-німцями, взятими в полон під Костянтиновом, раду радять. В обозі везли якісь апарати, понакривані рядном, й гуторили пошепки, що апарати ці на те, мовляв, щоб рвати скелі кам'янецької фортеці. А то самий сидів генерал в головах у свого раненого вістовця, у Кирика-хлоп'яти, годинами сидів, не виходив ні до гульні, ні до ради. Генерал чогось чекав. І чекав увесь обоз, що роздався остропільським лісом вздовж широкого барського тракту.

Плили низько хмари, бундючно, грізно. Літо стрічалось з осінню на потоптаних незжатих ланах, праосінь літала срібнониттям, і під хмари збивались ключі лелек. Може, відлітали від цієї знівченої землі, від румовищ і погару. Наливались хмари винним малиновим гудом, і бори лунно стугоніли, чорнющі, насуплені. Прогоріло літо, як пожаром схоплений хмиз, пропалило вижари, випило річечки й озерця, висушило грудю, а хто знав, яка прийде осінь? Де просвіт, там луна. Над дорогами шишаки й вив'ялений труп. Заслав ще горить, казали Кошчині вістовці. Принесли генералові ключі, а сам Кошка завернув з молодцями на Межибіж. І з заходу горить — панські під'їзди заходять від Збаража, поночі багряний хрест тліє на небі, о, ще цій війні не кінець...

А хто казав, що пан Хмельницький хоче кінчити цю війну?..

У генеральному шатрі сидів корсунський полковник Морозенко. Тільки з двома вістовцями й хорунжим прибув увечері в табір під Перебийносове шатро. Сотня козаків його почту лягла далі, в лісі під дубами, не розсідлюючи коней. Військо ж, як казали, на чолі з корсунцями й гансами, йшло понад лісами, перевалювалось через барський шлях.

Перебийніс, все ще з підв'язаною рукою, сидів на колодці, іноді спідлоба поглядаючи на гостя. Крім них, лежав, прикритий кожухами, ранений Кирик. Спав важким сном вже від полудня. Медикус Віллібальд казав, що це добре, нехай вилежиться. А Морозенка Перебийніс не бачив давно, від корсунської вікторії. Огар впав йому на лице, обвіяли, видно, вітри — не дармував і він на Пороссі й Побожжі, знав, знав Перебийніс, що й цей йому славу переймає. Зумисне удав, що не чув, як приїхав, а добре знав: пластуни донесли, що їде.

Була б чернь шапками закидала, палила б з самопалів. Вихором, свистючою віхолою лунало це ім'я: Морозенко, Морозенко, то ж під Ладижином, Уманню, під Красним, хто кришив панські хоругви, як не Морозенко? А як дмухнув з-під Лисянки, не гнав же, не рубав панське коліно, золоту лясву? Таж і балками, і ярами гайдари, при криницях стоя, молодиці, під церквами божі люди — лірники — про Морозенка правлять: як під чорним вусом посміхається, а про славу добре дбає, як в атласі хороше походить, а шабелечкою вимахне, як бровами поведе, а на ляшенят лиш тупне, як зів'яне серце, коли гляне, а конем летить — землі не торкне...

— А не писав же пан Хмельницький, вашмосте полковнику, — їдко скрипнув Перебийносів голос, — що, мовляв, ми, як і були, вірні піддані Речі Посполитої, ще й писав, готові за достоїнство її життя своє нести, не писав же?..

— Вашмосте генерале, — ввічливо вирік Морозенко, — одне є політика, друге є війна. Чи ж і ти, ваша мосте, не писав князеві Заславському, що готовий сю війну занехати?

— Звідки теє знаєш, вашець?..

Морозенко засміявся.

— Так само тебе спитаю, звідки ти знаєш про такі епістолярії пана Хмельницького до Оссолінського. Маєш ти добрих слуг, маємо й ми добрих, а може, й кращих...

— God damn'nd, я те знаю, — крикнув Перебийніс хрипко, немов заскреготів яструб, — радий би мене твій Хмельницький шпіонами, як павуками, засотати, до гармати прикувати, знаю я те...

— Такий він мій, як і твій, мості генерале, не твій і не мій, а наш, усієї нації козацько-української, їй же служимо. А прикувати до гармати, що ж — заслужиш, то й прикує, як і кожного, хто не послухає його ордонансу...

І дивився цей корсунський полковник, цей хорошун клятий, просто в очі дивився генералові і ловив недобрый мерехт в тих залізних очах, тільки ще гамував себе, ще не давав собі волі шкот.

— Знає ж те Хмель...

— Його мосьть пан гетьман, — перебив його гречно Морозенко.

Кривоніс нетерпляче затарабанив сухими пальцями по колодці.

— Знає ж те пан Хмельницький, — сказав, помовчавши, — яка сила за мною, мало що не ціла Україна?..

— Все знає пан наш гетьман, — не зникала з Морозенкового обличчя глузлива посмішка, — кому ж знати, як не йому? Але що з того, ваша мосте генерале? Гостра шабля й у пана Богдана, теє знаєш ти, всіх горне, коли схоче. І твоя чернь за ним піде, коли їй людські денги обіцяє та й дуван дасть дуванити лепський. Гай-гай, нині під Володимиром стояв би...

— То чоґо ж стоїть сей великий *dux* [\[468\]](#)?

— А того, що інше має на мислі, ніж дуван брати, та шляхтянок тягати за коси, та черців вішати, та немовлят колоти... Невелика-то слава, пане Максиме, збунтувати мотлох і завести шарпанину.

Солом'яний це вогонь. А твоя хвалена чернь — о, на ній не споягай. Тільки обернись, і вже тебе забуде. Твоє щастя, що ти з Яремою ігрався (неважний це полководець і невелика честь його тлумити) і фортуна служила. А от коли б не пощастило раз і два, тоді б ти свою чернь достоту розпізнав, як на ній споягати. Чи, може, під Костянтиновом не хотіла вже тебе видати Вишневецькому, регіментарю?.. Ми вже про це чули...

Перебийніс спломів, але змовчав.

— Діло пан Богдан, наш гетьман, задумав більше, ніж дуван дуванити і холопа напускати на пана. Це не ціль, мості генерале, це тільки засіб. З черню до Гданська зайдеш, а з ким повернешся? Азали ж твоя голотьба, твоя голоколінна братія знає, що жизнь — то не тільки воєнна фортуна, а й мир, сиріч мурована на камені нова Річ Посполита із справедливими законами, із мудрою радою для доброго порядку й для щасливого жительствова...

— А чи не хочу і я нової Речі Посполитої, goddam? Чернь моя має свій закон і всьому світові його обвістить...

— Гнів черні — ще не закон, регіментарю. Меч і полум'я — ще не закон, хоч ти ним і півсвіту хочеш, як Великий Могул, зійти. Обвістимо ми світові правду, так... На увесь світ блиснемо нашим новим законом, пане Максиме, може, новим Сіоном станемо...

— І ви про Сіон?..

— А не Сіон же новий — наша сторона, не зоря ж то правди засвітилась — свободи зоря, мостю регіментарю? Тільки ми її засвітили, ніхто інший, ми — знедолені, але й вибрані Богом, і поведе нас по ту правду-зорю ніхто інший, тільки Богом даний...

— Амінь, — зареготався Перебийніс.

— Так, амінь, — строго сказав Морозенко, — більше тобі нічого не скажу. Дав нам Господь Богдана й велика його милість, а нам честь — служити йому, бо через нього служимо вірі й нації нашій. Спробує ж котрий наперекір піти — пошкодує...

— І я пошкодую, мості полковнику?..

— І ти, коли схочеш.

— Так ти кажеш?

— Так пан Богдан тобі каже. А я його вістовець.

Перебийніс підвівся. Голову вбгав у костисті плечі, вузли жил набрякли на його чолі, залізна щелепа тремтіла, шрам через лице

побілів.

— А що як я того вістовця, — промовив він, — та враз із його почтом, та не подивившись на той його пірнач, битий дорогими оздобами, та в застав візьму, та до гармати й собі прикую, а гармат і у мене вдосталь, та панові Богданові його відпишу, що такий самий він старший на Україні, як і я...

Підвівся й Морозенко, взявся під боки. Глядів на регіментаряшкота чорним глибезним зором і сміявся про себе. Звужувались розрізи його очей від нечутного глибинного реготу.

— Спробуй, вашмосте генерале, прошу тебе.

І чекав.

За полотнищем шатра гомоніли люди. Торгувались за дуван. Жартували й приказували. Говорили нетверезі воєнні люди. А дедалі голоси зливались, поглинав їх стосотлінний гул табору, що бурхав, клекотів, переливався.

Морозенко чекав. А Перебийніс зітхнув, відвів нарешті очі, наліті оливом, сів, як туча, на свою колоду, розщібнув коміра.

— Чого ж хоче гетьман, — спитав, не дивлячись на Морозенка, — що йому треба від мене?..

Морозенко перейшов до справи. Під Чолганським Каменем уже зібралось рушення. Надходять день у день нові компути. Якихось тридцять п'ять тисяч кінного війська й піхоти, а ще ж челядь і обозний мотлох — до сто тисяч всіх, напевно. Не дармували пани під час перемир'я, але й пан Богдан не дармував, веде силу з собою, буде з ким стати в полі. Прийшли полки з Лівобережжя, татари стоять з Пірісагою на Синіх Водах. Помірятись буде з ким. І вже час. Не скаже ніхто, що нашою волею проллється знов християнська кров. Річ Посполита того хотіла, дурила нас комісіями, а в секреті готувала нам загибель. Таємно збирала військо, а підло й прелесно хотіла розвести нас із татарами й напускає увесь час Москву на нас. Що досі не йдуть пани на волость, тому лиш причиною незгода між регіментарями. Шляхта хоче Тишкевича й Любомирського мати гетьманами, а наставлено Остророга, молодого Конецпольського й Заславського. Чи сприяє нам Юрій Оссолінський, питаєшся? Ні, переконався пан Богдан у його хитрості, як і в Кисілевій. Обидва м'яко стелили, а спати твердо. Єдина з того всього мисль: валечно відбитись мечем. Тим більше, що глядять на нас інші потенції і готові будуть нас секурувати, коли

переконаються про нашу силу. Добре добував еси, мості генерале, Ярему, шкода тільки, що не добув, але тепер досить того, где тебе пан гетьман до спільної воєнної іграшки й, дасть Бог, до вікторії.

— Де стоїть гетьман? — спитав Перебийніс, все не глядячи на Морозенка.

— У Команівцях.

— Коло Маркушів?

— Так, туди, до Пиляви.

— Добре, — сказав шкот, — слухав я тебе, мості полковнику. Прости мені мою гордість, ти ж мій гість. Їдь собі вільно.

— А ти?

— А я подумаю, — посміхнувся Перебийніс, — думав же стільки неділь пан твій Богдан, а мені хіба не годиться? Може, й зір попитаюсь, адже ж пан Богдан і собі їх питається, Скорпіона і Марса сузір'їв?

Морозенко кипів, але мовчав. Чортів шкот знав собі ціну. Дав би пан Богдан йому, Морозенкові, волю, — розігнав би цю всю галайстру, а її ватажка таки привів би в ланцях. Перебийніс відгадав його мислі, посміхнувся, за ним була нині сила, може, завтра її не буде, як схоче того фортуна, але нині його, упертого шкота, щастя.

Втім, ранений на ложі заворушився й зойкнув. Перебийніс підбіг до нього.

— Хто це, що так його лелієш? — спитав Морозенко.

— Вістовець мій любий, Кирик.

Регіментар сів на ложе й відгорнув кожуха. Аж просвітлів увесь. Його гранітне, важке лице здригнулось, він забув, що не сам у шатрі, й посміхався, й щось шепотів під колючим вусом. А Морозенко взяв зі стола, де були розложені мапи, ліхтарню — присвітив ближче, в саме лице раненому, що ще не розкрив очей...

— Кого ж бачу я се? Боженьку мій, невже?..

Кирик від цього голосу відкрив очі. Пізнавав чи маячив:

— Станіславе... Пане Мрозовицький, азали ж ви це?..

Він дивився, з окрутним жалем глядів на це вихудле, прозоре хлоп'яче личко, з глибоко затіненими очима, на цю дрібну постать, що знічев'я стала такою знайомою, під кошлатими бурками й кожухами, на ці долоні, що так кволо, так восково світились...

— Ви це, мості Мрозовицький?..

Пробувала посміхнутись, але посміх так і завмер на змерклих устах: на її долоню лягла вузлувата рука регіментаря. Здригнулась, відвела очі від Морозенка й так глибоко, так страшно, мов зачаклована, вдивлялась у шкотове лице.

— Азали ж пристойть тобі тут бути? — тихо промовив Морозенко. — Там твої батько-мати шлють гінців, у таборі з нами твій брат, Олександр... Тож-то буде радість, коли тебе привеземо... Прошу тебе... — змовкнув. Дівчина слухала його, може, й збагнула, чого хоче. Але її настирливо чаклували непорушні залізні очі, гаспидів погляд. Жар бив від неї, фебра не вгавала, але шалена снага її відволодувала. Уста наливались щобагрянніше, щопристрасніше, й в очах мерехтіла така неймовірна, така палюча полумінь. Як нестримна загибель, як забуття, як прірва... І промовила тихо, зовсім тихо:

— Пам'ятаєш, вашмосте, що ти, від'їжджаючи зі Львова... переказав... отцеві Мокрському для мене... Азали ж не пам'ятаєш: ... над смерть за отчизну нічого слашшого, нічого милішого бути не може... не може...

* * *

Морозенко вийшов із шатра. Срібно дзвеніла зоряна ніч. З бору било гострим холодком, молодою сосною пахіттю. З густої молочної мряки, що лягала біля наметів, виринув Римша. Коні порскали, подзвонювали збруєю. Морозенко став у стрем'я.

— Хвалити Бога, — підстрибував за ним на бахматику майстер Транквіліон, — мерщій з того гнізда. То ж то левенці, то ж то андибери, то ж то розбійницький регімент, прости Боже, то ж їм попадись, голубе, обчистять до нитки, шахрують, а лярони, а злодюги, а шельми, відіграюсь же я вам...

Він програв регіментарському шелвахозі^[469] і чересок з дукачами, й сержки, й берендійку^[470] на двадцять набоїв.

— Рекгедіц, нічого більше. Намовить же тепер мене Полегенький до цього гемонського полку, чорта з два! Нехай сам воловодиться зі своїм Максимцем... Я не хочу...

Козацький почет, нарікаючи на негостинність і поганій звичай Перебийносових, сідав на коні. Морозенко виїхав, як туча. І щоб розвеселити його, полковницька сотня почала:

*...Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці,
гей-гей, не журіться,
Посідлайте коні воронії, гей-гей, у Варшаву,
Та наберем червоної китайки,
Гей-гей, на славу...*

Й обоз, що вже спрокволу нишкнув при догоряючих вогнях, пробуркувався. Богданова це струмилась пісня, її знали. Добили ж спілки вони — батько Максим і батько Богдан? Зійдуться в одному наметі, щоб одностайно стати, чи розлетяться, як лист від одного дуба, за вихром?

«...Гей, гей, у Варшаву...» — виводили Морозенкові, а бір відводив їх луною. Раптом Мрозовицький обернувся:

— Знаєш, майстре, кого я бачив у Перебийносовому шатрі?..

— Кого, мості полковнику?

— Княжну Петронеллю Четвертинську...

— Може ж то бути? І схотів, вашмость, так її там залишити, ластівоньку, голубоньку щиру?..

Але Морозенко-Мрозовицький нічого не відповів, Римша більше й не допитувався.

Над борами, над барським трактом багряніло. Ще далеко було до світу, ще танули вершники в туманах, а вони брели, задумані, сиві, але ж глухо гуділа земля — гетьманська армія там, під самими обр'ями, бралась на Скаржниці, на Паплинці, на Пиляву.

Із мряки, з її молочної тиші викотилось пурпурне гало сонця. Праосінь — третій день септембрія. Але день буде хороший, по цих хмурих, що минули; увесь тиждень зривались вітри, хоч дощу й не принесли, а тепер голубінь аж дзвенить.

Богдан Хмельницький стояв на подвір'ї.

Й це село, Маркуші, вигоріло, всього три-чотири хати ще біліють за золотнявою садків. І з мряки, що осідає, мов засновані повісмами, чорніють димарі, покалічені явори, обвуглені крокви.

Перебийносе, Яremo, — важкий, чорний ваш слід.

На подвір'я злетілись голуби, й звідки взялось їх стільки — туркотів? Вистрибнули на сіру груду рожевисті промені з-за мряки, а голуби походжають поміж ними, не бояться порскання коней, що ходять у садку.

Як у Чигрині, зовсім як у Чигрині воркують. А в селі, на вулиці, у садках, туди, до левад, зовсім тихо. Мов і не стоять осьде тисячі воїнів. Богдан вийшов спозарання, без шапки, з буркою на плечах, а сорочку одягнув чисту, свіжу, так і пахне холодком Тясмина, чигринським домом.

Військо спало. Кам'яно спало. І в цій хатині, де гетьманська похідна канцелярія, спали, вткнувши гирі в столи, в папери, спали канцеляристи коротко, мертво. Ось розхріпся, аж почервонів, писар Іван Демович Креховецький, права рука, вірний помічник Богдана й Виговського, а поруч спить Яків Львович, підписок із сірим набренілим лицем, віддуває губи уві сні й ворушить сивавим вусом, ось спить, зібгавшись, мов ховрашок, тонковусий чорнявий Самійло Зорка, така кріпка голова, але, видно, знемігся й він за ці останні дні. Ось Андрій Іскрицький та Іван Яхимович, писар київського полку, а за ними драгомани, сотник-гречин Тарфелло вткнувся носом в рукав підлискові секретної служби Ковалевському. Хто спав на землі, покотом, на кожухах і опанчах, зморені всі до півсмерті, тільки б заснути, хоч на мить заснути.

Тихо на подвір'ї, як на суботівському хуторі. Як у косовицю на гострому світанні, тільки прохолодніше, вже ж бо верес засинів на полях. Праосінь. Порскають, іржуть здалеку коні, чабани не сплять,

хоч увесь табір скам'янів. Переганяють табуни. Туман рветься, між сирими смужками вже виблискують пастовні, трави сокочуть, малиновіють і подались далеко-далеко, аж під синій ліс, до ріки, а табуни гримотять, уже вибились з м'якої отави на грудок, вже вирвались через леваду, до подвір'їв, вже іржуть, чувши водопій. А табір спить. На возах, горізнач, під возами, з сідлами в головах, у наметах, біля тліючих вогнищ. Шельвахи майорять у мряці, голоси в них, з вологої невиспаної ночі, хрипкі, не свої.

А голуби підійшли аж до призьби. Ключуть, не бояться. Все більше злітає їх, зовсім не дикі, а така вовтузня на току — гетьман кинув їм пригорщу ячменю, що в мішках для гетьманських огирів. Білий туркан клює біля самого чобота. І воркує, і воркує. А зо сходу легіт, сонце вже над обпаленими яворами, багрець просочився крізь вітисту липу, що біля хати, й скрізь малинове остружжя променів. Гай-гай, не так скоро тепер у Чигрин. Поки тримають дороги, треба йти, бо як пустять, тоді з обозами, з гарматою, та й ще зо стінобитною гарматою не вилізеш. Але септембрій ще послужить. Подільський суглинок твердий, піски пішли на північ, від Волині, а на південь, від Бершаді, як розвезе в осені чорнозем, не вилізеш.

Лелеки за огорождям. Веселики^[471] збираються у вирій. Давно пора. Літо смальнуло, мов пожар. Осінь буде сутужна — сарана, Марс, голод, плуги, перекуті на мечі, поля цього року, взявши від Білої Церкви, стоять облогом. І над Случем незорані ниви, й під Сатановом, на Червонорусі, напевно, лежать. Не до озимини, не до рала. Інше нині оре рало, плугатар — воїн. Он, у сотнях, не хотіли, але таки послушали універсал, після Корсуня повернулись до риллі, але влітку знов все покинули — до Перебийноса всі пішли водносталя. Ех, Перебийносе, гаспидів ти плугатарю...

Хмарини сніговими кім'ями зударилась і розійшлись.

А з-за лісу багрові, щодалі рожевісті, сріблісті, але ж гострі ганджари променисті.

Воркоче голубінь — голубе розкрилля небес. Не спалось усю ніч за справами, але утоми не чутно. А втім, і в Чигирині, й у Павлочі теж не спалось, хоч і не війна, а перемир'я тоді було. В Павлочі зрання до рання клопоти, а в Чигрині грали весілля з Оленкою. Того раювання й милої гостини всього один тиждень тоді, в юлію. Обіцяла пані Олена писати з Чигрина, але не написала й у Павлоч.

«...Степова Гелена, за неї ж бо зчинилась друга троянська війна...»

Хто це писав? Котрий віршороб? Чи не Віспасіан Коховський, а може, Яремин блазень — Твардовський?

Що Гелена, то правда, Парис забрав би її у Менелая, коли б той був сарматським царем...

Голубки підступають до самих загнутих носів гетьманських сап'янців, вони ж зовсім не дикі, мабуть, були господарські, аж ніяк не бояться... А волосся пані в Чигрині, степової Гелени, пахне рум'янком і позлотисте од ранньої зорі, кругле, таке ніжне її рам'я... Але ж брешуть віршороби. Не за степову Гелену ця війна, хоч би й як її любити, хоч би й від неї кров у жилах — пожар.

Цей чигринський тиждень пролетів медово, не оглянувся, в перервах і бенкетах. По страшній гульні, мов із пожарища, виходив гетьман з панею над Тясмин, під сап'янцем стелився чебрик, і світання таке ж тихе, таке прозоре, як і тепер, а степ духмяний. І рученька у пані Гелени ласкава, з синім прожиллям, убрана в коштовні перстені...

Але брова лукава, зрадлива шабеленька...

— Забув-еси трішки про нас у цьому дозвіллі, пане старший, а ждемо тебе, — говорив тоді й. м. Виговський, — не маєш права на привату, о, тепер вже ні, давно ти вже не свій...

Хтось іде садом, узгороддям. Ближчає, сюди з туману йде. А за хатою, потойбіч, аж до шляху — гул. Обози не перестають іти й поночі, й світанням. Це тільки гетьманські тисячі й татарська сотня задрімали, зморились за вчорашній день. Але вже ось заспані кримці в гостроверхих шапках ведуть коні на водопій.

Веселики на отаві сполохались, знялись. Гриміт, гомін чорним шляхом. Стінобитну гармату, мабуть, везуть. Кінники йдуть. Котяться важенні вози. На захід...

Не за сарматську Гелену ця війна, ні...

— Ти, Тимоше?..

Виринув із млаки, що застала калинник. Кожух наопашки, німецький колет зверх атласу, примерклий нагрудник, чекан, партизан, домаха^[472] при боці. Шестопер за поясом. Тиміш позіхав, хрестився. Стояв перед батьком коренастий, жиливий, з зеленуватими очима, [не] як у батька, лиш поритий, пошпечений віспою. Посміхнувся: ранній батько, не спитьсья, або ж дубовий — інші по таких днях валяться з ніг. Батько помолодшав у цьому поході, чи, може, по весіллі, посміхнувся

подумки, сидить, мов богатир, підголений, сивини й не знати, щелепа налита, від сонця бронзова, брови розсунені, не гнівний. Але в очі Тиміш не може дивитись — такі-бо найдзвінкіші, найхолодніші, карі батькові вирла. Голуби нашорошились.

— І ти не спиш?..

— Діоніса славили, — сказав Тиміш, — у пана Данила Нечая в шатрі...

— Хто був?..

— Полковники. Ганджа, Воронченко, Донець, пан Мрозовицький прибув з Кривоносого лігва. Засмучений, пив; Кривоніс йому любаску чи наречену, кажуть, княжну Четвертинську відбив. Кажуть, в хлоп'ячому одягу за чортовим шкотом ходила, застала його перед кулею. Кажуть, Перебийніс напівчарований, має талісмана, від грудей, від чола відбивається куля, меч не січе... З паном Мрозовицьким мав диспут...

— Знаю, вже мені реферували, — нахмурився Богдан, — мені Кривоносом не зогиджуй дня. Шкода много говорити. Я його, лярона, ланцями прикую...

— Що вже Данило Нечай та його брат виїхали в поле по-цісарськи — від золота гнеться шатро. І Мрозовицький носить оружжя без ганджі. Іспанська криця, кажуть, краща від дамаскенської... На клинку візерунок — Божа мати з дитятком. Краща ж посвячена сталь, ніж бусурменська, батьку?..

— Краща.

І перегодя, Тиміш:

— Привів мені пан Мрозовицький (я з ним побратимство підписав) три коні; взяв під Брацлавом; трирядна збруя, решма^[473], яхонтами саджена, науси^[474] — аспісами, а що перший — гнідан, другий — білан, а третій — огир, червоний, мов полумінь... Чандари^[475] позлотисті... вийду з цими кіньми в поле...

— Довго ж Діоніса славили?..

— До світання, ще й досі славлять. Та я пішов і інші, надокучивши. Не той час на гульню.

Нагадав собі:

— Казали, захмелівши: ця іграшка, що буде, то не Корсунська й не Жовтоводська...

— Це знаю, — нахмурився Богдан і дивився на голубків, що воркотіли, — під Чолганським Каменем он вже тридцять п'ять тисяч кавалерії...

— Чудо буде, як вийдемо здорові, так говорили. А було, казали, не гаятись тоді старшому, коли час був, після корсунської вікторії прати панство, поки не очухалось. Все тому, казали (п'яні звичайно), що старший не знав, куди йому йти... Та й досі, м'ать, не знає...

Богданові брови зійшлись над орлиним носом, й очі стали ще дзвінкіші.

— Хто казав?

— Ганджа... Воронченко... Донець... чернігівський Небаба...

Ганджа найбільше...

— Ганджа... Добрий воїн, а верзе, а варнякає, довгий має язик, короткий розум... А інші?

— Інші мовчали. Тиша (звягельський полковник) тільки сказав: наш старший помолився св. Юрієві, щоб поміг йому на коня вискочити, а св. Юрій таке йому дав, що коня аж перескочив... Сміялись трохи.

Тиміш не смів сідати при батькові. Ломило в голові, хоч вилив три відра. Чуб ще не висох, блищав, падаючи клаптями на кантясте вперте чоло.

Оце вперше від чигринського весілля приступав до батька. Тоді сторони і пані Гелени, уникав і поглянути. Шепотіли: може, колись і іншим поглядом позирав на мачуху... Гуляли весілля, а він пив, до Нечаїв виїхав у Кальниччину, з мурзою набігав на замочки; ще з весни така приязнь у них, коли сидів у Бахчисараї закладником.

— Той найдалі зайде, хто не знає, куди йде, — сказав Богдан, — теє собі запам'ятай. Що наклонеться, дасть Господь — вилежиться. Азали з них котрий знає, що буде з того пожару? Шкода говорити. Тепер-то вони мудрі, коли я їх навчив. Кому, скажи, серце відкрити? Всі замисли? Я між людьми три неділі ходив, своєї голови непевний. Три неділі — ти теє знаєш — нікому не смів вірити. Хіба не знаєш їхньої шатості? Азали ж важко перекупити одного з другим? Ти теє мусиш знати — свої своїх видавали, власними козацькими руками в'язали найхрусталевіше серце, львине серце — Сулиму видали... Щоб тільки зберегти власну шкуру. Така вже наша нація. Коли б я Корсунь

програв, не видали б мене панам, гадаєш? Ого, досі у Варшаві, на ринку, проти св. Яна, в'ялилась би моя голова.

Тиміш вийняв кинджала — подарунок черкеського аги, що прийшов з адигейцями, в чистій криці відбилось його рапаве темне лице, як у свічаді, відбився його золотий вус.

— Тепер їхні голови за вашу, батьку. Треба було крові Сулими, Павлюка, Томиленка, щоб навчились вас слухати...

Нахилився, легенько рубнув стеблину — гостре ж лезо.

— Може, й навчаться. Може, ще й не для мене...

— А для кого?..

— Для тебе, Тимоше.

Син подивився на батька. Химерив, м'ать. Навіть не намагався збагнути, до чого йде.

— Питаються: чому після корсунської іграшки не рушив на волость? Тее їх муляє. А з чим, питаюсь тебе? Орди не поведу, військо поведу. А все на моїй голові, вже ж не на їхній. Те все, що придбав, щоб військо не голодувало, стінобитні гармати їм вилив, шпівнів вишукав, порядок завів у сотнях, армію викохав, чи ж легко? Це вони тільки шарпаниною хотіли ся труднити — як Кривоніс, як Вовгура, як Гайчура... На стид і ганьбу всім націям продати волю за лихий дуван, за шляхетські куфри, за жидівські юки? Не дождала б, бестія. Тее, що замірились-мо, — не всім знати, повірив би я їм, притулив би до серця, а змія вжалила б...

— Як Забузький, юдаш, правда ваша, батьку... Не вір нікому...

— Я тільки вибраним вірю, не всім, не всім... З доброю волею, сину, не йди до людей. Зі злою, тільки зі злою. Бо люди — злі. Збореш їхне зло злом, тоді відкриєш і доброму дорогу. О, вони думали, я ті два місяці гандри бив, лахудрив. О, вони думали — обоз із добром повіз до Чигрина й на піч ліг. Того ти не знаєш, ти був тоді в Криму, і в полі не всі знають, і не треба — я за те *interregnum*^[476] прожив десять літ. Серед матлярства, серед зради, серед найпідлішого лукавства, ні в кому не певний, без брата й братима, як перст один, а скільки кушення від диявола? Одною рукою чернь тримаю, заюшену бестію за пащеку держу, другою — Річ Посполиту. А кожний день мій, кожна хвилина моя — золота, сину. Того й ти не знаєш, що ми виграли? Того й п'яний Ганджа, й бецман Воронченко, й іже з ним не знатимуть, як ми собі

іноземні потенції прихилили. Того Кривоніс із своїми гультяями не втне. Ми тепер короля посадимо, якого лиш схочемо...

— Яна Казимира чи площького біскупа?..

— Ракочія.

— Старого чи молодого?..

— Жигимонда, але ще Немирич торгується. Це великий план, сину — як би сонцеві наказати «стій!», як би землю повернути назад... Я султанові написав: готові ми його протекцію взяти, замиримося навіки, хан, Семигород, ми й султан проти своєвілля кролевенят...

— Кажуть, хочеш бути руським князем...

— Того я ще нікому не говорив. Але така потенція була б — чи розумієш? Москву розорали б, коли б слухалась, Варшаву приборкали б, вийшли б на море, досить тієї драчки, того розбійництва в степах. Азали ж Україна не *sedes libertatis*^[477], може, вона світло світел, білий новий світ, чи не так?..

— Може, й так.

— Старий Ракочій ще крутить. Він сам хотів би взяти польську корону, а Жигимонда оженити з Роксандою Лупулівною, щоб приєднати Молдаву. Теє все через Януша Радзивілла, Лупулового зятя, ознаймляє^[478] й пактує з ним. Але ми хочемо Жигимонда посадити у Варшаві, а Лупулівну й Молдаву бережемо для іншого...

Тиміш глянув спідлоба.

— Для кого ж?

— Для тебе.

Богдан зітхнув і нахмурився.

Змії кругом. Коварство, недовір'я, крутість. Чи Януш Радзивілл те вчинить, що ознаймує? Чи дотримає того секретного пакту, про який писав Рославець з Києва: «Нехай гетьман і Запорозьке Військо з Кримом не воюють литовської землі, бо литовське військо не буде ляхам помагати...»

Гетьман гладив вуса і мовчав. Туман осів. Ясно-ясно зазеленіли смарагдові отави. На мушкетах, спертих об стіну хати, перлилась роса.

— Замисли великі, батьку, — озвався Тиміш, — трудно буде, вельми трудно... Не всі такий мають розум, не всі далеко дивляться...

— Але за ці місяці вже я їх прозрів, — сказав, посміхнувшись, Богдан, — хто чим дише, кому вірити... Одні — шкода говорити — короткого розуму, але другі є — Виговський, Кричевський,

Зеленський, Гловацький... Моїх замислів не продадуть... Азали не знаєш, — засміявся, — прибився до Мрозовицького один заславський полоняник, розповідав — хотіли мене згубити...

— Єзуїти?..

— Кролевенята.

— Закороткі руки до вас, батьку.

— Авжеж. А єзуїти не були такі немудрі. Єзуїти, може, за мене вервицю^[479] перебирають, моляться за мої вікторії...

— Як ваш Генцель Мокрський, батьку?..

— Як мій приятель сердешний? Хіба з тих, що короткого розуму, знає котрий, як за справою Генцеля Мокрського тримається вся наша конспірація? Що у Львові він — моя права рука?..

Тиміш стрепенувся. Що йому було по тих завихляних політиках в цьому лабіринті? Заблукався б, знітився б. Потягнув ніздрями — било погаром, порохом, кінським потом. Табір прокидався. Гримотіли вози, гуділи тулумбаси, дудоніли коні, мчали вістовці, скрипіли журавлі біля студні, там, біля вигорілої церкви. Сонце било в білу глиняну стіну. Не палюче, світле, холодне, праосіннє сонце.

— Йдемо, Тимоше, — сказав Хмельницький, — час до діла.

— Йдемо, батьку...

Чорна бурка взялась крейдою, гетьман обпирився, сидячи, об мазану стіну, Тиміш зчімхнув цю білість рукавом. Ішов за батьком, такий же сутулий і дужий. На різьбі його оружжя іграла рожевистість променів.

Гедеон Юрій Рославець взявся здоганяти гетьманську армію від Паволочі. В Києві, ще в половині авгу́ста, впевнився Гізель, враз із всіма причетними до його грона конспіраторів (а в ньому вже давно був і магістр Рославець як свій), що переговори зірвано, що пан сенатор Кисіль з комісією, на свою руку, пробивається до обозу регіментарів, а не до Хмельницького. Тоді й Рославець вирішив покинути Київ. Хотів приєднатись нарешті до легіонів, а втім, наспіли справи, що їх міг реферувати й. м. Виговському тільки віч-на-віч. В Устинівському лісі за Києвом його взяла із собою купа сотника Котлубай-Ілляшевича, поспішаючи за гетьманським універсалом з того боку Дніпра. А втім, переходили Дніпро, не гаючись, заморюючи коней у важких маршах, сливе всі полки й купи, що лежали досі на Лівобережжі. Ішли з Сіверщини, навіть із Стародубівщини заго́ни полковників Гловацького й Пободайла, які там ще з червня палили замочки й стинали шляхту. Рославець і так дивувався, що Києва досі не взято, хоч чернь підіймала й у Києві з кожним днем усе сміліше голову, та, мабуть, ще вагалась виступати: Київ повнився ору́жними людьми і наємцями, Київ узяти було не так легко.

Але в Паволочі гетьманської квартири вже не було. Тоді Рославець подався на Янушпіль, наздогнав ар'єргарди в Команівцях й, розлучившись з купою хороброго Котлубай-Ілляшевича, поспішав далі. В остропольських лісах довідався, що гетьманський обоз з'єднався з пограничними полками в Маркушах 29 авгу́ста, довго стояв у Скаржницях і врешті, попасши декілька днів у Паплинцях, наблизився до Синяви.

Тумульт і гуд походу полонив Рославця від самої Паволочі. Вся сторона вже була під знаками Марса. Такого мно́жества ору́жних людей, говорили в купах, ніхто, навіть зі старих, у цих сторонах ще не бачив. Холодними зоряними ночами пролітали комети й над воєнним шляхом у небі бачили люди полум'яний хрест — сі́ча, й то грізна, буде в цілій волості, так говорили. Мотлох стягався звідусіль, не лиш з-над Конки й Самари, а й з ногайських степів ішли ординці. Ішли й донці, й калмуки, й черкеси, дехто в паволоцьких лісах бачив невиданих довговухих коней і верблю́дів, й людей низькорослих, скіснооких і

жовтих, що лопотали невідомою — мовили, собачою — мовою, а звали їх черемисами. Валив не лиш збройний козацький люд. Гречкосії й гайдарі, мужики й лугарі, розпущені по Корсуні додому зі строгим наказом братись знов за рало й не займатись шарпанням посесій, рушили у ватаги. Й ще дивувався Рославець — у паволоцькому, у кропивенському полках, на Пороссі скрізь буяла жизнь й гомоніли села, але вже за Райгородком і далі, на захід, чорніла руїна, мабуть, така ж, як на Лубенщині й Сіверщині. Ні билинки, ні подвір'ячка, всі замочки й форти попалені дотла, кості людські й кінські при дорогах, скрізь бездомні пси й подичілі кішки, й рідко в котрій садибі жива душа, та й та немічна. А так, хто живий, малеч і старе, навіть жінки з дітворою, потяглись за Перебийносом, вдруге-бо не хотіли знати гемонської Яреминої відплати. Навіть криниці при дорогах завалив шкуродер трупом і отруїв воду в ставках, на вербах же й скрипучих осокомах висіли пов'ялені вішельники ще з Петрового дня. Полки й загони ішли навпростець, бо шляхи запрудили обози, ланами й лісами ішли, зоріючи одну зорю або фігури, запалені поночі чатами. Промишляли чим могли, проклинали й Ярему, й самого Кривоноса, що поспіль ввергли цю жизнь подільську сторону в такий погар і пустелю. Одначе, завважив Рославець, хоч чернь і ремствувала на голод, ішла охоче. Тож правили при вогні, на нічлігах, вилискуючи зікрами, як на Волинь вийдемо, а там і на лядську сторону підемо, не рибаху з водою їстимем, а фазани-барани, не юшку хлептатимем чорнющу, а воєводині вина-меди, тож і подуванимо дувана з панських ридванів, коні напоїмо у Віслі.

— Синява, гадюче гніздо, — показували пужалнами погоничі, а за ними й піші лomotіли бердишами-сулицями^[480], — тільки гадюр уже Кривоніс викурив, повтікали пани Тишкевичі з Синяви, не той тепер вітер для них... «Як це Перебийніс не спалив синявського замочка? — думав Рославець. — Може, з протекції для воєводи Тишкевича, казали ж у Києві, що Тишкевич потаємно, хоч і Яремин кум, надумувався, чи не передатись йому до ребелізантів».

А під Синявою, на узгір'ях, дедалі ставало глітніше й завізніше.

У синявському замочку отаборилась гетьманська квартира^[481], над баштою повівала гетьманська короґва. І тумульт ставав такий важкий, що Рославцеві важко було пробитись. Від Скаржинців почавши, здоганяв і переганяв не посполиті купи, а імениті полки й запорозькі

курені. З великим щастям повоювавши, пишно й виставно ішли в цей похід: кожний товариш вів за собою по троє щобаскіших коней зі зброєю, кожний мав воза, а то й три в обозах, зі зброєю й різними юками. Котилась і гетьманська гармата, легкого й важкого наряду, пищалі, змійки, волкомейки^[482] й стінобитні пушки, на возах везли шипошники й стадники^[483] луб'янки з чортовим зіллям^[484] і кошики з ядрами та гривенками^[485]. Гримотіло це все заліззям і чавунням, аж Рославець затикав вуха, щоб не глухнути, радий був, коли й гармата залишилась ззаду, а він порівнявся з обозною галайстрою. Виперла його на бічівник, обозні служки не видались йому гречними, а на язики-то й добре меткі. Сміялись і кпили собі в живі очі з вершника й коня. Бо й Рославцева шкапина, й він сам висохли, виморені за цю подорож, о голоді й холоді, а виглядав проти пишноубраного козацького гільтяйства невесело: піп — не піп, дяк — не дяк, у бурсацькій свиті, а зверху кобеняк, на чубі — латана шапка-бирка, при боці же — жовнірська шабля без оздоб.

— Коли богатирем не родився, небораче, то в богатирі не рвися, — кричали йому гостроязикі погоничі, — як тікатимеш, поповичу, перед панами, то хоч поли утни при свиті, бо заплутаєшся, ти, шилохвостий!..

Магістр червонів і сам за свій немарсовий вигляд, але коли захотів котрийсь з меткіших поглянути, чи багато латок на шапці-бирці у нього, щоб хоч мали кудю воші лізти на білий світ, так заліпив йому по мармизі, що шальвіра аж гепнувся з воза на сміх усім іншим.

— Так йому й треба, бевзеві, — крикнув літній погонич, — не бачите, людкове, що це божий і вчений чоловік?..

— Ваша мосте! Магістре! Чи ж ви це, чи це ваша з'ява?.. — крикнув, спиняючи воза в тумульті, скочив, важко розсівшись було, товариш корсунського полку. — Бодай же вас Бог любив! Та як же це ви попали в цей рекгедіц? Та в котрого ленінгера вигензували-сьте^[486] цю заіржавлену шпичку? А десьте видерли таку шкапину, що до Бога ся просить?

— Римшо, майстроньку Римшо!..

Магістр зрадів йому, як рідному братові. Але ж і притьмом почав реготатись, аж схопився за живіт. Реготався, аж сльози поточились йому з очей, аж відступав, аж прийойкував, аж заходився, так сміявся.

— Та що з вами, магістре? Азали ж бачите щось на мені кумедне?..

Римша аж настовбурчився, що ж бо таке в ньому смішне? Був він сам у парчевому жупані з медіоланським шиттям, ще й у жовтому кунтуші, в бобровому шличку, з соколиним пірцем, а з-під шличка вибивався його рудавий хитрющий чуб. Найдзвінкіше було на ньому оружжя, хоч їхав ув обозі, а навішав на себе без міри заліззя, либонь, ледве сунув — і контар при боці, й карабеля, й джангари, й чекани за поясом, і пістолі з німецькою насічкою, — й де він надуванив такого оружжя?.. Взявся гордо в боки:

— У мості полковника Мрозовицького служу...

— У пана Мрозовицького? У нашого братимця зі Львова?..

— А у кого ж іншого, — сказав Римша, — він мою кебету оцінив краще, ніж хто інший. Признаюсь тобі, ваша мосте, — Римша озирнувся, — хотів було ще з-над Гориня чкурнути до батька Максимця, бо, каюсь, лежало мені серце до Максимового браташся. Але згодом, після всіх моїх тарапатів^[487], о яких тобі здам реляцію, збагнув я, що служити панові Максимові не пристойть моїй добреуродженій кондиції. І так нарешті дорвався я до меча. Не мене тепер січуть, а я січу. Нема вождя над пана нашого Богдана, нема полковниченька над й. м. Станіслава Мрозовицького! Я добре його пильную в обозі, не погребуєте ж моїм товариством?..

— Та ж певно, майстроньку, тільки мені спішно до його мості генерального писаря. А вашим здоров'ям, фортуною, а найбільше зміною ваших мислей вельми тішусь...

Римша вирішив, що на такій шкапині магістрові зовсім не пристойть показуватись у гетьманській квартирі, й вибрав йому серед конов'язі сірого веселого огира, сам же пересів на свого гнідана, приторченого власного рукою (так казав, але магістр не дуже цьому вірив), відбитого з хоругви пана Харленського в іграшці під Скаржницями. Так і взялись вони крутим під'їздом до замку.

— Те все, що ви бачите, магістре, — сказав Римша, важно сидячи на своєму гнідані, — реєстрові, лицарські полки, квіт гетьманського корпусу. Як займете оком, магістре, дорогами й полями йде, лежить на луках і на побережжях Богданова гвардія, не краща від шведської й цісарської, а ми ж її з вами на Швабах і на Чехах бачили. З цими молодцями пройдемо світ, згадаєте моє слово, вже я не одну оглядав армію на моєму віку. Густавус Адольфус, валечний шведський король,

зздри́в би нам за таку, й сам покійний Валленштайн, не спом'яну його злим словом, завербував би собі цих братимів, коли б тільки ще схотіли. Нелегкий це буде горішок панам коронним регіментарям... А останню новину чей же знаєте? Регіментарі поєднались під Чолганським Каменем. Вишневецький, а його добре потріпав батько Максим під Костянтиновом, хотів було собі взяти булаву, так не дали, вельми Тишкевичі рили проти нього. Визначили *duces triumviri*^[488]: Остророга, Конецпольського, Заславського. Латина, перина й дитина — кажуть у нас. Що перший — добре учений у латинських книгах, так як от примірно й ви, магістре, що другий — любить добре поїсти та й у перинах поспати, а третьому — ще молочко на губах не обсохло... Та про це довідаєтесь, там, на горі, більше знають, ніж я, *homo parvus*^[489], я тільки надіюсь в цьому рекгедіці юдашового брата, а чортового прислужника, катюжку Домініка взяти на аркан. Того, що в світі зветься Юрієм Збараським, знаєте? Оповідали заславські молайці, що собачий син свого рідного брата, князя Симеона Збараського, а він таки з нашого полку, власною рукою прострелив. А при мені, на моїх очах, магістре, того нашого протопіпа Ісакія, що тоді так усю дорогу кульгав, бо при стегні мав прив'язану шаблю, — пам'ятаєте? — власноручно осліпив.

— То б і мені, — скипів Рославець, — не шкодило б гаспидові причавити хвоста. Та ж і він, і протопіп Ісакій, та й ще пан Мрозовицький в одній схолярській лаві зі мною сиділи в Падуї. Хто тоді знав, що такий гадюр з нього виросте. Де ж він тепер, Римшо?..

— Утік, чисто, як полоз, висовгнувся. Але я його душечку таки найду. Дайте-бо дорогу, мості магістре, бо це вінницький полковник їде з почтом, і син при ньому. На відправу полковників їде до гетьмана й. м. пан Іван Богун. Так, отой на білому аргамаку, збруя каменем-самоцвітом бита. А сам він — сивавий отой... Він та Іван Ганджа, та Данило й Іван Нечаї, й наш пан Морозенко — перші лицарі, ціла Україна ними гомонить...

— І в Києві про них знають, майстроньку, тільки до пори мовчать...

— Не все знають, магістре. Та й ви не знаєте, бо за вашими сенаторами та за вашими черцями не могли ви всього знати. Та й і не бачив. Я з яструбцем Полегеньким тішився в Києві снагою кожум'як, міщан. А що ж тая снага, той Полегенький варті? Тепер, Богоньку мій,

між орлами й ми, і серце хіба й вам не лупотить? Правда ж, і крила вам ростуть, магістре. Та ж то віра наша повсталала, сила наша йде, в кованих латах, іде, лиш стремінцями подзвонює, прапорцями вимаює. Та ж то наш день настав, магістре, страшний день, а ніхто його не сподівався, а дивіться, сотні за сотнями йдуть, дивіться, як намети проти вечора забіліли на луках, а гармата як гримоче, не чуєте, стінобитна валить гармата наша... Слава префектові Хмельницькому, *dux Chmelnitzki vivat*^[490]!

І Римша підкинув свого шличка, аж захлистувався, так волав, і ряди кінників, вибраних Богунових товаришів, пообертались та й собі перейняли вівати, встали в стременах й почали палити з самострілів і мушкетів (думали, що сам Хмельницький виїхав із замку). Кінники вдались, кармазиновий цвіт, на найвогнєвіших конях, битне побозьке й дністрове побратимство, Богунові соколята. Поряд з кіннотою вінницького полку йшли деякі курені січового товариства: Васюринський, Величковський, Уманський, Донський, решта Січі вже перевалила через Синяву й таборилась на пилявецьких узгір'ях ще зрання.

Довкруги замочка, на схилі гори, по стежках і витих дорогах кишма-кишіло від військових людей, правду казав Римша, тисячі-тисячі в залізо повбираних дітей Богданових сунули весело звідусіль — і застав, і затемнював білий, і так захмарений, день цей гул і рик, скрип теліг і гуляйгородів, пил і рев худоби...

— Ваша правда, Римшо, — пломеніючи, мов панна, озирнувся Рославець, — я такого в Києві не бачив. Я в Києві те лиш собі в думці вожделів, а тут оглядаю власними очима й зворушений... Той, хто зумів підняти такий затяг, всю козацьку націю порвати за собою, — Богом даний вождь. Нації воїн за свободу, муж меча й Божого вільного слова — Богдан-Зіновій Хмельницький, його ж спом'януть славою нащадки...

— Амінь, — сказав Римша й зукоса подивився на магістра. Він висунув довгу, обгорілу в сонці шию з кобеняка, заплющив очі й шепотів щось про себе попеченими губами. «Він молиться, — подумав Римша, — таки попи висвятять його у Видубецькому або у Братському на протопопа». Рославець по хвилині відкрив очі, повертався, видно, льотною мислею здалека-далека й винувато посміхнувся:

— Я собі, Римшо, пригадую Вергілієві слова:

*...мистецтво твоє нехай буде, о Риме,
відміряти розмір для миру,
щадити покійного ворога гострим мечем,
приборкати ж пиху і гордість...*

«Хвалити Бога, що ще до протопопства не дійшов, але зате, либонь, став ближче до віршоробської недуги», — подумав й сказав:

— А що робили ви в Києві, магістре? Після того, як дали ви мені лютерського доктора на розраду, а його таки доставив у Білу Церкву, не чув нічого про вас...

— За порадою доброго ігумена Гізеля зачинився я в найглухішій келії Братського монастиря, мало хто й бачив мене. Боявся ігумен, що сенатор таки надумається й заб'є мене в колодки, такому краще геть з очей...

Римша насмішкувато прищулився.

— Що ж робили ви, магістроньку, в тій келії? Спасалися від суєти? Рославець знов спломенів.

— Писав вірші та й отес, що зі мною...

Римша вже давніше звернув увагу, що Рославець не везе жодного майна з собою, крім продовгастої і плоскої торбини, старанно обв'язаної мотуззям і перевішаної через плече.

— Що ж воно таке?

— Трактат, — відповів Рославець, — мною скомпонований... «Оборона проти тиранства»... з присвятою й. м. гетьманові Війська Запорозького Богданові-Зіновієві... Плід довголітніх моїх міркувань... Спроба нового плану, за яким має жити з Божої Милості вільна нація... Цей трактат, розпочатий ще в Падуї, продовжуваний у Парижі й Кракові, переписував я у Братському з ласки зичливого мені Інокентія Гізеля. Користав я і з його книгозбірні.

Римша вислухав магістра, закопиливши губу. Він взагалі став за цей час неймовірно пишний і себевпевнений.

— Пхе, — сказав він, — трактати тепер здадуться хіба на те, щоб їх дерти на затички до патронів... Оце в сальницькому замочку бачив я, як молойці дерли вашого Горация... Шаблями відіб'ємось, мості магістре, не трактатами.

— Та чи варті що шаблі, — посміхнувся Рославець, — коли не знаємо, за що їх підіймаємо?..

— Аби лиш підняті були, — мотнув носом Римша, — а за що, догадаємось. Казав я вам колись, що найду в цій війні своє щастя? Бо що мав я тратити? Нагий і голодний виходив кожен з нас, не питав за що, аби не терпіти більше, аби знести панство прокляте. І нема й не буде тепер іншого панства, тільки наше, от за те й б'ємося. Щоб наша правда, простих людей, була скрізь, по всьому світі. Схоче новий король жити з нами в добрі, підпремо його шаблями, а не схоче — нехай не плаче! Рекгедіц, будемо й без королів, як без королевенят єсьмо...

Ще хотів Римша продовжувати своє бундючне навчання, та вже в'їздили, разом із потоком верхівців, під замкові ворітця й гулко віддавались під луками підкови Богунових кінників.

Смеркало. Над замочком, при самій гірці, над Синявою, низько-низько плили хмурі хмари.

Звичайно, це не були справи Римшиної голови. Рославець тільки й. м. канцлерові Виговському міг розповісти, що в Києві займався не одним писанням свого трактату. У клопотах походу, під склепінням тісного синявського замочка, що ломотів од мужви, Виговський мав час сердечно облапити Рославця, адже ж з ним велася сугуба конфіденція. Тримав його за обі руки, вдивлявся — це й же то львівський філософ, чи це він мріяв про вічний мир? Рославець і собі придивлявся колишньому намісникові, невже всі так змінились за ці чотири місяці. Канцлер похуд, мабуть, через труднощі походу, обличчя його було жовте, невиспане, але очі не гасли, надили, такий спалах раз у раз зривався в них, така неприборкана воля, така таїнна веселість. Теревив довгими пальцями тонкий вус, слухав, як звичайно, нахиливши голову і не дивлячись, притьмом відповідав канцеляристам і драгоманам, коли до нього підвищував вкрадливого голосу, Рославець переконався, що ця людина шалена, що її ніколи не спинить і не зламає жодна сила.

Рославець здав реляцію перш за все про пересправи з Литвою — від конфідента Филипа Обуховича з Несвіжа відомо, що литовське військо не буде помагати ляхам. Князь Януш Радзивілл підтримує Жигимонда Ракочія як кандидата на польську корону. «Вдовині діти, збирайте плід». Виговський аж посміхнувся, таж це Немиричеве гасло примандрувало аж до Києва через пана Шапку-Хотольського, а він мав його від Калина Соколовського в Луцьку і пішло через Львів до Регенсбурга... Зв'язаний словом, кн.Радзивілл не рушить пальцем для корони, тільки просить Обухович заспокоїти ребелізантів на Білорусі, щоб не шарпали литовських маєтностей. Рославець сповістив про це пана Костя Поклонського; Виговський притакнув — ми цієї акції явно не сміємо секурувати; що виклюється — само забруньчить, допомогою білоруській ребелії не можемо наразити собі Литву. Чи вийде Ракочій королем, це буде видно незабаром, ми його шаблями підіпремо, бо через того ж овруцького старосту, нашого уповноваженого, пана Немирича та й через резидента Шебеші (маємо авіза від пана Мазаракі зі Львова) обіцяє нам оружну допомогу; тепер уже не комісії, а Марс

вирішає. Ракочія виберуть королем не електори, а шаблі Війська Запорозького.

— Друга справа, — сказав Рославець, — Москва, на яку маю око з Києва. Що пан Кисіль і сьогодні хоче продати нас Москві, знаєте, а царська комісія над цим радить з коронною. Мусиш, ваша моште, найшвидше прибути до Києва в московській справі; думний дяк Унковський рушить небавом із Путивля до нас, його, як єдиновірного, треба прихилити, поки не перебіжать нам дороги... А так мислю, — посміхнувся Рославець, — що до Києва виїдеш з радістю, бо чекає на тебе одна красна панна в монастирі, як тая ластівка, й не діждеться, ще й листа тобі передає, думаю, твоїй милості вельми зичливою рукою писаного...

Виговський спаленів, але нахмурився — приватні справи потім, та й чи час тепер на них.

— Нині, — сказав, — віддаємо голови й правиці старшому, його голова за всі наші, нині ані комісари, ані конфіденти, ані приязнь іноземних потенцій не вирішують, нашої фортуни не допоможуть, нині вирішує вже тільки шабля, — посміхнувся іскристо Виговський, — але не ми винні в тому, ми чекали комісарів ще в Янушполі. Хочуть панирада війни, мають її, за неї ж дадуть відвіт перед Богом, ми її не хотіли. Ми як перед тим були вірними підданими королівської мості, так і тепер готові служити Речі Посполитій... («Як з універсалу, — усміхнувся Рославець, — навіщо він це говорить, невже й переді мною треба йому таїтись?..»)

— А в Києві всі говорять, що хочете, ваші мості, щоб по саму Білу Церкву сягало й титулувалось вільне козацьке княжество...

Рославець і собі захотів поглумитись, бути дипломатом.

— Ми того ніде не ознаймляли, — сухо сказав Виговський, — вашець прошу ані в письмі, ані в слові без нашого ордонансу про це не оповіщати...

— Тоді яка ж ціль actionis nostrae^[491], мості генеральний писарю?..

— Imperare^[492], — тихесенько відрік Виговський.

Підписок підбіг до нього, шепнув до вуха:

— Його мосьть пан гетьман хотів би з тобою говорити...

Рославець здригнувся й спломенів. Виговський узяв його під руку й повів до гетьманського покою.

— Impereare, — сказав він пошепки, — це значить володіти цими просторами, Дикими Полями, Україною. Це найголовніше.

У видовженому темному покої (його освітлювали соснові лучини) вже було багато людей, старшини, що ходила гуртами, гуторила або сиділа за столом на ослонах. Виговський підвів Рославця до невисокого чоловіка у вишневому жупані. Він стояв за столом і перечитував листи, які йому підсовував худорлявий тонкоусий чоловік з бистрим поглядом. Чоловік у вишневому жупані, ширококостий, але не тучний, з важкою лев'ячою головою, з чорним чубом, що впав на круте чоло, видався похмурим. Рославця вразило його гостре бліде обличчя, скрашене вусами, широке, важнюще підборіддя. Він побачив Виговського, прояснів, кинув папери. «Це він?» Рославець вклонився, збагнувши, що стоїть перед гетьманом. А Хмельницький подав йому руку, вона була м'язиста й суха, притягнув Рославця до себе й обняв.

Голос був у нього дзвінкий, як у юнака, а на щоках, коли усміхнувся, з'явилися ямочки. Від того, а може, й тому, що очі знічев'я злагідніли, заіскрившись, видався Хмельницький глузуючим, хоч і добросердно. Гетьман слухав, але доволі неуважно, як Рославець розповідав про Гізеля й київське гроно братії — князя Гедеона Четвертинського, митрополита Косова, архімандрита Тризну, Олексія Тура...

— Святі мужі, — сказав Хмельницький, — але матлярі, бояться, перечікують, ну, ну, нічого, повірять, ще поговоримо в Києві... А добродій мій, трясця його б узяла, Кисіль, наш приятель, як там зі святою братією? Лис на лиса напав, тож-то спектакулум... Ні, ні, перевелися великі мужі в Києві, нема Петра Могили, нема Йова Борецького, а Кисіль — то крутій, дурисвіт, шельма, три місяці мене зводив!..

Сердився, але не надовго.

— Панові Кисілеві тепер і власне життя немиле, — сказав Виговський, — кажуть, заслаб з того всього, з гризоти...

— А було Москву не напускати на нас, — крикнув Хмельницький, викотивши вирла, — то я тобі вдячний, мості Рославче, відкрив-еси мені очі на те паскудство...

Сів за стіл, на ослін, застелений кожухом, підсунув до себе сулію, відпив, покликав старшину. Вона вже давно чекала диспозиції. Виговський посадив Рославця коло себе:

— Може, це дискретний консилиум?

— Не бачиш, вашмось, як тебе пан гетьман приязно приймає? Ти до нас належиш, до братерства.

Служки підложили лучину. Вона затріщала, засвітила м'яким червонавим полум'ям. Убранство в кімнаті давніше вже пограбовано, ослони принесли з челядної, стіл збили з вориння, з усього убранства залишився на стіні тільки гобелен з візерунком битви під Варною. З сутінку виступали здиблені коні, лицарі в шишаках, а низ гобелену, де відображено побитих бусурменів, наддерла чернь на онучі. Виговський пошепки називав Рославцеві присутніх: отой полковник, сивий, мов голуб, що обняв рукоять двома руками, — Кіндрат Бурляй, найславніший лицар запорозький; молодий красень біля нього — Іван Ганджа; високий і благовидний з сивими скронями — Іван Богун; той, скривлений, — Ясько Воронченко; а невисокий, з колючим вусом, одноокий — Станіслав Кричевський, полковник київський; він та Богун — найкращі не лиш у під'їздовій війні, а й у облозі, і в полі праві руки гетьманові, його заступили; а он там, скраю, хорошун, завзятець — Іван Нечай, а це його брат Данило, та не зрівняється Іван кебетою з ним, ближче сюди — Іван Креховецький, а цей біля нього, що лиш учора прийшов, невеличкий такий, але, кажуть, богатир — Семен Височан...

— Про Кисіля я, — сказав Хмельницький, мов до себе, не глядів ні на кого, — шальвіра, крутій. Я тоді ще вірив, як Ласко перший раз приїздив, пам'ятаєте?.. А співав як — неволя, мовляв, всюди, а тільки польська корона славиться вільностями, вітчизна одна всім, я теж тоді ворогом Речі Посполитої не був (та й тепер не єсьм і всі ви не єсьте...); повірили ми, орду відправили, Марса затримали, чекали... А вони нам дурили в Варшаві послів наших... А Кисіль потурав... Яремі безеценства попустили... Очі свердлами вертів, пся кість... Губив християнський народ... Кривоніс, так тому не дивуюсь, але ж то високоуроджений князь... Шкода говорити. Того тільки Оссолінський (теж добра лисюра) колись і нам співав, лашився... А його думка одна: нас посварити з Кримом, султана перемовити й Москву випустити на нас. Кисіль йому помагав, маю на папері... Кисіль до Путивля посилав, на нашу загибель... Я вже побачив те крутійство, доброго наварив нам киселю... Ми, нижчеуроджені, ніж вони всі, більше пам'ятаємо про Господа Бога... Не рубав же я мечем дейнек і

розбійників, що без мого ордонансу займалися шарпаниною й чатами? Посвідчите всі ви це, мості полковники. Кривоносові я *privatim*^[493] заборонив війну... Вони ж на мене чернь цькували, наставляли на власне моє життя, хоч і не мені воно потрібне... А як важко було мені дотримувати того перемир'я, то ви теж знаєте, мості полковники... Самі ляхи кажуть, що коли б не Господь Бог стримував того зрадника Хмеля, то був би він коло Володимира... А то не Господь Бог, а то я сам, яко же християнин єсьм, стримував кровопролиття... Так же мені подякували... Комісарами дурили мене, а військо збирали. Але чи мав те матлярство терпіти, мості полковники? Чи як вирушили-сьмо, то хіба не з konieczności, не задля нашого власного безпеченства? Ніщо інше, тільки потреба оборони нас до того побудила, бо був би я проклятий потомством, коли б допустив напасті на дітей нації нашої благочестивої й миролюбної... Судіте ж самі, чи допуст Божий у тому, чи, може, моя власна охота проливати християнську кров?..

Старшина поглянула по собі. Старий Бурляй засопів, вибив люльку. А Ганджа пересміхнувся із Зарудним, скалочки глуму заграли на лучистих віях. Бач, тепер зустрілись, а чотири місяці мутили. Бурляй гомонів, щоб на Січ відійти, окопатись і звідти пертракувати^[494]. Ганджа з Джеджалієм підбехтували товариство на море, по дуван, на венеціанську службу. Зарудний же з многими іншими мутив чернь. Ще того ж корсунського дня, коли перейшов від панів. І згодом, на радах у Росаві, на Масловому Ставі, на Гончарисі Кривоноса вже викрикували ззаду на старшого. Кривоноса... О, той гаспидський покруч багатьом їм світить, як архістратиг. Генерал черні, чортів генерал.

— Чи не запізно, бува, старший, приходимо по той розум?..

То полковник Максим Шумейко, такий меткий. Мовчав, а заодно з ними, з мутильниками.

— Правда, що запізно...

— Було після їхнього урону під Корсунем на волость рушити...

— Коли орда стояла при боці...

— Кисіль уже тоді смердів польським м'ясом, а либонь тепер аж запахнів?..

Еге ж, маєте їх — ось коли зашипіло гаддя. Від Паволочі таїлись. На Гончарисі на раді шапками підкидали, а тепер тільки перед гарматами, здогадались. Кривоніс, чортів генерал...

Вельбучно порозсідались, нагайкою б'є об чобіт Небаба, закопилів губу Зарудний, викотив зелені риб'ячі зікри, підле хамське лице наставив, затряс сережкою, аж встав, шаблею забряжчав, мов не зумисне.

— За Дунай загнали б ляхів...

— Тепер-то куниця трісне...

— Куди там — он земля від лядських комонів дудонить...

— У самого Осінського гвардії скільки тисяч! Такого їздного війська ми не зберемо, вашмості, й за рік...

А чого ж вони мовчать? Виговський, Богун, Нечаї, Креховецький, Зеленський... Відречешся, як апостол, Богуне?.. В саму страдну ніч? У страшну ніч суду? Що хреста цілували, на реверсі клали підпис... Підла гадюча порода. Бестія, бестія, бестія. Ще до третіх півнів продасть, а тільки почує твою силу, битиметься в груди.

— Добре дбає полковник Перебийніс...

— Каже — на Случі станемо, далі не йти...

— Поки що, каже...

— Кривоносові не присягав ніхто, а гандрів не б'є...

— Тепер імпетувати — чортові душу віддати.

— Амінь усім буде...

— Ось куди завів нас еси!..

Тож і їдьте в пекло, харцизи. Може, й з вами має їхати Хмельницький, Бельвулові на вила, Люциперові на втіху відцуратись своєї душки? Ваших-бо душок не схоче, смердять. Шкода говорити много. Чого ж ти мовчиш, Богуне? Азали ж і ти не знаєш їхньої роксоланської шатості, їхньої крихкості не знаєш? Азали ж виміряють вони своїми куцими розумцями наші дороги, Виговський?..

Богдан зірвався. Вирвались з ямин найдзвінкіші вирла, впірів їх у Зарудного, у Небабу, в Ганджу — порвались до шабель, схопив булаву п'ятірнею, Богун і обидва Нечаї, Кричевський розгорнули руки між ними — важко дихав, не міг витхатися, а жила на чолі набрякла...

— Сатана мене кусить. Лоба вам розвалити. Не здержу себе...

— Батьку!..

— ...Пожди, Тимоше. Пожди, сину. Їхньої собачої, їхньої рабської крові не проллю. Я після вікторії їхнього відвіту схочу. Що я з черню не братався, не кумився з мужиччям, не облаплював вошиву сироматню — того їм шкода? Що рубав ганджуків, дейнек, левенеців,

ляронську кість, не давав їм в шатрах вилігуватись зі шляхтянками, орнати дроти на онучі, жидову невинну шарпати? А де б ви були, юди, коли б не я — Богдан-Зіновій? Гайманами^[495] у Потоцького, гайдуками у Вишневецького, глумилися б над вами всі європейські нації, з вашого гнилого серця сміялися б самі кролевенята. Треба було мене — я прийшов, щоб тую смердючу, загноєну стайню Речі Посполитої вимести!.. Те, що я загадав, не вам знати, сліповрони. Я не за вас, приватники, я — за націю, tandem же за нації свободу вийшов... Щоб слово Божеське мало свободу і щоб кожний чоловік кожного роду дождався справедливого закону... Маю теє вам ще раз сказати?..

Встав Виговський:

— Імпетувати, ваша гетьманська мосте, — і сів.

Засопів Кіндрат Бурляй:

— Імпетувати, не інакше.

— Богуне, а ти?..

Вінницький полковник погладив срібну скронь.

— Буде тако, як велиш, ти — старший, гетьман мосте. Впреться ж котрий (поглянув по полковниках, озирнувся на Тимоша, на Захара Хмельницького, на Яненка Хмельницького, на Нечая — а вони стояли стіною, з правицями на рукоятях), схоче котрий своєволити — шаблями знесемо, вінницьких моїх знаєте. Все, що ми чули, — правдиве. Три місяці стояли-сьмо — така була потреба. Не всі знають, яка вода плила за той час. У Росі, в Дністрі, в Дунаю, у Віслі. І в Чорному морі не стоїть вода. Кисіля приймали — треба було. Впоминали Кривоноса — треба було. І Богдана-Зіновія нам треба, за іншим підемо в неволю. А тепера буде гірша від бусурменської, так вам скажу, мості полковники. І така моя охота — ізруч волю взяти або голову коло голови покласти. За віру, за націю, за свободу, за старшого. Амінь.

— Амінь.

— Що скажеш, Морозенку мій?..

Тільки-но прийшов пан Мрозовицький, забрьоханий, блиснув юшманом з-під кунтуша, шишак на лобі, а сам оружжям обвішаний.

— Недобре, батьку. З чат іду, з моїми стеблівцями. Зарубали ми дороги в костянтинівському лісі, язиків набрали... Горе йде, батьку... Зо двісті тисяч суне на нас... Фірлеєві, компут Вишневецького, гвардія під Осінським, Сенюта, а скільки Остророг привів...

Конецпольський... Сто гармат, не скажу більше... німецькі й голендерські компанії... рейтари й мушкети... обрісти Болт, Корфф, Монтгомері... ні кінця ні краю не видно, пилявецькою дорогою, лісами, лугами... Валять, бенкетують, пруться ляхи... парно буде, ой, парно... Дав би Господь таку силу стримати... То не для тривоги кажу, нехай вам, отамання, не падає серце... як муж до мужів кажу... Сила йде, мості префекте, люта сила...

Всі дивились на Богдана. Вже тріумфували ті, що, було, затихли. А що, мості старший, послухаєш хоч раз нас?.. Тепер помолишся до милості Божої, адже ж сам бачиш, яка наша мізерія...

І Кричевський поник підголеною головою. І Богун став, як туча. І Виговський теребить вуса. А Мрозовицький, як сів на ослін, так і заляк — тиждень у під'їздах, лоба й так розтяли, сочиться кров. Тиша, тиша в покої. Тільки знадвору гуде, надтягає армія.

Хмельницький слухав, примкнувши темні повіки. Білась жила на скроні, на чолі. Тиша його вирвала з задуми. Відкрив очі й поглянув по всіх, від першого по собі Станіслава Кричевського до останнього підписка, а той скрипів боязким пером. Поглянув — очі були дзвінкі, усміхнені.

— Завтра наступатимемо на ляхів.

Пурпур і вісон^[496] сповито мрякою. Пішли-бо тумани від Пиляви-ріки на північ, від Костянтинова, Збаража на захід. Кублисті сірі тумани залягли чагарники, байраки, оболоння. Низько кружляє чорнокруччя, ширяють орлята-білозори. Але ночі нема — смолоскипами, ліхтарями, маревами пожарів осяялось підхмар'я й повісма туманів — сувої кармазинів, а мжичка, що заткала дороги, — сітка з іскорок, з вогнистого мотуззя. Пурпур і вісон!..

— Хто йде?

— Військо Речі Посполитої, легіони!

— Варшава, Краків, Судомир, Рим...

Римляни сходу ідуть! І справді, мов Антоній назустріч Клеопатрі, тягне воєвода сандомирський, один із тріумвірату, на знесення хамства, під Фарос новітній — Пиляву.

Бубни гудуть глухим рокотанням. Озвались із туману захриплі флейти. Попискують у фургонах теорбани: там їдуть цілі капели жидівських троїстих музик, промерзлі, промоклі, виграють лицарству на втіху. Їдуть і йдуть. Від Чолганського Каменя, від Вишнівця, від Збаража. Ще до світання далеко й не видно кінця армії. То-бо день її — Полонії пурпурної, амарантової, позлотистої, срібленої.

Шестопери^[497] блиснули над туманом. На здіблених єгипетських фарах^[498] з'їхались три тріумвіри — воєвода, князь Заславський, учень Сорбонни, князь Остророг, молоденький Конецпольський у доспіхах св. Юрія. У нього, під шоломом, радісне обличчя, хоч і приблідле від гульні. Таки осягнено згоду регіментарів, даремно морщиться, завжди посміхаючись, князь Ярема Вишневецький, що над'їхав з почотом гусарії. Морщиться від крапель мжички, що січе обличчя, обдане полум'ям смолоскипів, а їх не можуть здолати ні вітер, ні дощі. Довкруги регіментарських шестоперів і примерклих прапорів розсаджується на конях найвибираніша знать, кожен з них веде родовід від римських сенаторів, скільки ж то латинських орацій вимовлено, скільки бочок мальвазії виточено, щоб неприборкану пиху віддати тріумвірам? Хіба гірший Вишневецький-Сальватор, спаситель вітчизни від Заславського? Тишкевич від Остророга? Осінський від Конецпольського? А Збараський, а Халенський, а Трембецький, а

Гонсевський, а Кушель, а Сапіга, а Любомирський?.. Навіть Адам Кисіль, дарма що його підозрюють про договір з дияволом і на зустріч під Чолганським Каменем ніхто до нього не вийшов, навіть і він — престаринного роду, й усім іншим старостам, сенаторам і регіментарям рівний...

Пурпуром і вісоном узялась армія тріумвірів. В імлах і дощах дорога на схід. Краплі стікають по байданах і зерцалах, по бронях і кованих панцерах найдорожчого нюрнберзького гарту, над ковпаками примокли чаплині й соколині пера, опали над золоченими шишаками страусові хвости, парують коні під леопардовими шкурами, гостро б'є кінський пах і ковзаються арабські кобилиці по розвезеній подільській дорозі, відблиск цвяхування зброї, котяться гармати, вози, нескінченні валки обозів — на схід, на схід...

— Більше срібла й золота веземо в цьому поході, ніж заліза, брате Домініку... Гай-гай, не віщує це нічого доброго...

Януш Корсак, поєднавшись з Яремим компутом, після косянтинівської іграшки під Чолганським Каменем змерзив собі цей позлотистий шумний натовп. Шукав за людьми, близькими по серцю й по замислах. Яка ж була радість, коли зустрів у шатрі Зацвіліховського, старого рубіжного рубайла, брата Домініка, в світі Юрія Збараського. Облапались і цілувались, мов браття, адже ніхто не надіявся вже побачити живим молодого ченця: із Заслава прийшла вість, що Кошка, Кривоносів намісник, вирубав усю шляхту, а Домініка — то й поготів не пожалів би. Історія ченчика прецікава: мабуть, лиш Божою ласкою спасся, три дні й три ночі ховався в ямі, поки бешкетувала чернь, а тоді викрався зі Заслава, продерся через чати, лісами, обдертий і голодний, виснажений до краю, добіг до квартири тріумвірів. Корсак завважив у ньому ще більшу запеклість і затверділість, обличчя його ще більш загострилось, прелюта риска лягла біля уст, ще таїнніше горіли глибокі очі.

В засаді^[499], поділяв Корсакові погляди, їдучи на Пиляву: з таким військом не те що Хмельницького, а й султана можна було б знести, коли б не безглузда гризня між регіментарями.

— Со ранек, то hetmanek^[500], — казав Януш Корсак, — від св. Варфоломія взявши, тільки й діла, що безконечні наради, хто буде вождем. Фірлей собі тягне булаву, Ярема — собі, а Конецпольського й Заславського ніхто не слухає, з Остророга в очі глузують. Віриш,

фратре, з тієї пихи й привати були б роз'їхались з-під Глинян, щойно під Чолганським Каменем взяли за розум, і то лиш тоді, коли почули, що Хмельницький виступив з Павлочі... Три дні княжата сварились за владу, три дні пили, чотири дні міркували, чи бити, чи вертатись до домів, а тим часом Хмель присунув сто тисяч на пилявецькі поля...

— Вічна та вельбучність княжат, тільки шкода Короні...

— Мати Божа, ще й у такий час... Безкоролів'я... Кругом круки, галіччя... Та й у самій волості неспокійно...

Крізь мжичку й туман, скрізь гул п'яного обозу й гул бубнів-тулумбасів рвались хрипкі тривожні слова. Аж брат Домінік здригнувся, відмовив «Отче наш».

— Сюди поприходили, мов на бенкетування, зо злотим посудом, в пурпурних ридванах із золотими вузлами, віриш? Кожний найменший товариш чотири села заставив, аби зрівнятися з княжатами, збруя на конях пашить від клейнодів, у мальвазії гаремниці купаються, віриш, що найрозпусніші повії із Львова й Любліна, в шатрах столи ломляться від фазанів і диких козуль, гай-гай, такі ми обтяжені Церерою, Венерою й Бахусом, що тільки спросоння нагадаємо собі про Марса... А за тим усім — трухлінь і гнилизна... У Варшаві чернь бунтується... Під Краковом у солярнях заколоти... вішання не допоможе... Хам хама чує... та чи чують той сопух мертвечини пани, так бундючно повбирані?.. Мало того Хмельницького знести й повезти в клітці, треба нарешті помислити про направу Речі Посполитої... Диму немає без вогню, брате...

— Не направляють дім, коли горить, ротмістре, — посміхнувся брат Домінік, — перше гасити треба. Найпершая річ — приборкання української гідри, друга річ — вибір доброго короля, а третя річ — направи... Поки гідри не знесемо, інших мислей не маю... Я її власними очима бачив, я не її меча вжахнувся, ротмістре, а чумного духу... Того холодного розуму її, що з ним іде по володіння світом, того відсвіту пекельної душі...

«А ти не пекельна душа? — посміхнувся Корсак про себе. — Очі свердлить попам, руки рубав...» — і сказав:

— Може, й твоя правда, брате. З України йде ця чума. Це вже не лиш за віру війна, гай-гай, це вже війна за володіння світом... Того ніхто з нас по суботівському посесорові не сподівався, а дивись — хоче королів садовити, нові закони проголошувати...

— Не проголосить; це останній його час, так нам допоможи, Боже...

Така віра в цьому ченчикові. Може, він більше, ніж Корсак, збагнув, як і князь Ярема збагнув, що краще умерти, не жити в цій вітчизні, коли б мало панувати над нами гільтяйство.

— Чув ти, брате, що княжна Петронелля Четвертинська віднайшлася й де?.. Хто б угадав — у гаспида Кривоноса за товариша... Олександр Четвертинський у Хмельницького, старий Четвертинський пише уклінні листи до гільтяя...

— Чи мало їх таких?

Хмуро поник головою брат Домінік.

— Четвертинські — не одні, підле кодро, а Немирич, староста овруцький, а Теодоровичі-Богуні, а Хмілецькі, Семигіновські, Стеткевичі, Виговські, Креховецькі?.. Хмельницького іменують спасителем своєї вітчизни. Це не якісь там побережники, різуні... люди старої крові... їх то всіх цькує Хмель на нас...

— А може, й вони цькують Хмеля, — посміхнувся гірко Корсак, — не сила-бо одній людині роздмухати таку пожежу... Або ж, або ж...

— Що, ротмістре?..

— Або ж повірю і я, що ця людина надлюдської сили...

— Диявол він і його знесемо.

— Амінь.

Але брат Домінік, давно перейшовши грані любові й ненависті, таки бачив, що Корсак знітився. Може, не міг він подолати душевної туги; мовчав, але видно було, що терпить. Домінік осяювався холодною радістю, надіючись на відплату, і так прагнув влади, що одна мисль про неї відміняла його, а Корсак дедалі темнішав від чорної нудьги. Цієї порани своєї гордості, зазнаної від панни, такої далекої вже нині від нього, не міг забути. А може, ще іноді вкрадався до нього ще важчий сумнів, ніж той, з яким дивився на цей барвистий похід бундючної шляхти, — чого варте це все?..

Проте був лиш воїном і в шквар, чи в студінь, в певності тріумфу чи в безнадійності, як недавно під Костянтиновом, сповняв свій обов'язок.

Їзда наперла, роз'єднала друзів. Ці вельбучні гевали на коштовних аргамаках, в свіченні діамантів і золота, навіть не хотіли глянути на

такого підло вирядженого, як Корсак, дарма що не встигли ще й понюхати пороху.

— Того цілого заходу не потрібно, канчуками їх розженемо, гільтяїв...

— Ви не знаєте, мості пани, який то вже між хамами страх, яка то тривога...

— Тільки з поля збити, а решту довершить челядь.

— У колодках приведемо Хмеля!..

Проїздили, видзвонюючи срібними наусами й морхами^[501], вимахуючи шестоперами й буздиганами («Со ранек, то hetmanek», — посміхнувся Корсак), п'яно пашіли, реготались — юрба безжурних гевалів, у раюванні, у похміллі, як у Кракові чи в Уяздові, аж Корсакові підступило до горла: собача ваша кість, мочиморди, фазаножери, периноспали, Епікурова чередо!.. Побачу я вас у полі, півнячі гребені, як потрусите штанями!..

П'яно перлись у темінь, у мжичку, високо присвічували їхнім ридванам доїжджаючі й псарі смолоскипами: живиця стікала в болото, вітер жадібно схоплював полум'я, в півтемені гризлись, іржали коні, тремтячи від студені, валила пара від них, а валками — непроглядними, забрьоханими, п'яними валками — в палахкотінні лучин гримів обоз.

Корсак відбився на узбіччя зо своїми двома панцерними. Стояв кінно в перемоклій опанчі, й повз нього котились, виринаючи з мряки, ридвани, де верещали дівки, сопіли вельбучні вельможі, що через тучність не могли сісти на коня, йшла піхота, чалапаючи по болоті, їхали карети, фургони.

У тумані, що стояв густий і сірющий, тремтіли вогні. Видавалось, що там, на видноколі, розкинулось велетенське місто й вивалило свої гелюхи — сокотливі гамірні вулиці й майдани.

Плохий піхотинець топтався при дорозі, прив'язуючи мушкета до вилок. Був русявий, кріпкий, мабуть, з ланових полків. По лобі, по щоках йому стікала вода. І кляв у песячу кість цю негоду й цей похід, мабуть, сам із курпівських кметів, а тепер відбився від хоругви.

— Добре ж то панам у ридванах, на аргамаках, а ти, Мацьку, міси болото...

— Що ж то за Мацько такий? — нагнувся до нього Корсак, задзвенів наручнями.

Піхотинець підняв тихі очі.

— Мацько то є, прошу пана, з ланової піхоти князя Любомирського.

— Будеш мати завтра коня, — потішив його Корсак, — може, й три приторочиш, Мацьку...

— Може, й мене приторочать?..

— Так собі не віриш?..

— Собі — не собі, а мості Хмельницькому вірю, в нього довші руки, бо двічі вже, не лиш панів, а й гетьманів ликом приторочив... А нас, Мацьків, то, може, ще й потішить...

— Чому ж то так?..

— Бо нові вироб'яки [\[502\]](#) подарує! За княжатами давно ходимо босі...

Зареготався і щез у мряці, здоганяв своїх, може, присівся до котрогось возу. А Корсак торкнув коня.

Перші хоругви гусарії наближались до пилявецьких переправ.

Янтарним струмом важений херес, світюча калиновість аліканту, золота ріка токаю, й меди, й меди розлились, валять з ніг. У пурпурному састовому^[503] шатрі пана коронного комісара, регіментаря, й. м. княжати Заславського раювання досягає вінця, переливається через вінця грановиті:

— То не херес з іспанської королівської винниці, то дзвінкий фалерн^[504], пане брате мій, як у Римі...

*...Божкові Бакху поклонімось,
Te Deum laudamus^[505]...*

У князя Остророга заплітається вже язик, не слухає свого пана, витворного новітнього Петронія сарматського, переплутує Горація з Вергілієм і ніяк не відчеканить, як бувало, золотого ямбу.

Миготять в рожевистій імлі, мов на барці, що виплила, знаджена сиренами, назустріч грай-морю виплила, пуцуловаті, тучні, набренілі обличчя — то раює шляхта на погибель хамству...

— На погибель, заправду вам речу! — перекрикує староста Фірлей гомінку галайстру. — Нечуване карання нашій отчизні. Кого холопський меч досягнув у безбожній руці...

— Або зі шкури обдер...

— Або очі вилупив...

— Або ніс і губу відтяв...

— Знаємо, знаємо тую ганьбу, той гвалт!..

— Дісталосся й святиням нашим, і капланам, і черцям, і панянкам, посвяченим Богові. Остання впала б на нас покара, коли б ми життя нашого, маєтностей наших і слави мали постраждати від гільтяйських рук...

— Маєтності наші... *secundus vitae nostrae sanguis^[506]*! — вигукнув Остророг, холітаючись.

— Яко без крові важко жити, *tandem* боронити її й при ній умерти мусимо...

— Серйо^[507], панове, серйо...

— А як усіх хлопів вимотлошимо, виголимо, хто нам орати, сіяти буде?

Посміхнувся молодий Оссолінський. Але язик заплівся та й поверз уже зовсім несусвітне. Пан староста заточився і упав на коберець, на атласні подушки, а друзі, на сміх, виплеснули йому мальвазію в лице. А там захекався, зарохкав, як кнур. А хрустальні пугарі, висвічуючи, пішли далі колом.

— За побратимство лицарське!

— За отчизну, що в небезпеці!

— Назустріч ворогові!..

— Посічемо песького сина!..

— Канчуками розженемо, не треба й кулі тратити.

— Поскромлена буде ця чума, приборкана повідь...

— Але вже навіки! Щоб самого імення Русі не було!..

— Натішимось каранням своєвільних куп!..

— Руки порубати всім, за чергою, всім...

— Ласки нікому не давайте, нікому не фольгуйте, мості панове...
Чи сват, чи брат з давніших часів, усіх рубайте...

— Актора ж найголовнішого, смородливого пса, п'яницю, відьомського любаса, гунцвота...

— Хмеля гіресобачого...

— В клітці, мості панове, на варшавський ринок повеземо, у важких кайданах лишень...

— Щоб не вирвався...

— Знахар, відьомськими чарами ворожить...

— Залізо перекушує...

— На лобне місце у Варшаву, мості панове...

— Цей раз уже не вирветься...

Януш Корсак брів, як у тумані, по цьому шатрі, шукав тверезішого обличчя, пливкіше слово хотів чути, але застали йому дорогу обважнілі, вилискуючі від туку й вина личини, облаплювали і його, втім, не пізнаючи, кухлі і пугарі тиснули йому в руки й пашіли в лице винним паром, п'яним жаром дихали, відводив їх лапища, пробачався, не чоломкався, нахмурений ішов далі, переступав тілища на коберці, освинілих уже зовсім вельмож, що лежали в своєму блювотинні, рохкали й стогнали або качались, облапавши розісміяну, в спорзно [\[508\]](#) роздертих брокатах і фалюндишах, дорогу дівку...

— Брате мій, де ж вас шукати? — похитав головою, грудьми до грудей стрівнувся з фратром Домініком Збараським, що блукав і собі поміж хмільною братією. Не бралася його її вогняна душа, тверезий і холодний ішов, поскубував собі свою рідку борідку, якої не голив від заславської опресії. Ще більше схуд, аж прозоре, таке воскове було його обличчя, а в очах не вгасав жар: глум і погорда, святебність і гріх. Ходив, як і Корсак, не в злотоглавах і оксамитах, а в жовнірській півбайдані зверх бармиці^[509] й чернечого габіта, з крицевими простими наручами, з контарем при боці. Як і давніше, був панцерним товаришем у хоругві Корсака, Яреминого кінного компуту.

— Єдині ми, здається, з тобою, ваша мосте, — сказав чернець, — в цьому королівстві Бакха й Венери, не тратимо голів...

Усі поп'яніли — навіть Домінік Заславський, що хоч сам фазаножер і гортановстек, слашний конфетолубець, проте ніколи голови не тратив, вистерігаючись служби Діонісові, тепер посоловів від бургунда. Сидів біля молодого Конецпольського, веселуна в злотоглаві й у клейнодах, з оксамитною шапочною на кучерях, і дивився світючими очима на безеценства оргії. Ярема Вишневецький і Адам Кисіль не виходили зі своїх шатер. Перший — ображений за те, що не йому віддали регіментарства, другий — просто зі страху, щоб, бува, сп'яна не порубано його шаблями, адже ж учора ще в очі названо його зрадником наших секретів, які начебто сам реферував Хмельницькому, адже ж ще вчора взято з його власних возів трьох козаків, порубано їх перед його ж шатрами, голосно викрикувано, що Кисіль хоче бути хамським королем і давно пора його вбити на палі. В шарлатному охмелінні бенкетували регіментарі й панята, ротмістри хоругв, начальники шляхетського рушення: князь Любомирський і князь Тарновський, з-під їхніх пірначів виступали в полі бутні Кирдеї, Дрогойовські, Липські, Обертинські, Халенські і Тарли... Шестопери й буздигани, вийняті з-за поясів, бо розперезувалась шляхта, котились із пугарами по дощатих столах, залитих липкою мальвазією. Курилось з лобів, парували на срібних полумисках страви, костями вергли на себе п'янчуги, перепиті хрипіли, легко спалахували, поривалися до шабель, хвалили божка Бакха, а розмальовані панянки, вогненноволосі, з косами, як крукокрилля, в діамантах і рубінах, з мушками на припудрованих щоках, коштовні повії зі Львова й Любліна, не п'яніючи, похмелілим лицарям відпинали потайки яхонтові застіжки й

ховали собі, прозорливі, легко зароблене добро за горси^[510] і в кишені, поміж фалдами й фальбанами^[511] пишних важких суконь.

Зацвіліховський і Чорний — ветерани козацьких війн, славні порубіжники, прелюті вороги Хмельницького — гостили за своїм столом Семена Забузького, козацького полковника, що недавно передався з гетьманського табору до поляків. Брат Домінік показав Корсакові цього дебелого хмурого козака з чорним вусом, з густими зрослими бровами. Не всі йому довіряли, не всі могли забути, що під Жовтими Водами перший передався до Хмеля, пам'ятали його шаблю під Корсунем, але інші, особливо з українної шляхти, шанували його за відвагу й індустрію^[512], казали, що на Лівобережжі незліченні табуни його ходять, а золотий дуван закопав під Брацлавом, за теє золото, мовили, пів-Волині купив би, коли б схотів.

— Наш конфідент іздавна, — пояснив пошепки брат Домінік, — готовий був власноручно, на наш наказ, позбавити Хмельницького життя, але не встиг, земля вже під ним загорілася. Маю підозріння, чи не видав його один із наших конфідентів, втім, шальвіра з шальвір, один такий Транквіліонус Римша, шкодую, що так мені легко видерся із Заслава...

— Що ж він розповідає, — зморщився Корсак, бо не терпів ані секретних конфідентів, ані перебіжчиків, — що там Хмельницький думає-гадає?..

— Вікторія наша певна, — промовив брат Домінік і взяв ротмістра під руку, — вийдемо, вашмосте, на свіже повітря, тут мене вже млоїть, втім, і непристойно для мого стану дивитись на таку вільність обичаїв, на це царювання старовинних божків і богинь, — посміхнувся. — Гільтяйство, за свідченням Забузького, у великій тривозі й у ще більшому занепаді духу. Множаться голоси проти Хмельницького, військо без харчування, гармата кепська, татарська спілка не дописує, розстрій між хамством величезний...

— Але не більший від того, що у нас, — озвався Корсак, — й у нас, що паненя, то гетьманя, дрібні амбіції, привата передусім... А ця содома? Ті, що пишаються римськими чеснотами, погрузли в багно хмелю й розпусти! Самі регіментарі замість прикладу посполитим валяються в багні...

— Щодо війська, — продовжував Корсак, — то кінник наш добрий, але піхота, зжалься Боже. На одних голендрів і німців можеш тільки

надіятись, все інше розбіжиться, нехай тільки татари покажуться. Чи видано? Двісті тисяч самої челяді! Тому гільтяйству я ніколи не вірю... А регіментарі? Тишкевич юдить проти Яреми, Ярема — проти Заславського... Стільки в нас армій, скільки кролевенят і панят, ба, останній худобахолок, коли тільки печатається гербом, вже себе має за воєвождя...

Вийшли з душного, оп'янілого вщерть шатра. Бились у пурпур намету почмарілі голоси бенкетарів. І не лиш з регіментарського шатра: як зайняв, увесь табір серед туману й ночі палахкотів вогнями, вівагував, балював. Раювала й гусарська чернь, і чужинецькі компанії. Стріляно безпересталі, виточувано щораз нові бочки, здавалось Корсакові, що гомінка, іскріюча ріка котить свої брижі через увесь табір, хто не хоче, нагинається, підповзає, набирає пригорщами, сьорбає той синій п'янючий напій і світяться дикі харі почманілих воїнів синьо з-під шишаків, синьо мерехтять викочені бездумні вирла... Напідпитку стає людина левом, згодом перекидається в лагідне ягня, облаплює, чоломкається, пхінькає, щоб нарешті обернутись у кнура й качатися по болоті, втрачаючи людський вид...

— Не поділяю твоєї думки, ваша мосте, — промовив Домінік, — багато правди в тому, що говориш, але на цей раз не регіментарі вирішать, а сам воїн, воїн же у нас не жовтоводський і не корсунський, битний і смілий. Піде, не слухаючи ні кунктаторів, ні п'яниць, бо ненавидить Хмеля, як самого гаспида, й знає, що тут рішається доля Речі Посполитої. Вже перші зустрічі виявили нашу перевагу. Виперли ми гільтяйство знов із Костянтинова, в під'їздах і герцях зламали ми дух ворога, вже бачить, з ким має до діла... Кажуть, що серед хлопства велика тривога... А наша рука працює, конфідентів розпустили ми по всьому таборі, під'юджують чернь, перекуплюють старшину... Побачиш, може, ще завтра самі нам приведуть Хмеля у путах...

За річкою, за туманами, важучими, густими, мерко рисувався козацький бік. І там мерехтіло, свічіло море примерклих вогнів, але тихе, мов заворожене. Ця лиховісна тиша могла бентежити. Не чути було ні вівагування, ні пострілів, ні ричання мужви. Козацький обоз ні шиширхнув. Але й не спав. Роздався, сторожкий, причаєний, ждав світання.

— Ось там — річка, ця гнила, топниста, трясовинна, — показав чернець на чорну смугу, що тремтіла від райдуги вогнів з польського

табору... — Ось там — гребля... Завтра нею підемо до штурму... Там — козацькі шанці й палісади... А там угорі... Ось те світельце, бачиш, високо над мрякою, ледве блимає — це лігво Хмельницького, пилявецький замочок... Хотіли його сьогодні дістати наші гармаші, але не дістали... Кляте гніздо...

Корсак мовчки вдивлявся в це негаснуче неспокійне світельце. Замочок стояв на одному з шести горбків, але його поглинула ніч, застав туман. Мерехтіло лишень це далеке віконце, либонь у наріжній башті. Господар його, мабуть, не спав. Може, стояв біля вікна й собі дивився на це море полуміні, море кострищ, на ці два табори, переділені чорною невеличкою річкою. Але його володіння простягались далі. Корсак згадав, що сьогодні вже прибули вістовці з оповідями про криваві хлопські бунти під Ковлем, про пожежу на Володимирщині, про повстання в Ратному. Непевні чутки прийшли з Теробовельщини, з Галича... По Сян підуть покотом... хтось говорив ще в червні... й правда, пішли... Адже ж бурлить і в Білорусі... Сіверщина давно в руїні... Ні один з лицарства не вирвався живим із кігтів Гловацького... Пінщина рушила... біля Острога 25 тисяч гільтайства бродить у лісах... а з Покуття, казали сьогодні язики, прийшов осадчий Семен Височан... п'ятнадцять тисяч у нього... поділені на легіони й когорти... в Карпатах гримить... А хіба тільки схизматики й українська віра горнеться до цього гаспида? Скільки ж то поляків має він, що із запорожцями побратимство тримають...

— Скажи мені, фратре, — вирвався Корсак з глибокої задуми, — невже це все йде від тієї суперечки за степову Гелену, пані Чаплинську-Хмельницьку? Я оце думав і, признаюсь тобі, втратив серце, навіть коли б і наша це була вікторія, не так легко спинити буде цю повідь... Гай-гай... Це не травень і не червень... Це вже вересень, мості брате, за той час багато води утекло, багато змін... Що було ягням, нині вовком стало... Голуби й ті драпіжні, наче яструби...

— Що ж, — посміхнувся фратер Домінік і блимнуло його обличчя в шарлатному повіві вітру, — те, що виклювалось, забруньчило... Або ми, або — Русь... Або житиме єдина Річ Посполита, наше Імперіум, засноване Ягайлонами, або ці провінції втратимо назавжди... що більше тобі скажу: ця річка боронить усю Європу від руїни й пожежі... буде ж то кінець світу правдивий, коли зйдуться й руки собі подадуть два палії — Кромвель і Хмельницький... Світить їм одна мисль:

володіння гільтайства, загибель знатних... Загибель усього нашого земного, здавен установленого ладу, а постання нового...

— Треба подивляти, — сказав задуманий Корсак, уважно слухаючи черця, — неабияку силу цієї людини... Потрапив-таки він з нічого збудувати цілу воєнну махину... наладнати уряди... заснувати павутиння шпівнів... (адже ж не скажеш, що певні ми тут, що не слухає нас його вухо, не бачить нас його око)...

— Пов'язатись із потенціями, скажи, мості ротмістре, того не знаєш, що агенти його працюють і в Істамбулі, і в Семигороді, і в Яссах, і в Путивлі, і у Венеції, і у Парижі... Не бракує між ними й людей високої кондиції й шляхетного уродження...

— Чув я дещо про підкоморія київського Немирича...

— А Дон Музеллі в Луцьку, недавно ув'язнений? А Януш Мазаракі у Львові?.. Гай-гай, у Львові, ти б не сподівався, хто дає благословення цій гільтайській ребелії...

— Хто, брате?..

— Боюсь навіть сказати тобі, — гнівно блиснув Збаразький, — не знаємо ще того певно, але чи не в келіях самого бернардинського монастиря, цієї фортеці католицизму й польщини, шукати маємо союзників Хмелевих...

— Так, — промовив перегода Корсак, — сила цієї людини небуденна... Чи могли у себе сподіватись такої людини?..

— Ні, мості ротмістре, — вирік чернець, — сила цієї людини не з людських можливостей походить.

— А звідки ж, фратре...

Чернець оглянувся, стихив голос, так неначе боявся, що його може-таки хтось підслухати, вийшовши з імлі, з цієї сірої ночі, протятої шарлатом.

— Людині цій дав міць сам сатана. А може, — додав фратер, — він і сам Люциферус, окаянний, гордий, рішений на прю з Господом...

Корсак притьмом перехрестився. Волосся під шишаком стало йому дуба. Але в цю ж мить, зовсім не зумисне, він, поглянувши на фратра Домініка, пригадав собі його гостре, вщерть зблідле обличчя, його свердлючі палючі очі тоді, в заславському підземеллі, коли осліплював схизматицького попа... І йому стало ще страшніше. Може, тільки амулет, який мав під бармицею, ралець від мандрівного отця

капуцина, боронив його від наступу демонів. Може, Люциферус був зовсім близько, може, таки осьде, біля нього?..

Літанію^[513], літанію треба читати... Взявся фратер Домінік своїми гострими тонкими пальцями за краєць панцера, й від броні та від зеркала бив відсвіт на його обличчя, що виринали з імлі, взялись багрецем, таким моторошним дивним палахкотінням його вилиці і жевріли в глибоких яминах колючі очі й уста, знічев'я налившись, пунцово, криваво, посміхались на блідому мерлецькому обличчі... «Опир, — подумав Корсак, — опир...»

— Ходімо, мості ротмістре, — промовив, протинаючи тишу, брат Домінік, — з самого рання наступаємо... Чи не чуєте, як пробуркується гільтйство?..

Схід вже починав бліднути, взявся рожевавистю, немов панянське личко, рум'янів, мов панянка.

Примерклі вогнища потойбіч Пилявки знов спалахнули.

З туману, почерез чорне, мов смоляне, плесо річки, лунали голоси, дедалі виразніше, дедалі голосніше. А поцейбіч — тривало раювання. Рум'яний світанок скрадався через туман, гасив повідь вогнів музики, голосів.

Корсак заглянув у шатро. Чадили смолоскипи. Ще перебирали заспані музиканти пучками струни лютень. Довгорії хорти гризлися під столами за кість. Регіментар Заславський, облапивши Конецпольського, впав з ним на атласні подушки й заснув, солодко посміхаючись. Дрогойовський і Тарло ізсунулись із стола і лежали горізнач. Князь Любомирський клявся дівці в доскінній вірності. Одна, п'янька, з квіткою в зубах, хитаючись, пробувала іти по коберцеві, залитому медом. Її атласні черевички ув'язали в медових калюжах. Хтось ще кувікав, хропів, борсався, проклинав, хтось ще пнявся до свого воєводського шестопера, до сусідового чуба. Глейко застигали викарячені вирла, набрякали жили. А гевальський, химородний, хриплавий спів виривався крізь обважнілий чад кнурячої дрімоти:

*...знову Бакху помолімось,
Te Deum laudamus... —*

то співав князь Остророг, падуанський студент, а тепер регіментар;
співав, обнявши руду повію, свою блюзнірську пісеньку...

День гніву мій. Надійшов же, мусив надійти. Як актори гігантомахії, стаємо проти себе, Полонія й Скифія, такого множення воїнів ще не бачила Україна, одвічне Марсове поле, й не записали ще ніколи літописи.

У пилявському замочку ходять вітри. Негода, січе дощ тихе плесо Ікви. Багниста ця околиця, опар, млака, аж трясє лихоманка. Літавиці прилітають, дають пити вогневиці, а навіщо, коли й так душа в полум'ї, це не іграшка під Цецорою, під Охматовим, це вже Судний День. Був день Жовтих Вод, був сонячний день Корсуня. А тепер день Пилявець.

День гніву.

Під примерклим гобеленом пилявського замочку підпис, читай, мості пане Зорко!..

...Victoria Polonorum Rege Vladislao Quarto peracta anno 1638^[514]...

Хтось роздер цей візерунок шаблею, не хотів пам'ятати про побратимство зброї, про мрії покійного короля, сирітку-короля, що хотів одностайно з козаками звоювати Москву...

Sic transit gloria^[515]... Все минає й нема нічого вічного, ні побратимства, ні любові, ні ненависті. Тільки людська жага й людська воля одвічні, не минаються. Тільки полум'ям взята душа рветься, щоб володіти. Тільки для цього варто жити, наперекір усьому.

Канонада над річкою. Добре б'ють Шумейкові. А ляхи йдуть і йдуть. Небо відсвічує блиск шабель, узгір'ями сколихнувся ліс — це важка гусарія з прапорцями на списках. Рев і рик. Кажуть, у них тридцять шість тисяч охотного, доброго, сто тисяч тяглих возів, сто гармат і челяді аж за сто тисяч перевалило. Гігантомахія. Файстле, німецька чарівниця, ворожила над раном:

— Бійся, префекте, Великий Віз бачити з-за лівого рамена. Чоло твоє не боїться ні кулі, ні меча, але рам'я боїться. Може, бальзам із святоіванської квітки поміг би, але від рани все одно не вмреш. Бійся змій, що біля тебе, нікому не вір, хоч би присягались тобі у вірності.

Не сідай на гнідого коня, ця барва не твоя. Але твій знак — Стрілець, і матимеш велику пошану, ще більшу славу, тільки любові не матимеш, але навіщо тобі любов, коли будеш могутен?..

Ще Маруся, козацька відьма, заповідала:

— У полі маєш фортуна, в облозі не маєш. Оминай міста, вибирай, старший, поле. Бабам не вір, бо всі кабачниці, а вректи може кожна, бо має вже таке лукаве око. Проти сонця не дивися, місяць — це твій, не лукавий. А крицю обітри майораном, тільки накажи зірвати у нів^[516], тоді зітнеш кожного. І так кожного зітнеш, бо таке тобі написано...

Чорноока відьма, грець її не візьме. Ще одна відьма є, у Варшаві, кажуть, тая Кривоносові показала езуїтські скарби, але не хоче ворожити. До коня прив'язати, гемонську душу, й у степ...

Під Росолівцями перші чати звели бій. Виголили залогу, але в Костянтиніві не втримались. Чи підійде Перебийніс?.. Гаспид тепер собі не дує у вус. Шкода говорити.

Вітер же в замку, вітер...

— Окопуватись у шанцях, казав я, щоб кожний припасав лопату, не дати збитись з поля. Голендери наступають? Знаю, капітан Болт, шкот Монтгомері — битна піхота. Нехай Донець їх відсадить. Куреннями: Щербинівським, Васюринським, Пашківським, Сергієвським — це вірні хлоп'ята, знаю їх з-під Корсуня, ці вже відсадять. Бережіть кінноту, отамання. Їзда у ляхів, бачу, добра, але пішого війська обмаль, наша піхота їх стримає! А Небабу, Ганджу, Воронченка бережіть для імпету...

Потойбіч річки, так і видно із замочка, димки з узгір'їв — ланова піхота перешикувалась, обстрілює греблю. За мжичкою гудуть табори. Без ліку, без краю. Віватування — такі-бо певні вікторії — в шатрах учтують без перерви, оце ще з позавчора, а від шатер аж багряно на отавах, саме панство вийшло, з цілої Полонії наїхало, мов на сеймування. Тулумбаси, литаври, бубни загули — ідуть регіментарі; вівати, вівати — б'ють із самопалів...

Канчуками розженемо хлопство...

Вістовці, один по другому, забрьохані по вуха, в кого прострілена шапка, в кого рука в скривавленій ганчірці.

— Звягельці відходять до переправи... Завалили трупом шанці... з-за трупів відстрілюються...

— Гловацьким відсадити, секурувати!..

— Полковник Гловацький ранений в іграшці. Напирає ляшва, насідає...

— Біля ліска, що під Пилявчиками, сутужно, батьку. Фірлеєві мушкетери... Голендери...

— Нехай відходять. За річку. Допомогу до переправ, особливо ж греблю берегти...

— Корсунцям?

— Хто ближче.

Богун прийшов, чорна туча. І Кричевський в погнутому юшмані, без шишака, моргає єдиним живим оком, туча-туча. Тільки Ганджа підсміхається. Й лукавий Воронченко — а хіба не казав, не радив?.. Небаба підбіг, атлас по горло в болоті, чуб злипся від поту, нагаєм б'є спересердя, нагрудник зірвався з ремінців — здорово штовхнули бердишем, аж кипить:

— На погибель, батьку, на нашу погибель, стримаємо ж ті тисячі?..

І присів, заgrimів мечем, аж заплакав, такий жаль його взяв за їхню силу, за їхнє глузування.

— То, хами, кажуть, не Корсунь вам, не Кам'яний Затон... То, кажуть, остання ваша година і своє Господи помилуй не встигнете вимовити...

— А ти нюньки розпустив? Баба, не Небаба... — скипів, порвався до шаблі на Зорку. — Тому добре скрипіти пером, пороху ще не нюхав — тихо, тихо, Небабо, — скипів ще дужче, — а там сімнадцять штурмів відбили, скільки посікли — не злічиш, трупом завалено шанці, а мусимо ретируватись, гемон не витримає...

— Відсадити черкаським полком.

І взяв Небабу за руки, лицар же перший із перших, а так знітився. «Голову коло голови класти, хлопче, а не пустити за річку, не дати греблі. Шкода говорити, коли пустимо...»

...Шепочуться в канцелярії. Там і Браун, вістовець з Англії, високочолий, жовтавий, ще вчора розпитував його гетьман через драгомана про бої під Нейсбі й Марстон-Гіллем, про норів генерала Кромвеля, як фортифікує в полі, чи по дванадцять, чи по вісім вершників у їздовій таці ордонансує, сказав наприкінці велебний Браун: блаженні убогі, тих є Небесне Царство...

І заклопотаний Виговський:

— Адже ж на цю іграшку дивиться пів-Європи, от цією річкою наша фортуна...

Правда ж, Виговський добре знає.

...У Регенсбурзі чекають на гетьманське авізо й староста овруцький Юрій Немирич, і дворянин Іван Мещерин, що в службі у баварського курфюрста. Чекають в заїзді, в заулку Синіх Лілій, що збігає до Дунаю, а біля них і цісарський конфідент Рудольф Вайсенберг, і венеціанський резидент Альберт Виміна.

...У Львові стоїть біля вікна в тихій келії патер Генцель Мокрський і нетерпляче ходить перед бернардинами пан Януш Мазаракі — що ж то має сказати він резидентові Францискові Шебеші, радникові Іктарові Гьосові?..

...У Путивлі сидить думний дяк Унковський і чекає вістовця з Києва, Бориску Грязного, — азали ж не написав учора в Москву, як то Богдан говорить із своїми найближчими: «...Такої де нам пори к счастливой войне с Польшей никогда не будет, теперь де и смирить ее, покаместа не справилась...»

— Що ж тепер напише думний дяк?..

* * *

Вірити німецькій чарівниці франкгаймової кватерни? Набреше відьма, любить дукачі. Коли б був доктор Арголі, виміряв би, вичислив би, де стрічається день, день Пилявців, з високою зорею. Але хіба ж і зорям можна йняти віру? Тільки собі, нікому, тільки собі. Лихоманка трясе. Це все з того опару, з Ікви, з Пиляви, з цього туману, що осідає так спрокволу, мов дими польських гармат, і застав, сповив їхній весь табір, п'яний табір, що так віватує, так радіє: може, завтра матиме Хмельницького на аркані, в залізній клітці, й підходитимуть панята, й плюватимуть на нього...

Нікому не вірити, тільки собі. Не питатись ні відьом, ні зір, тільки себе: хочеш бути чи впасти?

Як трясе лихоманка. Така болотяна, проклята трясця...

...*Victoria Cosacorum Duce Chmielniciiperacta anno 1648*^[517]...

Геть, сатано. Геть, кусителю. Сатані шелевіти в тривозі цих маленьких людей, що вже знітилися, Сатані таїтись у коварстві їхніх скіфських очей, у важкому тулові черні, що сама, наче повзучий полоз...

Хто збагнув таїну цієї землі? Це вітчизна вершників або вітчизна плугатарів. Одні мчать, полишаючи тільки погар і руїну, другі — осадчі, що приборкують простори й благословенство просторів — їхня сила...

Лихоманка. Вона трясє й Богуна, й Виговського, й Зеленського, й Стеткевича, ач, як зжовкли...

Гуркотять фальконети й змійки. Дислокація недобра: все військо в котловині поміж узгір'ями, важко боронити, топниста річка...

Вістовці:

- Тиснуть із шанців. Піхота вже знялась.
- До останнього вигинули звягельці...
- Запорозькі курені вгнулись, батьку...
- Чотири хоругви під Зацвіліховським іде...
- Гвардія назирає на греблю...
- Чернь втратила серце...

Доїжджають, вже з мряки виринули чати Зацвіліховського. Огири, мов звірі, сірі в яблуках, чепраки аж до землі, чандари світяться від аспісу, а вершники — золота гусарія, триясні зерцала; на них воронені бармиці^[518] й тегиляї^[519], шишаки зо страусячими барвистими перами, контарі й протазани^[520] блиснули, протяли туман...

- Б'ють у накри^[521]...
- Наша піхота знялась...

Свята запорозька піхота, виручить же? Під прикриттям волкомейок і дробовників^[522] ідуть васюринці, батуринці, криловці, поповичівці, бурляєві курені йдуть, загуділи-бо накри, вдарили набати^[523]... Останні шанці перед греблею, чи стримають?..

* * *

— Чернь тривожиться, батьку, чернь бурлить...

Проклята права рука, чортова ліга. Вивів же їх — броварників і могильників — собі на поталу. Велебний Браун того не знає, того

ричання степової бестії. Вже на Росаві на Переп'ятисті, на радах чув її голос, безголової.

Ні, не стримали курені. Гусарія звалюється скелею, торощить, важкої кінноти не стримає найхоробріша піхота. Трупом вкрились узгір'я. Васюринці відходять до греблі. Криловці подались. Батуринці котяться. Крила у гусарії за плечима шумлять.

А з тієї гори грають лядські пищалі. Генерал Арцишевський сам направляє.

— Віват гусарія!..

— Віват!..

Богун закрив лице долонями. Кричевський ходить по кімнаті. Він ніколи не втратить серця. Його час не прийшов, а коли прийде, стане стіною — зудариться, зіб'є або впаде сам останнім. А Марс химерний.

— Відступати за ріку...

У вирла заглянув веселун. Може, він таївся в посміху Ганджі, в лукавому Воронченкові, все одно, веселун — шерех, веселун — гаспид. «Така твоя воля — вперед! А от я хочу й буду я...» Лихоманка трясе.

— Чернь бунтується, батьку...

Богун застромив пірнач за пояса, підвівся. За ним всі, чії полки ще в авксиліарних позиціях, у логовах. А замочок аж ходить від грому польських фальконетів Арцишевського; добре ціляє, псубрат, хоче збити гетьманську квартиру.

Небо сіре, налилось оливом.

Грізний день. Зловісний день. День Пилявців.

— Коня, Яненку!..

Замкові башточки тремтять, зі стелі сиплеться глина, по сходах несуть ранених.

...Victoria Cosacorum... peracta... anno 1648...

На глум. Сатана притаївся. Геть, геть... Набати загули й тут. Довбиші прибїгли. Шаблі у полковників у руках. Вірні біля вірних. Небо розпанахало марево, а хмари роздались, обважнілі оливом. Над річкою спалахнула пісня — васюринці йшли в останню атаку.

Яненко підвів булана. Він бив копитами, шарпав наусами. Був південь 9 вересня 1648.

Душа хмарна, як цей день. День Пилявців, Господи. Із трясовиння, з багнища бредуть сірі волокнисті тумани. Опар заслав поле, такий жовтавий, лихоманний, наче сама отрута. Й тільки де-не-де — просвіти, як і в піднебессях, де кубляться, гудуть, мандрують безпересталі гнівом налиті хмари.

Тихіше, гнідий. Ще буде час басувати. Дай роздивитись, дай погадати. Ззаду буркотять, що старший спохмурнів, знаю, хотіли б потіхи, хотіли б доброго слова. Але говорити шкода, голуб'ята. Прийде день, прийде й бесіда. Поцейбіч, як зайняв, — станули полки. Там, за горбками, ще виблискує криця.

— Хто ж то йде, Воронченку?

— Височанові йдуть, гуцули йдуть, батьку... Знов же з Качором Голинським, з Дрогомирецьким, з Чайковським подільські сотні... Броварники, батьку, сидельники з Поточчини... Під Сатановом дали панам гарту...

— Добре, Семене, добре, Височане, порадував ти мене галицькою снагою. Виводь же їх, голубе, туди, на той третій горбок, що проти греблі. Там сидіть, голуб'ята, в палісадах ждять... Казав же я, ганджуки, гадимири: кожен щоб припас собі лопатку... Окопуйся в полі, куля не так скоро візьме в закопі... Земля тебе заслонить, менше нашої віри вигине... Чиї ж це там розташувались, з возами?

— Переяславці й ніжинці, батьку... Під полковниками Федором Лободою й Прокопом Шумейком... З ними гармата, батьку, змійки й волкомейки... Лівобережці...

— Добре дбайте, хлоп'ята. Лівобережні полки — лицарські полки. А під цим горбком, поміж вільхами, — охотні полки, знаю — Донцеві, Петра Гловацького, Герасима Яськовича. Ці нехай ждуть — покличу. За Гловацьким, як за рідним братом, той не продасть. З тим на кінець світу підемо і повернемось. Нехай же корсунці з паном Мрозовицьким імпетують з лівого крила, нехай заманюють ляшву, і не бійтесь, коли перейде річку... Тут їй наш Богун заступить дорогу... Що ж то там біліє праворуч?

— За запорозькими куреннями під паном кошовим і під гадяцьким полковником Кіндратом Бурляєм серм'яжники окопались, батьку, це

вже чернь підійшла з того боку...

— Добре дбають, хлоп'ята. Заставте ж за ними кропив'янців, серденят моїх, під паном полковником Джулаєм...

Гнідий не застоїться. Поле, поле, але ж і трясовина осьде, земля вгинається. На весну, мабуть, як розіллє Пилява, води підходять під сам замочок. Хвацько взяли запорожці ліворуч, хвацько відбиваються, не видно, як крутять веремію^[524], туман заслав. Од вітру вільхи гнуться. День же хмарний, а від гармат застелить димом усю котловину.

— Тимошеві подати вістовців, нехай не бариться з ордою. Лукавці, тільки і чекають, торгуватися почнуть. А хто ще там станув праворуч, учора не так було диспоновано^[525]? Га, тисячнику, куме Станіславе?

— Зім'яла гусарія Небабиних, ваша мосте, Небабині пішли брати дефіле через рукав Ікви, другі наступили, за вашим дозволом, охочекомонні і їх підпирають, але ж і добре секурують полтавці з паном Пушкарем, миргородці з паном Гладким, кальничани з полковником й. м. Остапом Гоголем... Їхнє завдання, ваша гетьманська мосте, відпирати, доки можна буде, атакування правого польського крила під регіментарем Остророгом. Окопані в розлогодому таборі боронитимуть перехід через річку з цього боку, коли не вдасться богунцям і морозенківцям стримати імпету на головну греблю...

— Добре, мості Кричевський, добре диспонуєш...

Ядра ж гудуть лядські. Б'ють з легкого наряду. Самі сміговниці й пищалі. Ядро невелике — півторафунтовики, зариваються неглибоко в землю.

— Добре дбайте, ваша мосте, сам Арцишевський закладає ґноти, тебе побачили...

— Застійте старшого, товариство!

— Того не боятись, голуб'ята. Смерті огнепальної чи сіканої той не мине, хто її боїться. Втратити серце — це найстрашніше...

За річкою, от-от над беріг виїдуть, в туман сповилися панські регіменти. Сила ж їх окрутна. Триста тисяч буде, як оком взяти. Із заходу й з півночі виблискує. Там — праворуч Осінський з гвардією... Корсакова хоругва... Вишневецького компут... легка панцерна... в середині Заславський... Волинці з молодим Кисілем... Краківський полк... важка панцерна... кірасієри... німецькі рейтари... Де ж наш Франкгайм?..

— Відстоює переправи, батьку, ген там, за млином...

— Секурувати Франкгайма. Наш друг, наш побратим. З ним ні Болт, ні Монтгомері, ні Корфф не зрівняються. Вони — жолдаки, Франкгайм не лиш запорозький хліб їсть, а й душею наш... Хто ж там далі у сріблених доспіхах?..

— Любомирський з легкою панською їздою... Добре їдне військо у ляхів... Тарновський, Оссолінський, Кушель, Халенський... Піхоти, видать, таки мало... На ліве крило подають диспозицію, бачите: пішли вістовці... Малинові прапорці рушили — гусарія, гусарія... Атакуватимуть пана Мрозовицького нашого... Гусарія Конецпольського. Це жовтодзьоб, тому не зрівнятись із покійним батьком... Але славно йде гусарія... Взялись з Морозенком! Не гнуться корсунці... Пана Данила Нечая пустіть на праве крило! Секурувати Морозенка! Мерщій секурувати! Добре дбає Морозенко! Кріпше їх, пеських синів! Розгортайте лінію... Передайте: нехай пан Чорнота секурує з обозу...

— Ваша мосте старший, чернь тратить серце.

— Яка чернь, мості Виговський?.. Гребельку треба боронити... Тую чернь як розпарю, тієї черні не настанчу духу...

— Плачуть могильники, вдарились об землю косарі, луківники... Боса сірома, батьку... Була битна... не один ще з-під Жовтих Вод ішов... Під Корсунем доказував... Упали духом, батьку... Кажуть: тієї сили ніколи не зломимо. Кажуть (такі вже теж є): як передамось, не така буде нам кара... Помилують... Не кролевенята, то новий король, добрий пан, милостивий пан помилує... А то шемріння конфідентів між сироматнею, між поспільством... Перекуплюють... Намовляють... Вашу мость хочуть зв'язати... Буде пільга^[526], гадають...

Проклята чернь. Прокляте кочовниччя, бродниччя, дейнеччя. Тії не сіють, не жнуть. Тії тільки у вікторіях високі серцем, а коли біда — падає їм серце. Тая чернь — то як Люциферова тінь за мною, Господи. Тая спокуса, тая неволя, теє нещастя. То чернь мою фортуну підкосить. Як і інших підкошувала. Як усіх тих, хто в цій стороні не схотів невірником стати. Хто посмів...

Де ж те гидомирря, де ж те чорнокруччя?..

— Така її чорна душа, Кривоносової братії. Поки світить фортуна, поки дуван є де дуванити, оксамити дерти на онуччя, шляхтянок волочити за коси — доти їхньої відваги. Мості Кричевський — вішай!

Першого, кого зарвеш, гунцвота, першого з ряду, не питай, чи винний, чи каятиметься, чи невинний... Нема часу милосердя мати над ними. Над маткою-отчизною, над вірою нашою благочестивою не має ніхто милосердя, азали ж мати нам милосердя над власним плюгавством і нікчемністю? Підперти тую чернь прилучанами... Полковника Тимофія Носача вислати... Нехай стане за сироматнею... молойців, щонайдебеліших, послати, нехай розгорнуть ряди, та шаблями, та шаблями... А ззаду по п'ять мушкетерів на кожну гільтійську тисячу... По одній змійці викотити... Підігнати їх, випарити їм гузно дробовиням... ядрами вдарити... Вішати щодесятого, на першій груші... рубати на місці... На милосердя нема часу, нема дозвілля... Шкода говорити...

Може, серце й обіллється кров'ю. Чи раз обливалось. Кожного брата обійняв би, притулив би до грудей, адже ж ми всі одного ребеса, одного племені...

Важкий рік дав ти нам, Господи. Чорний рік. Сарана тучами, поїла лани-засіви. Мор вийшов на людей, мало ж гарби повезли на той бік? Мало ж Яремині оправці загатили трупом криниць? Мало ж Марс викосив? Лядиною й лопушшям поросли руїни, погар димиться й досі, чорні шляхи, криваві шляхи... Але хіба ясні шляхи туди, де волю здобувають? Знав я те, Господи, що не по легку славу вийду. По труд і вар^[527], по кров і погар.

* * *

Костями ж тучніє земля наша. Зорють тії перелогі, тії роздолля плугатарі, не ми, не ми — а той залізний засів зійде-таки колись: воля буде Роксоланії, всьому народові козацько-українському. Може, тоді й згадають раба божого Богдана-Зіновія. Мав же тоді вибирати між нікчемністю, ганьбою та хоробрістю, честю, вибрав теє, що все життя своє вибрав... І в диму Цецори, й в гromі охматівських гармат, і в турецьких кайданах... Міг же тоді поцілувати Коран і прийняти намаз, але не прийняв. У християнській благочестивій вірі народився, в ній і умру, за неї душу положу...

Дим, дим заслав очі. Кусючий, ядучий той дим. Гармата Арцишевського б'є. Імпетують ляхи. Як там, тисяцький, пане Кричевський?.. Важко боронити берега?.. Натискають ляхи...

переходять річку... вплав, гунцвоти, переходять, кінським і людським трупом гатять багно... Не втримати нам цього берега, мості панове... Шкода людської волі й снаги... Бийте ретираду, мості панцерні... Нехай відступає батько Бурляй... Не дасть ради старий Кіндрат. Нехай же не губить козацького квіту... Нехай відступає... Секуруйте полковника Ганджу, отамання... Тую Іркліївську сотню йому на відсіч... Насіли на полковника кляті пани. Корсакова хоругва, що перейшла річку...

— Не дається Ганджа, батьку...

Не дається козак. Добрий же козак, славний же Іван мій Ганджа. Бачите: серезжки співають йому в вусі, а кров уже тече по скроні з-під шапки... Ще чаплине перо мигтить... Розсік домахою гусарина... Спішені підскочили до нього. Виривайся з конем, Ганджо... Відбий ще домахою собачу кість...

— Сам Корсак наїжджає на нього... Добрий порубіжник... Добрий сікач...

За тобою, Ганджо, архістратига бачу з голубиними крилами. Застає тебе мечем, полковнику Ганджо. Не хочеш відступати, сам-один, як колись сотник Хмельницький під Цецорою, відбиваєшся від ворога. Вже кінь не вискочить з трупу. Мов змії, літають панські жовті рукави. Дуба знявся дебелий кінь... Розірвав Корсак бармицю й дротяний юшман...

— Ззаду намирає на Ганджу другий... і третій...

— Аркан уже над Ганджею свиснув...

Схилив голову Ганджа. Домаха випала з кволої руки. Архістратиг підхопив його, як схилився у сідлі. Згорнув йому руки в наруччях і зарукав'ях залізних. Відходить від нас ще один знатний ремісник залізного діла. Обняв його добрий архістратиг, підніс із сідла й з собою узяв, д'горі, д'горі з ним летить... Химерний ти був політик, полковнику Ганджо, не раз матлявив і слухав, що тобі кволі серцем шепочуть до вуха, але знатний ти був воїн і лицар над лицарями, такого не скоро Українонька забуде. Вічну ж пам'ять дай, Господи, його душі. Зволь йому, земному полковникові, ратником ополчення твого небесного стати, славити ім'я Твоє, Боже вірних, там, у піднебессях, між братерством голубиним...

Відступив Бурляй, шкодує братії. Гвардія Осінського намирає на вали. Тріщать уже палісади, штурмом ідуть, спішившись, пани.

Ломиться козацька сила. Так засмутила усіх загибель славного Ганджі. Не теряйте серця, голуб'ята...

— Куди ви, батьку?..

— Ваша мосте гетьмане, пане наш, старший, бережіться...

Дим застилає очі. Ледве що видно. Тучами, сараною лізуть ляхи. Регімент за регіментом, хоругва за хоругвою. Грають сурмоньки, тулумбаси б'ють... Радіє ляшва. Як там віватують. Филоне Джулаю, брате мій, друже-соколе, відсади старого Бурляя. Протримайся, поки сила. Тих ганджуків, собачих дітей, потисни, ще трохи, брате Джулаю... Ведмедівці, дядьковці, левушівці, іванівці — голуб'ята мої сизі, запорожці, добре дбайте, діти! Попід цю гірку підійдіть, хлоп'ята, привітайте їх оливом. Одні окопуються, другі нехай б'ють... Батуринці й шкуратівці знялись із шанців... Несила... знаю... Відступайте, хлоп'ята... На підмогу полковникові Джулаєві. Щоб не зламали нам правого крила... Пильнуйте, щоб не зайшли з-за гірки... Мості куме Кричевський, які вісті?.. Нічого, це не для мене лита куля... Мого часу вони не вгадають, псубрати...

— Важка фатига^[528], пане старший... Збивають нас з поля... Ледве стоїмо... Три рази здобували шанці... Пан Морозенко добре секурує... Пан Нечай не гнеться... Пан Чорнота не дає обозу... Але голова коло голови лягає наша... Сила панська окрутна, батьку... Добірна їзда...

— Лівобережці відсаджують з берега, батьку... Але й там несила...

— Гловацький знявся з охотними... ретирада, батьку... Не десперуйте^[529], отамання. Фортуна воєнна змінна. Марс і той химерніший. Моя голова за всі ваші голови, діти мої... Хто там навідає на Морозенка?

— Зацвіліховський, ваша мосте... Легкі панцерні й драгунія...

Зацвіліховський... Вишневецький... Тишкевич... Нашого племені, українська кров, а гадючою сукровицею стала. Так-то тішитимуться з нашого нещастя. Так-то помагатимуть, прокляті, нас в'язати, колесувати, кліщами нам серце виривати. Своє затруїли, а наше, що вірою скипіло, що кривавиться за матку-вітчизну, хочуть видерти. Не вирвете, юдаші, псубрати. Головою коло голови, осьде, в цьому трясовинні, над цією річкою ляжемо, нашої ганьби не діждете. Вістовця до Морозенка — нехай з останньої сили дає відсіч. Переяславців надішлю йому... Зацвіліховського живим брати, песького сина... І Забузький — гадюр — між ними... Що ж, пане

брате, допомогла тобі твоя зрада?.. Може, вже про гетьманську булаву мрієш? Може, вже обіцяли тобі тую заплату за те, що братів продав?..

— Важкий день дався нам, батьку, кривавий день... день у вітрах і в туманах. Хмарний день, день Пилявців.

Сокруши ж главу змієву, святий Юрію...

І Виговський, і Зорка, й Кричевський, і Креховецький — нахмурені. Де ж так Тиміш бариться? Може, взяв його Піріс-ага на шнур? В цей важкий день кожна хвилина — нова вість, нова згризота. Хіба ж дивуватись пані Олені, чому на чолі лягають смужки, все нові, все глибші, а на скронях щоразу сивіший волос?..

П'ядь за п'яддю боронять морозенківці й нечаївці. Голуб Богун зняв своїх вінничан, залізною вийшов стіною над берег, три рази брався проломити її Зацвіліховський і не здолав. Там тієї крові християн пролито щонеміри. Стікає вже баговинним берегом у ріку і тече разом із лінивим струмом. Понесе Пилява тую кров козацьку й лядську до Бога, а Бог — до Чорного моря. Носило воно тую кров не раз. І доти носитиме, поки до Страшного Суду: чия буде отся сторона, наша чи їхня? Ще інакше — нічия чи наша. В цих просторах, де свистіли споконвіку стріли й шаблі, де дудніли коні Золотої Орди, де скородила списами степ ягайлонська гусарія, таки осяде осадчий-плугатар... Хіба не відправляв я після Корсуня гречкосіїв з окружних куп, щоб ішли орати-сіяти, косити-жати? Їхнє це діло, не з війни їм, як Золотій Орді, вічно жити... Але хотіли ви, королевенята, пролити християнську кров, то показали й ми вам, що воєнним ремеслом вміємо трудитись. Рало на шаблю, щоб знов стала ралом...

— Скажеш знов лиху новину, мості Кричевський?

— На руках свого полковника Івана Нечая винесли з окопів, а брат його Данило, сам-один, із шаблею пробився... Несила втримати північного шанця, ваша мосте Богдане, сурмимо ретираду корсунцям... Відходять під гірку, там їх перечесали так, що страшно й глянути...

Давній наш народ, український народ, не старається так про золото, як про свободу. Поки буде людна, казав колись Потоцький, тая Україна завжди буде інтригувати проти польської корони. Це не інтрига, це свята війна. Бо в свободі жити і в свободі вмерти прагнемо. Бо мила нам вітчизна, вельми солодка нам, але ще солодша свобода.

Не зготуєте собі легкого тріумфу, панове регіментарі.

Що там з півночі вилискує, на тій переправі, мості Креховецький?.. Чи не нові секурси йдуть до пеських братів?.. Зійду з коня, шаблю взявши до рук. При браттях моїх хочу жити, хочу й умерти.

Звідки ж то вістовець такий?..

— Мості гетьмане, з правого крила ознаймують тобі радісно: полковник Максим Кривоніс тягне з офіцерами своїми Кошкою, Гирею, Диком... Вже січуться на переправі з панами Перебийносові молодці... шістнадцять тисяч тягне нас секурувати...

Кривоніс, Кривоніс... Радий мені був всадити ганжара в серце. Гаспид-шкот. Нерівний муж. Кочовик, гидомир, дейнека, бродник. Генерал черні. Чортів генерал... Може, по юдину зраду приїхав? Може, насміялись з нашої недолі? Данайських дарів боюсь...

А ті у вісоні й у пурпурі виходять із туману. Віватують: на вікторію, на погибель хамству... Чи не завчасно, мості мої, панове королевенята?

Хоч за деспект собі почитують сходити з коня, в піший лаві б'ються паняньські хоругви Корсака й Осінського. Козацькі шанці здобуто. Морозенко відступає. Богун у конфузії^[530]. Тримає тільки Чорнота. Гори трупа на возах. Ще має козацька хоругва. На голові у Богуна Зацвіліховський з драгунією. Франкгаймові секурують. Гловацький авансує з охотними полками. Імпетують знов. Кварцяні й важкі панцерні, вчетверте імпетує Домінік Заславський на обозного Чорноту... Виє чернь... Стратять же серце Богунові до решти?.. Відсадити, в останнє секурувати лівобережцями... Дим і згар... Все заслало... Іржуть коні... Січа...

— Ваша гетьманська мосте, просимо — збережіть себе... Вже на цей пагорок імпетує гусарія...

— Страшне нещастя на нашу голову, ваша мосте...

* * *

— Боже! Вірю в Твою милість і до неї прибігаю. Прошу Тебе за цю сторону, за цю націю мою. Маю ворогів, маю й друзів. Кажуть одні, що Тобою, Богом, даний, другі з гноєм мене мішають. Але ті — пил і черва, світлості не можуть взріти. Може, зумію їм простити, може, й ні. Але не за себе прошу, Господи. В цьому диму, в цьому пеклі земному націю мою сохрани, Господи, яко же твого Сходу Єгипет, млеком і молоком текучий, важко так і несправедливо нещастями й

лихоліттями навіщений. Про це вічно проситиму, як і нині прошу, так і по моєму сконі. Дай цій нації вікторію над супостатом, дай їй свободу в цьому світі. Бо тая нація Твоя, на окраїнах християнських, вірна від віків Твоя дщерь. Бо вона Тебе не покинула, й не зрадила, і не забула, бо вона — щит Твій і передмур'я Твоє, Господи. І коли мені нині не ошаджуєш важкої проби, ошадь її у фортуні і в недолі, та не ошаджуй своєї милості і Твого над нею провидіння. Нехай же буде воля Твоя, яко на небесі, так і на землі...

Гетьманський драгоман Кульчицький притьмом втягнув голову в плечі. Пролітало ядро, добрий фунтовик. Юрій Гедеон Рославець аж зареготався. «Ціла голова, мості товаришу?.. Взяли, либонь, лядські пушкарі тебе на ціль... Гляди, бо от-от голови не схорониш...»

Кульчицький добрий товмач, зате кепський воїн: на лихо ж товктись канцеляристам у полі? «Але подождіть, — крикнув Зорка, весь посічений шротовинням, — ще й ви зсядете з ваших меринів, панове підписки, та й підете з шаблею в закови!..»

В рику фальконетів затерявся Зорчин голос. Котилась громовиця.

Канцелярія, на задах морозенківського полку, куди під'їхав сам пан Богдан, біла ретираду до вільшаника, під пагорок. І нечаївці, що прийшли відсадити Морозенка, не змогли оборонити шанців. Спішена драгунія Чорного, підперта голендерами, роз'юшено вдарила під прикриттям гармат. Козаків збивали з поля. Вінничани з Богуном, по мужній відсічі, таки вгнулись. Повз Рославця прочвалував Богунів син з закривавленим лицем, в погнутім панцері мчав до гетьмана по відсіч. Набати вили. «Гребельку здадуть, як би не шикували — не перешиковували, — зітхнув старий сотник з богуславської сотні, він присів з перебитою ногою й стиха позойкував, — не сила, не наша сила...»

Ядро за ядром запорювалось у землю, котре не попавши, котре трапивши в людський і комонний мотлох; вивертало мужів, розпанахувало брюха коням, і вились люди з одірваними ногами, з викаряченими від болю вирлами, дерли пазурами землю й димились кінські гелюхи...

Не видно було, в якій фатизі було праве крило — все заволоівав дим і ядучий жовтастий опар з хлані, але й там, під намісництвом Бурлая, либонь несила було триматись. Тут, на лівому крилі, ще мужньо сиділи Чорнотині в таборі: ляхи не могли проломити його, взяли тільки перші два ряди возів, скованих ланцями. Але покотились і корсунці, зламані їздним важким військом; гори кінського, людського труп'я залишаючи на шанцях, з боєм відступали до пагорків...

— Горе, горе, — позойкував сотник на землі, — добре вам, що ви то на конях, мене ж, каліку, ніхто не забере...

Обкурени, в роздертих жупанах, з мушкетами, ще бігли морозенківці, втративши серце. Здаля бачив Рославець, як над пішою купою звівся дибки кінь і полковник Мрозовицький (пізнавали його по малиновому шлику), хрипло вигукуючи, завертав тих, які затрясли штанями. В тумані й кіпоті люди губили шик, тратили голови, мало хто знав, де саме ворог. Тільки дзвінкий голос срібних сурем і віватування щоразу ближчали. Пани вже перейшли річку, вийшли на цей берег, здобули греблю, на цілій лінії глухо обвіщали козацькі набати відступ.

— Майстроньку, ви ж це?..

Піший корсунець, що біг з купою, важко дихаючи, кидаючи геть від себе важкі мушкети й вилки, перевів дух.

— Веремія, мості магістре... нехай Бог милує... Найгірший рекгедіц... то ж пізнав Транквіліонус Римша Марсову охоту... до самої смертоньки заректися б... Мужества мого й так не оцінять...

Римша плакав ревними сльозами. Плакав, мов дитина. Але не зі страху, бо таки був у доброму вогні, а з гніву. Аж трясся, аж хапав себе руками за голову.

— То невже-таки дамося отак пресобачим панам, магістре? Невже-таки й покотимось?..

По зм'ятій, поритій ядрами отаві тісними шерезами йшли на лінію хмурі охотні сотні Гловацького. Сам полковник вів їх, зійшовши з коня. З пагорків збігали охотники, приведені Височаном, заходили за полк Гловацького. Рославець ще не бачив таких: чорняві височенні велети, в кожушках і червоних штанях, із бартками^[531] й містерно різьбленими рушницями, йшли гуцули — відсіч панові Богданові з Карпатських гір. Дударі грали їм на дудах, ішли, мов на весілля, легені, а клином за ними, непроглядною купою, валило Височанове поспільство з-над Дністра й Покуття.

— Звичайна то річ, — під'їхав до Рославця тонкоусий Самійло Зорка, гетьманський підписок, — фортуна змінна, а будеш бачити, вашмосте, що Марс не погнівався з нами...

— Ляжемо, товариство, а не посоромимось, — над'їхав Морозенко, виринув з туману на білому фарі (забито вже три під ним), з-під шлика аж мокре, вщерть чорне обличчя, тільки ще грають молоді очі, не гаснути їм, — тільки витхніть^[532] діти мої, тільки перемініть руку...

— З Морозенком умремо!.. — вигукнув Римша, але полковник вже мчав далі. Від Чорноти бігли вістовці: трудно вже стояти, вже на п'ятому ряді січа, беруться ляхи; Богун вистріляв останні патрони в закопі, що під вільшаником, — просив секурсу; там нечаївці стримували грудьми гусарію...

Набати гули.

Польська піхота, прорвавшись на греблю, відбігала в боки й стрибала в опустілі шанці, греблею ж прорвалась їзда, бачив Рославець — найвибираніша з сенаторських і паняньських хоругв. Навіть проти того блідого сонця, зовсім заволоченого хмарами, яскрили, палали нагрудні зеркала, срібні заборолла шишаків, мигтіли барвисті крила за плечима у вершників, фуркотіли багрові прапорці... Регіментар показував на пилявецький замочок. Прорвуться хіба й ці, розколють до решти лінію, зіб'ють із усього поля...

Набати гули.

І раптом стало тихо.

У молодому березнячку, де притулилась братія з розірваної канцелярії (одна частина була біля гетьмана, на сусідньому пагорку), а між ними й Рославець, посипалось дрібне листя. Щойно смальнула сюди лядська бомба. І всі, кого лиш бачив Рославець довкруги себе, заніміли. Але либонь не від тієї бомби. Знімовніло знічев'я усе поле. Низько-низько постелились дими й тумани. Стало видніше. Поле посвітліло, хмари швидко-швидко розсувались, кублились, роздавались. Завмер десь у польських горлах тріумфальний рик.

Наусами не дзвеніли коні. Так і потах у закопах і палісадах дзвякіт криці, що зайшла на крицю. Круто осадив коня вістовець з правого крила, з-під Бурляєвого пірнача, молодий, стріп'ями колету лиш прикритий, у бою вщерть посічений Михайло Стеткевич. Застиг чорнокрилець, ширяючи над бойовищем.

Рославець глянув праворуч. Із заплющеними очима, зовсім недалеко від нього, в оточенні панцерних кінно стояв пан Богдан-Зіновій. Як не спостеріг його чвалу. Либонь, що лиш з'їхав із пагорка.

У цій чорній опанчі бачив його вчора; той самий вишневий жупан, і так важко сидів вершник у сідлі, зовсім простий вершник, не блиснув би за поясом гетьманський шестопер. Страшно загострилось та і схудло його обличчя, аж зсіріло, кам'яне, запале. З очима, накритими важкими повіками, видавався мертвим, аж лячним. Ворушив устами,

може, й молився. Може, й важив, зсунувши над орлім гострим носом густі брови. Міг видаватись не лиш Рославцеві людиною в одчаю, в останній ницості, в сумніві, що розпанахував груди, шматував серце, труїв мозок. Може, хотів би припасти цим землистим лицем з закритими мертвими очима до землі й не хотіти нічого — тільки смерті, тільки забуття. Рославцеві здалося, що над ним, разом із крицевими хмарами, що зударялись беззгучно там, у піднебессі, минаються тисячі літ. А це була одна найкоротша мить. Хмельницький відкрив очі. Засвітився. Озирнув усіх — тих, що були біля нього й оподалік, далі, ще далше — скрізь — у вільшанику, на пагорках, в диму, у шанцях, на возах, у таборі... кінних, піших... Посміхнувся. І зійшов з коня. Узяв до руки шаблю.

Тоді не знав і Рославець, коли й він опинився в лаві, й звідусіль ішли, бігли лави, і купи, і люди, й обпалені обличчя коло нього, й чорні гриви гуцулів, і м'ята отава під постолом, і брязк бердиша, і пошук гетьманської корогви, і гудючість тулумбасів і литавр, і худі в'язи якогось хлоп'яти, що бігло, рвалось наперед, й вереск Римші, який взявся звідкись побіч і біг з ним, і храп здибленого коня, і швидкий віддих мовчазних людей за цим, і напереді крик, і далі — по всьому полі, що осяялось, розриваючи опар, рокіт і гул морської сивої хвилі...

Старий корсунець зосереджено обривав патрони з берендійки, що висіла через плече, набивав довге дуло мушкета. Гуцул широкої кості, з чорним чубом, що прилип до спітнілого чола, знімав свистючий топір... Донець з кучмою волосся під шапкою з позументом, із скуйовдженою бородою, біг з ганджаром у зубах, сказав би хто — реготався, так вишкірився... гехкав тучний запорожець, шаблею тнучи з плеча... мигтів шолом німецького рейтара — вузьке щуряче обличчя, обросле сірою щетиною... рапіра висовгувалась, мов жало...

Ганджари, бердиші, коси, контарі, протазани, сулиці, ратища в мигтінні, у свистінні безжальної криці... кинувся котрийсь до коня, повис на узді, роздер узду й кінь захропів, зайшовся піною... за ногу в стремені шарпнула чиясь рука, вершник завив і гримотом залізного одіння падав-падав на землю... вирла зайшли кров'ю... Страшно крикнув юнак у злоголаві — й з рота йому зринув струм крові... нога наступила на м'яке... побігли далі... вперед, лиш вперед... де батько, де старший? Вже на греблі старший... дзвякнув розірваний плат броні... змеркло зеркало... метнулись угору руки — хтось з вогняним

зівом рани покотився з окопу... золото-золото... рубай панську кість... нанашку... Кирдею, Силуяне. Мокію... бий панське ребесо!..

І поряд — без шапки, в чорній броні — одноокий Кричевський. Здалека майнув Стеткевич... малиновий шлик Морозенка... ще тільки голендери бороняться, батьку... втікають пани... матері їх ковінька... бий, бий, бий!.. За греблею вже січуться... в обозі, мокрий же лоб, Максиме...

Там, за греблею, на тому березі — вплав перейшли, на греблю не могли вже вдертись — Морозенкові курсунці, Нечаєві кальничани, Богунові вінничани, купи Гловацького, Височана, Яськевича, компанії Франкгайма...

Порвані крила гусарії, погублені ратища, ще свист шабель, ще мигтіння срібних бармиць і наручів... Коні грудьми зударились в груди — козацькі тарпани з панськими аргмаками й фарами, з решмами^[533] на чолах, садженими сардонами^[534] й аспісами, змокрілі від піни кінські клуби, накриті леопардовими шкурами; відкинувши зламані мечі, вершники схопились голіруч за горла, завив гусарин, упавши у твань, під копита, Морозенкова шабля полощеться у віхолі, а рубає навпіл, пан не встигає й зойкнути — секурує Данило Нечай, а з ліска на оболоння, де збіглись, дико іржучи, коні без вершників, туди вниз, до трясовиння, довгим мерехтливим ланцюгом мчать нові навздогін — Перебийносові молодці...

— Алла! Алла!..

Рославець обперся об розчімхану вербу над самою річкою, вже потойбіч. Осідав, ноги підгинались, бачив світ мерклим, так гудючо обважніла нараз голова. В тумульті його смальнув котрийсь із ляхів важким буздиганом. «Але вмирати не час, не час...»

— Певно, що не час — у такій іграшці, у такій фатизі, магістроньку Римшо...

Римша знов узявся біля нього, гунцвот, — магістр посміхнувся, але через імлу, через димучу завісу:

— Як же там, майстроньку Римшо, як же там...

А Римша волочив його на собі, далі від бойовища, на берег, на м'яку осоку, там він все одно не потрібний, бо вікторія і так вже вікторія...

І пестив його, як дитя, почорнілими від пороху руками, зчорнілий сам на виду, з закопу, з веремії на греблі, з ізручного бою з панами.

— Сам старший, сам пан Богдан повів. За віру, за націю — сказав. Не ляхам, а нам вікторія. Стратили серце пани. Як ударили ми на гребельку, так і луснули панцерні, мов горішок, магістроньку. Щонайвибираніші — Краківський і Сандомирський — полки... Сенюту стягнуто з коня... Тарновського-гадюру вбито... в ставах топляться... кінники здаються пішим...

Місрігілінч — єгипетський меч — заяснів у Тугай-бея. Шепшар — у правиці Пірім-аги. Контар — у руці Тимоша Хмельницького, гетьманського намісника при орді. Алла, алла — йде орда. З Перебийносовими зайшла з того боку панів і на лугах між греблею й ставками крешуть панів, секуруючи Морозенка й Нечая.

— Алла, алла!..

Місрігілінч висвічує здаля. В зливі кривих шабель синіє це поле. Татарські місюрки, дротяні юшмани поряд з козацькими шликами. Навздогін панам, поки ніч. Поки ще сіріє день, задимлений день Пилявців.

Рославець, на руках у Римші, заплющив очі. Римша аж знімовнів, такий-бо блідий, такий кволий був його магістр. Але Рославець — так і видно було у вечірньому присмерку — посміхнувся. В цій сонності, в такій дрімоті, чорніючій, як усе це пилявецьке поле, навістило його таке солодке марення. Із світючим лицем схилився над ним святий Юрій-Тріумфатор, патрон цього війська, їздного й пішого. Його ж це була вікторія, його перемога.

44

Сніговий араб Домініка Заславського, забрьоханий лепом по самі вуха, заіржав, звиваючись на дйби. Яспісова збруя загорілась у козацьких ясах, що гриміли там, за баговинням. Тремтіла ніч. Майнуло брязкле й напучнявіле, мов бліде тісто, обличчя Заславського. Губа йому тряслася.

— Вашецю Корсаку, що собі мислите?..

— Регіментарю, чи не бачите, що-сьте за ганьбу вчинили?..

Й у цього гусарського ротмістра, що виринув із димучої темені, тряслась губа, а над нею колючий вус. З-під шолома аж до щелепи чорнів кривавий вистіг від шаблі.

— Ротмістр Мінор мав наказ відвести війська до Костянтинова, — пискливо вищав князь Домінік, — я нічого не знаю, я здав команду Вишневецькому... Остророга питайтесь... чому я? Мій Боже, о Ісусові рани... чому ж я? Шукайте Конецпольського... Мінор має вивести все військо... О Господи...

— Яке військо, де там, до дідька, військо?..

— Ганьба, ганьба!..

Корсак схопив князевого араба за узду, хотів затримати, але його смальнули шестопером по зап'ястю, добре, що охоронила шкуратяна рукавиця; з темені люто викарячилися на нього вельбучні панські вирла; ззаду горіло від пожежі й козацької яси... Матер Деї, що діється?.. Білий араб застогнав, князь Домінік ще мав силу стиснути його острогами й щез у темені, а за ним помчали по топкому полю темні тіні почту. Корсак вирвав шаблю з піхов: скурві сини, штанотруси, дам же я вам, але брат Домінік, бліднучи від порани, показав на видми^[535], що височились біля Сиявської греблі. Звідти мчали, на плечі Корсаковим недобиткам, мовчазні вершники в гостроверхих шапках.

— Піріс-ага, мості ротмістре... а там Кривоніс... а там болото...

І в'янучі уста єзуїта зашелевіли:

— Під Твою милість прибігаємо...

Цей худенький єзуїт, що весь день учора й цю ніч так хоробро бився поряд з Корсаком, тепер знітився. Він вже не мав снаги. Він вже схилився, мов квота лозина, до луки сідла й безкровими руками заслоняв обв'язану голову. «Тож ротмістр Мінор обвалився на костянтинівському мосту, а Яреми немає!.. втік... і Конецпольський втік... а там баговиння вислане гусарським трупом... білі хоруговки, мов платки рож... Піріс-ага... а що ж з полками Осташевського? Та ж вони ще боронили сиявської греблі?.. Ех... Матер Деї... все пропало... пропало...»

Темінь в'ялилась ядучим димом; з баговиння гостро війнуло сопухом стоячої води; жалісно іржали коні, стогнали люди; а за плечима палала заграва.

— Брате Домініку, це ж кінець! — зойкнув Корсак. — Продали нашу Полонію, за Бакха й Цереру продали....

Ще майнули обличчя останніх жовнірів, сірі й злобні, як ця ядучість диму, що стелилась полем, ще гаснув у темені Домініків

шепіт, ще йшли смертно потомлені коні, ув'язуючи в лепі, а ззаду впала свистюча шквиря татарських шабель. І все накрила пелехата опанча — ніч. Тільки де-не-де ще мигтіли високі зорі.

* * *

— А ти, Мацьку, грай! А ти, Мацьку, наставляй спиняку! Ще від панських нагаїв не вигоїлась, а ще тобі козаки поправлять, вихрестять на благочестивого. А ти, Мацьку, личаку, ти, серм'яжино, хлопська душе, двох шкур не маєш, а одну, як і всі хами, й добре вигарбовану: ні дощу, ні морозу не боїться, а що там вже панського гарапника?..

— До кого ти так, чоловіче?.. — спитав Корсак, не підіймаючи голови. Це бубоніння його пробудило.

— До себе, мості пане мій, а до кого ж? А тепер, коли ти вичуняв, то до тебе говоритиму...

Корсак пізнав його. Цей Мацько либонь стрічався йому, плутаючись перед конем, люблінський хлоп з ланової піхоти Любомирського. Світало. Й підвівшись на ліктію, Корсак побачив, що він лежить у ямі, вирваній, мабуть, ядром під вербою, а довкруги трясовиння й кущі остреця, й тихі вільхи над зрадливою зеленявою. А біля нього сидів той лановий піхотинець, білявий чоловік з рідкою борідкою, перемотував онучі, зав'язував постолі на ногах і мовив до себе.

На гостролистих вербах тремтіла роса, світанок ще мерко глядівся в чорну воду.

— Де регіменти, де коронне рушення?..

Голос Корсака хрипко порвав мряку. Ротмістр ще маячив.

— Регіменти? Рушення? — Мацько весело глипнув на офіцера. — Під мостом, у Случі, ридам на обід, мості мій пане! А ще: на пилявецькій греблі труп біля трупа, а в силявському багні, гай-гай, з кіньми, зі збруєю, з кульбаками, з ратищами. Бачив ти, як утікали? Шатра кидали, вози з добром, що кажу тобі — найдорожчі шуби зривали з плеча, гатили багно, але де там, з кіньми западались, а хто ноги визволив зі стремен, пішака садив, та де там, о рани Божі! Почманіли, чуби ставали дуба, той гукає: «Стій!» Завернути хоче... А другий «помовчи» кричить, скурчибику, ще тобі мало? Погубили всі полки наші регіментарі, ясний Перун їх би вразив! Задерли поли, все

залишили, гунцвоти: дівок і шатра, соболів й золоті миси, челядь і срібні панцері... Утікали, пресучі синове, куди очі глядять! Першими утікали, я сам бачив, ясний Перун, в хлопському кобеняку утікав пан Вишневецький!.. Не висікли їх козаки! Нас сікли, — Мацько аж встав, — нас пражили, бо ми як вийшли дурнями, ясний Перун, то й дурнями стояли, тільки роззявили рота, як то панство наше киває п'ятами... А так нам, а так нам, йолопам!..

Корсак слухав його, узявши в руки голову. Язиком воложив смажні уста. Світало, і цей краєвид, що його бачив із ями, з-за верби, ставав ще сумнішим, ще пустельнішим. На куп'ю сірили трупи гусарії. Відламки ратищ, мушкети, рогатини стирчали в грузькому багні. Щось червоніло, прибившись до вільхи: це вплив з мулу кінник у барвах Вишневецького й кирея зачіпалась об коріння, мерляк лежав горізнач, з лицем, чорним від лепу.

— Так-то, паноньку...

Мацько стояв голомозий, присадкуватий. Приглядався Корсакові з глузлигим усміхом. Не сказав, що вчора приволік його, порубаного і постріляного, з поля сюди, в цю яму. Тут і ховався при ньому, неприємному. Вже те й забув.

— Пригріє сонце, розпарить болото, засмердить тоді труп... А може, панська білокість не смердить? Ого, смердить, як і мужицька. Там, на тому світі, усі рівні, до ясного Перуна. Що панові, те й хлопіві. Не так, як тут: одне панові, а друге, собаче, хлопіві. Пана заб'єш, то повиснеш, а за хлопа, то тільки півкопи грошей. За панського сокола й то більше жадають. Я, бач, у красницькому лісі сидів за смоляра... Знаю те право. Але там, у Пана Бога, інакше судять...

Він туго стягнув ременем свою сіру серм'ягу. Від багнищ тягнула волога. На Корсаковому панцері заруділи росинки. Сонце вже горіло в тумані.

— То, паночку, не козацька війна...

Мацько добув з кишені сухаря, відломив, дав шматок Корсакові. Але ротмістр не міг їсти. Його щелепу зводив гудючий біль.

— То, паночку, наша війна — хлопська. Це мені, як ясний Перун, блиснуло. Й не мені одному, паночку. Коли стояли ми на пилявських греблях, тоді нам у лобі засвітало. Коли тріщала панська білокість, а

мужицька твердіша ж. Трісне так і ця Корона, що хлопам передсінком пекла, все одно — католик ти чи схизматик...

— Помовчи ти...

Мацько подивився на Корсака, прижмутив очиці.

— Авжеж — не любо слухати. Правду не всі люблять.

— Знаєш хіба, хлопе, де правда?..

Біль застав Корсакові світ. Був би, коли б міг, порвався на того каправого.

— Знаю, на рани Божі, знаю...

І каправий Мацько прислонив долонею хитрючі очі. Гало сонця вже викотилось над пилявською стороною. Там бурхали обози, гуди; вставав день. Мацько вхопився ручищами за верб'яне вервення, виступив на рівне. Ще озирнувся:

— Будь же мені здоровий, ваша мосте... скажи панам у Короні, — він зареготався, — що нас таких більше буде... До Хмельницького ідемо!..

І, не поспішаючи, подався геть.

Корсак нахилився над водою, хотів змити обличчя, хотів пити. Але сахнувся. Вода була кармазинова від крові.

45

Пишно виїздив Морозенко цього золотого полудня, таж, немов радіючи, вперше за ці два тижні септембрій осяявся так лагідно. Ткалось срібляно бабине літо, дзвеніла чиста голубінь і синню світилась палахка парча Морозенкового жупана. Набати гуділи. Литаври, тулумбаси дудніли. Корсунці лавами ішли, похиливши мушкети. «Добре дбали, хлоп'ята!» — «Наші голови за твоєю, батьку!» І Бадма, калмуцький осавул з усміхненим розрізом скісних очей, високо сидів на бахматі, вів степову тисячу. Вона, як і донці, прийшли з далекого далеку, пилюга солончаків ще золотіла на сагайдаках, за ковилком тужили кобилиці, ведучи лошат. «Височанів полк славно ж ізруч брав ляхів учора...» З греблі, де ще лежав труп, густо йшли верховинці, завітчавши крисані^[536]. І роздавалось від замочка до устя Силяви й від греблі на Пиляві до Ікви, по всьому степовому широкополлі, мов море, виплескувалось браташтя Хмелевої віри. Сновигало між возами й ридванами, гомоніло —

раювало в пурпурних шатрах, половіло сіряками й серм'ягами потойбіч ріки, доставало панських возів із вином й за греблею жажлива чернь вже відбивала бочки й глейко шумувала пряна винна ріка й троїсто гриміла музика, хоч ще скрізь стояв погар і чорніла запечена кров на землі...

— Дуван дуванять, — сказав Морозенко, — більше як шість тисяч возів покинуло панство, за чару горілиці дають срібний посуд... чернь дере соболі... булаву Домініка Заславського, що її, туркусами саджену, згубив у побігу, взяв собі Бурляй, а було за що... Панцер святого Юрія, кажуть, полковник Воронченко здобув собі од Остророга... увесь зі срібла литий, знаєш?.. Ми їм весілля справили витворне...

— Що ж далі буде, мості полковнику?..

— Голити бороду здохлому левові!..

— На Броди!

— На Збараж, на Вишневець!..

— На Львів, панове молодці!..

Морозенко показав Рославцеві тих веселих братимів, що кпилися з Конецпольського — здохлого лева. Бражили й гомоніли на возах, пригравали собі на лютнях, вилігувались на атласах, політикували.

— Лядських душок скільки пішло!

— До Вісли!..

— У Гданську здоженемо... Чайками на море вийдемо!..

Випре чернь Хмельницького на Львів і Варшаву. Шарпне віхтелиця й понесе на широкому крилі, вже всі шляхи дудонять кінним людом. Таки опреться об Віслу ця роксоланська армія. Великий цей тріумф, ще страшніша гроза, що розколола польське небо. Кінець Польщі, пане брате... що вилежалось, забрунчило... ось на цьому полі, пане брате... І гречин, і римлянин, і юдей прийшли, а всі гнівні... і юдей — чув ти про такого жидовина Бераху з Перебийносового полку? Заслав здобув, а під Пилявцями, сам-один, тридцять рейтарів Монтгомері взяв у полон, без числа посікши інших... Чув про гречина Тарфелла, що штурмом ізруч, сам четверть узяв лядську палісаду?.. Ні, годі вже панської посесії. Не будуть нас сідлати ляхи... З цими воїнами й падишаха будемо воювати...

— А безголова бестія, собіпанська тая чернь?..

Бурхає. Вирить. Гримить. Стрясла з себе нужду й неволю, раює. Від того вчорашнього панського побігу почула палахку кров у жилах.

Силу свою чує. Рокіт звідусіль. І з Карпат, і з Татр, і з Білорусі, і з-над Дону. Розжарила зіниці: і земля й небо її, бо й Господь вже її — блаженні-бо вбогі, їх є Царство Небесне. Хто був нічим учора, сьогодні...

— Римшо, ледарю, що ж ти там твориш?.. — Рославець під'їхав до воза, навантаженого доверху польським добром, суліями, шатами, оружжям, сідлами. На возі лежав Транквіліон Римша в малиновому жупані й частувався алікантом.

— Ваша мосте магістроньку, празник мого життя!.. — він перехилився з драбин й свиснув. З-під воза, гримлячи ланцюгами,вилізло єство, що ледве скидалось на людське. Обличчя в синіх патьоках, скуйовджена чуприна, а на горлі залізний перстень, що від нього ішов ланцюг.

— Пізнаєте, вашмості? Оце мій давній знайомий зі Львова, потім заславський мій кат, челядник сатани і покидьок Вельзевулів, італійський комедіант-брюхомовець і Яремин шкуролуп... приятель клятого Домініка...

Єство жалісно заскімлило, Римша загнав знов його під віз.

— А де ж сам брат Домінік, чи то Юрій Заславський?..

Юрба не хотіла роздатись. Чамбул Піріс-аги вів бранців. Приторочені сирівцями, йшли в ясир вельбучні й менш знатні зі шляхти, половлена челядь, дівки-повії. Кожний ординець щонайменше по чотири вів із собою.

— Обловились кожушані шапки!..

— А по якому ж праву таке їм?..

— Християнська-таки кров...

Рославець, повз якого їхали, обдаючи пахом баранячого лою, смагляві вершники, спільна придивлявся одному ясир-чанинові. З арканом на шиї йшов, вщерть знеможений від поран, гусарський товариш у погнутій броні зверх чернечих шат. Ішов, ще гнівно, аж до крові кусаючи уста, з плямами фебри на посіченому обличчі, волочив, видно, прострелену ногу.

— Брат Домінік! Князь Збараський!..

Римша зірвався й хижо загравав вирлами. А біля ординця — власника бранця — їхав значковий козак, що палко, аж слізно, його в чомусь перемовляв. Ординець хитав головою, посміхався.

— Оце так щастя! — скрикнув значковий, зочивши Морозенка. — Мості полковнику, до вашої ласки: цей бранець — брат мій, Юрій Збараський, відступник і ворог, але чи можу бачити таке поневіряння моєї-таки крові? Три аргамаки даю татаринові, зброю з самоцвітами, а він не хоче віддати мені брата...

Той значковий Симеон Збараський сам ще ледве сидів у сідлі, блідий, аж восковий. По заславській облозі прийшов сюди разом із загоном Кошки.

— Не буде того! — закричав Римша зі свого возу. — Мості панове, шановне товариство! Той бранець не татарський і не братів, ця псявіра — наша добича, за всіма законами земними і небесними! Азали знаєте, людкове, кого бачите? Азали знаєте, що то є гаспид і сам сатана у людській шаті, ним же матері наші дітей лякають! Яреми права рука! Кат немирівський і заславський! Людкове, он хто свердлив нашій братії очі, рубав правиці, четвертував і пилував, на вільному вогні пражив!.. Чортівськийвилупку, знайшов я таки тебе!..

І Римша скидав жупана, дер на собі сорочку, показував смуги, начебто з муки, йому завданої, божився й плакав, тряс кулаками, а чернь його слухала й вже напирала на ординців, вже передні брались за шаблі.

— Назад! — блиснув Морозенко шестопером. — Тільки важся котрий... — і наїздив, наїздив конем. — Так-то легковажите таку спілку? Будеш мені, Римшо, губу дерти — прикую, як останнього лотра, до гармати! Бранець татарами взятий, не ваш, братими! Пертракуватиму з Піріс-агою за нього й стане перед нашим судом, коли винен!..

— Винен, я це знаю найкраще, мості полковнику, — метушився Римша, — хто, як не він, наставав на життя пана Богдана?..

Брат Домінік стрепенувся. Він ішов, нічого не чуючи, його плоті тут не було, тільки світилися далеким спалахом колючі очі: у видіннях розкривався інший світ; шепотів, вдостоюючись цієї ласки терпіння й наруги — щастя, найвище щастя твоє, людино...

Але доля таки глумилась над ним: за нього заступався той, що з усіх земних ворогів був найлютішим...

— Мості Мрозовицький, — хрипко сказав брат Домінік, в світі князь Юрій Збараський, — можеш звільнити себе від тієї гречності... я готовий до всього...

Симеон Збараський нахилився до нього в сідлі. Може, хотів улегшити йому муку. Але ренегат сахнувся від нього. Симеон закрив очі рукою. Корсунський полковник, під'їхавши, обняв його впіл.

— Хіба не знаєш, Семенку, як сказано: брат братові не буде братом, а голуб і той стане хижішим від яструба?..

У лучистих очах цього воїна, в його співному голосі дзвеніла цілюща сила. Семенкові уста, що затремтіли ще хлоп'ячою кволістю, стужавіли. Він, зблідши ще більше, випростувався в сідлі.

— Того ти не знаєш, хлопче, — палив його шепіт Морозенка, — що моє серце колись розколось: Перебийніс загарбав мені найкоштовніший скарб. А міг би я з тієї печалі шкота розсікти навпіл — так я тоді кипів... Тільки чи маю право, скажи, мислити про привату?..

І Семенко потупив очі. Може, і його це був найкоштовніший скарб, те панцерне пахоля, що служило генералові черні?

Княжно Петронелле, де ти, лілеє, багряна від заграви над Костянтиновом?..

Римшу заспокоїв Рославець: правда не загине.

— Але того гаспида не спущу з очей моїх, магістре. Як пес, ходитиму за ним, поки катюга не визволить із смородливого тіла його чортівської душки. Навіть за челядника-ката попрошусь, щоб хоч раз лизнути найсолодшого меду відомсти...

— Азали ж про відомсту тільки й думки у тебе, Римшо? Саме тепер?..

Сірі Рославцеві очі злагідніли. Кругом стояв гул вікторії. Стотисячна Богданова армія гриміла морем.

— А що тепер, магістре?.. Я й не второпав... — радісно-п'яно спалахнув Римша.

Але Рославець мовчав.

Над пилявським полем, у високій дзвенючій голубіні, ширяли-проквіляли орли-білозори.

Дніпро голубиним зерцалом плеса, як у битвах, відсвічуючи, задзвенів, завернув на північ, у Сіверщину, у відталь Білорусі. Десь за синястими борами — Чауси й Старий Бихів, вартівничі рубежів. Осьде, дзвонам Дівичого й Братського озвавшись, низько, лунно загули білі хмари. Сади Києва з Кловщини й Киселівки збігли кручами, поронили злотолист. Був кінець вересня.

І панна Олена Стеткевичівна, каштелянівна новгородська, з тихим зітхом і тремтінням, як колись, у червні, переступила поріг Софіївського храму.

Калинові, в золоті обагрені мечі протинали снігове білокрилля хмарин. Просочився багрець і крізь розрізи вікон упав на кам'яні гудючі плити, обпалив сумовиті, темноокі лики святих. Тепліли й свічі. Як і тоді, влітку, ряди колон уходили в зів темені, але ще гарніше, ще дзвінкіше розверзалась височінь склепіння, низькі хмари, обвіявши холодом Батієву гору, що спалахнула, черкнула трепетну, мов свіча, яскріючу дзвіницю.

У храмі не було людно. Черниці, посполиті, купці, хто з мандрівних іноземних людей, хто з київських молільників, ревнителів віри. Від блиму воскових свічок жовтіли й їхні обличчя, різьбились у мороці молільні уста, чернечі — строгі, звичні до молитви, благальні — плохі — світських.

Панна Оленка стояла, опутивши очі, леліяла долонею вогник свічки, а він, мов скравок віхоли, мов неспокійна душечка, жовтасто мерехтів на чорних панянських сукнях, на взорах золотоглавої намітки. В Дівичому учила панну смиренності мати-ігуменя Варвара. Мало хто знав, що це сестра гетьмана Зіновія-Богдана, не всім відкривалася з тим посвояченням. Бо й навіщо? Ані земної гордості, ані суєти мирян давно вже не знала за монастирським муром; що судилось Провидінням її братові, те не їй, затворниці. В бесідах з панною поучала її, як учинити молитву душевнішою, любішою Богові. Мотлох метушні світу відкинути, вогню — а ним вічно горить людина — сахатися, мислі скупити на одному: прагненні світу іншого, Городу Вишнього, обілити душу прошенням милосердя грішним найближчим, а собі передусім. І панна Оленка шелевіла устами: перше прошення

про ласку для батька, й. м. каштеляна, друге — для матері, Доміцелли з княжат Соломирецьких, третє — для валечного брата Михайла — воїна в гетьманському почті, четверте — для брата Юрія, хорунжого овруцького...

...віддалення спокуси й гріху від їхніх душ, утривалення в ревності благочестивій грецькій вірі, міцності ума й тіла супроти всіх замахів сатани, його ж імені тут не вимовляється... дарування вин і гріхів їхніх, вільних і невільних, призводу в здійсненні їхніх замірів, Богові й Вітчизні милих.

П'яте ж прошення — за воїна Івана, лицарського Львисерце-Виговського, генерального писаря й. м. гетьмана Війська Запорозького і Всієї Русі, за дання сил серцеві і чолові його в ділі супроти супостата, в ділі, потрібному для Отчизни...

Шосте ж прошення...

Олена піднесла голову. Праворуч, у бічному віттарі, тихо читав читець:

«...ще інший Ангел вийшов із храму і покликав голосом великим до сидячого на хмарі — пішли серпа твого і жни; бо прийшла для тебе година жати, достигло-бо жниво землі... і скинув сидячий на хмарі серп свій на землю — і земля пожата.

І вийшов інший Ангел із храму, що на небі, а мав і він гострий серп.

І вийшов інший Ангел із жертівні, в котрого власть над вогнем, і покликнув покликом великим на того, що мав гострий серп, глаголячи: «Пішли твій гострий серп і збирай трона з виноградини земної, вже-бо доспіли трона її...»

Свіча осяювала черцевий вид мерехтом. Був молодий, ще юнак, але блідість і набренілість очей говорили про пильне карання плоті. Може, готував себе на подвижника, так вчасно відмовившись од світської принади, може, тріумфував уже, зборовши кусителя вічного?

Чернець спинився, перевів дух й перегорнув кілька листів назад. Голос його був строгий і рівний. Адже ж був посередником між тим, хто, колись широко розкривши очі, бачив, вжахнений, видава Страшного, й цими молільниками, які, може, й не прочувають, що це видиво, може, незабаром, може, й завтра буде дійсністю...

*«...А небо зникло, як лист звинутий, і всяка гора й острів
двинулися з місць своїх.*

*І царі, і вельможі, і багаті, і тисячники, і сильні, і всякий вільний
скрилися у печерах і скелях гірських...»*

Знов спинився чернець, палений либонь із нутра палючою віхолою,
поглянув по людях і, не глядячи в книгу, чітко проказав:

*«...бо прийшов великий день гніву Його й хто може встояти
перед ним?...»*

Панна каштелянівна здригнулась. Чи ж заодно з нею думав цей
ченчик? Навіщо читав він це людям, навіщо пригадував їм жахіття
Страшного?..

...Тривогою пройняті, утікали, гинули, закриваючи очі руками,
благаючи ласки, знатні й тисяцькі... хлопський бесаг... страшна
рогатина й гострий бердиш свистючо хижіли в мареві пожежі... вихор
гнав полум'я... повідь, повідь... обняті пожегою, плакались до чорних
плес білі єзуїтські костели... витягали руки до неба, з зойком і
лементом, білогруді шляхетські дочки... хмарилось чорно небо,
щезало небо, мов лист, зрушений вітром... а то знічев'я руде сонце —
кипуче, клетотіюче гало — обпалювало груди під панцерними
бляхами... іржали коні... ломились списи... димились розжеврені
гарматні гирла... свистом блискавиці синіла нещадна криця...
розірвані, розпадались байдани й бармиці... надвоє розпанахувались
тверді шишаки... кров'ю спливало залізо... «Прийшло-бо жниво
землі...», «вже-бо доспіли грона її...» Доки ж, Владико святий і
правдивий, не будеш судити і мстити за кров нашу тим, хто, царем
земним будши, блудив і розкошував... в аспісах і берилах... в
смарагдах і щирозлоті?..

*«...а після сього чув я, наче грім, голос великого народу, що казав:
Алілуя... правдиві-бо й праведні суди Господа, який осудив велику
блудницю, що псувала землю блудодіянням своїм, і помстив кров слуг
Своїх від рук її...»*

Алілуя... Алілуя... се-бо потайки дзвонять дзвони злотоверхих
київських церков, воздаючи дяку за вікторію пилявецьку...

Чи не читала панна Оленка листа, писаного в монастир від
очевидця, ігумена Жеребила-Лобунського, що першим цю радісну

вість прислав своїй братії:

«...А тім временем козаки лядьскіі взяша з арматою шанці, в них же ляхов ізсікоша, такожде і їздніі хоругви... страх і трепет между ляхами в обозі, побігоша з обозу єден на другого “стойте” возивают, а тимчасом здоровіє і живот свой ногам повіривши каждый утікаєт. Сам князь Вишневецкий хотів стати, но і он спустив парус той нещасливой бурі, зброї і копія о землю металу, токмо би ся коня другій донав біжит, яко без очей далій, чтоб не остался, і ранених повергоша, і возки скарбніі, і ридвани, і що тільки дрогих іміній ляхи іміли, то все оставивши козакам...»

...І бачив я нове небо і нову землю... бачив я новий Єрусалим...»

Хтось стояв біля панни. Вона не дивилась, маючи опущені очі, вона не сміла поглянути. Але вона знала...

— Азали ж ти це, ваша мосте?.. Ти — в Києві?.. — і той праворуч, що слухав, як і вона, проникновенного черця, як і панна, може, подумки повторяв «алілуя, алілуя», прошепотів:

— Посланцем, дбаючим про справи Нової Речі Посполитої, з волі старшого, нашого Богом даного, милуюсь київським аером і радію, зріючи тебе, асанно...

Поглянула на нього. Який же інший він, ніж тоді, у Львові (але ж то так давно!), хоч і в посполитому запиленому убранні, але з якими пронизливими, ще більш усміхненими сірими очима, споловілий у вітрах, орлевидий, такий порвистий...

Чи ж не прибував звідти, з великої січі, з просторів, де свистючо виблискує гостра шабля пана Богдана над карками панів, що, тратячи й так заяче серце, утікають «без очей далі»?..

— Буде ж скоро кінець тієї війни, пане наміснику луцький?.. Буде ж спокій цій землі, що стільки випиває християнської крові?.. Буде ж край цій ненависті?..

Він похитав головою. Спокою, либонь, наше покоління не зазнає. Пити крові цій землі, поки не очиститься й вісонно-снігово не оновиться, чула ж асанна: «Нове небо й нову землю побачимо...» Річ Посполиту нову, так, тільки її... Бо поки сили й оружжя нам стане, не відступимо від свого, по Ярослав, по Володимир і Бардіїв, де тільки живе нація наша роксоланської крові, підемо: все має бути навіки вічні від ворожого панування вільне...

...Вільне... Що ж може бути солодшого над свободу? Гостра Богданова шабля вже мерехтить у Червоній Русі. «Оселя свободи» Богданова під Золочевом. Де буде завтра? У Львові, в Замості, в Ярославі, в Гданську? Бо ж простягнув йому руку, з другого кінця Європи, такий же визволитель закованої свободи простих людей — генерал Олівер Кромвель. Ім'ям Богдановим, як гаслом, пізнають себе вірні свободі: на передмістях Кракова, на скельному Підгаллі, на Литві й Білорусі, на Дону і в калмуцьких степах... Лопотять, лопотять корогви повстання, мов язики вогненного спалаху, прочули-бо найдальші сторони дудніння стінобитних гармат, гриміт обозів, брязк панцерів цієї армії свободи. Потурані, обнажені, обездолені і ув'язнені встають, мов Лазар, виходять, поховані в своїх домовинах: се-бо час настав жнив великих, дозріли-бо грона виноградників світу. Це-бо день прийшов страшний, покари винним і кривдникам, тріумфу праведних і стійких.

І це ще не кінець. Це тільки початок. Ще кривавіше сходитиме сонце. Ще чорнішою тучею спаде сарана. Ще немилосерднішим буде мор на все живе. Ще запеклішою — пря воїнів, ще грізнішою — руїна. Де був колись житний Єгипет, край, текучий млеком і медом, буде погар і румовища. На валах, де стояли замочки, знесені оружною рукою, на звалищах палат і храмів ростиме бур'ян і бодяччя, гніздитиметься гаддя й голосу не чути буде людського в цьому пустелищі — лиш виття чакалок і вовків...

Вийшли із собору й стояли в його тіні. Люди їх минали. Вже заволокався калиновий захід фіолетними хмарами. Внизу гудів, ще шумів Київ — вічний город. Липи ронили лист і вечірній вітрець грав ним.

— Скажи ж, мості канцлере, — промовила тихо, ледве чути панна Стеткевичівна, — чи може розцвісти на цьому пустелищі, в цьому зіві прелютої ненависті наше щастя, людей, для суду Історії незначних?..

Іван Виговський посміхнувся. Взяв її за руку й відчув, як тепліла вона, як зайнялася тремтом-спалахом.

— А земля все та ж сама, асанно, і все так само бруньчатиме, яром яскритиме напровесні... Хтозна, — сказав він перекодя, — може, вбогі приватою, наше щастя, як найкоштовніший клейнод, леліятимемо і в тіні руїн... Може, викохане в тій суворості, ще кращий дасть колос, ще пишніший квіт... Але не тепер, не тепер...

Тихо подивилась панна в його сірі спокійні очі.

— А коли ж, мості канцлере...

Виговський не встиг відповісти їй. Його хтось торкнув за рукав. Обернувся: магістр Геден Юрій Рославець, видно, з важкої дороги, виснажений вкрай, зняв шапочку перед панною.

— Чи ж може бути? Магістре, ви це?.. Я сподівався, що ви при канцелярії, в дорозі на Львів?..

Магістр спільна подивився на нього.

— Мості Львисерце-Виговський, мене прислав сам пан Богдан, не маючи іншого вістовця. Час прийшов на великі постанови. Маєш, не гаючись, їхати у Шароспатак, на консиліум з князем Юрієм Ракочієм... Твоя голова за всі наші голови... Ігумен Гізель сказав мені, що знайду тебе на вечірні у Софіївському храмі...

Аж заточувався, такий був знеможений. Мчав без угаву день і ніч. Обперся об мур і не міг витхнути втоми.

А Виговський поглянув на панну. Вона знімовніла. В очах у неї стали сльози. І він сам міг завагатись: адже ж завтра, з листами від й. м. Михайла Стеткевича, друга з канцелярії й бойовищ, хотів іти до каштеляна, просити благословення на заручини з панною Оленкою. Її згоду вчитав уже тут з очей. А це приходив ордонанс...

— Ти бачиш, панно, яке крихке наше, незначних людей, цього світу щастя...

Рославець засміявся.

— *Nemo ante funerale beatus!*

Ніхто не щасливий, пане канцлере, перед похороном. У цьому світі щастя нема взагалі, тож вдовольняйся його крихтами... Може, колись знатимуть наші нащадки інше щастя...

Виговський посміхнувся. Колись...

Зволікати не можна було. Юрій Немирич прислав авіза з Регенсбурга про потребу негайних і секретних переговорів з Ракочієм. Можна сподіватись допомоги оружжя й серця, коли тільки ніхто не перебіжить дороги. З Шароспатак буде ближче й до Істамбула, і до Парижа. Чи ж не знаття, що інакше говоритиме і кн. Януш Радзивілл, і прихильнішою стане шведська корона? В Києві око на Москву й Путивль матиме, як і раніше, Рославець, заступивши Виговського...

Прощання з панною було коротке. Ані вона, ані й. м. Виговський не могли знати години зустрічі. В Братському його чекали братими з

оружжям під кобеняками та кіньми на зміну.

— Тепер вже хіба аж з самим паном Богданом у Києві, панно, бачитимеш тільки мене, — жартома-смутно сказав Виговський.

— На цьому самому місці, — зашарілась каштелянівна, — перед святою Софією...

— Буде ж те слово у добрий час сказане, — вигукнув Рославець, — якщо гетьман буде ясновельможним вашим сватом, то не забудь же, вашмосте, покірного слугу твого запросити на київське весілля...

Панна оглянулась. Виговський швидким кроком пішов геть, затримався на вильоті заулка єпископської діляниці, махнув шапочкою і, щоб не рвати серця, найбистріше пішов униз, до Дніпра. Ще горіла рука від його руки. Викохав же їх усіх таких, своїх орлів, пан Богдан...

Ішла поруч з Рославцем. І роздумувала над словом й. м. канцлера, що пророкувало так суворо крихкість людської фортуни. Мала б звикати до тієї мислі? Мала б жити серед цієї ночі, що їй не видно кінця, що тільки загравами битв і пожеж осяється?..

— А що по пожежах і війнах, — вислухав її магістр Рославець і поглянув спільна на неї, адже ж і в ньому завважила нову мудрість, мужність, мужність обпаленого чола, — в знавіснілій пільмі, панно, в цей день гніву пронеси скарб чистої душі, найкоштовніший скарб...

— Який, магістре?..

— Той, — сказав тихо магістр Юрій Гедеон Рославець, — що ним спасенна буде ця земля, а нею й увесь світ, бо тепер пробувають з нами віра, надія, любов, сі троє; більша ж з них — любов...

ВІД АВТОРА

Змістом цієї книги, максимально, із-за технічних умовин, сконденсованої — поетичне зображення дій великого року революції, від травня до вересня 1648-го. Проте сливе кожна ланка поетичної візії, творена в найбільшому захопленні й подиві до доби, сперта на історичній правді. Слив за кожним словом цієї книги стоїть документ, всі сюжетні лінії, все, що може видаватись легендою доби, бере початок із стислого джерельного матеріалу. Герої, крім кількох синтетичних, дійсно жили й діяли. Книзі цій світила передусім особистість В'ячеслава Липинського, що осяяла новим світлом і

палахкотінням свого великого і самотнього духа всю героїчну добу 1648—1657 рр. так, як ніхто перед тим і після того.

В іншому почуваюсь до великої вдячності передусім проф., д-рові Олександрові Оглоблинові, який так охоче й приязно давав свої неоціненні поради щодо висвітлення деяких історичних постатей і течій доби, досі затемнених; генштабу ген.-хор. Всеволодові Петрову, за фахові вказівки в проблемах історії війн Хмельницького; проф., д-рові Михайлові Годієві за зичливу допомогу джерелами, проф. М. Глобенкові, проф., акад. Л. Білецькому, проф., акад. П. Курінному — глибоким знавцям нашого минулого — за поради й вказівки.

Крім цього, почуваюсь до вдячності всім тим, які безпосередньо дбали про появу цієї книги, зокрема Управі Видавничої Спілки «Українське Слово».

Дружньою подякою зобов'язаний я всім приятелям цієї книги, що творилась серед дуже несприятливих обставин еміграції, — передусім родині п. проф. Г. Петриченка, поетові Василеві Барці, мистцеві Мирославу Григорієву.

Головною темою «Дня гніву» є стихійний, всенародний, революційний зрив української нації й ступневе формування політичного світогляду Б. Хмельницького та нашої провідної верстви на початках повстання.

Остаточне закріплення того світогляду, висвітлення особистості й діяльності Великого Гетьмана та когорта його найближчих співробітників — це тема «Хмельничан». Осередньою постаттю «Сейму в Чигирині», що хронологічно обіймає 1655—1657 рр., є Юрій Немирич, а провідною ідеєю — призначення України у всесвіті. Втрачений роман «Дюнкерк» (друк. в паризькому «Українському Слові», 1935), повість «Рубікон Хмельницького» (1943), хоч стилістично відокремлені, деякою мірою становлять пролог до циклу «Цезаря Степів».

Юрій Косач

Ростислав Радишевський

Богдан Хмельницький — Цезар степів у ідейно-художньому вимірі Ю. Косача

Двадцять століття незрідка означають епітетом «трагічне». Саме таким воно було для української історії, культури, літератури. Здається, що репресії чи вигнання торкнулися майже кожної творчої української родини з їхніми втратами у війнах, голодоморах чи таборах. Ми й досі продовжуємо повертати імена українських культурних діячів, репресованих у часи радянського терору — фізично або морально, змушених замовкнути, як Тичина, чи тікати в чужі краї, як Олександр Олесь, Володимир Винниченко, Юрій Клен, Іван Багряний, Василь Барка. До їхньої когорти належить і один із найуніверсальніших і найталановитіших українських письменників — Юрій Косач.

Життєва доля Ю. Косача склалася так, що й зараз, коли його вже немає серед нас, мабуть, далеко не всі знають, кого ми втратили. Усю творчу снагу він прагнув передати через свої твори, над якими працював, намагався виповісти в них думи свої й почуття до останку. Письменник добре усвідомлював, що, крім середовища, в якому людина живе і формується, дуже багато важить в її житті й духовна спадщина народу, його пам'ять, традиція. Ю. Косач увійшов у нашу літературу разом із тим поколінням, яке хоч і звідало згубну атмосферу війни, але загартовувалося у боротьбі за краще життя свого народу.

Творчість Юрія Косача помітно еволюціонувала від декларативної риторики й молодечого юнацького пафосу, казково-епічного універсального протистояння добра і зла, жадоби змагання і випробування сил, сліпого бунтарства й героїзму до краще вивіреної, поміркованої і, так би мовити, прагматично-тенденційної тональності. Його ідеали боротьби за справедливість, непокору владним структурам і будь-яким обмеженням індивідуальної чи національної свободи виростають у більш «досвідчений» і складніший симбіоз особистого досвіду й модерністських поетик, що реалізовувався у його поетичних збірках, прозі, драматургії, літературно-критичних статтях. Уже сам факт, що Ю. Косач успішно працював у таких різноманітних ділянках, дуже промовистий. Він став своєрідним уособленням Франкових слів: «У сфері духа є лиш різнорідність».

У наскрізь політизованому культурному житті 1930-х років позиція Ю. Косача була воістину унікальною: він намагався уникати будь-яких ідеологічних пасток (хоч і не завжди це вдавалося), будучи цілком слушно впевненим, що вони обмежуватимуть його як митця, вимагатимуть служіння самому собі. Письменник бачив запоруку власної свободи у своєрідній аполітичності, наскільки таке взагалі міг собі дозволити український митець у ХХ столітті. Це стало найбільшою парадоксальною проблемою вже в подальшому житті Ю. Косача на еміграції, зробивши митця певною мірою десоціалізованим «елементом» і систематично призводячи до прикрих непорозумінь з українською діаспорою.

Проте фактом є і те, що письменник завжди залишався ідейно незалежним. Він не плекав ненависті навіть до ворогів, що запроторили його у в'язницю, чітко відрізняючи політичний режим від народу та його культури, ідеологічні нашарування — від неперехідних мистецьких цінностей. Юрій Косач органічно реалізовував гасло Ю. Липи «виховуймо і творімо державність», бо воно було життєвим принципом самого митця. У своїх творах митець залишився вірним культу героїзму та шляхетності, великодержавності й нещадимості; окциденталізм він розглядав як засіб, радикальну сепарацію від російської культури; проголошувалася боротьба з масовізмом у культурі. Письменник завжди стояв на позиції державотворця, все життя натхненно працюючи задля великої ідеї відновлення української державності.

На відміну від перших спроб Ю. Косача в жанрі історичної прози на тему емігрантського життя, критика вже не закидала йому схематичність, описовість і брак життєвості. Навпаки, дехто навіть проголосив Косача «радикальним новатором», що протистоїть знекровленому естетизму ранньомодерністських письменників і змальовує «живих» українців у реальному світі. Я. Гординський зарахував Ю. Косача до нечисленної когорти письменників, які зуміли «створити вже типи українських людей — живих, справжніх, яскравих, не лише літературних, що вперше створили динамічну протипагу до революційних більшовицьких типів, змальованих східноукраїнськими письменниками»^[537].

Косачеві твори не вписувалися в тенденційну модель літератури донцовського «Вістника», яка на перше місце в справжній художній

літературі ставила виховання національного патріотизму в читача. Неспроможний (або свідомо не бажаючи) схопити ідейну основу історичних творів Ю. Косача, Д. Донцов характеризує її як «розпливчасту», а його філософію окреслює як «наплювізм» і профанацію ніцшеанської ідеї «надлюдини». Для донцовського «Вістника» творчість Юрія Косача на сучасну тематику була «легкою лектурою до подушки», а історична проза — лише погіршеним безсюжетним варіантом романів Вальтера Скотта.

Рецензія Д. Донцова була, власне, портретом самого критика і тенденційної позиції його видання, ніж об'єктивним аналізом міжвоєнного доробку Ю. Косача: «Чи сей автор (...) дійсно несе нашій громаді щось позитивне і вартісне під оглядом мистецьким та ідеологічним», — запитував критик на початку свого пасквілю, закінчуючи остаточним присудом своєму колишньому авторові: «Замість ідеї — стрічаємо купу зле зрозумілих і кепсько відчутних чужих його істоті думок, їх карикатуру, перемішану з хаотичним масонсько-більшевицько-інтернаціоналістичним світоглядом автора, якому — насамперед — бракує того, без чого нема ніколи дійсного письменника — бракує оригінальної індивідуальності. Я думаю, що якраз тому — стрівся він з такою загальною апробатою нашої хаотично думаючої інтелігенції»^[538].

Редакції журналу «Дзвони», а згодом і тижневика «Назустріч» не забарилися з відповіддю, поетапно розвінчуючи безпідставні закиди (особливо найабсурдніший із них — у Косачевому великодержавному російському шовінізмі), слушно вбачаючи в сарказмі Донцова особисту неприязнь і побоювання втратити свою місіонерську роль провідника нації перед лицем потужних конкурентів.

Утім, незважаючи на гідне відстоювання свого автора, навіть прихильні до Косача видання не спромоглися на належну оцінку й об'єктивну критику його історичної прози.

Проблема особистості та історії, складні взаємини індивідуума та суспільства є однією з центральних у багатьох творах літератури ХХ століття, зокрема — в історичній прозі Юрія Косача. На тлі переломних історичних моментів автор уявляв людину як носія певних індивідуально-національних рис у суспільстві. У цьому контексті варто згадати постать Богдана Хмельницького як доблесного воїна, мудрого політика, видатного дипломата — образ, що глибоко вкоренився у

свідомості українського народу. За словами французького дослідника П'єра Шевальє, очевидця національно-визвольних змагань, Богдан Хмельницький — це «образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не могли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»^[539]. Яскравим прикладом осмислення ролі Богдана Хмельницького, велетня українського національного духу, став роман «Дюнкерк» (1936) Юрія Косача, який намагався зазирнути у недосліджену і мало задокументовану історію епізоду життя майбутнього гетьмана: «Історія Б. Хмельницького перед 1648 роком... мала для мене завжди багато хвилюючого. Бо що ж може більше хвилювати, ніж історія народження героя? А для письменника що може бути більш хвилююче од мандрівки в нетрі доби, про яку так мало відомо?.. Так постав задум «Дюнкерка», що її друк розпочався в паризькому «Українському слові» в 1936 році, але незабаром був припинений із-за незалежних од мене причин. Дальша доля цієї повісті ще сумніша: вона пропала по дорозі до Львова в перших днях війни»^[540]. Значну увагу автор приділив жанровій ідентифікації цього твору, окреслюючи його як «пригодницько-документальний роман про дії корпусу Б. Хмельницького, що брав участь у фляндрійській кампанії та в облозі Дюнкерка від червня 1646 року до жовтня того ж року під французькими прапорами. Можливо, що ще коли-небудь спробую відновити цю епопею української зброї на чужині. Але в сучасний мент мене цікавила вже дальша доля цього корпусу, і так постав роман «Рубікон Хмельницького», що трактує події після здобуття Дюнкерка, а саме поворот козаків в Україну, цебто добу від жовтня до кінця грудня 1646 року, отже, якраз цей період біографії Хмельницького, про який так глухо в нашій історіографії й письменстві»^[541]. Визначена Косачем формозмістова основа тексту, в якому спостерігається співвіднесеність факту та вигадки, була породжена авторською концепцією зображення визначної доби (Козаччини) на теренах України як органічного продовження традиції національно-визвольних змагань та образу реального історичного діяча-державотворця.

Адже прикметно, що у творах і на сучасну, і на історичну тематику Ю. Косач часто змальовував образи співвітчизників, які так само, як і він, живуть або змушені були жити за кордоном — у європейських країнах. Це й царський посол у Відні Андрій Розумовський («Вечір у Розумовського»), й український дворянин-вигнанець у Празі Савич («Молодість Савича»), і Богдан Хмельницький на службі у французького короля (твори «Затяг під Дюнкерк» та «Рубікон Хмельницького»). Працюючи над своїми історичними оповіданнями чи ширшими епічними полотнами, Ю. Косач ретельно вивчав матеріали зарубіжних архівів і бібліотек, консультувався з українськими істориками, прискіпливо добираючи недоступні для більшості «материкових» українських авторів джерела. Тому й історична тематика його творів значно відрізнялася від відомої на той час української історичної прози, бо це були нетрадиційні для нашої прози й маловідомі події, постаті, які автор уміло вводив у європейський і світовий контекст, спростовуючи розуміння української історії як замкнутої в козацькій та спільнослов'янській минувшині.

А було ще чимало невиданих, «знищених у накладі», загублених і назавжди втрачених Косачевих творів. Нещасливо склалася доля рукопису його першого історичного роману «Затяг під Дюнкерк»: паризьке видавництво «Українське слово», куди роман було подано до друку ще 1936 року, його не опублікувало. Водночас для Ю. Косача ця тема була вельми важливою. Продовженням втраченого твору «Дюнкерк. Роман пригод» про Хмельницького (залишився лише фрагмент повісті, який ми подаємо у нашому виданні за газетою «Українське слово» (1936, № 176—184)) став роман «Рубікон Хмельницького». Про велику творчу активність письменника свідчить його листування на початку 40-х років з М. Антоновичем, де він повідомляв, що має бажання написати роман з епохи декабристів, а також про рід Капністів, й вже є кілька новел у «відмінному стилі». Ю. Косач дуже радів з приводу успіху в Празі уривку з твору «Лосенко, вольний митець». Автор писав: *«Це є лише незначний кусник відповідного ритму, вичерпна цілісність, тільки знов переді мною проблема, як з «Дюнкерком» свого часу, чи обмежуватись виключно документацією, чи вільно розгорнути фікцію...»*^[542].

Епоха революції та громадянської війни дала Ю. Косачу багату канву для прозових творів, розкішні галереї типажу та безліч нових і

глибоких психологічних конфліктів. Завдяки його талантові, сміливості вислову, завдяки його, мов вістря рапіри, загостреному відчуттю епохи, Ю. Косач знаходив постаті минулого в їх справжній величі. Історична романістика, на думку митця, що доведена «до безглуздя, до гротеску», цілковито дискредитувала себе ще в другій половині ХІХ сторіччя, критично зменшивши зацікавлення читацької аудиторії до свого жанру. Однак у Західній Європі в першій половині ХХ століття Ю. Косач спостерігав небувале зростання інтересу до історичного «роману, драми й фільму»: *«Романізовані життєписи не сходять з книгарських вітрин, історичні розвідки, студії й мемуари побачите в руках зовсім не істориків»*^[543]. Причина, на думку письменника, полягала в тому, що європейське історичне письменство модернізувалося відповідно до вимог часу й потреб сучасного читача, породивши нові жанри — романізовані біографії, і нові види — історичні фільми.

Таку відмінність в естетичному розвитку митець пояснював тим, що в Західній Європі література, естетика, інтелектуальне життя розвивалися вільно, побудувавши «ідеалістичний світогляд», у якому історія перетворюється на «національну містику», натомість у Радянському Союзі з його пролетарським космополітизмом домінував матеріалізм, а на естетику потужно впливали ідеологічні теорії. Державницькі доктрини західно-європейських країн здебільшого концентрувалися навколо ідеї нації, яка визначалася, перш за все, усвідомленням себе «як певної метафізичної спільноти» — багато в чому завдяки «культу минулого», тобто історичним знанням. Для України питання актуалізації історичного минулого в художній прозі, на думку Ю. Косача, стояло дуже гостро, особливо у світлі недавніх подій втрати незалежності й національного обличчя. Він вказував на заслуги попереднього покоління історичних романістів — П. Куліша, М. Костомарова, О. Стороженка, Д. Мордовцева, М. Старицького, Г. Хоткевича, І. Франка, але зараховував їх до віджилої традиції ХІХ століття. Єдиним «сучасним» письменником історичного жанру — зі старшої генерації, по-справжньому модерним — був для Юрія Косача, як і для Лесі Українки, Орест Левицький, «значно ближчий нам, ніж попередній добі». У Левицькому його підкуповувала наукова достовірність, обґрунтованість викладу, логічний розвиток історичного сюжету, наявність чітко продуманої історіософської концепції, тобто

те, що Косач намагався втілювати сам у своїх історичних романах. Естетичне світобачення письменника можна прирівняти до «типово барокового творчого методу», який Юрій Шерех приписував самому Косачеві.

Історичні твори Ю. Косача представляли нову модерністську систему художнього мислення, в якій головною, визначальною засадою стала сповідальність, особистісне, індивідуальне сприйняття митцем своїх зв'язків із сучасністю.

У 1943 році виходить його роман «Рубікон Хмельницького» про події напередодні війни 1648 року — це, по суті, продовження втраченого роману «Затяг під Дюнкерк». У березні того ж року на сцені львівського театру відбулася прем'єра історичної драми Юрія Косача «Облога», яка мала шалений успіх і виставлялась у переповнених залах сорок сім разів. Письменник зумів створити величний образ молодого, бувалого в світі, і, зокрема, в Італії, гетьманича Тимоша Хмельницького — найулюбленішого сина Богдана Хмельницького і майбутнього наступника, окриленого великою любов'ю до свого народу і готового за його свободу боротися до останнього подиху (*«На сторіччя раз / Народ підводиться, святу хапає зброю, / Мов вал морський, клекоче гнів його, / Немов вулкан, спалахує рішучість / Його вождів. Додолу, геть ярмо!.. / Загарбникам, гнобителям, тиранам — Відважні легії жбурляють гордий виклик, / І вже гримить залізна ріка / Народного повстання...»*).

Тиміш Хмельницький виступив ватажком народних мас, які піднялися на національно-визвольну боротьбу проти гнобителів, щоб відвоювати собі волю та щасливе життя (*«Із окатою / Йдуть месники до зір — до перемог, / І там рубіж тій повідді вогненний, / Де ворог смерть вихаркує свою...»*). Адже, за словами Дмитра Дорошенка, «козаччина є не тільки найблискучішою, найефективнішою появою української історії, вона являє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчості, коли виявились яскраво найліпші ясні й найгірші темні боки української вдачі. В козаччині, — як підкреслив учений, — український народ виділив з-поміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив свою національну аристократію...»^[544]

Романтична поема, яку Ю. Косач написав у необароковому стилі, утверджує ідею патріотизму, що пробуджує особистість до

індивідуалістичної волі для боротьби заради України європейської орієнтації на передчутті нового імпульсу націотворення. Бароковість стилю Ю. Шерех виділяє як визначальну рису Косачевого трагізму, що дає підставу вважати таке композиційно-стилістичне втілення унікальним явищем у тогочасній українській літературі. Для Ю. Косача ж це відкривало можливість поглянути на Україну збоку, з дистанції, але водночас і зсередини. У зв'язку з цим, Ю. Шерех наголошував на своєрідному європеїзмі Ю. Косача, ставлячи його в одну шеренгу поруч із І. Багряним, В. Домонтовичем і А. Костецьким, письменниками так званої європейської орієнтації. Риси героїчної драми, народжуваної в обставинах війни, Ю. Косач розглядав в європейському контексті: «В заграві величезної війни родився новий стиль мистецтва Європи. Нехай же наша земля викує стиль української драми чіткий, як дзенькіт сталі, суворий, як тверда доба битв і побоевищ, ясний, як майбутність, до якої йдемо — непоборна і вічна нація»^[545]. Майстром орнаментально-барокового стилю називав Юрія Косача і Володимир Державин. Він писав: «В основному Ю. Косач залишається тут тим, що й в «Рубіконі Хмельницького» (1943), віртуозом ліричної, патетичної, декламаційної дикції, майстром пишної й простої синтактичної природи, ритмічно гармонізованої численними повторами та переліками, прикрашеної врочистими барвами барокової образности...»^[546]

Ю. Косач у своїх естетичних переконаннях був типовим модерністом і «європеїстом», але водночас він був далеким від авангардистських претензій, для нього не було прийнятним ігнорування традиції. Навпаки — його європеїзм ґрунтувався саме на питомій літературній традиції.

Період МУРу був насправді дуже плідним у його творчості і, поза сумнівом, найбільш вдалим у мистецькому плані. У цей час письменник не полишає історичної прози — виходить його двотомний роман (хоча, за визначенням Ю. Косача, це повість) «День гніву» (продовження «Рубікону Хмельницького»), якому Ю. Шевельов (Шерех) відвів найвидатніше місце серед історичних творів.

Як і в історичній прозі В. Домонтовича, у центрі цих творів, вважав критик, стоїть не історична тематика, а «проблеми людини і її взаємозв'язку з масою й добою». «На тлі змалювання епохи й діячів епохи Богдана Хмельницького з самим гетьманом на чолі, в

докладному описі окремих перипетій козацького повстання знову ж таки як головне й центральне вирисовується людяне: як люди ростуть у політичній боротьбі, як виковуються й діють провідні мужі відроджуваної тоді української держави. По-новому показано патос повстання Богдана Хмельницького. Це не становий патос, хоч клясові інтереси грають тут свою роллю, як і в усякому історичному русі взагалі; це не картонне цезаріянство, певну данину якому сам Косач віддав у своєму попередньому романі з доби Хмельниччини — „Рубікон Хмельницького“. Ні, це насамперед патос людяності, звеличення української людини, до якої б кляси й суспільного прошарку вона не належала. Причому людину цю береться не ідеалізовано, а в повноті її проявів, у її безперервному становленні»^[547].

У зв'язку з «Днем гніву» і взагалі повоєнною творчістю Ю. Косача, Ю. Шерех відзначав позитивне явище «дезорнаменталізації» прози: орнаментальність і бароковий стиль письменника «мужніє», набуває прозової кондиції, стає економнішим і сугестивнішим — це особливо помітно, якщо порівняти твір воєнного періоду («Рубікон Хмельницького») й повоєнний — «День гніву». Крім лапідарності стилю, уваги до слова й ощадливості вислову, як помітив Шерех, автор часто вдавався до внутрішнього монологу та кіномистецької техніки. Особливо доцільними нові «технічні» здобутки Ю. Косача виявилися в «Дні гніву»: «Засоби кінових „напливів“, швидкого переміщення плянів і монтажу їх, перескоків дії, ефектів профекторного, так би мовити, освітлення, яке дає змогу динамічно вихоплювати то одну, то другу частину цілоти, створюючи враження швидкого руху, — дозволяють говорити про те, що в той час, як одні письменники шукають динамізації нашої прози в засобах розбудови напруженого сюжету, інші хочуть прийти до подібних наслідків зміною методи насвітлювання фактів і подій»^[548].

Ю. Косач витворив новий погляд на історичність, основою якого було успішне поєднання глибокої філософської думки, основаної на всебічному науковому дослідженні історичних подій минулого, з відчутим духом доби і мистецьким його втіленням. Притаманне письменнику модерне розуміння історичності ґрунтувалося на глибинній зацікавленості історизмом як полем мистецького діяння. Як історичний повістяр, Ю. Косач остаточно сформувався в сорокових

роках. І, як справедливо зауважував Роман Федорів, його повісті «Рубікон Хмельницького», «День гніву» і «Сонце в Чигирині» засвідчили, що в «українську історичну романістику прийшов письменник, ім'я якого може зробити честь будь-якій літературі»^[549].

Критика далеко не завжди була прихильною до творчості Ю. Косача, зокрема до його історичних повістей. Зазвичай вона не могла осягнути нової якості Косачевого історизму. Повість «Рубікон Хмельницького», за незначними винятками (Ю. Крохмалюк «В добі кованих панцерів і мережаного коміра»; Ю. Шевельов (псевдонім Гр. Шевчук) «Поезія піднесених шабель»; В. Кархут «Ще про „Рубікон“ Юрія Косача»), не мала схвальних відгуків. Косача звинувачували в політичному анахронізмі й «інтуїційному історизмі», в нехтуванні сюжетом і пошуках оригінальності за всяку ціну. У статтях Л. Гранички (псевдонім літературознавця Луки Луціва) «Косачева повість про Хмельницького» (Краківські вісті, ч. 137 (875)), «Ще про Косачів „Рубікон Хмельницького“» (Краківські вісті, ч. 153 (891) основним закидом Косачеві було те, що він звертався до маловідомих подій 1646 року, який, як він говорив, є «глухим в нашій історіографії», і показував Б. Хмельницького як українського Цезаря вже в Данцигу в 1646 році. Критик називав це історичним анахронізмом і основною мистецькою помилкою автора, що вбивало у читача можливість мистецького сприймання повісті про перетворення Хмельницького на героя-вождя в данцигському готелі. Граничку в Косачевій повісті найбільше обурювало те, що (за логікою Косачевого твору) в грудні 1646 року з Хмельницького «народився Цезар степу», що він вже тоді думав про «легіони своєї імперії», що він «Богом даний» на те, щоб «силу стихії спрямувати в русло вічності», хоча, продовжував критик, обізнаний читач знає з історії, що Хмельницький аж після величавого в'їзду до Києва восени 1648 року «зрозумів, що його справа далеко вийшла поза межі звичайного козацького повстання». Критик стверджував: *«Якби була правда на боці автора, а не істориків, то значить, якби Хмельницький вже в 1646 році мав ясну думку про свою роль в історії, так як Цезар, коли переходив Рубікон, то тоді, напевно, інакше була б виглядала пізніша історія України. Та історики не узнають жадних „якби“, а автори історичних повістей можуть послуговуватися інтуїцією при видумуванні сюжету та при*

відтворюванні доби, але не сміють при допомозі інтуїції видумувати історичні факти»^[550].

Водночас повість Ю. Косача «Рубікон Хмельницького» постала на реальних історичних подіях, вона промовляє багатющим джерельним матеріалом, над яким серйозно попрацював автор. Читаючи «завихляну мову» універсалів, дипломатичної кореспонденції, гетьманських інструкцій тощо, Ю. Косач прагнув знайти там печать Богданової особистості. І він її знаходить. «Ця особистість, — написав згодом письменник у своїй статті «Формація владаря», — незвичайно скомплікована, різногранна, пребагата, з поготів несподіваними вибухами пристрасти і з кам'яним монументальним спокоєм маєстату»^[551]. Ю. Косач своєю повістю повстає проти викривлення образу Хмельницького польською історіографією й особливо белетристикою, де образ Хмельницького виглядає статично, як «тип «пекельного гуляки» — своєрідний, звичайно, негативний витвір польського імперіального «порубіжжя», декоративний образ театрального українця, «козацької похмурої душі», який повторюватиметься в різних варіантах у Словацького, в польських поетів «української школи» й у новітній польській літературі»^[552]. Ясна річ, що це сенкевичівське визначення і психологічно, й соціологічно аж ніяк не відповідало дійсності й не могло вдовольнити вдумливого письменника-патріота. Не міг він змиритися і з викривленим образом великого гетьмана в інтерпретації української народницької белетристики чи то у декоративній версії М. Старицького, чи то в розважальних оповіданнях А. Кащенко або в драмі О. Корнійчука.

Ю. Косач переконаний, що Богдан Хмельницький як людина жде ще свого правдивого висвітлення, вільного і від приниження й легковаження чужинців, і від примітивної стилізації своїх. «Насамперед тому, — писав він у статті «Формації владаря», — що сенкевичівський образ „расового українця“ взагалі недійсний і стосується, може, тільки до окремого, дрібного, неістотного для тодішнього українства прошарку. «Пекельними гуляками», ані романтичними степовими Баярдами не були, либонь, ані попередники Хмельницького — Вишневецький, Наливайко, Сагайдачний (коли говорити про визначніші постаті козацького середовища), ані представники інших українських середовищ, яскраві для

характеристики типу української людини XVI і XVII ст., напр., К. Острозький, І. Вишенський, П. Могила. Чигиринський сотник не був, по-друге, тільки українсько-козацьким варіантом польського імперіяльного типу аристократії, як хотіли його бачити польські історики й поети»^[553].

Історичне тло «Рубікону Хмельницького» автентичне й джерельне, що підтверджує ціла низка архівних матеріалів, історичних розвідок, на які спирався письменник у своїй повісті, основна думка якої зводилася до того, що Хмельницький вже 1646 року шукав розв'язки польсько-українського питання, маючи у своєму загоні вишколених у 30-літній війні козаків. «Велич Богдана саме в тому, що він, імпровізуючи, як це підкреслюють навіть ворожі історики, своєю геніальністю вождя й політика зумів загнuzдати українську стихію та повести її через Жовті Води, Корсунь і Берестечко під Львів та Замістя. Його нерішучість в деяких хвилях свідчить про брак політичної підготовки, а не про протилежне», — саме на такій інтерпретації ролі Богдана Хмельницького наполягав Л. Граничка.

Водночас Ю. Косач не випадково звертав свою увагу на маловідомі події 1646 р., на перебування Хмельницького з козаками під Дюнкерком та повернення їх через Данциг. Письменник докладно вивчив справу участі українських козаків під проводом Б. Хмельницького, послуговуючись статтею І. Борщака «Козаки Хмельницького під Дюнкірхеном», що була опублікована в газеті «Українська трибуна» (Варшава, 1922), посиленнями на цей факт у монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького (Санкт-Петербург, 1859), працях істориків М. Аркаса, В. Липинського, І. Крип'якевича та ін. Письменник «у процесі поетичної реконструкції» тієї доби використав цілу низку джерел іноземних авторів. Є між ними твори найвищих чинів іноземних держав, маршалів і генералів, дипломатів, подорожніх агентів, письменників, учених, філософів, найрізноманітнішого люду з-поміж військових і цивільних осіб.

Автор «реконструював» маловідомі події 1646 року, щоб знайти докази того, що велика національна революція 1648 року, епоха великого Богдана не постали на порожньому місці, що інша людина, крім Богдана, «не могла б стати душею того діла, яке розпочав 1648 рік». Юрій Косач звернув свій погляд на традицію — форму — лад, «основи західньої свідомости», що формували світогляд Владаря. «І

тому, що це універсальне поняття ладу реалізувалось у творі Хмельницького — у відродженій після довгого часу небуття українській державі, як у наслідку окремої нової української культури духу, в неповторно концентрованій і конкретній формі виявили себе й сили української стихії. Богдан Хмельницький був, у цілому своєму ставанні як владаря, доказом її невичерпности», — зазначав Ю. Косач у своїй статті «Формація владаря».

Письменник уперто вишукував історичні факти й художньо вмотивовував ідею усвідомлення Хмельницьким свого посланництва й виняткового покликання до виконання великого плану, постійно акцентуючи на тому, що світогляд реформатора спирався насамперед на іманентну європейськість, на ідеологічні даності, витворені Заходом понадчасово. «До будівлі „sedes libertatis“ (оселі свободи) могли приступати люди з наймодернішим державницьким світоглядом, — писав Ю. Косач. — Тож не біографічні дані характеристичні для західности Хмельницького. Окцидентальний весь життєвий твір його, його світогляд і спосіб діяння як полководця, політичного діяча, організатора нового суспільства».

Про Б. Хмельницького і його епоху Ю. Косач, як він сам зізнавався, планував видати цілий цикл під назвою «Цезар степів», про що він повідомив у передмові до повісті «День гніву» (Генсбург, 1948). До циклу мали ввійти повісті «День гніву», «Хмельничани», «Сойм у Чигирині» або ж «Смерть у Чигирині».

«Головною темою „Дня гніву“, — писав автор, — є стихійний, всенародний, революційний зрив української нації й формування політичного світогляду Б. Хмельницького та нашої провідної верстви на початку повстання. Остаточне закріплення того світогляду й висвітлення особистості й діяльності Великого Гетьмана та когорти його найближчих співробітників — це тема „Хмельничан“... Центральна постать „Сойму в Чигирині“, що хронологічно обіймає 1655—1657 рр., — Юрій Немирич, а провідна ідея — призначення України у всесвіті. Роман „Дюнкерк“ (друк, у паризькому „Українському слові“, 1935) втрачено. Повість „Рубікон Хмельницького“ (1943), хоч стилістично відокремлений, у деякій мірі становить пролог до циклу „Цезаря степів“».

Митець прагнув відтворити епоху національно-революційної війни в усій її складності. Перебування Ю. Косача на чужині дало йому

можливість реалізувати через захоплення історією глибину внутрішнього драматизму, трагізму людини, що напружено намагалася зрозуміти саму себе, усвідомити своє місце в складній реальності перехідного періоду історії. В цьому випадку не йдеться про «блискавичне» травестування й наслідування трилогії Г. Сенкевича, яку складають романи «Вогнем і мечем» (1884), «Потоп» (1886) та «Пан Володийовський» (1888). А навпаки, «Трилогія» Г. Сенкевича та роман «День гніву» Ю. Косача стали свідомою настановою митців «гартувати серця» своїх співвітчизників за умов утрати державності, дати опору їм і їхньому минулому, на чому наголошував польський письменник в останньому романі «Пан Володийовський»: «Na tym kończy sie ten szereg książek pisanych w ciągu kilku lat i w niemałym trudzie — dla pokrzepienia serc» («На цьому закінчується список книжок, які написані впродовж кількох років і з чималими зусиллями для зміцнення сердець»).

Романтично змальовані могутні натури (Богдан Хмельницький, Іван Богун, пан Володийовський, Ян Скшетуський, Лонгинус Підбий'ятка, Ян Заглоба, Ярема Вишневецький, пан Кміціц), які не знають поміркованості, завжди інтереси суспільні ставлять вище особистих, ні перед чим не зупиняються для досягнення мети, репрезентують велич духу та твердість характеру, втілюючи ідею відродження державності.

Романи Г. Сенкевича та Ю. Косача слугують своєрідним закликком до возвеличення своїх предків, повернення тих героїчних часів у найнесприятливіших умовах заради волі, народу та віри («Пануй, пануй над вільною землею, / велика націє із берлом і мечем, / рости, рости, рости, блискуча перемого, / стелись широко нам в шляхах до ворогів. / Цвіти, цвіти, цвіти, могутня Україно, як розцвітає день...»). Українському письменникові було важливим окреслити не тільки духовно-інтенціональні шляхи розвитку в європейській літературі, а й визначитись у власних потребах, підтвердити свою й чужу компетентність.

Юрій Косач прагнув і все робив для того, щоб українська література була найпрогресивнішою — своїми ідеями, проблемами, щирістю, сміливістю і всіма виявами молодої повнокровної нації. Дуже важко митцеві давалася кожна дія, кожна репліка роману «Дня гніву». Адже художньо все відкривалось ніби уперше, починаючи від

проблематики і закінчуючи незвичайною композиційною організацією й творенням самотутніх образів-характерів.

Повість «День гніву» була достойно поцінована критикою. Варто лише згадати рецензії Ю. Шереха й І. Костецького (псевдонім Юрій Корибут). У рецензії «Повість про 1648 рік» («Українська трибуна», 1949 р.) І. Костецький звернув увагу на стильову відмінність «Дня гніву» від «Рубікону Хмельницького». Історична документальність, що лежить в основі «Рубікону Хмельницького», в «Дні гніву» поєднується з наявністю багатолінійного сюжету. Це нова риса в історичному романі Ю. Косача, і риса принципового значення. І. Костецький підкреслював передусім роль використання письменником методу монтажу. Як і в кіно, цей метод і в літературі відкрив авторові колосальні можливості. Насамперед дав змогу подавати епізоди чи навіть їхні частини, пов'язуючи між собою не за послідовністю часу і єдністю простору, а за їхнім внутрішнім зв'язком. Сам метод монтажу в сполученні з окремими, дуже ощадно використаними елементами внутрішнього монологу, у поєднанні з умілим розподілом фарб дав змогу на зовсім новій, відмінній від Сенкевича, основі повернутися до багатолінійності, властивої історичному романові доби романтизму. Ця нова багатолінійність, яка становить найхарактернішу і найважливішу рису історичної концепції Косачевого роману, дала змогу І. Костецькому поставити «День гніву» на рівні з кращими творами світової літератури.

Водночас «День гніву» накреслив ті риси, які мають бути притаманні історичному роману в майбутньому, а саме: глибоку органічну українськість, що пронизує твір наскрізь від загальної концепції до найдрібніших деталей, і водночас вселюдськість обривів, проблем і характерів; напружену сюжетність — і занурення у внутрішнє життя героїв; документальність — і поетичність вигадки творця. І передусім — витриманий, глибинний стиль. Але якщо подивитися з іншого ракурсу, то у романі проявляється наскрізь модерна ідея: людина народжується у свободі й вільно обирає свій шлях.

Письменник у романі «День гніву» висвітлив багатогранність складного та суперечливого характеру найвизначнішої постаті національно-визвольного руху — Богдана Хмельницького. Внутрішні асоціативні вузли, часті паралелі, варіації схожих ситуацій,

переплітаючись одне з одним, становлять основу, що з'єднує в романі усю різноманітність вражень. Через психологічний стан головного героя роману Ю. Косач розкриває проблему співвідношення між світоглядом Богдана Хмельницького та переконаннями дегуманізованого суспільства. Адже світогляд людини, особливо у важких умовах тривожного часу, виявляється в дії, у вчинках опосередковано з урахуванням емоційно-психологічного стану («Але возмездя аз воздам, аз воздам за кожну рану твою, синочку, за кожний стогін. Пошкодуєте ще, панове старости, пошкодуєте ще, панове комісари коронні, панове гетьмани українні, о пане-ляше, пожалуєш іще...»). Внутрішній монолог Богдана Хмельницького, породжений смертю сина Остапа та викраденням дружини, є психологічним засобом, що сприяє зображенню героя ніби збоку. За допомогою сповіді, викликані відчуттям провини, герой обмірковує свої вчинки чи бездіяльність, аналізує найперші рухи душі в моменти відчаю («Остапе, сину мій, Остапе мій золотий!.. Та ж ніжками маленькими бігав ти по подвір'ячку, а гуси біле своє губили пір'я, аж до суботівської церкви, там, на кручі, бігав-єси, побігав, ловив бабине літо. І сміявся до квіття, що вишивали царину. Бодай же той пес, що клав пугою на твоє тіло сині пруги, не дїждав неділі. Бодай же пекельною мукою, безжальним залізом розвернули йому груди, що він твого дитячого стогнання й прошення не слухав. Бодай колом зав'язло йому плюгаве слово, що ним тебе гадав споганити, гаспид»).

До реальної оповіді героя органічно вплетені елементи умовності, що дає можливість найяскравіше та найемоційніше передати історію у формі спогадів. Завдяки цьому художньому прийому Ю. Косач періодично нагадував читачеві про людей, сцени, ситуації, ідеї, що мають особливе значення. Деякі спогади Богдана Хмельницького перетворюються на картини-лейтмотиви («Але душею буря метеляє, як стебелинкою, вивертає з корінням мозок. Вогневиця палить мене, як же й палить, жилами біжить, жене полум'яні струмені, трясє мною, як літавиця. Ой, упав би до сиріє землі, як до матінки, питався б її поради: за що бо мені такеє? Чи не достойний я був тихого раювання, Господи?.. Чи не гризли мені перегуби рук іржаві кайдани й на ногах кайдани, а важенні, а важенні, а так я був до галери прикутий. Плечі ятрились від ран, мила їх, гірко полоскала морська вода солонна, а сонце доймало пеклом, а чи ж вітер не в'ялив мене, невольника?»).

Згадуючи, свідомість героя дедалі більше занурюється у минуле, оповідь ускладнюється. У творі виникає своєрідний синтез невластивої прямої мови з елементами внутрішнього діалогу, куди включено репліки інших персонажів, звернення до відсутнього співрозмовника («Олено, моя Олено... П'яна моя голова, контентували мене курінні, заливали моє горе огневицею, й сиджу я тут, от і старший сиджу, Хмельницький, аж посивів у війнах, а над сагою нуджу білим світом, і горить він мені криваво в страшних очах моїх»).

Митець у «Дні гніву» виразно показав, як складно відображається світ у свідомості героя, викликаний прагненням помсти («За Остапа, за Олену. Випущу, як орлят, козацтво. Рвуться молодці, мов пси на ланцюгу. Не пушу, поки час не прийде. Дорого ж знати час, о, й дорого. Хміль минає... Тихо, тут зовсім тихо, як у Суботові біля млина... Хороше в Суботові, хороше напровесні. Вишні зацвітуть. Біло скрізь, снігово...»).

Орієнтація на історичне вирішення життєвих ситуацій і конфліктів, у свою чергу, додає роману інтерпретаційного виміру. Соціально-психологічна детермінованість героя визначила сакральний зв'язок між людиною та Богом («Олено, Олено моя. Прокипіла туга моя аж до глибу серця, прокипіла до дна моєї душі. Руки твої цілую, білі руки, нагідочко, впаду до твоїх ніг... Боже, вернеш Ти мені її? У печери навколішках піду, славу воздам Тобі важеними свічками, як ніхто не воздавав ще, церкви поставлю муровані, львівськими майстрами розписані, верни мені їх, Створителю... Остапе мій, золотий сину... Один Ти лиш, Боже, Душе преблагий, владен, не король, не наш убогий король Владислав...»).

Як і творці експресіоністичних полотен, Ю. Косач у романі «День гніву» вдало використав своєрідний монтаж різноманітних вражень. Відтак чимало подій та явищ дійсності, розділених у часі та просторі, завдяки монтажу настільки зближуються, що створюється ефект одночасності й одномірності того, що відбувається. Так, у творі за допомогою монтажу відтворено специфіку сприймання Богданом Хмельницьким навколишньої дійсності. На підставі зорових вражень, їхнього миготіння, незв'язаного хаотичного нагромадження виникають найпростіші асоціації. В уяві Хмельницького з'являється Виговський, який, «підперши гладке підборіддя рукою, обдивлявся всіх з-під ока». Крізь фізіологічні відчуття гетьмана («вино горіло, вії обважніли»,

«паркет скрипів») зорові враження, об'єднані завдяки монтажу й асоціації («Вийшов у ніч. Не спостерегли, майнула комусь постать недавнього комісара, але не затримували, не любили його»), зринають у безпосередньому зв'язку («Чадно, п'яно. Завтра говорити треба з ними всіма, не сьогодні. Сьогодні помутніла голова, хоч і недурна голова»).

Усі композиційні та стильові рішення Ю. Косача підпорядковані завданню розкрити внутрішній світ Богдана Хмельницького за допомогою постійних кореляцій умовної і реальної дійсності та зіставлення минулого, сучасного та майбутнього.

Зустріч радника Шевальє з капітаном козацького корпусу, що бився під Дюнкерком, виявилася тією духовною ситуацією, яка визначила у його свідомості народження Людини духу у вирії національно-визвольної боротьби («Я його пам'ятаю, бо мені доручено було тоді справу підписання контракту з ним. Це людина з породи Валленштайна, еміненціє. Амбітна й кріпка, талановитий кондотьєр, з доволі неясними цілями. Він тоді мріяв про священну війну з Туреччиною, але чого прагне тепер, не знаю... Втім, де Брежі потверджує мою думку. Це необлічена людина, скрита й сповнена химерних планів, палкий, але вистигне вмить, як кожний козак...»).

Спогади у романі часто перетворюються на описи, на розповідь про події з монологами та діалогами («Хмельницького я знаю, і шановний пан радник помиляється: він знає, чого хоче. Це людина з тієї глини, з якої ліплять Цезарів. Не прибільшую й не зменшую: якщо він умітиме володіти черню, цією *bellua sine capite* (бестія (звір) без голови. — **Р. Р.**), то там, над Борисфеном, можуть народитись великі речі, пане Шевальє...»). Вони подаються у живих картинах та гострих ситуаціях, таких яскравих та образних, що сам факт спогадів наче зникає і далі йде звичайна оповідь («Рейтари, мов вовчурі, порвались через бір, та так, що Римші запирало дух, віття дряпало його по гирі... від страху звело йому щелепи, пропадав либонь не за понюшку... Римшу вже не несли ноги. Його поволокли опудалом до дубків, де розташувались міняйла з крамом. Табір, позіхавши од нудьги, стрепенувся. Навіть ті, що дримали горізнач, насунувши капелюхи на лоби, пробуркались і посідали. Вішання людини — добра розвага»).

Трагедія країни відновлює, збільшує у свідомості героя аналогії, історичні та літературні паралелі («То я вам скажу, — почав

Хмельницький, — хоч і шкода много говорити, а лучче і благополізніше діло творити. Сина мойого убили, люди, поганьбили жону, достаток відняли, все взяли, навіть походного коня, а мене на смерть осудили. Нема іншої нагороди за кров, яку я за його мость короля пролив, ранами вкрите моє тіло тільки для ката знадобиться. Я в Чигирин по мсту міг іти, пресобачого Чаплинського рознести на шаблях. Але теє не палить мене, паче вогню кривда не моя, а ваша... Маю шаблю в руці, — крикнув хрипко Хмельницький, і луна покотилась по всьому таборі, — ще не вмерла козацькая мати!..»). Імена з минулого, факти національної історії, культури накладаються один на одного, трансформуються, знаходячи нову реальність у підсвідомості Богдана Хмельницького на тлі звитяжних подвигів за волю молоді, прекрасної і квітучої України.

Тема пророцтва, як і проблема засудження аморальної поведінки й лицемірства, органічно переплітаючись, існували від часів давньогрецького філософа, основоположника об'єктивного ідеалізму Платона й до українського митця Ю. Косача.

Повертатись до епохи Хмельниччини Ю. Косача щоразу змушувала легенда, «залюбки й наполегливо підтримувана великою частиною польської історіографії й подекуди української, а поготів імперсько-російської. Це легенда про Хмельниччину як про межовий стовп вирішальної ваги, далі як дороговказ історії польсько-української непримиренности, українсько-польського історичного конфлікту». Цю легенду підтримував значний масив польської історіософії, публіцистики й літератури, а високообдарований польський романіст Генрик Сенкевич доводив «легенду до високостей міту». «З одного боку, у нього — прекрасна, шляхетна, симпатична Річ Посполита лицарів меча й духу, з другого — Дикі Поля безкрайого хамства, відчайдушно-романтичної, соціально-непродуктивної вольниці». Ю. Косач вбачав особливу небезпеку в тому, що легенда поволі ставала ідеологією і живила суспільство і в найновіші часи, бо «Хмельниччина і в наші часи в свідомості пересічного члена польської спільноти, — зауважував письменник, — це відправний пункт для негативної історії польсько-українських взаємин, де Богдан Хмельницький — це головний винуватець взаємно заперечуючого укладу відносин між двома народами, це „справник того, що поштыва Русь збунтувалась і бунтується й досі“».

Косачева увага — і як письменника, і як публіциста — спонукала до глибшого осмислення історичних подій часів Хмельниччини з надією, що сучасна доба «дасть змогу польській історіографії й публіцистиці, коли вона повертається до тієї доби, відмежувати неістотне від істотного, проглянути в Хмельниччині подію величезної ваги для обох народів, дослідити концепцію Хмельницького й хмельничан як одну з найбистріших, яку знає сучасність, дослідити універсально-соціальний зміст нашої революції й вияснити, яке велике позитивне значення для Польщі могла мати революція 1648 року, коли б її ідеї знайшли хоч частинне зрозуміння у тодішньої польської еліти». Письменник прагнув стати на бік понадісторичної правди, що її завжди не вистачало у висвітленні польсько-українських взаємин у минулому. Він розкривав складні духовні зміни, наростання внутрішніх устроєво-юридичних і суспільно-економічних суперечностей, що вели до неминучого присмерку «золотого віку» Полонії, до розсівання її культури, до розпорошення державно-цивілізаційної машини, показуючи, як тим часом у степах України, на т. зв. порубіжжях, через окреслені етнічні переміщення відбувалося накопичування нової соціальної енергії, «відбувалося народження нового масиву культури, який творили елементи соціально невичерпані, свіжі, динамічні, вольові». «Справа не лише у козаччині, — підкреслював Ю. Косач. — Вона була тільки остаточною, оформляючою силою. Справа народження наддніпрянської української культури далеко складніша. Якщо взяти для уяскравлення якісного образу тієї культури різні й потенційно багаті постаті Петра Могили, виходця з Молдови, Щасного Гербурта — поляка, але невтомного речника тієї нової молоді української культури, Юрія Немирича, учня англійських університетів і лідера протестантської інтелігенції на Волині, та й багатьох інших, то ми переконуємося, що справа не обмежується на Сенкевічевому „заколоті черні“, ні на козацькій романтиці Кащенків».

Автор наполегливо працював задля відновлення історичної справедливості. Проте, досліджуючи сучасну українську історичну белетристику, Ю. Косач побачив на цьому неозорому полі пустку (стаття «Історизм і література»). Окрім як у декількох історичних новелах Л. Мосендза, Н. Королевої, В. Домонтовича та в історіософській повісті «День Святого» І. Костецького, письменник не

побачив глибинного зацікавлення історизмом як тереном мистецького діяння. На кризовому етапі історичного роману й драми письменник констатував лише вияви епігонства або кволі псевдореалістичні (хоч іноді й дуже кропіткі, але безкрилі) репродукції минулого, або ж перебільшений, нездоровий романтизм. Обидві концепції, на його думку, дуже далекі від синтезу й світових шляхів історичного жанру.

І справа, за Косачем, не у відмиранні історичного жанру й неактуальності його, а в неспроможності самих авторів та читацьких мас витворити новий погляд на історичність, «бути приготованим до власної історії».

Від історизованої літератури українською мовою в СРСР («Богдан Хмельницький» О. Корнійчука), основаної на регіоналістичних підходах і народницькому світогляді попередньої доби, Ю. Косач так само не був у захопленні, як не в захваті й від критики, яка всіляко підносила таку літературу. «Ми були свідками, напр., як один достойношановний прапорносець цього світогляду, — обурювався письменник, — атакуючи сучасних українських письменників, висував як ідеал твори Кащенко й умилено бідкався: „Хіба це герої, хіба це героїні?.. Ось дивіться на таку Прісіньку Кащенкову з „Під Корсунем“, ось що треба брати за ідеал“... Прісінька! Боже мій, думали ми, і це говориться Р. Б. 1947! Доба Хмельниччини має бути репрезентована Прісінькою, (втім, мабуть, доволі милим єством жіночої статі)! Сьогодні, коли маємо вже такий ясний образ Богдана Хмельницького, цього справжнього Цезаря степів, коли наша й чужинна історіографія виявили всю велич цієї суверенної постаті, що, як каже француз П. Меріме, була „першим в Європі творцем ідеї національної окремішності в модерному розумінні“, коли ледве можемо обійняти весь державотворчий задум Хмельницького й революційність його концепції Української Держави з опертям у Ст. Бихові й Чаусах та на Чорномор'ї, коли ланка за ланкою відбудовується сьогодні схема його геніальної зовнішньої політики на тлі політичних комбінацій тогочасної Європи, коли ідея його національної революції в аспекті доби набирає й універсалістичних первнів (зв'язок із Ол. Кромвелом, зв'язки з білорусинами (Поклонський), з Литвою, з польським соціальним рухом (Костка-Наперський, Гржибовський, Гойський і т. д.), з католицизмом (єзуїти, Генцель-Мокрський), коли завдяки 1648 рокові ми виходимо по довгих століттях як сформована нація у всесвіт,

нам пропонують... кашенківську Прісіньку як ідеал воюючого і прагнучого українства. Така наша „приготованість до історизму“, що за неї змагався Ю. Липа!».

Ю. Косач виробив свою чітку концепцію єдності модерної історичної повісті, яка ґрунтується на взаємопов'язаних ланцюгах історично-автентичних реалій, об'єднаних поетичною інтуїцією. «Єдність історії — ось що розв'язує модерна історична проза й драма, — переконливо доводив письменник. — Ствердження того, що все, що було вчора, і те, що є нині, — це ж одне, це характер, ритм спільноти і його прояви. Викриття вічного, понадчасового, історичного пляну, викриття душі нації в її змінному, але засадничо все ж тому самому ритмі зростання. Пізнання всіх сил своєї спільноти — це значить пізнання своєї історії».

Така надреалістична концепція дає можливість по-новому осмислити історичний жанр, що досі був доволі вузькою галуззю письменства. «Вона поширює його не тільки в мистецькому аспекті, але й усуспільнює як чинник виховання й боротьби. З музейно-архівної візії, виплеканої уявою мистця, чим був досі історизм, ця концепція утворює засіб пізнання правди. Вчора й сьогодні, дійсне й уявне, минуле й майбутнє, життя і смерть — перестають бути протиріччям. Історичний романіст із фрагментарних елементів і форм історії відбудовує історичну красу єдності й пов'язує наново реальності, здавалось би, зовсім різних світів — минулого й сучасного, в одне».

А отже, і завдання історичної прози чи драми, виходячи з цієї концепції Ю. Косача, «не відтворювати й розважати, також і не „кріпити серця“ в сенкевічівському стилі фальшування й підсолоджування минулого, завдання мистців — розкривати надреальні діючі сили історії. Вишукувати глузд історії й судити її чи як результату людських прагнень, пристрастей її вождів і мас, чи як тканину боїв сил, боротьби ідей, комплексів, випадків, чи ствердження цілевости історії або ж повної безцільності історичного процесу, історії як вияву духу, волі або матерії, чи, врешті, історії як поля діяльності Бога, Провидіння». Лише в такому напрямі, за Косачем, можливе оновлення історичного жанру, що, на його думку, й на еміграції виконав би величезне завдання збереження єдності нашого

майбуття, розкривши перед світом могутні постаті й приховані сили української історії і надавши їм вселюдського, всесвітнього значення.

Адже в історії, в нашій минувшині автор шукав та знаходив велич, героїку, яка буде й окрилює, яка дає снагу до життя. Письменник переконаний, що історична сюжетність існуватиме завжди, доки існуватиме на світі мистецтво. Митець має жити однаково в усіх епохах. За словами Ю. Косача, відмовившись від розмов із минулим, відмовляємось і від себе самих, бо немає романтизму без історії, без романтизму немає нації, а без нації немає мистецтва.

Історичній прозі Ю. Косача притаманна постійна спрага за сучасною дійсністю, і тому вона ніколи не є штучною, віддаленою від життя. Історична проза становила для нього вхід у буття, буденне, реальне, але також буття неповторне, вічне. Розуміння мистецтва зв'язане з самим поняттям епохи. Відчути епоху, її світогляд можна з мистецьких творів, дивлячись на них очима сучасної людини. Саме таким і був Ю. Косач, який намагався не лише сприймати повсякденний світ, а й творити, вкладаючи власні поняття, власні почуття і ментальність у справу служіння народові. Письменник підніс українську літературу до європейського рівня, а його історична проза стала не тільки еталоном в естетично-художньому вимірі, а й створила сучасну модель українця-патріота з палаючим серцем.

Марко Роберт Стех

Роман Юрія Косача про «Цезаря степів» і «Ordo novus» — новий лад «козацько-української революції»

Тема визвольної війни в Україні у половині XVII ст. та й постать її харизматичного провідника гетьмана Богдана-Зіновія Хмельницького, неоднозначно сприйнята крізь призму різних оцінок його діяльності та спадщини, — це одна з центральних тем української історичної белетристики. І це закономірно, бо епоха Хмельниччини (приб. 1648—1657 рр., хоча ці роки не точні, бо ж війна продовжувалася і після смерті Богдана Хмельницького, під прапорами Івана Виговського чи Петра Дорошенка) — це один із визначальних епізодів нашої історії й епохально важливе роздоріжжя, на якому Україна та її народ вибирали й карбували свою майбутню долю.

З одного боку, велике всенародне повстання 1648—49 рр., яке (бодай на певний час) об'єднало під рукою гетьмана представників усіх станів українського суспільства — від шляхтичів та ієрархів церкви — через козаків і міщанство — до найнужденніших верств суспільної «черні» — досі лишається яскравою героїчною сторінкою нашої історії. Прямим її наслідком було створення на українських землях автономної, а то й на якийсь час де-факто незалежної державної структури — Гетьманщини, яка була багато в чому зразком і моделлю для всіх майбутніх борців за українську державу.

З другого боку, за судженням одного з провідних дослідників тієї доби, В'ячеслава Липинського, «величезна енергія нації в перших часах повстання була змарнована тодішніми політиками на торги за обмежену автономію»^[554], що й урешті призвело до «фатального розпорощення сил»^[555]. Довга й кривава війна, майже без винятку ведена Хмельницьким на етнічно українській території, обезкровила Україну, перетворила Правобережжя на поруйновану вогнем та мечем пустелю, виснажила населення та підірвала державну економію, а відтак і змусила Хмельницького до підписання у 1654 р. доленосної та здебільшого не вигідної для України Переяславської угоди з московським царем. А та угода, своєю чергою, після майже століття подальших воєн і урізання автономії та прав українців довела врешті

до зникнення України з мапи Європи, розчинення Гетьманщини в державному тілі Московії і перетворення землі вільних козаків на провінцію авторитарної, репресивної Російської імперії.

Такі далекосяжні й вельми неоднозначні наслідки тієї визвольної війни та політики Хмельницького не лише викликали дуже різні, іноді полярні оцінки гетьмана і його епохи, а й поставили Хмельниччину в центрі фундаментальних історичних дебатів про призначення України та самототожність її народу. Чи було і є метою розвитку українців як народу створення суверенного державного організму? Себто побудова незалежного соціо-культурно-політичного проекту, який втілив би притаманні саме українському народові цінності й характеристики? Чи, може, народ України ніколи не вважав себе окремим, самобутнім суспільством, а радше невід'ємною частиною ширшого державного утворення, і тяжів до злиття (в царській і радянській термінологіях: «возз'єднання») з аморфнішим обширом «всеруського» контексту? Та й узагалі, чи знаходять українці в процесі історичної еволюції органічне місце в координатах начебто «братніх» східнослов'янських народів? Чи, може, історичний шлях України природніше наближається до шляхів розвитку її західних сусідів?..

В інтерпретаціях і підходах до історії Хмельниччини та в оцінках змісту, значення і наслідків Переяславської угоди суттєво виявляється ставлення до концепції української державності як такої та до ідентичності українців як народу і нації. Тож не випадково особа Хмельницького є важливою і для прихильників державної незалежності та суверенної культури, і для пропагандистів підрядного статусу України як частини більшої політичної конструкції на зразок пропагованої Кремлем ідеї «русского мира»... Парадоксально, як один, так і другий ідеологічний табір в різних часах і кон'юнктурах міг сприймати особу Хмельницького або як героя («батька нації» чи «возз'єднувача братніх слов'янських народів»), або як ренегата, злочинця і зрадника. Особа гетьмана й досі періодично служить засобом ідеологічних маніпуляцій масовою свідомістю, зокрема й тому, що в «колективній свідомості» українців Богдан Хмельницький і його доба досі як слід не осмислені, контрверсійні, насичені часто суперечливими, нав'язаними стереотипами ззовні.

Ким насправді був для України свого часу й для України майбутніх століть гетьман Богдан-Зіновій Хмельницький? Видатним політиком,

що зміг повернути Україні її колишній статус самобутнього чинника на європейській політичній арені? Бравим полководцем, що єдиний зумів приборкати «безголову гідру» збунтованої «черні» й перетворити її на армію, що здобула переконливі перемоги над Річчю Посполитою і звільнила українські землі від гніту польських «крулевенят»? Чи був він радше, за словами Тараса Шевченка, «нерозумним сином» України, який не мав достатніх здібностей і сил у надскладних обставинах, у які його кинула доля, та й допустився кардинальних помилок, «віддавши усе» московським «приятелям», занапастивши тим самим майбутнє своєї батьківщини?

З яких міркувань було підписано в реаліях 1650-х рр. доленосну для України Переяславську угоду? Чим вона була для нас? Чи треба розглядати її тільки в негативному світлі? (Згадаймо бодай оцінку В'ячеслава Липинського, який вважав її підписання актом незалежності Гетьманщини, остаточним кінцем залежності від Польщі). І, нарешті, якою саме була в задумі Хмельницького та козацької еліти створена в хаосі війни Козацька держава? Якими були її суспільний устрій і самосвідомість її населення? Які ідеали та держава намагалася втілити в життя, та й чи залишаються такі ідеали актуальними для сучасної української спільноти?..

Звісно, спроби встановити хід, хронологію та характер реальних історичних подій, дослідити подробиці дій та поведінки «провідних акторів» епохи, відкрити нюанси політичних інтриг і дипломатичних переговорів — це царина науковців-істориків. Проте у сфері «колективної пам'яті», сфері емоційних узагальнень, а не конкретно документальної, суто раціоналістичної інтерпретації, — у тій сфері, яка перетворює в людській психіці події давноминулих епох на емоційно змістовну частину нашого сьогодення, бо робить їх елементами нашої самототожності, відчуття нашого «я», — провідна функція належить белетризаваним, напівуявним, оповитим серпанками легенд оповідям-наратавам із царин літератури, мистецтва, театру, кінематографа.

У тій сфері, написаний у 1947—1948 рр. і, на жаль, досі практично невідомий українському читачеві роман «День гніву» Юрія Косача (1908—1990), — блискуче талановитого і вкрай контroversійного письменника, племінника Лесі Українки, який більшість свого життя прожив в еміграції, — має особливе місце. Із огляду на дуже своєрідне

трактування Косачем подій XVII ст., співзвучне із сьогоденням і процесами, які відбуваються в Україні після Революції Гідності, на тлі війни проти російської агресії (процесами, які в дечому нагадують часи Хмельниччини, та й мають первісні джерела в пактах Переяславської угоди 1654 р.), «День гніву» має усі дані для того, щоб стати змістовним чинником у формуванні в нашій «колективній свідомості» нових уявлень про історію України та нових інтерпретацій понять української нації та її ідентичності.

Звісно, щоб збагнути особливість Косачевої візії тієї віддаленої в часі, але вельми змістовної та емоційно вагомої сьогодні «козацько-української революції» з половини XVII століття, потрібно усвідомити, бодай побіжно, як інші белетристи упродовж віків зображували ту драматичну епоху й інтерпретували постать провідника визвольної війни гетьмана Богдана Хмельницького. Адже, зрештою, ота часто неусвідомлена традиція, перетоплена на емоційному рівні в стереотипи автоматичного мислення, невидимо визначає, як ми реагуємо сьогодні на увесь складний комплекс питань, давно втілений у життя революційними процесами Хмельниччини, — як ми, живучи із тавром і під тягарем наслідків тих подій, дивимося на історію України й на наше власне місце в цій історії...

* * *

Реакція на бурхливі події Хмельниччини, зокрема на постать гетьмана Богдана, — доволі енігматичну та загадкову, в багато чому незрозумілу навіть для людей з його близького оточення, — знайшла віддзеркалення у творах літератури та інших текстах белетристично-літературного характеру майже одразу — по гарячих слідах повстання 1648—1649 рр. Свого часу Іван Франко зібрав і проаналізував велике число сучасних пісень та віршів про події Хмельниччини, насамперед із табору польської шляхти й неодмінно із вельми негативною оцінкою повстання та й особи гетьмана [\[556\]](#).

У 1650-х рр. така характерна для польських сучасників гетьмана (та й для поколінь їхніх нащадків) демонізація Хмельницького як злочинця й «бандита-ребелізанта», який, мовляв, із помсти за приватні кривди «зрадив Річ Посполиту» й став причиною загальної руїни, знайшла поетичне вивершення в розлогій епічній поемі «Війна

домо́ва» Самуеля Твардовського, а пізніше (під кінець XVII ст.) в офіційних, дарма що всуціль белетризованих, «Анналах» Веспазіяна Коховського, де Хмельницький представлений в іпостасі азійського деспота і втілення зла — Антихриста Руїни. Попри складніше й диференційніше трактування постаті гетьмана в драмі «Богдан Хмельницький» (1817) Юліяна Урсіна Немцевіча, таке первісне шляхетське мітологізовано-негативне ставлення до особи Хмельницького перейшло, без суттєвих модифікацій, до роману «Вогнем і мечем» (1884) Генрика Сенкевича, велика популярність якого серед польських читачів стала джерелом загально негативних уявлень поляків (мало не до сьогодні) про Богдана Хмельницького і місце його особи в історії польсько-українських відносин.

В аналогічно негативному й не менш легендарно-белетризованому дусі трактували постать гетьмана єврейські автори у свідченнях про криваві роки Хмельниччини, а насамперед про жорстокі погроми єврейського населення в Правобережній Україні, заподіяні 1648 р., насамперед, загонами під командуванням Максима Кривоноса, що його Юрій Косач називає в романі «День гніву» «генералом черні». Без сумніву, найбільший вплив із тих свідчень мала книга очевидця подій, проповідника із Заслава (нині — Ізяслава) на Волині Натана Ганновера «Відхлань розпачу». Видана 1653 р. у Венеції і написана в пафосно-символічному стилі квазібіблійного тексту, ця книга представила мартирологію юдейського населення кількох міст на Правобережжі із релігійної перспективи Божого провидіння (адже, за Ганновером, погроми 1648 р. були вже передбачені пророцтвом короля Давида). Хмельницькому було надано вирішальну роль злобного месника, особисто відповідального за кровопролиття. Ця вельми впливова книга і її свідчення про міфологічно гіперболізоване число сотень тисяч єврейських жертв (яке на початках XXI ст. спростував ізраїльський історик Шауль Стampfфер, назвавши реальне число — від вісімнадцяти до двадцяти тисяч^[557]) через велику популярність упродовж віків, по суті, визначила уявлення про гетьмана в «єврейській колективній пам'яті». Попри наявність інших єврейських свідчень, жодне з яких не надавало гетьманові центрального значення в погромах, «Відхлань розпачу» Ганновера спричинила те, що, як заявляє історик Адам Теллер, «на жаль... Богдан Хмельницький залишається до сьогодні,

бодай в популярних єврейських уявленнях, лише ненависником євреїв і масовим убивцею»^[558].

Дуже цікавим у тому (безперечно добре відомому Косачеві) контексті є факт, що в романі «День гніву», зображуючи Ганновера як одного з другорядних персонажів, Косач інтерпретує особу того юдейського проповідника (якого він неточно називає рабином і анахронічно — «цадиком») в іншому світлі. Як провідник юдейської громади Заслава, нажаханий погромами Ганновер у романі Косача вболіває за долю своїх співвітчизників, але водночас він не без симпатії ставиться до «ребелізантів» і добре розуміє причини їхнього кривавого повстання. Мало того, під впливом свого колишнього учня, єврея Барухи, який приєднується до реbelieї, Ганновер стає навіть особисто відповідальним за здобуття Заслава загонами Максима Кривоноса, позаяк дає Барусі ключі до таємного входу до міста. (Детальніше обговорення Косачевого трактування особи Натана Ганновера у романі «День гніву», на яке тут нема місця, читач зможе знайти у вдумливому есеї літературознавця Йоганана Петровського-Штерна «По той бік розпачу»^[559]...»).

Самозрозуміло, що інакше, ніж поляки та євреї, які опинилися у ворожому таборі, сприймали особу Хмельницького його українські сучасники та нащадки, і постать гетьмана інакше, хоч і зовсім не однозначно, зображена в українській літературі та фольклорі. У народних піснях з часів Хмельниччини гетьман безперечно постає як центральна постать епохи, проте постать аж ніяк не ідеалізована, не звеличена, ба досить невиразна і слабо окреслена.

Навіть думи про Хмельницького в їхньому фольклорному «високому жанрі» (як от, «Дума про Хмельницького і Барабаша» або ж «Дума про Хмельницького і Василя Молдавського») не досягають високого рівня поетичної майстерності і світоглядної глибини, в загальному притаманного думам. Анонімним авторам цих селянських за характером дум ніби не зрозуміле особливе значення Хмельниччини, порівняно з давнішими козацькими повстаннями, та й вони, здається, не тямлять далекосяжної державницької місії гетьмана Богдана. Від нього сподіваються лише:

*щоб ми за твоєю головою пили та гуляли,
а неприятеля під нозі топтали,
а віри хистиянської на поталу в вічний час не подали*^[560] ...

Навіть у творах козацької інтелектуальної еліти того часу (наприклад, у вірші «Про Жовтоводську битву» з 1648 р.) не бачимо особливого звеличення чи міфологізації гетьмана і не спостерігаємо (за нечисленними винятками) усвідомлення історичної важливості подій Хмельниччини. (Між іншими, такий стан загального нерозуміння епохального характеру визвольної війни під прапорами Хмельницького, бодай на початках повстання, чітко віддзеркалений у романі «День гніву». Хмельницький не лише не висловлює перед козаками далекосяжних задумів і не кристалізує планів боротьби, а незрідка неначе й сам не може зрозуміти, чого вимагає від нього історичний момент. Далекозоре розуміння «нового ладу», «Ordo novus», що його має принести Україні «козацько-українська революція», потаємно висловлюють лише одиниці — чи то реальні історичні постаті, приміром, генеральний писар і майбутній гетьман Іван Виговський, чи то вигадані персонажі на зразок Юрія Рославця, який є, власне, альтер его автора роману Юрія Косача...)

Одним із яскравих винятків серед творів 1640—1650 рр., який представляє постать Богдана Хмельницького в іншому світлі, є «Вілденський панегірик». (Дехто, як приміром, Валерій Шевчук, вважає автором панегірика легендарного канцеляриста гетьмана Хмельницького — Самійла Зорку, який начебто теж описував у діаріуші по гарячих слідах подвиги козацького війська в час визвольної війни. Канцелярист Зорка, між іншими, зображений Косачем як маргінальний персонаж в романі «День гніву»: як співавтор, разом із Виговським, славетних універсалів Хмельницького). Автор «Віленського панегірика» першим звеличує Хмельницького і представляє далекосяжне значення його боротьби. Гетьман зображений у панегірику як «Богом даний» визволитель Руси-України і прямий спадкоємець київських князів, бо після падіння Київської держави внаслідок міжусобиць поміж нащадками Володимира Великого щойно за Богдана Хмельницького Русь «на ноги постала»^[561]. (Знаменно, що, згідно із загальним тогочасним розумінням історії, термін «Русь»

однозначно й винятково пов'язаний тут із Україною і не має жодного стосунку до Московії). Проте, як було сказано, такий погляд на гетьмана у «Віленському панегірику» винятковий в українській літературі того часу, а після смерті Хмельницького 1657 р., — в часи Руїни, за яку багато хто клав провину на гетьмана, — тема визвольної війни і особи Хмельницького на якийсь час узагалі зникає з нашої літератури.

Втім, вона повертається на початку XVIII ст. з новою хвилею інтересу до Богдана Хмельницького та його епохи в українському письменстві, — виринає насамперед в сильно белетризованих козацьких літописах: від «Хроніки» Теодосія Софоновича і «Літопису Самовидця» (у яких постать гетьмана описана ще доволі нейтрально) до літописів Григорія Граб'янки й Самійла Величка, які прославляють Хмельницького як видатного державного мужа, «Мойсея» свого народу, і героя-полководця, якого порівнюють з Одоначером, Сканденбергом та іншими військовими героями Риму й європейської історії. Саме упродовж XVIII ст. в українській літературі виринає та, можна сказати, програмно розвивається культ гетьмана Хмельницького як «батька нації», творця Гетьманщини, блискучого полководця і досконалого дипломата. Цей культ виникає ніяк не випадково, адже це час посиленого конфлікту між козацькою старшиною та імперським центром, час послідовних зазіхань московських царів на землі і владу в Україні, кривавих розправ над українським населенням (особливо після поразки гетьмана Мазепи під Полтавою 1709 р.), обмежень виборів гетьмана, врешті створення контрольованої царем Малоросійської колегії тощо. В контексті грубих порушень автономних прав України та її населення провідні інтелектуали Гетьманщини поверталися до особи Хмельницького і теми Переяславської угоди насамперед для обґрунтування та захисту бодай тих обмежених автономних прав України, які були вміщені у «березневих статтях» Хмельницького і схвалені царем Олексієм Михайловичем у Москві 1654 р., але які були згодом порушені уже самим Олексієм та зовсім розтоптані Петром I та іншими царями, зокрема Катериною II.

Для «пертрактацій» з імперським центром особа й спадщина Хмельницького, який добровільно підписав Переяславську угоду з московським царем, була вигіднішою «картою», аніж постаті

гетьманів-бунтівників, зокрема «зрадника» Івана Мазепи, на якого, за наказом Петра I, російська церква уже наклала анатему. Напевне ж, та дипломатична мета може пояснити в загальному лояльне (бодай на перший погляд) ставлення козацьких літописців супроти імперської влади і їхнє «схвалення» угоди 1654 р., яка підкорила Україну московському цареві... Щоправда, важко визначити, наскільки така позиція була зумовлена страхом авторів перед жорсткою цензурою, запровадженою царем Петром в Україні і терором Таємної канцелярії, агенти якої могли заарештувати й піддати страшним тортурам не те що автора крамольного твору, а й людину, яка сказала необережне слово проти режиму. Один із літописців, Самійло Величко, сам провів довгі роки (після 1709 р.) у царській в'язниці, на власній шкурі пізнавши ціну необережним висловам.

Урешті, наявне в козацьких літописах (здебільшого досить поверхове, декларативне) вираження лояльності до царя та Московської держави, недавно перейменованої Петром I на «Російську», не збігалися з програмою автономності у цих текстах, з постійним наголосом на окремішності козацької (української) нації й особливостях «одвічних прав та вольностей» в Україні, збереження яких гарантувала в основних пунктах Переяславська угода. Водночас апотеоз особи гетьмана Хмельницького як визволителя України та пафосне оспівування героїчної визвольної боротьби проти польського гніту мусили нагадувати народів про його прагнення до свободи і досвід давніших перемог, які повинні були посилити опір супроти нових агресорів.

Аналогічну апологетику, звеличення, а то й культ особи Хмельницького знаходимо упродовж XVIII ст. не лише в «літописному» жанрі, а й у суто літературних текстах української книжної високої літератури на зразок шкільної драми «Милість Божа», написаної 1728-го або ж 1729 р. професором Києво-Могилянської академії (ймовірно, Інокентієм Неруновичем), у якій Хмельницький зображений як Богом даний батько нації та спаситель народу, а ще більше від самого гетьмана звеличена Україна та її багатостраждальний народ, який з Божого повеління переміг ворогів. Теж позитивно Хмельницький зображений у вірші Гната Бузановського (1729) — як «славний герой і відомий захисник Русі-батьківщини»^[562], або ж у пізнішій (із 1760-х рр.) поемі Семена

Дівовича «Розмова Великої Росії з Малоросією», в якій саме особа гетьмана є одним із стержнів аргументації «Малоросії» на захист її прав і вольностей, і де мовиться: «пребуде його пам'ять із роду до роду, пребуде вовік слава і мужність народу...»^[563]. Узагалі, в другій половині XVIII ст. апологетика Хмельницького стає традиційною, виявляється і у творах поетів (приміром, Максима Плиски), і в літописців на зразок Григорія Покаса чи Петра Симоновського. Ба навіть всуціль, здавалося б, аполітичний Григорій Сковорода у вірші «De libertate» називає «Богдана-героя» «вольності отцем»^[564].

А вивершенням культу Хмельницького наприкінці XVIII (чи початку XIX) ст. було трактування гетьмана в «Історії Русів» — політичному маніфесті, скомпонованому в формі літопису, якому судилося відіграти вирішальну роль у процесі формування модерної української самосвідомості. В «Історії Русів» Хмельницький зображений як хоробрий і розумний визволитель України, що відновив традиційний для русів-українців (які в «Історії» повністю відрізані від московитів) соціополітичний лад, і як вправний політик, що повернув Україну в коло вільних держав. Причому автор «Історії Русів» послідовно применшує будь-яке позитивне значення Переяславської угоди, ба трактує її як порушення системи державно-політичної рівноваги в Європі, яке надто посилює Московію і причинилося до перетворення її на імперіялістично агресивну державу-монстра «царів могутніх і страшних». Та й відповідно до такого підходу, поряд із Хмельницьким, «Історія Русів» уводить в український пантеон ще альтернативного героя: анатемізованого московською церквою Івана Мазепу, який представлений в ореолі видатного державного діяча та відданого сина України, навіть його антимосковську коаліцію зі шведським королем Карлом XII зображено як союз заради «свободи вітчизни»... Оті два «архетипи» українських національних героїв відіграватимуть пізніше ключові ролі у формуванні національної мітології...

* * *

А втім, водночас — парадоксально — образ Хмельницького, сформований українськими інтелектуалами для захисту автономістських прав Гетьманщини, могутньо вплинув на офіційну

імперську інтерпретацію особи гетьмана. Либонь, першим висловив ту нову позицію щодо Хмельницького ще в XVIII ст. Александр Рігельман, генерал російської армії і німець за походженням, який жив в Україні і написав «Літописну оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (1786). У ній, спираючись на дуже тенденційну інтерпретацію козацьких літописів, Рігельман представив образ Хмельницького як добровільного учасника імперського процесу «збирання земель руських», бо, за його інтерпретацією, гетьман — це аж ніяк не борець за свободу України, а вислужницький і лояльний прибічник царя, і єдина мета його діяльності — це, мовляв, «повернути» Росії «належні їй землі». Цю імперіалістичну доктрину, яку Рігельман обґрунтував фальсифікаціями листів Хмельницького до царя, згодом перебрали, раніше байдужі до гетьмана, імперські історіографія та література.

І якщо на початку XIX ст. серед російських письменників покоління декабристів постать гетьмана ще інколи постає (приміром, у повісті Федора Глінки або у віршах Кондратія Рилєєва) як символ боротьби за свободу, то невдовзі переважна більшість істориків і письменників у Росії, а також, що ще важливіше, царських цензорів, чий вплив визначав зміст усіх друкованих видань, одностайно сприйняла «єдино-правильне» трактування Хмельницького як «возз'єднувача України й Росії», слухняного слуги царя у заходах навколо імперського проекту «збирання земель руських». Попри те, що періодично деякі інтелектуали й політики висловлювали, в дусі Петра I, думку, що, мовляв, усі без винятку українські гетьмани це «зрадники Росії», — апологетика Хмельницького в імперській ідеології, а пізніше навіть інкорпорування гетьмана у пантеон «всеросійських» героїв, із часом стали аксіоматичними. Символом отакої офіційної позиції стане «героїчний» пам'ятник Хмельницькому, поставлений 1888 р. на Софійському майдані в Києві від імені, як про це свідчив первісний напис на постаменті, «єдиної неділимої Росії»^[565]. Через десятиліття, уже в Радянській імперії, в час розпаду сталінського терору 1930-х рр., ота ідеологія переросте в офіційний обов'язковий культ Богдана Хмельницького як символу «одвічного та на всі часи» «російсько-українського братерства», — втім, самозрозуміло, братерства не рівноправного, а неодмінно підкореного «благородній» владі «старшого брата».

До теми сталінського культу Богдана Хмельницького і його могутнього впливу на літературу соцреалізму та на «колективну пам'ять» українців не лише в ССРСР, а й у незалежній Україні, донині, ми ще повернемося. Поки що важливо відзначити, що вже у XVIII ст. царська політика впливала на зображення Хмельницького не тільки в творах росіян, адже і всі українські автори, які жили в Російській імперії, під тиском цензури писали твори з думкою про їхні видання, не маючи реальної можливості висловити погляди, суттєво відмінні від офіційної імперської версії. Навіть якщо дехто й відважився негативно зобразити постать самого гетьмана, то ж непорушними аксіомами в усіх творах, які пройшли крізь руки царських, а згодом і сталінських цензорів, залишалися головні «досягнення» політики Хмельницького, — насамперед, Переяславська угода і, мовляв, «возз'єднання» України із «великим російським народом», про які жоден автор не міг писати критично, і не ставити під сумнів їхню начебто неодмінно «благородну й позитивну» історичну важливість.

* * *

Половина XIX ст., себто час українського культурного відродження, час посилення досліджень (під впливом гердерівських ідей романтизму) історичної старовини та народної творчості, час зародження модерної української політичної думки в колах Кирило-Мефодіївського братства, а також час кристалізації й розвитку української літератури, писаної живою українською мовою, — це теж час нового зацікавлення і переосмислення спадщини Хмельницького. І хоча всі значніші тексти про гетьмана були написані тоді в межах Російської імперії, в умовах царської цензури, — їхні автори змогли представити широкий спектр різних оцінок Хмельницького: від «успішного» схвалення у згоді з імперською доктриною аж до заперечення та засудження, включно із засудженням (в рукописних позацензурних віршах Тараса Шевченка) «святая святых» імперської ідеології: Переяславської угоди. Ті погляди-оцінки мали згодом могутній вплив на розвиток політичної думки в Україні.

Найпомітнішими серед зовсім лояльних щодо офіційної імперської схеми, проте усе ж таки позначених сильним проукраїнським сентиментам, були російськомовні твори 1830-х і 1840-х рр. — довга

анонімно видана поема «Богдан Хмельницький» (1833), яку дехто приписує Михайлові Максимовичу, і видана 1843 р. драма Євгена Гребінки «Сцени з життя малоросійського гетьмана Зіновія Хмельницького». Оті розлогі, хаотично скомпоновані тексти, витримані радше в дусі сентименталізму, а не романтизму як такого, трактують гетьмана чи й козацьку традицію в цілому, із щирим пієтетом, проте на ідейному рівні вони свідомо й однозначно підкоряються імперській доктрині, — напевне-таки, наївно сподіваючись (аналогічно до того, як у XVIII ст. марно надіялися, декларуючи лояльність до царя, автономісти із Гетьманщини), що, представляючи українців як лояльних і «легітимних» «підданих імперії», можна буде добитися в імперській владі бодай обмежених прав і кращого ставлення до України... І якщо поема «Богдан Хмельницький» (що симптоматично присвячена цареві Миколі I) представляє «руського царя» як єдину силу, що може захистити козаків, а тому, мовляв, єдиним логічним наслідком дій Богдана Хмельницького є підкорення України Московією, то фінал драми Євгена Гребінки вміщує відверто пропагандистську сцену «схвалення» козаками Переяславської угоди, трактованої в драмі як акт беззастережного підданства владі «Православного Царя», «під високу руку якого» Хмельницький віддає Україну. У зовсім історично неправдивій сцені, підкидаючи шапки вгору, козаки з ентузіазмом горляють присягу на вічну вірність московському цареві. Сто років пізніше псевдоісторичні мотиви цього типу увійдуть у залізний репертуар соцреалістичних опусів із сталінського культу Хмельницького як «возз'єднувача братніх народів» у, мовляв, «нероздільний союз на вічні часи»... Очевидним завданням таких сцен, і в творах соцреалістів, і в драмі Гребінки з 1843 р., було, звісно, створення у свідомостях людей автоматичного (такого, що не підлягає сумнівам) уявлення про, мовляв, «загальнонародну» підтримку акту підкорення України цареві, — уявлення аж ніяк не підтвердженого реальними фактами історії. Проте такі засоби впливу на масову свідомість виявилися вельми ефективними й залишили тривалий слід в українській «колективній пам'яті» аж до сьогодні...

На початку XIX ст. дещо сміливішим, хоча й загально витриманим у лояльному дусі, був написаний іще раніше (1829 р.), однак так і не завершений і не надрукований за життя автора, російськомовний роман

Павла Білецького-Носенка «Богдан-Зіновій Хмельницький». Не зовсім однозначне ставлення автора до спадщини гетьмана, зокрема до офіційного «міту Переяславської угоди», зумовлене сильним впливом «Історії Русів», до якої Білецький-Носенко ставився з особливим пієтетом, бо матір його була родичкою Георгія Кониського, якого він вважав автором «Історії». Утім, хоча він ставить наголос у романі на особі Хмельницького як визволителя України від польського ярма та на романтизації козацтва, офіційна оцінка Переяславської угоди залишається для нього таки непохитною і беззастережною аксіомою.

Проте вже по-іншому бачили й розуміли особу та спадщину гетьмана представники наступного покоління, зокрема учасники критично важливого для розвитку нашої інтелектуальної традиції Кирило-Методіївського братства. Один із надхненників та провідників братчиків, Микола Костомаров, став автором багатотомної монографії «Богдан Хмельницький» (1857, 1859), яка довгий час лишалася найґрунтовнішим твором про життя й діяльність гетьмана. (Костомаров так і не завершив ранішого белетристичного тексту про Хмельницького «Українські сцени з 1649 р.», однак переніс майже всі його елементи до пізнішої наукової праці). І хоч Костомаров загалом підтримав як позиції культу Хмельницького — визволителя України, такі офіційний імперський «Переяславський міт», він таки ставився до особи гетьмана виваженіше й критичніше. Як основоположник народницької школи в українській і російській історіографіях, він трактував гетьмана не як могутнього індивіда-вождя, що визволив народ, а як втілення й віддзеркалення народу, людину, яку покликано до влади хвиля народного повстання і яка далеко не завжди виправдовувала народні сподівання. Загальна оцінка Костомарова позиціонує Богдана Хмельницького біля центру широкого спектру думок про гетьмана, висловлених поколінням романтиків. Та, тим не менш, уже вона була суворо засуджена в рамках імперського дискурсу істориками на зразок Геннадія Карпова як «надто осудлива» супроти гетьмана.

Але неспівмірно критичнішими, ба вкрай негативними були оцінки Хмельницького та історичних наслідків його дій у творах двох центральних постатей українського відродження XIX віку: Тараса Шевченка й Пантелеймона Куліша. У Шевченкових віршах ми навряд чи знайдемо якесь позитивне слово про гетьмана (хоча водночас там,

здається, таки нема остаточного розвінчання міфу очолюваного Хмельницьким визволення України з-під польського ярма). Наш національний поет гостро засуджує усю спадщину гетьмана з огляду на одну-єдину обставину: підписання ним угоди з Москвою, яка й віддала Україну в багатовікову неволю московським царям. Звісно, жоден із віршів Шевченка, в яких він згадує «Богдана», не міг пройти царської цензури, та й пізніше більшість із них були вилучені чи спотворені цензурою ССРСР. Приміром, у містерії «Великий льох», роздумуючи про те, як у церкві в Суботіві «Богдан» «молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився...», Шевченко висловлює таку, зовсім недопустиму з погляду імперської ідеології, оцінку:

*Мир душі Твоїй, Богдане,
Не так воно стало,
Москалики, що заздріли,
То все очухрали...*

Для Шевченка підписання «Богданом п'яним» Переяславського договору, який «занапастив вбогу сироту Украйну», а її народ «закував у кайдани», був злочином, що за нього справедливою мірою покарання мала бути б не те що смерть, а неіснування, заперечення самого права жити. У відомих рядках Шевченкової «Розритої могили» «мати Украйна» голосить:

*Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала...*

Важко й уявити більш категоричне засудження наслідків політики Хмельницького. Та не менш негативно, хоча й з інших від Шевченка міркувань, поставився до особи гетьмана провідний інтелектуал українського відродження ХІХ ст. — Пантелеймон Куліш.

Постать гетьмана з'являється в деяких його ранніх поезіях, але прискіпливу увагу Куліш присвячує Хмельницькому у своїх історичних текстах, написаних в останніх десятиліттях життя,

насамперед в «Історії возз'єднання Русі» (1874—77). Куліш, який лояльно сприйняв імперський «Переяславський міт», послідовно (хоча аж ніяк не об'єктивно) обґрунтовує свою негативну оцінку гетьмана цілою низкою міркувань уже в пост-романтичному дусі, звинувачуючи особисто Хмельницького за руїну України, яка начебто процвітала в часи «золотого миру» в Речі Посполитій 1630-х рр. За Кулішем, саме Хмельницький «наш цвітучий край обернув у пустелю, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго зупинив успіхи культури і шкільну просвіту...»^[566] і т. д. Спираючись на нові твори вельми негативно налаштованої до Хмельницького польської історіографії, Куліш зобразив гетьмана як «азіятського» деспота, зосередженого на закріпленні особистої влади та влади його династії, а не зацікавленого в національних інтересах і в модернізаційних процесах творення державних інститутів, урядових структур та соціального, економічного й, особливо важливого для Куліша, культурного життя козацької України. Дарма, що раніше, у «Записках про Південну Русь», той сам Куліш наголошував на незаперечних досягненнях Хмельницького у сфері державотворення. А втім, парадоксально, попри негативну й інколи украй тенденційну оцінку Хмельниччини, саме Куліш першим поглянув на події в Україні в половині XVII ст. із перспективи модерних уявлень про історичний розвиток націй і еволюцію національної свідомості. У XX ст. з такої точки зору трактуватимуть спадщину гетьмана прибічники «державницької школи» в українській історіографії та політичній думці, однак доходитимуть вони, як правило, до зовсім інших від Куліша висновків та оцінок.

* * *

Загалом, погляди на гетьмана Хмельницького трьох основних представників українського відродження XIX ст. — Костомарова, Шевченка і Куліша — заклали підвалини трьох головних трактувань особи гетьмана та його спадщини в пізнішій еволюції української інтелектуальної думки. З ідей Миколи Костомарова виростало трактування, яке ми могли б умовно назвати «народницьким» та яке продовжили пізніше Михайло Драгоманов і провідний історик України Михайло Грушевський. Як правило, інтелектуали народницького

спрямування оцінювали постать гетьмана доволі негативно, як провідника, що не підкорився вимогам і потребам народу і був «становим», а не народним вождем, захисником інтересів козацької старшини, а не широких народних мас, і саме через отаку неправильну систему лояльностей він і допустився доленосних політичних помилок. У літературі зразком народницького погляду на Хмельницького може слугувати вірш Павла Грабовського «Пролісок» (1894), в якому «Богдан-батько», що його «людського руху хвилі бурні на поверх винесли», таки залишився «лихого віку сином, і вище стати не міг...»

Із джерел Шевченкового «україноцентричного» погляду на історію виринула течія патріотичної чи, умовно кажучи, «націоналістичної» інтерпретації Хмельниччини, основними постулатами якої було, з одного боку, (майже відсутнє в самого Тараса Шевченка) звеличення визвольної війни під проводом Хмельницького, а з другого боку, засудження Переяславської угоди з Московією, або ж трактування її як зародка національної катастрофи. Як зразок розвитку цієї течії в літературних зображеннях Хмельницького, можна б навести вірш «І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно моя» (1904) Лесі Українки, в якому особа гетьмана на тлі всенародного повстання постає мало не в містичних вимірах неоромантичної «надлюдини»:

*...І в тьмі з'явився хтось непоборимий,
якийсь дух часу, що волав ворожо:
«Смерть Україні!», — та знялась високо
Богданова правиця, і народи
розбіглися, немов шакали ниці,
брати братів пізнали і з'єднались...*

.....

*І вже Богдан пройшов по тій землі,
від краю і до краю. Свято
між ним і духом відбулося
в золотoverхім місті...*

Утім, Леся Українка перебиває цей опис визволення і містичного єднання, бо:

...раптом

дух зрадив. Знову тьма, і жах, і розбрат...

І знов настав єгипетський полон,

та не в чужій землі, а в нашій власній...

Пізніше в белетристиці міжвоєнного періоду цю «націоналістичну» інтерпретацію Хмельниччини продовжать письменники й мислителі в Західній Україні й еміграції, такі як Юрій Липа й Микола Голубець, до яких ми ще повернемося. Та наприкінці XIX ст. творами популярнішою, майже масовою літератури, які намагалися об'єднати дух цієї «патріотичної» інтерпретації із елементами народницької ідеології, а в цей же час із офіційними вимогами царської цензури, були твори Михайла Старицького — драма «Богдан Хмельницький» (1897, перша редакція — 1887 р.) та, в першу чергу, російськомовна трилогія «Богдан Хмельницький», що складалася з романів «Перед бурею» (1894), «Буря» (1896) і «Біля пристані» (1897). Написана як протипавага, або й відповідь на вельми популярний серед поляків роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», ця трилогія Старицького не лиш романтизує, героїзує особу гетьмана, але насамперед поетизує визвольну боротьбу українського народу, звеличує військову силу і міць козацтва й оспівує незламний дух України. І хоча, під строгим наглядом цензури, останній том трилогії «схвалює» Переяславську угоду, Старицький таки зображує в тексті серйозні сумніви гетьмана щодо правильності такого рішення, бо ж «розумом він прозрівав його світове значення, але серце його чогось боліло... Що обіцяє Україні майбутнє? Чи бажаний спокій і пристань тиху, чи нове горе?..» А те, як сам Старицький бачив відповідь на це риторичне запитання, знайшло відбиття в підтексті його діалогії про гетьмана Івана Мазепу «Молодість Мазепи» та «Руїна» (1898), в якій він не лише в дуже позитивних барвах змалював особу того, мовляв, «зрадника Росії», анатемізованого російською церквою, а й показав реальні наслідки Переяслава: продовження кривавих воєн та страшну руїну українських земель...

Й нарешті, в царині публіцистики на зламі століть нове слово в «націоналістичній» інтерпретації Хмельниччини, промовив перший теоретик українського націоналізму Микола Міхновський. У хрестоматійній статті «Самостійна Україна» (1900) він не лише

наголошує на епохальному значенні визвольної війни під проводом гетьмана, але й намагається реабілітувати Хмельницького як державного мужа, пропонуючи альтернативну інтерпретацію Переяславської угоди. В оцінці Міхновського, це був договір двох незалежних держав «як рівний з рівним» та «вільний з вільним», — договір, якого Москва згодом ганебно не дотрималася. Дещо пізніше такий погляд на Переяслав і акт злучення України з московською державою в XVII ст. розвинув у своїй концепції української історії представник третього — «державницького» — погляду на особу і спадщину гетьмана історик В'ячеслав Липинський.

Поглянувши на події XVII ст. з перспективи аналогічних критеріїв, які свого часу спонукали Пантелеймона Куліша до вкрай негативної оцінки гетьмана, Липинський (і державницька школа в українській історіографії загалом) дійшов до протилежних висновків. У монографіях «З історії України» (1912) і «Україна на переломі» (1920) він пропонував новий міт «Великого Гетьмана» Хмельницького — видатного вождя і державотворця, великою заслугою якого (за Липинським) було те, що він пов'язав свої плани й майбутнє козацької держави не зі «степом», себто низовою вольницею Запорозького козацтва, а із «осілою військово-хліборобською верствою», яка й була спроможна конструктивно побудувати державні інститути. В оцінці Липинського: «не з вини нашого Великого Гетьмана постане згодом наша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козаччини, а з нею й цілої України... передадуть потім разом з легіонами Теофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші руїнники українські його велику ідею на європеїзацію й будівництво Петровської держави віддадуть»^[567].

Погляди В'ячеслава Липинського на епоху Хмельниччини відкрили новий розділ в українській історіографії та політичній думці. В дослідженнях історії України його ідеї розвинули пізніше, як це не дивно, учні його опонента Михайла Грушевського: Іван Крип'якевич, Степан Томашівський чи Мирон Кордуба, які не погоджувалися із народницькими поглядами на Хмельницького їхнього вчителя. А в публіцистиці «державницьку» інтерпретацію Хмельниччини проповідували Євген Маланюк та інші еміграційні інтелектуали. В загальному, за влучним висловом історика Франка Сисина, хоча

«всеохопну працю про добу Хмельницького написав Грушевський, але саме Липинський сформував українське несоветське бачення образу гетьмана у двадцятому столітті»^[568].

У літературі такий підхід до гетьмана згодом найцікавіше втілюють у белетристичних формах Юрій Косач, про що ми ще говоритимемо далі. У всякому разі, напередодні та в час української революції 1917—21 рр., у контексті тимчасового відновлення української державності, ставлення до особи й досягнень гетьмана Хмельницького серед українських інтелектуалів вкладалися, як правило, в одну із трьох основних течій: чи то «народницьку», чи «націоналістичну», чи «державницьку», — і у відповідному дусі таке ставлення формувало національну мітологію історії України серед різних елементів української еліти.

Проте, самозрозуміло, була ще й четверта, мабуть, таки найпоширеніша, позиція і четверта схема інтерпретації Хмельницького, а саме в ортодоксально імперському дусі. Вона виростала з постійної і послідовної, здебільшого суто пропагандистської у своєму характері, творчості імперських письменників та істориків, затвердженої механізмами царської цензури, освітньої системи та інших режимних інстанцій. Це уявлення про Хмельницького як «слугу царя», який «допомагав збирати» «належні Росії землі», побутувало як серед росіян, так і серед «малоросів»: зрусифікованих і напівзрусифікованих громадян імперії українського походження, для яких не лише національні інтереси, а навіть особиста віра і сентименти поступалися місцем перед вимогами чиновницьких кар'єр та бажаннями підніматися якомога вище по драбині імперської суспільної ієрархії. Яскравим прикладом такої людини може слугувати Михайло Юзефович, — царський інспектор освіти й один з ініціаторів побудування пам'ятника Хмельницькому в Києві, — людина не лише українського походження, а й навіть, свого часу, українофільських поглядів, яка, однак, поступово перетворилася на вислужницького гвинтика імперської урядової машини й запеклого українофоба. Співпрацюючи з Третім відділенням царської канцелярії, що мало на меті душити в країні дух волелюбності та будь-які вияви вільної думки, Юзефович був причетним до арештів і розгрому Кирило-Методіївського братства в 1840-х рр., а в 1870-х став ініціатором введення горезвісного Емського указу, який на десятиліття

заборонив у підросійській Україні україномовні видання і театральні вистави. Захищаючи ідею пам'ятника Хмельницькому в Києві, Юзефович вихваляв того, мовляв, «лояльного супроти царя» гетьмана у протиставленні до «сепаратистів» та «зрадників Росії» на зразок Івана Виговського чи Івана Мазепи.

Напередодні Першої світової війни з аналогічною позицією виступили російські шовіністи, згуртовані навколо газети «Киевлянин». Назвавши себе «богданівцями», вони проголошували Хмельницького своїм «руським» героєм на противагу Мазепі «українських сепаратистів», і саме в полеміці з «богданівцями» напередодні війни Михайло Грушевський зробив свою найпозитивнішу заяву про Хмельницького, назвавши його «українським національним героєм». У загальному, підтримуваний машиною імперської пропаганди образ Хмельницького як героя із «всеросійського» пантеону залишався глибоко вкарбованим у свідомість великої частини населення України, і духовні (а незрідка й біологічні) нащадки тих людей через десятиліття без проблем та опору сприйняли сконструйований у подібному дусі сталінський культ Хмельницького як «великого друга Росії», культ, який 1954 р. став обов'язковим в УРСР згідно із «Тезами ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією»...

* * *

Саме сталінський культ Хмельницького, створений у час кривавого терору 1936—37 рр., а тоді, після смерті «вождя всіх народів», канонізований «Тезами ЦК КПРС», наймогутніше вплинув на формування стереотипового «уявного образу» Богдана Хмельницького в «колективній свідомості» тогочасних українців та їхніх нинішніх нащадків. Через вплив сотень написаних «на партійне замовлення» пропагандивних творів, якими «ощасливили» свій народ соцреалістичні драматурги, письменники й кінорежисери, бодай три покоління українців засвоїли на відрухово-підсвідомому рівні низку нав'язаних їм стереотипів не лише про особу гетьмана, а й про характер повстання 1648 р. та й суть українсько-російських взаємин, а відтак і про українську тотожність як таку.

У політичних реаліях СРСР українська самосвідомість була ж дозволена тільки у вузьких рамках офіційної ідеї України як «молодшої сестри», що була й буде «навіки з Москвою» та «навіки з великим російським народом», й, samozрозуміло, далекосяжною метою пропаганди такої ідеї України, у поєднанні із послідовною русифікацією усіх аспектів життя і верств населення, було доведення до ситуації, в якій переважна більшість українців щиро повірять в те, що, мовляв, «українці та росіяни — це, по суті, один народ», яку сьогодні пропагують ідеологи «руського мира».

А позаяк інші форми й вияви української самосвідомості суворо й програмно викорінювалися цілою низкою репресивних державних механізмів, то й для творця в УРСР постать гетьмана Хмельницького стала дуже важливою, дарма що й вельми складною і «небезпечною». Адже, з одного боку, цей мотив вживався в культурі та публіцистиці з відверто антиукраїнською метою, але, з другого боку, «хоч як спотворений, образ Хмельницького був проте в советський період одним із небагатьох дозволених символів української тотожності»^[569].

А втім, хоч яким дивним це може здаватися із сучасної перспективи, сталінський культ Хмельницького не був автоматичним продовженням «Переяславського міту» з часів царської імперії. У міжчасі, в 1920-х рр., в умовах іще несталінської УРСР, зовсім інший образ гетьмана створила українська марксистська історіографія. (Зокрема, трактування особи Хмельницького українськими марксистами — це лише один із прикладів того, як радикально український націонал-комунізм відрізнявся від російсько-сталінського

варіанту ідеології). Під помітним впливом народницької традиції, українська марксистська історіографія 1920-х, провідним представником якої був Матвій Яворський, не лише негативно ставилася до особи Хмельницького як представника «експлуаторського класу», а й засудила Переяславську угоду, як зародок «російського імперіялізму в Україні». А оскільки ж у той самий час патріарх народницької історіографії в Україні Михайло Грушевський дав Хмельницькому дуже негативну оцінку в IX томі «Історії України-Руси», скритикувавши при нагоді «державницькі» концепції В'ячеслава Липинського, то виявляється, що переважна більшість науковців в Україні у 20-х рр. розвінчувала як культ Хмельницького, так і «Переяславський міт» царських часів.

Ба навіть і після розгрому марксистської історіографії 20-х рр. (Матвія Яворського арештували 1931 р., а розстріляли 1937 р.), коли історична наука в УРСР опинилася під проводом Михайла Покровського, негативний погляд на Хмельницького та й на Переяславську угоду, в основному, продовжувався, і це знайшло відбиття у статті про Богдана Хмельницького у «Великій Советській Енциклопедії» 1935 р., де його характеризують як «зрадника і непримиренного ворога українських хліборобів»^[570], а про угоду з Москвою пишуть: «Відомий Переяславський договір являв собою союз українських феодалів із російськими й, по суті, юридично оформив початок колоніальної влади Росії над Україною...»^[571]. З тієї причини мітологізація особи гетьмана та визвольної війни під його проводом почалася в ХХ ст. аж ніяк не в ССРСР, а (під вагомим впливом ідей Липинського) в еміграції та в Західній Україні, яка опинилася в межах польської держави. Напевне, першим значнішим літературним твором того часу про Хмельниччину, що в деяких епізодах зображував і особу гетьмана, був роман Юрія Липи «Козаки в Московії: Роман з XVII століття» (1934). Цей твір про групу козаків, які відвідують Московію в перші роки Хмельниччини, зіставляє в яскравому контрасті лицарський епос і свободолюбство українського козацтва із рабською ментальністю та й ксенофобією московитів, а також порівнює свободи і повагу до особистих прав у Гетьманщині із брутално репресивним характером царської влади. Завершальна сцена роману (яка припадає на рік 1650) зображує двір Хмельницького в часи вершини слави та влади гетьмана, якого закордонні послы

називають «великим князем», а то «Ucrainaе Rex» (королем України), «великим Цезаром» і врешті «імператором» і «володарем Русі».

В аналогічно патріотичній, чи то пак «націоналістичній», перспективі бачив епоху Хмельниччини мистецький критик та письменник із міжвоєнної Галичини Микола Голубець, який ще 1928 р. у книжці «Хмельницький у Львові» порівняв гетьмана з Кромвелем та Наполеоном і наголошував, що визвольна війна під його прапорами не була ані громадянською війною, ані соціальною (себто «класовою») революцією козацтва й черні проти шляхти та магнатів, а таки визвольною війною української нації, формотворчим процесом української держави. Хоча у романі «Жовті Води» (1937) Голубець зосереджується на перших, іще хаотичних, початках війни, він, як і Липа, представляє гетьмана як непересічну особистість, мужнього і завбачливого провідника, який уміє взяти під владу сильної руки і повести за собою увесь народ. Це доволі типовий у 1930-х рр. ідеал сильного вождя, який імпував прибічникам націоналістичних рухів далеко не лише в Україні, а, по суті, в усіх країнах Європи того часу. Однак «націоналізм» обох авторів, Голубця і Липи, це не закритий у собі ксенофобський націоналізм у стилі Дмитра Донцова (з поглядами якого обидва автори полемізували), а націоналізм доволі відкритий до зовнішніх впливів і не обмежений суто етнічним контекстом. Приміром, хоча у своїй теоретичній праці «Призначення України» Юрій Липа вживає поняття «раси» (а зокрема «Понтійської української раси»), яка, на його думку, мала б вагомо вплинути на майбутнє Європи), «раса» для нього — це не біологічна, як у нацистів, а політична категорія — «велика духовна одність з боку морального, чуттєвого...»^[572]

У принципі, як Липа, так і Голубець, а то й декларативно «націоналістичні» автори на зразок Євгена Маланюка, зображували постать гетьмана Хмельницького таки в світлі «державницьких» ідей В'ячеслава Липинського. Проте, як уже було сказано, найцікавішу «державницьку» візію Хмельниччини в літературній формі представив Юрій Косач. За його власним свідченням, постать гетьмана, а також і його династії (він же присвятив драми й прозові твори також синам Хмельницького: Тимошеві та Юрієві), стала для Косача чи не найцентральною в усій його багатій історичній белетристиці. На самих початках літературної кар'єри його особливо цікавила тема

становлення, формування майбутнього національного вождя, і ранні твори Косача про Хмельницького стосувалися маловідомих періодів життя гетьмана в половині 1640-х рр. Ще за студентських часів Косач присвятив короткий драматичний текст «Під Дюнкерком»^[573] темі гіпотетичної участі Хмельницького, як ватажка козацьких загонів на службі у французького короля, у визволенні, 1646 р. фортеці Дюнкерк. 1936 р. в Парижі Косач розгорнув цю тему в цілий роман «Затяг під Дюнкерк», що мав вийти у видавництві «Українське слово», та, на жаль, не вийшов, і в бурхливі дні початку війни 1939 р. рукопис роману, висланий до Львова, був безповоротно втрачений по дорозі.

Наскільки можемо це сьогодні встановити, основною темою «Затягу на Дюнкерк» був особистий внутрішній ріст Хмельницького як військового командира, а в цей же час його усвідомлення своєї глибокої пов'язаності з життям рідної землі. Адже, хоча Хмельницький здобуває на чужині високе визнання й отримує разом зі своїми козаками вигідну пропозицію продовжити службу у Франції, він вирішує повертатися в Україну та й переконує підлеглих йому козаків зробити те ж саме. Повертаючись, таким чином, із добірним військом загартованих у війні козаків, майбутній гетьман везе із собою на батьківщину ядро майбутньої могутньої козацької армії.

Через декілька років, у передмові до початого ще 1936 р., але виданого аж 1943 р. у Львові роману «Рубікон Хмельницького» Косач писав: «Історія Б. Хмельницького перед 1648 роком мала для мене завжди багато хвилюючого. Бо що може більше хвилювати, ніж історія народження героя? А для письменника що може бути більш хвилююче од мандрівки в нетрі доби, про яку так мало відомо?..»^[574]

То й не дивина, що «Рубікон Хмельницького» продовжує розпочату в «Затягу під Дюнкерк» історію «народження» національного героя. Це той же 1646 р., місто Данціг (нині Гданськ), де спиняються козаки по дорозі з Франції в Україну. Данціг — це центр політичних інтриг і місто таємних переговорів між агентами європейських держав, яке стає для Хмельницького місцем, у якому він може виявити інтимне розуміння європейської політики й водночас осмислює, на основі вістей із дворів Європи, плани майбутньої боротьби. Уже в той час, за Косачем, він усвідомлює величезну тактичну перевагу того, щоб «підняти чернь» і створити з неї боєздатну армію, і тут, зрештою, він має нагоду випробувати свої здібності втримувати сильною рукою

анархічне козацтво, бо мусить приборкати внутрішній бунт проти його влади...

У принципі, провідним мотивом роману є не так мотив «народження героя» у сенсі закріплення авторитету Хмельницького як козацького ватажка, а радше внутрішня еволюція його як мудрого і далекоглядного європейського дипломата. Адже, у дусі ідей В'ячеслава Липинського, Косачеві уже в «Рубіконі Хмельницького» йдеться про «європеїзацію козаччини, а з нею і цілої України»: ідею, яка після війни знайде масштабний розвиток у романі «День гніву». І хтозна, може, зосередженість Косача на всуціль «європейському вимірі» особи та політики Хмельницького була, бодай частково, свідомою полемікою з поглядами сталінських «інженерів людських душ» в УРСР, які в той час, із кінця 1930-х рр., намагалися творити протилежний «антиєвропейський» міт Хмельницького-«друга Росії», що приєднав Україну до москвоцентричного антизахіднього союзу народів «степу» й «слов'янського православ'я» проти урбаністичної («буржуазної») «католицько-протестантської» Європи...

* * *

Адже в ССРСР зміни в офіційному ставленні режиму до постаті Хмельницького та особливо до Переяславської угоди з'явилися ще в половині 1930-х рр., себто в час, коли «Велика Советська Енциклопедія» називала цю угоду «початком колоніальної влади Росії над Україною». Попри отаку загальну інтерпретацію, успадковану від українських марксистських істориків 1920-х рр., Михайло Покровський усе ж таки представляв угоду як «найменше з усіх можливих лих» для України в бурхливому XVII ст. Але вже в другій половині 1930-х, коли потреба «ідеологічно виправдати» культ особи Іосіфа Сталіна вимагала від істориків в ССРСР по-іншому поставитися до питання «ролі особи в історії» та й створити нові, модельовані на особі Сталіна, історичні міти-канонізації царів Петра I й Івана Грозного, ті історики мусили теж в іншому світлі представити експансіоністично імперську політику царів і Московії-Росії в загальному. Новий «міт Хмельницького та Переяславської угоди» мав стати одним із найкращих прикладів «благородного» впливу Росії на сусідні держави й народи, які вона інкорпорувала в тіло імперії. Адже

ж, за сталінською ідеологічною доктриною, всі ці народи «одвічно прагнули до об'єднання» з Москвою, робили це ентузіастично й повністю добровільно, та й отримали у наслідку «велику користь» в господарчій і культурній сферах завдяки «покровительству» Москви і доступові до, мовляв, «вищої російської культури». Та, в кінцевому рахунку, найбільшим благом для тих народів була, буцімто, можливість «взяти участь разом із Росією у Великій жовтневій революції 1917 р.». Причому (як характеризує сталінський міт «дружби народів» американський історик Лоуел Тіллет), «у взаєминах з усіма радянськими націями Росія виступала як старший брат, чиї милостиву опіку й наставництво слід було приймати із вдячністю та повагою»^[575]. На жаль, оті витворені сталінською пропагандою стереотипи до сьогодні живуть у свідомостях великої маси громадян колишніх республік ССРСР. Бо ж хіба не з такими «вдячністю та повагою» українці чи грузини у ХХІ ст. повинні приймати (на думку надто ще великого числа людей!) «наставництво» Росії та її «благородний» вплив на «країни близького зарубіжжя»?..

У 1930-х першим, хто відгукнувся на «замовлення» на твір із новою інтерпретацією Хмельницького, став провідний сталінський пропагандист в українській літературі того часу Олександр Корнійчук. Його драма «Богдан Хмельницький» (1938), яка впродовж наступних десятиліть мала безпрецедентно велике поширення в Україні, — вистави в майже усіх українських театрах, а також і створені на її основі кінофільм Ігоря Савченка (1941) та опера Костянтина Данькевича (1951), — становила, за висловом історика Олександра Гриценка, «згусток ідеологем уже тоді сформованої в основних рисах радянської мітології сталінської доби»^[576].

Пізніше, уже після війни, «ушлявлення „наново дозволеного“ національного героя» Богдана Хмельницького «розгорнулося широким потоком»^[577]. Чимало соцреалістів присвятили його особі пафосні й чолобитно промосковські епопеї. Це насамперед романи «Переяславська рада» Натана Рибачка (1948—53) і «Гомоніла Україна» Петра Панча (1954), написані до святкувань 300-річчя Переяславської угоди — за чіткими вказівками «Тез ЦК КПРС», що «історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом... бачив неможливість порятунку українського

народу без його з'єднання з великим російським народом, і наполегливо добивався возз'єднання України з Росією»^[578]. І відповідно, оба романи таврували «буржуазний націоналізм», розпалювали ненависть до «панів» та «іноземних» (звісно, західних) «загарбників» та гучно славили «великий російський народ і його братню дружбу».

Уже в часи хрущовської відлиги помітно ліберальніший своїм тоном і не такий аж вислужницький супроти московської влади роман «Хмельницький» у трьох томах написав Іван Ле, проте і в ньому, лише в дещо зм'якшених тонах і барвах, автор послідовно пропагує ті ж самі постуляти із «Тез ЦК КПРС» та ті ж самі стереотипи колоніальної інтерпретації України та її взаємин із «благородним старшим братом» Росією. Та, зрештою, по суті, той же самий колоніальний погляд на Україну на основі белетристичного опрацювання тем Хмельниччини, лише дещо прихованіше і менш очевидно, пропагував у романі «Я, Богдан» уже нібито свобіднішого 1983 р. Павло Загребельний. Попри те, що роман написаний талановитіше від сталінських опусів Рибача чи Панча, а навіть Івана Ле, попри те, що він «інтелектуалізований» масою посилань на історичні джерела та й ускладнений вигадливою структурою розповіді, по суті, він підтримує ті ж самі стереотипи ортодоксальних партійних поглядів чи то про нібито незаперечну (дарма, що не підтверджену реаліями XVII ст.) «нижчість» України й українців супроти «великої» московської держави та культури; чи то про безперспективність Гетьманщини в 1650-х рр., яка неначебто не розглядала, та й не мала інших політичних виборів, окрім союзу з Москвою, а відтак і кожне рішення Хмельницького «заздалегідь інтуїтивно надхненне бажанням об'єднати Україну з Росією»^[579]; чи про «неспроможність» українського народу бути господарем на своїй власній землі та необхідність «захистити» Україну «сильною рукою» чужоземного володаря (ось, приміром, у час Переяславської ради Хмельницький у Загребельного оправдовує перед козаками ідею підкорення України Москві, бо, мовляв, уже «шість років живемо ми в нашій землі без господаря...»^[580]), тощо, тощо.

Невипадково, отож, визнаючи багато достоїнств твору Загребельного у порівнянні з романами Рибача чи Панча, австралійський літературознавець Марко Павлишин заявляє: «Будьмо відвертими: деякі місця в романі можуть викликати в читача [що звик

до ідеї рівності між народами] фізичну огиду... Не раз хочеться відмовитися від „правди“ Загребельного й відкласти роман назавжди...»^[581]. А в іншому місці, він вказує, що вищий рівень майстерності автора роману «Я, Богдан» спричиняє тонший, однак водночас і підступніший вплив на читача. В романі Загребельного «портрет Хмельницького задовольняє всі вимоги офіційної мітології [КПРС], а рівночасно подає читачеві психологічно переконливий образ великої людини з широкою візією, харизмою, тонким інтелектом та дипломатичним хистом... Автентичність — міцна зброя в арсеналі апологета Переяславської ради. Нею автор плекає в читача готовність вірити, що „возз'єднання“ і „братання народів“ — це не витвори радянської пропаганди після Другої світової війни, а поняття, які справді могли належати до структури думання XVII ст. Турбує те, що безсумнівний авторський хист Загребельного надає таким конструкціям певної переконливості...»^[582]

З тієї перспективи сприймає вправно написаний роман Павла Загребельного вельми проникливий читач, який добре знає не викривлену імперською цензурою картину історії України та який, безперечно, «звик до ідеї рівності між народами». Та, проте, хіба спроможна критично прочитати той текст більшість читачів в Україні, які були (та, на жаль, іще досі бувають) змалку виховані на мітах про «братній російський народ» і «велику російську культуру», а водночас про «неповноцінність» культури української і «непрестижність» рідної мови? На жаль, більшість із тих читачів досі сприймає ідеологічно «програмовані» твори письменників з УРСР без критичного розуміння прихованих у них «засобів впливу на масову свідомість», а створені для потреб імперських ідеологій колоніальні стереотипи України залишаються для них ніколи серйозно не осмисленими, а відтак і «беззастережними» «істинами»... Отож, будувати нову «історичну пам'ять» в Україні на основі історичної літератури часів УРСР не те, що важко, а таки навряд чи можливо...

Доволі нечисленні белетристичні твори про історію Хмельниччини, які з'явилися уже в незалежній Україні (такі, хоч би, як історичний роман у віршах Ліни Костенко «Берестечко», написаний ще в 1980-х, та остаточно завершений і виданий 1999 р.), а також значно численніші історичні дослідження епохи Хмельницького, видані за останніх двадцять років, поки що не мали значнішого ефекту на

загальні уявлення українців про гетьмана і його добу. Навіть і задуманий як могутній засіб впливу на масову свідомість фільм Миколи Мащенка «Богдан-Зіновій Хмельницький» (2007) виявився, на жаль, не довершеним як слід, технічно та мистецьки проблематичною поразкою як у творчому, так і в комерційному вимірах.

На сьогодні образ гетьмана Хмельницького в українській «колективній свідомості» залишається нечітким і не достатньо зрозумілим, насиченим імперськими мітами й підтекстами. І таким же туманним є уявлення українців про надзвичайно важливу в нашій історії революційну епоху XVII віку. А те, наскільки небезпечною є така невизначеність суспільства супроти власної історії, видно із наслідків похідної від тієї амбівалентності надто ще численних громадян України супроти національних цінностей сьогодення: концепції України як держави, української самототожності, ставлення до мови та культури, а надто ж до ставлення українців до Росії: недавнього імперського центру, що його досі багато хто називає «братнім», а чию мову й культуру вважає «рідними». А справжній — такий, що міняє свідомість, — вихід зі стану національної невизначеності навряд чи можливий без осмислення-усвідомлення вузлових дилем української історії і основних цінностей української культури. А на масовому рівні, окрім шкільної освіти, чи не найвагоміші чинники у такому процесі — це белетристика, кіно, театр, мистецтво...

* * *

А в такому контексті яку вагу може мати сьогодні перечитання (а фактично, відкриття) майже 70-літньої давності роману Юрія Косача «День гніву» — роману, який, за нормальних обставин, мав би бути часткою літературної класики, а який невідомий переважній більшості українців не лише в Україні, а й у діаспорі? Чим саме, якими характеристиками форми чи вимірами змісту, «День гніву» мав би бути цікавим для сучасного читача? Що відрізняє цей роман нонконформістичного еміграційного автора від численних інших прозових текстів української літератури, присвячених темі Хмельниччини загалом, а особі гетьмана Богдана зокрема?..

У першу чергу, як переконаються читачі, які з відвертим розумом і зосередженням уваги відбудуть заворожливу подорож сторінками цієї книги, роман «День гніву» — це, напевне, наймайстерніший (а в цей же час вельми читабельний) український літературний твір про бурхливу і, багато в чому, маловідому, вкриту серпанками легенд епоху Хмельниччини. Це величезна втрата для української культури, що, із здебільшого практичних причин (насамперед неспроможності знайти видавця для своїх творів), Юрій Косач не завершив задуманої трилогії романів «Цезар степів» про Богдана Хмельницького, в якій «День гніву» мав бути лише першою частиною. Дві наступні частини трилогії «Хмельничани» та «Сойм у Чигирині» — не були написані. І цей перший із задуманої трилогії роман — яскраве явище української історичної белетристики. Причому цей твір освітлює-зображає епоху Хмельниччини із унікальної перспективи, яка особливо співзвучна із сучасністю і, як про те піде мова далі, може виявитися дуже цінною у теперішній час переосмислення понять України і української тотожності після Революції Гідності...

Для читачів в Україні, багато із яких виростили на літературі створеній під жорстким ідеологічним диктатом, «День гніву» стане відкриттям нових інтерпретацій подій української історії та джерел українського державотворення. Передовсім, роман Косача, без сумніву, побудований на принципово відмінному розумінні історії від того, який пропагували радянська цензура та соцреалісти, і, серед іншого, цей текст може слугувати засобом «десоветизації» уявлень про Хмельниччину й про історію України загалом. Цей майстерний твір розвінчує багато колоніальних мітів, а зокрема й міт про «неєвропейськість» України та «спільність її історії і історичних інтересів» з Московією-Росією, — мітів, які програмно й ефективно насаджували в свідомості українців за останніх три століття імперські системи влади та освіти.

І справа аж ніяк не в тому, що «День гніву» мав би декларативно «боротися» з ідеями імперських ідеологів і письменників, та аналогічними засобами — лише зі знаком мінус — «в лоб» заперечувати, скажімо, аксіоми «щасливого возз'єднання України з Росією» або «споконвічного російсько-українського братерства». Декларативних заяв, які описували б інший вимір українсько-московських реалій, ніж той, що його пропагували соцреалісти, в

романі Косача практично нема. Дуже рідкісний виняток з правила — це внутрішній монолог Хмельницького, в якому, обдумуючи природу стосунків із сусідніми державами, гетьман думає: «Ох, боюсь, боюсь Москви. Саме там рабство і неволя. Крім божого й царського нічого там нема. Навіть бояри себе царськими рабами називають. Простих же людей на торговищах продають... Ні, Москви боюсь... Із вогню та в полум'я...»

Ні, справа в іншому: в тому, що Косач, на основі глибоких досліджень історичних реалій доби, талановито й переконливо демонструє зовсім іншу реальність від тієї, яку, під тиском директив, плекали автори в царській Росії та ССРСР. Наприклад, це незначність, повна маргінальність «московського чинника» в житті України, бодай у першій фазі визвольної війни, яка описана у «Дні гніву». Хоча Хмельницький та козацька еліта беруть до уваги Московію у своїх політичних розрахунках, а інколи персонажі-московити з'являються в різних відгалуженнях сюжету, усі ті мотиви не те, що другорядні, а й зовсім-таки маргінальні, а що основне, чужі в українському оточенні, незрозумілі, непередбачливі й далекі від українського суспільства, зовсім відмінні своїм характером і ментальністю.

В тексті Косача читач не знайде жодних слідів постульованого імперською пропагандою «братерства» козаків-українців та московитів, ба навіть взаєморозуміння між ними чи наявності спільних інтересів. І хоча Косач так і не написав подальших частин трилогії «Цезар степів», а зокрема не описав часів Переяславської ради, коли «московський чинник», без сумніву, значно сильніше впливав на політичне життя Гетьманщини, — самі уже заголовки частин трилогії багато чого говорять про загальний підхід Косача до «московської» теми. Друга частина трилогії, — «Хмельничани», — ймовірно, мала б описати оточення гетьмана, себто процес формування нової козацької старшини, еліти Гетьманщини, яка згодом творила (як про це й писав надхненник Косачевої трилогії Липинський) державну структуру козацької України. Зате третя частина — «Сойм у Чигирині» — замість зосередитися на Переяславській угоді, яка для імперських письменників узагалі була центральною подією Хмельниччини, вносить у заголовок зовсім іншу, протилежного змісту епохальну подію. Йдеться про старшинську раду в Чигирині, яка мала місце 12 жовтня 1656 р. й на якій, повністю розчарована діями московитів і

обурена московсько-польським договором у Вільні, козацька старшина «фактично проголосила незалежність козацької України»^[583]. Про цю раду так писав посланець царя Василій Бутурлін: «Всі полковники, осавули та сотники склали собі взаємно поміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі як один муж разом стояти будуть». На думку декого з істориків, це була «вища точка державного усвідомлення» козацької еліти, і «лише смерть Богдана Хмельницького перешкодила цій ідеї здійснитися...»^[584]. Отож, скидається на те, що навіть в оцінці пізнішого періоду визвольної війни, коли «московський чинник» відігравав значну роль в козацькій політиці, Косач не зважав на імперські інтерпретації подій, а ставив наголоси на інших: «державницьких» українських мотивах, згодом всуціль замовчуваних, а то й заборонених імперською цензурою.

Принаймні в романі «День гніву» козацько-український і московський світи — це дві зовсім окремі й далекі одна від однієї дійсності, два зовсім чужі соціокультурні контексти, дарма що вони відверто між собою не ворогують, та це лиш підкреслює їхню віддаленість, бо козаки також не дружать з Москвою, не будують майбутніх планів на основі сподівань на союз із московитами. Навпаки, в Косачевому романі усі очі, плани та надії українського суспільства спрямовані на Європу. Європейська політична ситуація половини XVII віку й європейська культурна та інтелектуальна традиція визначають усе мислення і плани Хмельницького, який вільно спілкується різними мовами із дипломатами, читає латиною «Коментарі про Гальську війну» Юлія Цезаря, та і його називають «Цезарем степів», і він сам мислить себе в таких суто європейських, ніяк не «євразійських», а навіть не «візантійських», категоріях.

Зрештою, культурна належність Хмельницького та й усієї козацької верхівки (а зокрема ж високоосвічених шляхтичів на кшталт Івана Виговського чи Станислава Мрозовицького — славетного Морозенка із українських історичних пісень) блискуче віддзеркалена в самій мові персонажів Косачевого роману. У різкому контрасті до творів сталінських соцреалістів, для яких українська мова козаків могла вбирати в себе доволі численні церковнослов'янізми, рідше слова татарські й турецькі, а часто і нібито «природньо» вислови й конструкції з російської мови (кінофільм режисера Ігоря Савченка

узагалі майже повністю російськомовний, дарма що він стосується переважно суто українського матеріалу), але мова козаків ніяк не могла (!) вбирати висловів з латини або західних мов, — у Косача (у згоді з дійсними реаліями доби), за влучною оцінкою Йоганана Петровського-Штерна, «мова роману втілює ідею загальноєвропейського масштабу подій [в Україні] і з подиву гідною послідовністю віддзеркалює концепцію багатокультурності [козацького суспільства]».

«Українська мова Хмельницького всіяна полонізмами. Польський король лається по-англійськи. Час до часу польські посланці спілкуються латиною. Шаумбергові наймані вояки вкидають у свою колоритну говірку французькі прокльони ляндекнехтів XVII віку. Інтелектуали на зразок [Транквільйона] Римші говорять макаронічною мішаниною німецької, західноукраїнських діалектів, польської і латини. Мандрівний мислитель [Юрій] Рославець звертається до церковнослов'янізмів... У романі Косача якийсь із персонажів може стверджувати, змішуючи українську мову з латиною, що він *nazionale Polonius ritu romano*, але вольний серцем. Косач каже «*Ordonans — імпетувати*», і козаки розуміють, що це українсько-латинський наказ іти в наступ. Усі ті арго, діалекти, варваризми та жаргони органічно синтезовані в україномовний дискурс, створюючи образ української мови як надзвичайно самовпевненого культурного явища, яке не соромиться запозичень і яке завжди відкрите на зовнішні впливи, — віддзеркалюючи [аналогічну] відкритість козацької армії...»^[585]

Якщо в своїх романах соцреалісти Натан Рибак чи Іван Ле програмно асоціювали елементи польської мови із фальшем, зрадою і лицемірством, пов'язували латину з гнітом і гегемонією католицької церкви та шляхетської еліти, та й узагалі негативно ставилися до західних мовних елементів (звісно, в контрасті до мови російської, з якою неодмінно поєднували щирість, надійність та дружбу, «програмуючи», таким чином, «ідеологічно правильні» підсвідомо емоційні реакції в читачів), — то Косач, за влучним висловом Йоганана Петровського-Штерна, «приносить в Україну увесь європейський континент, а його українська мова охоплює-обіймає всю Європу»^[586].

Те ж саме стосується також і ставлення Косача до персонажів різних європейських національностей. Якщо у творах соцреалістів усі чужоземці (звісно ж, за винятком московитів) — від папських нунціїв,

крізь польську шляхту аж до німецьких воїнів, навіть якщо ті приєдналися до козаків, — представлені в критично негативному світлі та в ксенофобсько антизахідному тоні як лицеміри й підступні зрадники, — то в Косачевому «Дні гніву» чужинці із різних країн Європи автентично захоплені Україною і сприймають події в Україні як важливий чинник загальноєвропейської політичної ситуації. В Косачевому романі (знову ж, у контрасті до ксенофобських ідей соцреалістів) Європа відкрита до України, а Україна відкрита до Європи. І хіба ж не нагадують оті два протилежні погляди на «козацько-українську революцію» XVII століття полярно різних інтерпретацій Революції Гідності у XXI столітті? — З одного боку, прокремлівською пропагандою, а з другого — незалежними ЗМІ?.. Як іще побачимо, Хмельниччина в інтерпретації Косача перегукується з Революцією Гідності аж ніяк не лише в цьому одному аспекті...

«День гніву» може бути засобом не лише «десовєтизації» історичної пам'яті. Адже представлена в романі візія визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького відмінна не лише від проімперськи спрепарованих творів радянських соцреалістів, а й від творів, умовно кажучи, «етно-націоналістичного» спрямування, більшість з яких представляє Хмельниччину як війну за «національне визволення», себто війну етнічно українського елемента проти чужинецького поневолення. У Косача, хоча й «козацько-українська революція», без сумніву, спирається насамперед на український етнос, етнічний принцип таки не є визначальним, як і не є, зрештою, вирішальним критерій релігійно-конфесійний. На противагу гаслам етнічної винятковості у дусі Дмитра Донцова (із яким Косач дуже гостро полемізував), «День гніву» зображує «козацько-українську революцію» як явище понадетнічне та понадконфесійне. Якщо вдатися до сучасної термінології, то ми могли б сказати, що відображена Косачем революція — це, в суті своїй, «революція цінностей», а не етнічних або релігійних світоглядів чи інтересів. Отож, хоча вона, без сумніву, українська, вона одночасно й багатокультурна та об'єднує під своїми прапорами людей різних національностей і віровизнань («усіх, хто на нашій землі живе»), як каже персонаж Юрій Рославець, альтер его автора), й вони борються за спільні усім (дарма що більшістю не зовсім усвідомлені) ідеали.

Та водночас це не соціальна революція «низів» проти «панів», і її ідеали не мають нічого спільного з «інтернаціоналізмом» або «класовою боротьбою» на советський штиб. Нема в тій революції «диктатури пролетаріату», чи то пак «диктатури черні» (хоч «генерал черні», Максим Кривоніс, може, й бажає таку диктатуру встановити). Революція у «Дні гніву» лишається відкритою для людей усіх станів, віровизнань і національностей, бо цінності «нового ладу», «Ordo novus», що за нього борються і шляхтичі, і козаки, й чернь, — універсальні: особиста свобода, свобода віри і праці тощо, — себто хіба ж, по суті, не та сама людська гідність, за яку в ХХІ ст. в цій же Україні стало до боротьби засноване на етнічно українській базі, але все ж таки багатокультурне суспільство сучасної української держави?..

Козацька армія в «Дні гніву», окрім української більшості, складається із «найчудніших людців»: «семигородців... хорватів і молдаванів, кошлатих донських козаків [себто, мовляв, „етнічних росіян“ — М.Р.С.] і струнких черкесів, жердистих шкотів і білявих голендрів, завидющих вірмен, в'юнких циганів, скіснооких черемисів» і, звісно, поляків та євреїв (бо з перспективи одного з євреїв, який приєднався до козацьких загонів, наведений цей «багатокультурний» список). Уже побіжно згадане раніше трактування «юдейської теми» у «Дні гніву» (значною мірою, на основі досліджень участі євреїв у козацькій армії часів Богдана Хмельницького, здійснених істориками Авраамом Гаркавим і Саулом Боровим) — як в особі козацького героя Барухи, що приєднується до загонів Кривоноса, зовсім не відмовляючись від своєї юдейської релігії (як він пояснює: «Хмель віри не питає, Хмель і наших приймає»), так і в особі згаданого Натана Ганновера (чия книга, в реальній історії, стала відповідальною за закріплення образу Хмельницького в єврейській «пам'яті» як ненависника євреїв і масового убивці, а який у романі Косача симпатизує повстанцям) — оте Косачеве трактування теми відкриває перед нею нові перспективи і завдання, бо намагається знайти точки примирення і досвіди єдності там, де історично закріпилися конфлікт, ненависть і нерозуміння. Одним словом, у «Дні гніву» Косач немов пробує зробити національну історію України відкритою для «усіх, хто на нашій землі живе», і тим-то закликає, приміром, євреїв українських наново глянути на вельми травматичну в колективній єврейській

пам'яті історію Хмельниччини, та знайти в ній інші виміри змісту — ба, хтозна, може, й навіть відкрити у демонізованій досі особі гетьмана Хмельницького також і свого власного національного героя?.. А в подіях очоленого ним повстання відкрити змістовну сторінку власної історії цієї української землі — скажімо, наприклад, як джерела й праобразу сучасної Революції Гідності...

Загалом, на відміну від багатьох літературних творів про ту криваву епоху, хоч би й «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевіча, у «Дні гніву» не знаходимо етнічних або ж «расових» упереджень. Не лиш євреї, а й головні вороги козаків, поляки, зображені в романі аж ніяк не одновимірно, не карикатурно: досить простежити трактування Косачем постаті нібито «антигероя», польського шляхтича і воїна Януша Корсака. Знаменно, що найбільш негативним (та і тут не карикатурним) персонажем роману є таки українець, Юрій Збаразький, що, відкинувши традиції предків, став єзуїтом, братом Домініком, і чия фанатична, демонічна жорстокість сперта, насамперед, на почуття самоненависті. Та і йде він з армією іншого доволі демонічного персонажа, і знову ж таки із русько-українського роду, — Яреми Вишневецького...

Як уже згадано, за Косачем, головним ідеалом, який (для багатьох неусвідомлено) об'єднує під прапорами Хмельницького людей різних станів, національностей та й віровизнань, є ідеал «нового ладу» — «Ordo novus». Напевне, найчіткіше висловив суть його ідеї, у сцені конфронтації з каштеланом Адамом Кисілем, Косачів альтер его, Юрій Рославець. Із гідністю-відвагою перед обличчям смертельної небезпеки він відповідає тим, які думають віддати його на страту: «Єсть це наша війна... Хоч воюю без палаша й мушкета, але воїн єсьм і готовий головою покласти... Бо це за отчизну смерть, а милішої від неї не маєш...» А далі й пояснює суть ідеалу, за який він і готовий головою покласти: «Найвільніша Річпосполита козацько-українська... без тиранії над людом, без своєвілля станів, з вічним визволенням від робіт і зятягів, з подаруванням усім свободи — всім, хто на нашій землі живе, з правом до вільного вірування, до вільної праці на ріллі, в торгівлі й ремеслі...» Хіба ж під цінностями того роду не підписалися б у 2013—14 рр. учасники Революції Гідності? Та, хтозна, може, подібними словами відповідав «беркутівським слідчим», під час

незаконних арештів і катувань, дехто із сучасних українських воїнів-героїв?..

Якщо прийняти, що Рославець, як авторів альтер еґо, який мандрує крізь різні його тексти, висловлює тут погляди, близькі до поглядів самого Косача, то таки вражає, що в 1948 р., коли по один бік «ідеологічної завіси» із закликом «нація понад усе», багато хто бажав загибелі «чужинецьким зайдам» та виправдовував придушення прав людини во ім'я права корінної, етнічно-однорідної нації «панувати на своїй землі», а по другий бік завіси, із гаслами «інтернаціоналізму» й «диктатури пролетаріату», мільйонами нищили «панів», «буржуїв», «куркулів» і всіх інших «ворогів народу», які самі й були отим «народом», — таки вражає, що в той самий час Юрій Косач (і ще дехто із МУРівських одnodумців) проповідував на диво модерні й сучасні цінності демократичного «Ordo novus», обов'язком і мрією якого було б дарувати свободу й права «всім, хто на нашій землі живе»... І знов-таки, хіба це не ті ж самі ідеали, за які на наших очах «головою покладали за отчизну» герої Небесної Сотні?

Отож, може, парадоксально, — коли в Україні настав час осмислення національних цінностей, включно із поняттям українства як такого, коли процес «декомунізації» намагається розвінчати (бодай деякі) колоніальні міти, — ті, хто сьогодні пробують будувати «новий лад» в Україні, можуть знайти несподіване джерело надхнення в забутому романі контрoверсійного Юрія Косача. Адже, здається, у «Дні гніву», цей автор-емігрант зумів у глибокому дзеркалі подій давноминулої епохи збагнути та показати багато чого про наше сьогодення. Приміром, чи не звучать актуально й ті слова, якими Петровський-Штерн описав зображену Косачем Україну 1648 р., яка «уже не є маріонеткою російських чи польських політичних стратегій, а дозріла до того, щоб самостійно вибрати власну долю, — і вона вибирає Європу...»^[587]

Читаючи сьогодні роман «День гніву», уважний читач може відчутти парадоксальне враження: що «великий роман» про українську Революцію Гідності, якого ж багато хто нетерпляче очікує, можливо, був уже написаний 70 років тому. Та й революція гідності, про яку цей твір оповідає, іще даліше в минулому — понад 350 років у глибині історії. Бо сучасні революційні події мають глибокі корені, й, що важливо, коріння саме в українській землі і в українській минувшині.

Й, може, в усвідомленні тієї давньої історії української «боротьби за гідність», у відчутті глибинних джерел традиції та цінностей, за які сучасним поколінням доводиться наново боротись, — може, в тому усвідомленні сучасні українці знайдуть основи для створення «нового ладу», «Ordo novus», для «всіх, хто на нашій землі живе», а в першу чергу для тих, які, незалежно від походження, віри й суспільного стану, — «вольні серцем»...

СЛОВНИК

А

Авіза (авізо) — повідомлення.

Авксиліарний — допоміжний.

Авторамент — рід, тип, вид.

Адамашковий — шовковий.

Аддиція — додавання.

Азали ж — невже, хіба.

Алікант (аліканте) — солодке виноградне вино.

Алчба — зажерливість.

Амаликитяни — у єврейській релігійній традиції загальна назва для позначення ворожих євреям народів або груп.

Антицесор, антецесор — попередник.

Анімуш — запал, наснага, [бойовий] настрій.

Аргамак — породистий верховий кінь.

Арматор — особа, яка за свій рахунок споряджає судно. Тут: призвідник.

Асан — пан.

Асекуруватися — страхуватися, перестраховуватися.

Аспіс (яспіс) — яшма, напівкоштовне каміння.

Б

Байдана — панцерна сорочка.

Банделієр (бандольєр) — патронташ, підсумок.

Баніт — вигнанець; людина, яку оголосили поза законом.

Барзій — (все) більше.

Бармиця — кольчужна залізна сітка для захисту шиї.

Бартка — гостра вузьконоса сокира з маленьким тупим обухом і довгим держакком.

Бахмат — бойовий кінь.

Бахорити (бахурити) — вести розпусне життя.

Безоар — камінь органічного походження. Утворюється подеколи у шлунку жуйних тварин, коней тощо.

Безецний — підлий, ганебний, нищий.

Безплудрий — безштанько.

Бекет — військова сторожа.

Берда — кінна стежка.

Бердиш — сокира на довгому держаку з видовжено-півкруглим лезом.

Берендійка — банделієр, стрічка.

Бецман — бельбас, олух.

Бик — великий казан.

Блахманити — замилювати очі, обдурювати.

Бригідки — в'язниця у Львові.

Брокатовий — парчевий.

Будзитан — булава із шипами.

Бурда — скандал, дебош, безчинство.

Бута — пиха, чванливість, бундючність.

Бутний — пихатий, чванькуватий.

В

Валечний — хоробрий, мужній.

Валлони — жителі Валлонії (регіону Бельгії).

Ватран — камін.

Ввійстя — вхід.

Ведлуг — відповідно (до чогось), згідно з чимсь.

Вельбучний — поважний, знатний.

Веред — гнійний нарив, болячка.

Веселики — журавлі.

Вигензувати — випросити, виманити, вициганити.

Видма — піщаний горбик.

Вироб'яки — постолі.

Витворний — вишуканий, витончений.

Витхнути — перепочити, відсапатися.

Відставляти — переносити в інше місце.

Вісон — тонка коштовна тканина.

Войський — війт, наглядач за порядком у воєводстві, заміщав каштеляна під час шляхетського ополчення.

Вонний — духмяний, запашний.

Вота — дар на вітвар, пожертви.

Встеклий — божевільний, скажений.

Г

Габіт — сутана.

Гадамашек (адамашек) — сорт шовкової тканини.

Гайдавери — штани, шаровари.

Гайдар (гайман) — пастух.

Галман — лайливе слово щодо чоловіка.

Гандри бити — байдики бити, байдикувати.

Ганси — згірдлива назва німців.

Гебан — ебенове дерево.

Гиря — голова.

Гіпокрит — лицемір, лукавець.

Глог — кущ або деревце родини кизилових.

Глушмай (глушман) — глуха людина.

Гойний — щедрий, розкішний.

Голдувати — воздавати честь, славити.

Голендри — голландці.

Гостець — ревматизм.

Гостія — євхаристичний хліб у католиків латинського обряду.

Гунцвот — шельма.

Гупелянда — плащ-накидка до колін або ж до п'ят, який одягали через голову.

Гурензон — сучий син.

Гурма — юрба.

Гуф — військо, рать.

Г

Ганджар — двосічний стилет, закривлений на кінці.

Гелюхи — тельбухи.

Гмерк — родинний чи цеховий знак (своєрідний герб); перстень із печаткою, на якій зображений такий знак.

Горс — бюст, декольте.

Д

Дебакль — поразка.

Делектуватися — насолоджуватися.

Деля — довгий верхній одяг, який носили наопашки.

Деспект — образа, кривда, зневага.

Десперувати — впадати у розпач, втрачати надію.

Джавр (джаур) — іновірець.
Джурга — юрба.
Див-дереv — дурман (однорічна отруйна трав'яниста рослина).
Дик — вепр.
Дискретний — обережний, прихований, секретний.
Диспоновати — наказувати.
Доматор — домосід.
Домаха — шабля.
Домінус — пан, повелитель, хазяїн.
Доротка — в'язниця у Львові.
Дублон — старовинна золота монета.
Дудок (дуда) — плата за хрещення дітей.
Дуфати — вірити, сподіватися.

Е

Егзатеровати — перебільшувати.
Еквіпунок — обмундирування, екіпірування.

Ж

Жак — студент, учень, школяр.
Жизний — урожайний, родючий.
Жолд — платня (у найманому війську).
Жоломіга (жоломійка) — сопілка.

З

Заглада — загибель, знищення.
Закладник — заложник, полонений.
Захристія — приміщення у християнському храмі, яке призначене для зберігання предметів культу.
Зафайданий — загіджений, забруднений.
Збоніфікувати — відшкодовувати, винагороджувати.
Збуй — брехун, розбійник.
Згладити — убити, знищити.
Здецидований — остаточний, рішучий.
Зефір — легкий вітерець.
Зіновать-трава — багаторічна рослина родини бобових.

І

Ізруч — в рукопашному бою.
Імпетувати — наступати.
Імпет — натиск, сила, навала.
Інвенція — винахідливість.
Інкурзія (інкурсія) — наїзд, напад.
Інстигатор — урядовий обвинувачувач у давньому суді Речі Посполитої.

К

Калмук — калмик.
Калюмнія — наклеп, наговір.
Камедул (камальдул) — член католицької чернечої автономної конгрегації, відгалуження бенедиктинського ордену.
Камка — іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками.
Кантовастий — кутастий.
Капусь — ябедник, донощик.
Карабеля — крива шабля.
Картавна — великокаліберна гармата.
Карчило — карк.
Катран-трава — рослина родини хрестоцвітих.
Кватира — штаб-квартира.
Кварцяні — регулярне наймане військо у Польщі в XVI—XVIII ст., яке утримували за рахунок кварти — четвертої частини доходів із королівських земель.
Кватерна — відділ кінноти, ескадрон.
Келеп — ручна зброя; своєрідний молот, насаджений на довгий держак.
Кінва — великий дерев'яний кухоль.
Кітел — казан.
Клуб — верхня частина ноги, тазу
Коберець — килим.
Колігація — свояцтво.
Коміть головою — сторчголов.
Компут — основні сили війська.
Комунік — кінний загін.
Конар — груба гілляка, сук.
Конферувати — засідати, радитися, обговорювати

Конфесата — свідчення під час допиту; допит.
Конфузія — замішання, розгубленість.
Контарець — короткий меч.
Контентувати — задовольняти.
Контроверсія — суперечка.
Конфідент — таємний агент, донощик.
Конфіденція — близькі (фамільярні) стосунки.
Кон'юрація — зговір, змова.
Кона — одиниця лічби, що дорівнює 60.
Коч — карета
Креденс — буфет (шкаф).
Крисаня — бриль, капелюх.
Крогулець — яструб.
Крочити — крокувати, йти.
Кунктатор — обережна, нерішуча людина.
Курфюрство — територія (князівство), яку очолював курфюрст (князь, який мав право вибирати імператора).
Кутниця — кишка.

Л

Ладунка — патронташ.
Легітимуватися — володіти; доводити своє право.
Левенець — гайдамака.
Лелеч — народна назва душекїї зеленої, чагарникової рослини родини березових.
Лилик — кажан.
Лишка — лисиця.
Літавиця — міфічна істота, що начебто спокушала парубків.
Літанія — благальна молитва у католиків.
Локать — місце у списку.
Луб'янки — ємності (короби), виготовлені з лубу (внутрішньої частини кори листяних дерев).
Льонт — бікфордів шнур (запалювальний).
Людвисар — ливарник.
Лявенда — лаванда.
Лядина — сосна.
Лярон — злодій, шахрай, розбійник.

М

Мазур — житель Мазовії, історичної області на сході Польщі.

Мальвазія — сорт солодкого виноградного вина.

Маракувати — розуміти, розбиратися у чомусь.

Мартиріум — мучеництво (за віру).

Масар — ковбасник.

Матляр — шахрай.

Матлярство (махлярство) — шахрайство.

Мацки — щупальця.

Машкатель (мускатель) — десертне виноградне вино.

Мельдуватися — з'являтися.

Місюрка — кільчаста сітка шолома.

Молоєць — молодець, хлопець-молодець.

Молоня (молонія) — блискавка.

Моноксил — козацький човен, видовбаний із суцільного дерева.

Морес — звичай, поведінка, порядок; субординація.

Муфмафи — згірдлива назва німців.

Н

На гамуз — на дрібні шматочки.

Нава — корабель.

Наглити — квапити, підганяти.

Наус — уздечка.

Недискреція — нетактовність.

Нів — новий (молодий) місяць.

Нігич — зовсім, ніскільки.

Нобілітація — надання шляхетського титулу, введення в шляхетський стан.

О

Облічати — рахувати, підраховувати.

Обріст — полковник.

Обсервувати — спостерігати.

Оглада — гарні манери, лоск.

Огладжений — добре вихований, з гарними манерами.

Ознаймити — об'явити, заявити, сповістити.

Окрутний — суворий, пекельний.

Ольстра — кобура.
Опресія — скрутне становище.
Ордонанс — наказ, розпорядження.
Оршак — свита, кортеж.
Оспалий — сонний, лінивий, млявий.
Офіцина — флігель.

П

Пактувати — вести перемовини, домовлятися.
Палісад — частокіл, оборонна споруда із товстих, загострених зверху колод.
Пани-рада — державна установа у Великому князівстві Литовському до 1569 р.
Парвеніуш — вискочка, парвеню.
Патинки — черевики з відкритою п'ятою.
Пахоля — хлопчик-підліток.
Пертракувати — вести переговори.
Пільга — тут: полегшення.
Пленіпотент — довірене лице, уповноважений у справах.
Плюдри, плюндри — широкі штани, шаровари.
Подуванити дуван — ділити здобич після набігу.
Поємщина — мито за укладання шлюбу.
Порон — те саме, що пором.
Посесія — орендований масток, земельне володіння.
Поскромити — приборкати.
Преіміненція — знаменитості.
Примас — у католицькій церкві титул і сан архієпископа визначеної єпархії, який надає папа римський.
Продитор — зрадник.
Профос — офіцер, який виконував у війську обов'язки поліцая; підстаршина.
Пунсовий — червоногарячий.

Р

Рачити — зволити.
Ребелізант — бунтівник, заколотник.
Ребелія — бунт, заколот.

Регала — стелаж, полка.
Регімент — полк.
Резолютний — рішучий, сміливий.
Рекреація — перерва між уроками, лекціями; вакації, канікули.
Рекуперувати — знову здобути прихильність; повернути, компенсувати.
Реляція — повідомлення.
Ретирада — відступ.
Ретрашемент — військове укріплення.
Реферувати — доповідати.
Решима — прикраса на кінській збруї.
Ридван — велика карета.
Ритраф — металева пластина із зображенням герба чи святого, яку лицарі носили на грудях.
Ритмайстер — ротмістр.
Розкат — кріпосний вал, земляне укріплення фортеці.
Рокош — заколот, бунт.
Розправляти — докладно говорити.

С

Сабат — шабаш.
Саєт — сорт оксамиту.
Салітарня — майстерня з виробу пороху.
Сальва — залп.
Сальватор — визволитель, спаситель.
Саппермент — лайка: чорт забирай! сто чортів!
Сардон (сардонікс) — різновид агату.
Сарака — бідолаха.
Секвестр — заборона, обмеження.
Секурс — поміч.
Секурувати — охороняти.
Септентріони — північні країни.
Серйо — серйозно.
Серпантина — рід гармати.
Серпій — рослина родини складноцвітих, яку використовують для одержання жовтої та зеленої фарби.
Сигнет — перстень із печаткою.

Сирівець (сириця) — довгі ремені з недубленої шкіри.

Скартабелат — неповноправний шляхтич; нижча категорія шляхти.

Сколігований — посвоячений.

Скурчибик — пройдисвіт, негідник.

Сміговниця — малокаліберна гармата з довгим дулом.

Сницар — майстер з художнього різьблення по дереву й карбування по металу.

Спасне — податок за право пасти худобу.

Спорзний — безсоромний, непристойний.

Ставщина — податок за вилов риби у водоймах, що належали шляхтичам.

Страдіоти — легка наймана іррегулярна кіннота, яку набирали переважно в Албанії.

Субтракція — віднімання.

Сукцес — успіх, удача.

Сулиця — спис.

Супонувати — припускати, гадати, міркувати.

Суспенза — звільнення від обов'язків, посади.

Сутий — справжній, великий.

Сухомельщина — плата за помел.

Т

Тарапати — скрута, турбота, морока.

Тать — розбійник, злодій.

Талер (*таляр*) — старовинна срібна монета.

Тандем — отож.

Теорбан (*торбан*) — народний струнний щипковий музичний інструмент.

Теріяк — протиотрута.

Тирса — степова рослина родини злакових.

Тисавий — ясно-гнідий.

Графний — тут: правильний, влучний.

Тривати — тут: існувати, жити.

Тумульт — метушня, гвалт.

Туркус — бірюза.

У

Уроки — за давніми уявленнями, наслання хвороби чи нещастя кому-небудь поглядом, завдання шкоди.

Ф

Факція — змова, заколот.

Фалерн — італійське виноградне вино.

Фалюндишевий (фалендишевий) — виготовлений з тонкого англійського чи голландського сукна.

Фальбани — складки, зборки на одязі.

Фальконет — дрібнокаліберна гармата.

Фарний — парафіяльний.

Фацеція — гумористично-сатиричне оповідання.

Фашина — в'язанка лози, очерету для укріплення насипів, валів.

Ферезія — вид плаща.

Філют — хитрун, пройдисвіт.

Фольгувати — потурати, давати волю, виявляти поблажливість.

Форшпан — великий довгий віз.

Форштат (форштадт) — поселення за межами міста або фортеці; передмістя.

Фоса — рів, канава.

Фравцимер (фрауцимер) — придворні дами, фрейліни.

Фрасувати — тривожитися, непокоїтися.

Фрасунок — журба, смуток, турбота.

Фратер — братчик.

Фрашка — жарт, епіграма.

Фукати — кричати, лаятися, сердитися.

Фукач — крикун, лайливець.

Футрина — лиштва.

Фюзілієр (фюзілер) — розвідник.

Х

Халяндра — старовинний циганський танець.

Хорустіль — деркач (невеличкий птах родини пастушкових).

Худопахолок — дворянин незнатного походження.

Ц

Цаль — дюйм (1 дюйм — 2,54 см).

Цеп — йолоп, бевзь.

Цирограф — письмова угода, яка зазвичай підписана кров'ю, між простим смертним і дияволом.

Чакалка (чекалка) — шакал.

Чамбул — загін.

Чандари — ремені від сідла під животом.

Чапрак — підстилка під кінське сідло, попона.

Черес — широкий пояс із порожниною всередині для зберігання грошей та інших цінних речей.

Члонкі — кінцівки (руки чи ноги).

Ш

Шваргіт (шваркіт) — швидка й нерозбірлива мова.

Шварг — гамір, гомін, лепет.

Шелвахоза (шельвах) — вартовий.

Шестопер — пірнач.

Шинквас — прилавок, зазвичай у шинку.

Шишак — старовинний військовий металевий шолом з вістрям.

Шкот — шотландець.

Шпалера — шеренга.

Ю

Юк — в'юк, тюк.

Юшман — легка кольчуга.

Я

Яспіс — яшма.

Яструб — фортечна гармата.

Яхонт — сапфір чи рубін.

Інформація видавця

ЗМІСТ

Частина перша ...5

Частина друга ...155

Від автора ...435

Ростислав Радишевський. Богдан Хмельницький — Цезар степів у ідейно-художньому вимірі Ю. Косача ...438

Марко Роберт Стех. Роман Юрія Косача про «Цезаря степів» і «Ordo novus» — новий лад «козацько-української революції» ...460

Словник ...499

Три дивовижні романи Юрія Косача у видавництві «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»:

«Володарка Понтиди» (2015)

«День гніву» (2016)

«Сузір'я Лебедя» (2017)

Юрій Косач

ДЕНЬ ГНІВУ. Роман

© «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2016

Юрій Косач © текст, 1948

Обкладинка: Іван Сулима, 2016

Ростислав Радишевський © післямова, 2016

Марко Роберт Стех © післямова, 2016

Редактори: І. Малкович, М. Кучеренко, Н. Ольшевська

Усі права застережено.

«Видавництво Івана Малковича „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА“»:

Свідоцтво: серія ДК, № 759 від 2.01.2002

Адреса: 01004, Київ, вул. Басейна, 1/2

Поліграфія: ПРАТ ХКФ «Юнісофт». Зам. 345/07

ISBN 978-617-585-104-3

www.abahalamaha.com.ua

УДК 821.161.2'06–311.6

ББК 84(4Укр)6-44

КОСАЧ Юрій.

К71 ДЕНЬ ГНІВУ. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. — 512 с.
ISBN 978-617-585-104-3 (укр.)

Про автора

ЮРІЙ КОСАЧ **(5.12.1908—11.01.1990)**

Юрій Косач — син Миколи Косача, молодшого брата Лесі Українки — народився 5 грудня 1908 р. в селі Колодяжне на Волині. З 1927 р. навчався на юридичному факультеті Варшавського університету. Заарештований 1931 р. польською владою за належність до українського націоналістичного руху. 1932 р., перед новим арештом, Косач утікає за кордон. Живе в Празі, згодом у Парижі. Тридцять років стали для Косача часом плідної й успішної літературної діяльності: він видає 11 книжок прози й поезії, серед яких найпомітніші: «Сонце сходить в Чигирині» (1934), «Чарівна Україна» (1937), «Глухівська пані» (1938). У часи Другої світової війни на якийсь час повертається до Львова, де видає роман «Рубікон Хмельницького» (1943) та здобуває популярність як драматург. 1944 р. Косач втрапляє до нацистського концтабору. 1945 р. він стає втікачем у таборах для «переміщених осіб» у Німеччині. Бере участь у створенні Мистецького Українського Руху (МУРу) і 1947 р. видає чимало знакових творів: роман «День гніву» (ч. 1), повість «Еней та життя інших», драму «Дійство про Юрія Переможця». 1949 р. переїжджає до Нью-Йорка, де, як і в інші періоди своєї емігрантської одісеї, заробляє на життя важкою фізичною працею. Не знайшовши спільної мови з еміграційною громадою, десь у 1950-х рр. Косач починає співпрацювати зі спецслужбами ССРСР. На початку 1960-х видає

прорадянський часопис «За синім океаном» і отримує право офіційно відвідувати Україну. Покинутий радянськими «друзями» на початку 1980-х, Косач живе у великих злиднях у Нью-Йорку. Наприкінці життя завдяки сприянню еміграційного видавця Мар'яна Коця він пише і видає три блискучі романи «Сузір'я лебедя» (1983), «Володарка Понтиди» (1987) та «Чортівська скеля» (1988). Юрій Косач помер 11 січня 1990 р. в м. Пасейк, штат Нью-Джерсі (США). Роман «День гніву» — вочевидь, найталановитіше белетристичне відображення бурхливої епохи Хмельниччини в українській літературі. Написаний у Німеччині протягом 1947 (ч. 1)—1948 (ч. 2) рр. і практично невідомий сучасному читачеві, цей високомайстерний твір змальовує яскраву картину вибуху всенародного повстання 1648 р. під проводом гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького.

Юрій Мушкетик:

«Про Богдана Хмельницького я прочитав, мабуть, усе — від Старицького до Панча та Загребельного, купу монографій, щось і сам писав про нього. Але тільки прочитавши геніальний роман Ю. Косача «День гніву», я нарешті зрозумів, хто такий був Богдан Хмельницький...»

Примітки верстальника

Перелік помилок друку, виявлених та виправлених верстальником

С. 53: ...потвори-діти, все [недошене] => недоношене, все злеуроджене, біснுவате, калікувате...

С. 219: Дворянин [гербував] => гребував московитянами, їхньою щирістю в пияцтві, його вражала розбещеність їхньої мови.

С. 222: Прелесним [листом] => листам Хмельницького щодо союзу з Литвою не вірити, литовський Великий князь не дасть ніякої підмоги козакам.

С. 225: Коні ми під Києвом продали, з тим, що їх милість, яко боголюб, мамоною [гербує] => гребує, тоді я взяв цілу квоту, звичайно, щоб роздати бідним <...>

С. 228: Рославець подумав, що на дворі тиха-тиха ніч й зорі впали в Дніпро, [зарослись] => заросились левади, й на мить йому стало тужно.

С. 254: Дебеліші волинські попи з [притчами] => причтами, архімандрити з Почаєва з шаблюками при боці <...>

С. 255: Обозом чулася [найгрізніша] => найрізніша мова, й горнулись під Максимові стяги найчудніші людкове <...>

Примітки

1

Літавиця — міфічна істота, що начебто спокушала парубків.

2

Башата — можливо, йдеться про башу, найвищого урядовця, вельможу чи генерала у давній Туреччині та Єгипті.

3

Безплудрий (пор. пол. *pludry* — штани) — безштанько.

4

Коч — карета.

5

Who is there? (анг.) — Хто тут?

6

Ladislai Regis Milites, saperlot (лат.) — Ладислава царя воїни, чорт забирай!

7

Гупелянда (гупелянд) — плащ-накидка до колін або ж до п'ят, який одягали через голову.

8

Goddam (пор. анг. *god-damn* — проклятий, прокляття) — чортівня! прокляття! чорт забирай!

9

Гостець — ревматизм.

10

Сирівець (сириця) — тут: довгі ремені з недубленої шкіри.

11

Секурс (пор. англ. secours) — поміч.

12

Qui vive? (фр.) — Хто йде?

13

Здецидований (пор. пол. zdecydowany) — остаточний, рішучий.
Тут: цілковитий.

14

Септентріони — північні країни.

15

Авіза (авізо) — повідомлення (пор. італ. avviso).

16

Ребелія (пор. пол. rebelia) — бунт, заколот.

17

Ребелізант — бунтівник, заколотник.

18

Пленіпотент — довірене лице, уповноважений у справах.

19

Bellua sine capite (лат.) — бестія (звір) без голови.

20

Левенець — гайдамака.

21

Поскромити (пор. пол. poskromi) — приборкати, втихомирити.

22

Делія — довгий верхній одяг, часто підбитий хутром, який носили наопашки.

23

Сироматня — сірома, біднота.

24

Ставщина — податок за вилов риби у водоймах, що належали шляхтичам.

25

Спасне — податок за право пасти худобу.

26

Сухомельщина — плата за помел.

27

Поємщина — мито за укладання шлюбу.

28

Дудок (дуда) — плата за хрещення дітей.

29

Бахмат — бойовий верховий кінь.

30

Кітел — казан.

31

Гиря — голова.

32

Веред — гнійний нарив, болячка.

33

Крогулець (пор. пол. krogulec) — яструб.

34

Аргмак — породистий верховий кінь.

35

Оршак (пор. пол. orszak) — свита, кортеж.

36

Крогульчий (пор. пол. krogulczy) — яструбиний.

37

Колігація (пор. пол. koligacja) — свояцтво; тут: знайомство з високопосадовцями.

38

Чамбульні — тут: татари.

39

Делектуватися — насолоджуватися.

40

Homo eruditus (лат.) — ерудована людина.

41

Аддиція (лат. additio) — додавання; субтракція (лат. subtractio) — віднімання; мультиплікація (лат. multiplicatio) — множення; дивізія (лат. divisio) — ділення.

42

Інкурзія (інкурсія) — наїзд, напад.

43

Ordo novus (лат.) — новий лад (Автор.).

44

Шпалера (пор. пол. szpaler) — шеренга.

45

Фалюндишевий (фалендишевий) — зроблений із тонкого англійського чи голландського сукна.

46

Адамашковий — шовковий.

47

Захристія (закристія, захристя) — приміщення у християнському храмі, яке призначене для зберігання предметів культу.

48

Брокатовий — парчевий.

49

Морес — звичай, поведінка, порядок; субординація.

50

Рачити — зволити.

51

Карабеля — крива шабля.

52

Бурда (пор. пол. burda) — скандал, дебош.

53

Арматор (лат. armator) — особа, яка власним коштом споряджає судно. Тут: призвідник.

54

Ad rem (лат.) — до справи.

55

Consensus (лат.) — згода (Автор.).

56

Coniuratio, conjuratio (лат.) — змова (Автор.).

57

Опінія (пор. пол. opinia) — оцінка, думка, погляд.

58

Absolutum dominium (лат.) — необмежена влада (Автор.).

59

Pro patriae libertate (лат.) — за волю вітчизни (Автор.).

60

Баніт — вигнанець; людина, яку оголосили поза законом.

61

Coniurationis fratres (лат.) — братчики змови (Автор.).

62

Coniurationem (лат.) — змова.

63

Animus coniurationis (лат.) — душа змови (Автор.).

64

Теріяк — протиотрута.

65

In arte bellandi (лат.) — у мистецтві ведення війни.

66

Instrumentum coniurationis (лат.) — знаряддя змови (Автор.).

67

Інвенція (від лат. inventio) — винахідливість.

68

Цирограф — письмова угода, яка зазвичай підписана кров'ю, між простим смертним і дияволом.

69

Ордонанс — наказ, розпорядження.

70

Patris Seraphici (лат.) — ангельського Отця.

71

Laudetur (laudetur Jesus Christus (лат.) — слава Ісусу Христу) — традиційне привітання у католиків.

72

In saeculo saeculorum (лат.) — на віки вічні.

73

Campus Martius (лат.) — поле битви (Автор.).

74

Бернардин — тут: монастир, костел бернардинів у Львові.

75

Крочити — крокувати, йти.

76

Вота — дар на вівтар, пожертви.

77

Ukraina vera est Campus Martius (лат.) — Україна — це справжнє

поле битви (Автор.).

78

Тривати — існувати, жити.

79

Фарний (пор. пол. *farny*) — парафіяльний.

80

Бутний — пихатий, чванькуватий.

81

Рекреація — перерва між уроками, лекціями; канікули.

82

Жак (пор. пол. *żak*) — студент, учень, школяр.

83

Локать — місце у списку.

84

Еквіпунок — обмундирування, екіпірування.

85

Габіт — сутана.

86

Ubi beatitudo consistat (лат.) — у чому полягає щастя?

87

Beatitudo in actu voluntatis consistat (лат.) — щастя полягає в чині

волі (Автор.).

88

Ad maiorem Dei gloriam (лат.) — для більшої слави Божої.

89

Ринграф (пор. пол. rzyngraf) — металева пластина із зображенням герба чи святого, яку лицарі носили на грудях.

90

Валечний (пор. пол. waleczny) — хоробрий, мужній.

91

Мартиріум (лат. martyrium) — мучеництво (за віру).

92

Лайки французької солдатески XVI—XVII ст. (Автор.). Larron (фр.) — злодій, шахрай, розбійник. Fils du putain (фр.) — син повії. Faquin (фр.) — бовдур, олух.

93

Пранцюватий — огидний, паскудний.

94

Ритмайстер (пор. нім. Rittmeister) — ротмістр.

95

Жолд — платня (у найманому війську).

96

Регімент (пор. пол. regiment) — полк.

97

Обріст (пор. нім. Oberst) — полковник.

98

Алярм (пор. пол. alarm) — тривога.

99

Алікант (аліканте) — солодке виноградне вино.

100

Ars bellandi (лат.) — мистецтво ведення війни.

101

Лярон (фр. larron) — злодій, шахрай, розбійник.

102

Лайка ландскнехтів (Автор.).

103

Ми з лицарського ордену, / Що стали бідняками, / Вас на смерть поб'ємо, / Щоб вино ваше випити.

104

Gott helfe (нім.) — Боже поможи; ходи з Богом.

105

Wer da? — Хто йде? (Хто там?)

106

Паппенгейм Готфрід Генріх (1594—1632) — фельдмаршал, граф, головнокомандувач військами Католицької ліги в Тридцятилітній війні.

107

Компліментів (Автор.).

108

Бекет — військова сторожа.

109

Нажива з війни, грабунок (Автор.).

110

Воїн (Автор.).

111

Господар і господиня (Автор.).

112

Стріляти й колоти (Автор.).

113

Стріляти й колоти (Автор.).

114

Крадіжка, грабунок (Автор.).

115

Крадіжка, грабунок (Автор.).

116

Гроші (Автор.).

117

Гроші (Автор.).

118

Бідувати, жебрати (Автор.).

119

Загине (це все жаргон вояків 30-літньої війни) (Автор.).

120

Гунцвот — шельма.

121

Кватерна — кінний ескадрон (Автор.).

122

Плюдри, плюндри (пор. пол. *pludry*) — широкі штани, шаровари.

123

Кварцяні (пор. пол. *kwarściany*) — регулярне наймане військо у Польщі в XVI—XVIII ст., яке утримували за рахунок кварти — четвертої частини доходів із королівських земель.

124

Контроверсія (лат. *controversia*) — суперечка.

125

Черес — широкий пояс із порожниною усередині для грошей та інших цінних речей.

126

Дублон — старовинна золота монета.

127

Талер (таляр) — старовинна срібна монета.

128

Дуфати (пор. пол. *dufać*) — вірити, сподіватися.

129

Страдіоти — легка наймана іррегулярна кіннота, яку набирали переважно в Албанії. Тут: албанці (балканці).

130

Людвисар (пор. пол. *ludwisarz*) — ливарник.

131

Доротка — в'язниця у Львові.

132

Кінва — великий дерев'яний кухоль.

133

Silentium (лат.) — тиша, мовчання.

134

Opinionem (від лат. *opinio*) — думка.

135

Зафайданий (пор. пол. *zafajdać* — загадити) — загиджений, забруднений.

136

Кутниця — кишка.

137

Скурчибик (пор. пол. skurczybuk) — пройдисвіт, негідник.

138

Халяндра — старовинний циганський танець.

139

Мальвазія — сорт солодкого виноградного вина.

140

Сampus volantes (лат.) — рухомі табори (Автор.).

141

Фальконет — дрібнокаліберна гармата (її діаметр — 7,2 см).

142

Картавна — великокаліберна гармата (її діаметр — 15,7 см).

143

Коберець (пор. пол. kobierzec) — килим.

144

Мі corazon (ісп.) — моя душа, моє серце. Мі vida (ісп.) — моє життя.

145

Фацеція — гумористично-сатиричне оповідання.

146

Авторамент (пор. пол. autorament) — рід, тип, вид.

147

Серпій — рослина родини складноцвітих, яку використовують для одержання жовтої та зеленої фарби.

148

Асан — пан.

149

Випханий крокодил — тут: опудало крокодила.

150

Скартабелат — неповноправний шляхтич; нижча категорія шляхти.

151

Капусь (пор. пол. karuś) — ябедник, донощик.

152

Тумульт (пор. пол. tumult) — метушня, гармидер, гвалт.

153

Карчило — карк.

154

Бердиш — сокира на довгому держаку з видовжено-півкруглим лезом.

155

Віват Хмельницькому вождю!

156

Профос — офіцер, який виконував у війську обов'язки поліція.

157

Vorwärts! (нім.) — Уперед!

158

Жизний — урожайний, родючий (з пол.).

159

Бурда (пор. пол. burda) — скандал, безчинство.

160

Аркан (пор. пол. arkana) — таємниця, секрет.

161

Пактувати — вести перемовини, домовлятися.

162

Гіпокрит — лицемір, лукава людина.

163

Матлярство (махлярство) — шахрайство.

164

Гуф — військо, рать.

165

Авксиліарний (лат. auxiliarius) — допоміжний.

166

Чамбул — загін.

167

Будзиган (або ж моргенштерн) — булава із шипами.

168

Яструби, шарпанини — польові гармати (Автор.).

169

Fiat (лат.) — нехай [так] станеться (Автор.).

170

Анімуш (пор. пол. animusz) — запал, наснага, [бойовий] настрої.

171

Імпет (пор. пол. impet) — натиск, сила, навала.

172

Саппермент (англ. sapperment) — лайка: чорт забирай! сто чортів!

173

Чапрак — підстилка під кінське сідло, попона.

174

Ретрашемент (ретраншемент, ретраншамент) — військове укріплення.

175

Келеп — ручна зброя; своєрідний молот, насаджений на довгий держак.

176

Alea actia est (лат.) — кості (жереб) кинуті (Автор.).

177

Transivimus Rubiconum (лат.) — перейшли ми Рубікон (Автор.).

178

Фрашка (пор. пол. fraszka) — жарт, епіграма.

179

Pro patriae proditore (лат.) — за зрадника отчизни (Автор.).

180

Colluvies, colluvies — повідь, повідь (Автор.).

181

Філют (пор. пол. filut) — хитрун, пройдисвіт.

182

Секурувати — охороняти.

183

Pecunia belli gerendi nervus (лат.) — Гроші — нерв війни, що ведеться (Автор.).

184

Фукати — кричати, лаятися, сердитися.

185

Голдувати — воздавати честь, славити.

186

Банделієр (бандольєр) — те саме, що патронташ, підсумок.

187

Жоломіга (жоломійка) — сопілка.

188

Beati pacifici! (лат.) — Привітання воїнів у XVII ст. (Автор).
Блаженні миротворці! (Упор.).

189

Муфмафи, ганси — згірдлива назва німців (Автор.).

190

Auxilium (лат.) — допомога (Автор.).

191

Посесія — орендований маєток, земельне володіння.

192

Місюрка — кільчаста сітка шолома.

193

Джавр (джаур, гяур) — іновірець.

194

Секвестр — заборона, обмеження.

195

Окрутний (пор. пол. okrutny) — суворий, пекельний.

196

Опресія (пор. пол. *opresja*) — скрутне становище.

197

Суспенза (пор. пол. *suspensa*) — звільнення від обов'язків, посади.

198

Деспект (пор. пол. *despekt*) — образа, кривда, зневага.

199

Азали ж — невже, хіба (з пол.).

200

Сигнет — перстень з печаткою.

201

Omnes una manet nox (лат.) — усіх пригорне ніч (Автор.).

202

Аріанин — прихильник аріанства. Представники цього вчення заперечували церковний догмат про єдину сутність Бога-Отця і Бога-Сина (Христа), вважаючи, що останній як творіння Бога-Отця є нижчим за нього.

203

Облічати — рахувати, підраховувати.

204

Фравцимер, фрауцимер (нім. *frauenzimmer*) — придворні дами, фрейліни; тут: покоївки і взагалі жінки з оточення знатної особи.

205

Фольгувати — потурати, давати волю, виявляти поблажливість.

206

Легітимуватися (пор. пол. *legitymować się*) — володіти; доводити своє право.

207

Реляція — повідомлення.

208

Збоніфікувати — відшкодовувати, винагороджувати.

209

Фукач — крикун, лайливець.

210

Заглада — загибель, знищення.

211

Dies irae (лат.) — день гніву.

212

Фратер — братчик.

213

Ad maiorem Dei gloriam (лат.) — для слави великого Бога.

214

Фрасунок (пор. пол. *frasunek*) — журба, смуток, турбота.

215

Витворний — вишуканий, витончений.

216

Сколігований — посвоячений.

217

Резолютний (пор. пол. *rezolutny*) — рішучий, сміливий.

218

Огладжений — добре вихований, з гарними манерами.

219

Супонувати — припускати, гадати, міркувати.

220

Ведлуг — відповідно (до чогось), згідно з чимсь (з пол.).

221

Барзій (пор. пол. *bardziej*) — (все) більше.

222

Моноксил — козацький човен, видовбаний із суцільного дерева.

223

Фрасувати (пор. пол. *frasować*) — тривожитися, непокоїтися.

224

Нобілітація — надання дворянського титулу, введення в дворянство.

225

Proditores patriae (лат.) — зрадники вітчизни (Автор.).

226

Версія про шотландське (шкотське) походження козацького ватажка, корсунського та черкаського полковника Перебийноса (Максима Кривоноса) базується на анонімному німецькому памфлеті (1649 р.).

227

More et paraetextu cosacorum imitate Chmielnicii (лат.) — наслідуючи звичай і привід козаків Хмельницького (Автор.).

228

Nie od soli, nie od roli, a od tego, co nas boli (пол.) — не від солі, не від землі, а від того, що нам болить.

229

Глог — кущ або деревце родини кизилових.

230

Націоне полонус, ріту романус — за національністю — поляк, за віросповіданням — римський католик.

231

Scintilla incedium (лат.) — іскра пожежі (Автор.).

232

Gente й natione Polonus — родом і за національністю поляк.

233

Sedes belli (лат.) — оселя війни (Автор.)

234

Exempla cruenta (лат.) — приклади жорстокості (Автор.).

235

Aut recuperari aut mori (лат.) — або здобути, або вмерти (Автор.).

236

Конферувати (пор. пол. konferować) — засідати, радитися, обговорювати.

237

Bellum civile (лат.) — громадянська війна (Автор.).

238

Коміть головою — сторчголов.

239

Ґмерк — родинний чи цеховий знак (своєрідний герб); перстень із печаткою, на якій зображений такий знак.

240

Машкаталь (мускатель) — десертне виноградне вино.

241

Securitas (лат.) — безпека.

242

Дефіле — тут: перехід, переправа.

243

Сальва (пор. пол. *salwa*) — залп.

244

Імпетувати — тут: наступати.

245

Ретирада — відступ.

246

Юк (пор. пол. *juk*) — в'юк, тюк.

247

Чакалка (чекалка) — шакал звичайний, вид родини псових.

248

Мазур — житель Мазовії, історичної області на сході Польщі.

249

Голендри (пор. нім. *Hollander*) — голландці.

250

Colluvies (лат.) — натовп, набрід, збіговисько волюцюг.

251

Proditor patriae (лат.) — зрадник вітчизни (Автор.).

252

Егзагерувати — перебільшувати.

253

Антицесор, антецесор (лат. antecessor) — попередник.

254

Hominibus parvis (лат.) — маленькі люди.

255

Posteriores — нащадки, майбутні покоління.

256

Homo parvus et simplex (лат.) — людина мала й проста (Автор.).

257

Interregnum (лат.) — безкоролів'я (Автор.).

258

Одоацер (Одоакр; 431/433—493) — давньогерманський полководець. У 476—493 рр. — король Італії. За однією з легенд, Одоакр був руським князем.

259

Беллюм сіне капіте — війна до останнього (букв. — війна без голови).

260

Алікант (аліканте) — солодке виноградне вино, вироблене в околицях міста Аліконтє в Іспанії.

261

Дебакль — поразка.

262

Обсервувати — спостерігати.

263

Sedem fecit (лат.) — окопався (Автор.).

264

Бровари (броварні) — пивоварня.

265

Цеп (пор. пол. сер) — йолоп, бевзь.

266

Футрина — лиштва.

267

Глушмай (глушман) — глуха людина.

268

Офіцина (пор. пол. офісуна) — флігель.

269

Войський — вїт, наглядав за порядком у воєводстві, заміщав каштеляна під час шляхетського ополчення.

270

Мацки (пор. пол. maski) — щупальця.

271

Порон — те саме, що пором.

272

Продіторес (лат. *proditores*) — зрадник.

273

Асекуруватися — страхуватися, перестраховуватися.

274

Факція (пор. пол. *faksja*) — змова, заколот.

275

Kiuvia, urbs saneta aeternaque (лат.) — Київ, святий город, вічний город (Автор.).

276

Ordo novus (лаг.) — новий лад (Автор.).

277

Orbis terarum (лат.) — світу (Автор.).

278

5 Форштат (форштадт) — поселення за межами міста або фортеці; передмістя.

279

De bello civile (лат.) — про громадянську війну (Автор.).

280

Liberum exertitium religionis (лат.) — вільне виховання релігії (Автор.).

281

Pacta conventa (лат.) — укладені (зібрані) договори.

282

Камка — іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками.

283

Гурма — юрба.

284

Камедул (камальдул) — член католицької чернечої автономної конгрегації, відгалуження бенедиктинського ордену.

285

Сницар — майстер з художнього різьблення по дереву й карбування по металу.

286

Шинквас (пор. пол. *szynkwas*) — прилавок, зазвичай у шинку.

287

Масар (пор. пол. *masarz*) — ковбасник.

288

Матляр — шахрай.

289

Тать — розбійник, злодій.

290

Члонкі — кінцівки (з пол.).

291

Оспалий — сонний, лінивий, млявий.

292

Конар — груба гілляка, сук.

293

Петро Ам'єнський (Ам'єнський), Петро Пустельник (1050–1115) — чернець-проповідник, закликав до Хрестового походу, очолив ополчення бідноти.

294

Relicuum est optare uti quae tibi placuerint ea di immortals adprobent beneque evenire S|nant (лат.) — Залишається тільки побажати, щоб безсмертні боги благословили твої наміри й запевнили добрий успіх твого діла. Sail. Epist. ad Caes. 1, 8,10 (Автор.).

295

Lurus in fabula (лат.) — про вовка промовка (Автор.).

296

Яхонт — сапфір чи рубін.

297

Калюмнія (пор. пол. kalumnia) — наклеп, наговор.

298

Продитор (лат. proditor) — зрадник.

299

Реферувати — доповідати.

300

Безецний (пор. пол. *bezecny*) — підлий, ганебний, нищий.

301

Non parcendo (лат.) — не шкодуючи (Автор.).

302

Амор — любов.

303

Оноді — недавно.

304

Рекуперувати (лат. *recupero*) — знову здобути прихильність; повернути, компенсувати.

305

Posteritas (лат.) — нащадки (Автор.).

306

Ne pater patriae, a pestis patriae (лат.) — не батько отчизни, а чума отчизни (Автор.).

307

Нава (пор. пол. *nawa*) — корабель.

308

Орт — срібна монета, яку карбували, зокрема в Речі Посполитій, у XVI—XVIII ст.

309

Vir illustrissimus (лат.) — дуже світлий муж (Автор.).

310

Serenissima Republica — Найсвітліша республіка.

311

Аз — стара назва літери «а».

312

Бута — пиха, чванливість, бундючність.

313

Форшпан — великий довгий віз, підвода.

314

Лишка — лисиця.

315

Лявенда (пор. пол. lawenda) — лаванда.

316

Гебан — ебенове дерево.

317

Оглада — гарні манери, лоск.

318

Алчба — зажерливість.

319

Недискреція (пор. пол. dyskrecja — такт, делікатність) —

нетактовність.

320

Розкат — кріпосний вал, земляне укріплення фортеці.

321

Ольстра (пор. пол. olstro) — кобура.

322

Ставитися — прибувати, з'являтися.

323

Кантовастий — кутастиий.

324

Амаликитяни — у єврейській релігійній традиції загальна назва для позначення ворожих євреям народів або груп.

325

Домінус (лат. dominus) — пан, повелитель, хазяїн.

326

Бахорити (бахурити) — вести розпусне життя.

327

Регала — стелаж, полиця.

328

Трафний (пор. пол. trafny) — правильний, влучний.

329

Салітарня — майстерня з виробу пороху.

330

Парвеніуш (пор. пол. *parweniusz*) — вискочка, парвеню.

331

Доматор (пор. пол. *domator*) — домосід.

332

Тандем — отож (Автор.).

333

Ultima Julii A. D. 1648 (лат.) — останнього (31) липня Р. Б. 1648 (Автор.).

334

Dominum sibi forma (лат.) — володіння собі творить (Автор.).

335

Встеклий — божевільний, скажений.

336

Corona suetica in aestimatione (лат.) — шведська корона в пошані (Автор.).

337

Лелеч — народна назва душекії зеленої, чагарникової рослини родини березових.

338

Зіновать-трава — багаторічна рослина родини бобових.

339

Див-дерев — дурман (однорічна отруйна трав'яниста рослина).

340

Конфесата — свідчення під час допиту; допит.

341

Адонай, шма Ізраель! — Господи, слухай (зглянься), Ізраеле!

342

Сальватор (лат. salvator) — визволитель, спаситель.

343

Пахоля — хлопчик-підліток.

344

Шишак — старовинний військовий металевий шолом з вістрям.

345

Клуб — верхня частина ноги, таза у тварин.

346

Аспіс (яспіс) — яшма, напівкоштовне каміння.

347

Комунік (пор. пол. komunik) — кінний загін.

348

Халяндра — старовинний циганський танець.

349

Сміговниця — малокаліберна гармата з довгим стволом.

350

Домаха — шабля дамаскенської сталі (Автор.).

351

Яспіс — яшма.

352

Луб'янки — ємності (короби), виготовлені з лубу (внутрішньої частини кори листяних дерев).

353

Співачка, сова, соловейко (соловій) — назви різнокаліберних гармат (співачка — калібр 18,4 см, соловій — 17,9 см).

354

Черемиси — марійці (народність фіно-угорської мовної групи).

355

Теорбан (або ж торбан) — народний струнний щипковий музичний інструмент.

356

Пунсовий (рос. пунцовый) — червоногарячий.

357

Gentilhuomo polacco della Ukraina (лаг.) — польський шляхтич з України (Автор.).

358

Coelum nobiliorum verum, plebes infernum est (лат.) — справжнє небо для багатих, а пекло для черні (Автор.).

359

Хосен — користь.

360

Milites (лат.) — воїни (Автор.).

361

Harlotry (анг.) — розпуста, проституція.

362

Тисавий — ясно-гнідий.

363

Преіміненція — знаменитості.

364

Devil (анг.) — демон, чорт, диявол

365

Лайки англійської солдатески XVII ст. (Автор.).

366

Дик — вепр.

367

Подуваними дуван — ділити здобич після набігу.

368

У XVIII ст. не курили, а «пили тютюн» (Автор.).

369

Безоар — камінь органічного походження. Утворюється подеколи у шлунку жуйних тварин, коней тощо. У середньовіччі вважали, що цей амінь має цілющі властивості.

370

Гостія — євхаристичний хліб у католиків латинського обряду.

371

Не дай непомщено мчати кінноті / Медів, бувши вождем, о Цезарю... Горацій, *Сарм.* 1, 2, 51 (Автор.).

372

«*Carmina I*» («Пісні») — збірник ліричних віршів Горація, що вийшов у другій половині 23 р. до н. е.

373

Hostilia ubique agitando (лат.) — всюди розгортати військові дії (Автор.).

374

Exempla cruenta (лат.) — приклади жорстокості (Автор.).

375

Свідчення на тортурах (Автор.).

376

Clam (лат.) — потайки (Автор.).

377

Пани-рада — державна установа у Великому князівстві Литовському до 1569 р.

378

Байдана — панцерна сорочка (Автор.).

379

Маракувати — розуміти, розбиратися у чомусь.

380

Юшман — легка кольчуга (Автор.).

381

Контарець — короткий меч (Автор.).

382

Компут (пор. пол. komput) — основні сили війська.

383

Галман — лайливе слово щодо чоловіка.

384

Гайдар — пастух (Автор.).

385

Лядина — сосна.

386

Джурга — юрба.

387

Ясувати — тут: зашуміти, салютувати.

388

Фоса — рів, канава.

389

Інстигатори — урядові обвинувателі в давньому суді Речі Посполитої (Автор.).

390

Сципiон Африканський (236 р. до н. е. — 183 до н. е.) — римський політичний і військовий діяч, найкращий римський полководець II Пунічної війни.

391

Бецман — бельбас, олух.

392

Quidam (лат.) — хтось (Автор.).

393

Лилик — кажан.

394

Блахманити — замилувати очі, обдурювати.

395

Молоня (молонія) — блискавка.

396

Чародійні рослини (Автор.). Мандрагора — багаторічна трав'яниста рослина, корені якої інколи нагадують людську фігуру; через це у давнину вважали, що мандрагора має магічну силу. Альравна — потворні фігурки, які вирізали з кореню мандрагори (вважалося, що вони мають чародійні властивості).

397

Шестопер — пірнач (Автор.).

398

Ганджар — двосічний стилет, закривлений на кінці.

399

Гандри бити — байдики бити, байдикувати.

400

Вельбучний — поважний, знатний.

401

Сарака — бідолаха.

402

Сутий — справжній, великий.

403

Відставляти — переносити в інше місце; тут — переправляти, доправляти.

404

Кон'юрація — зговір, змова.

405

Примас — у католицькій церкві титул і сан архієпископа визначеної єпархії, який надає папа римський.

406

Фортуна — статок, багатство.

407

Копа — одиниця лічби, що дорівнює 60 (півкопи — 30).

408

Гойний — щедрий, розкошний.

409

Гайдавери — штани, шаровари.

410

Pardonate — пробачте.

411

Morbus animi (лат.) — недуга душі (Автор.).

412

Папуцатий — товстощокій.

413

In Societati Jesu (лат.) — в Ісусовому товаристві (в Ордені єзуїтів) (Автор.).

414

Курфюрство — територія (князівство), яку очолював курфюрст (князь, який мав право вибрати імператора).

415

Серпантина — рід гармати (Автор.).

416

Цаль — дюйм (1 дюйм — 2,54 см).

417

Льонт — бікфордів шнур (запалювальний).

418

Яструб — фортечна гармата (Автор.).

419

Фашина — в'язанка лози, очерету для укріплення насипів, валів.

420

Насипи при фортеці (Автор.).

421

Розбишаки (Автор.).

422

Воєнну здобич брати (Автор.).

423

Шварг (пох. від шварготіти — видавати гучні й часті звуки) — гамір, гомін, лепет.

424

Болото Оонян, козацьке болото (гебр.) (Автор.).

425

Herrn leutnant-obristen Muskeitiere (нім.) — Мушкетери пана лейтенанта-полковника (Автор.).

426

Фюзілієр (фюзілер) — розвідник.

427

Підофіцер (Автор.).

428

Qui est? (лат.) — Хто йде? (Автор.).

429

Wisniowecii princeps equites (лат.) — кінники князя Вишневецького (Автор.).

430

Qua ex manipula? (лат.) — З якої маніпули? (Автор.).

431

Manipula sexta (лат.) — шоста маніпула (відділ) (Автор.).

432

Ізруч — в рукопашному бою (Автор.).

433

Креденс (пор. пол. kredens) — буфет (шафа).

434

Тафля (пор. пол. tafla) — гладь, гладка поверхня.

435

Хорустіль — деркач (невеличкий птах родини пастушкових).

436

Minimus servus servorum Sanctae Ecclesiae sum (дат.) — Я — найменший слуга слуг святої церкви (Автор.).

437

Sedes libertatis (лат.) — оселя свободи (волі).

438

Протинаступом (Автор.).

439

Ґелюхи — те саме, що тельбухи (внутрішні органи).

440

Пастухами (Автор.).

441

Нігич — зовсім, ніскільки.

442

Турецький кинджал (Автор.).

443

Сутички (Автор.).

444

Сабат — шабаш.

445

Берда — кінна стежа (Автор).

446

Гурензон (нім. Hurensohn) — сучий син.

447

Уроки — за давніми уявленнями, наслання хвороби чи нещастя кому-небудь поглядом, завдання шкоди.

448

Обрістовий — полковницький (Автор).

449

Ввійстя — вхід (з пол.).

450

Валлони — жителі Валлонії (регіону Бельгії); тут, можливо, загалом бельгійці.

451

Шваргіт (шваркіт) — швидка й нерозбірлива мова.

452

Профос — підстаршина (Автор.).

453

Слам (лат.) — потаємно (Автор.).

454

Шельвах — вартовий.

455

Гадамашек (адамашек) — сорт шовкової тканини.

456

Панцерний нагрудник (Автор.).

457

Пірнач (Автор.).

458

Инстигатор (пор. пол. instygatoi) — судовий обвинувач.

459

Ферезія — вид плаща.

460

Sonst ein resolvierter Soldat — це вже солдат у запасі.

461

Vacuum (лат.) — порожнеча (Автор.)

462

Римський вождь, що зволікав, був нерішучий у війні з Ганнібалом (Автор.).

463

Tandem (лат.) — врешті-решт, звісно.

464

Posteriores (лат.) — нащадки (Автор.).

465

Рід гадини (Автор.).

466

Кунктатор (лат. cunctator) — обережна, нерішуча людина.

467

Туркус (пор. пол. turkus) — бірюза.

468

Дух (лат.) — вождь (Автор.).

469

Шелвахоза (шельвах) — вартовий.

470

Берендійка — банделієр, стрічка (Автор.).

471

Веселики — журавлі.

472

Чекан — топірець, партизан — коротка шабля, домаха — шабля дамаської сталі (Автор.).

473

Решма — начільник на коні (Автор.).

474

Наус — уздечка (Автор.).

475

Чандари — ремені від сідла під животом (Автор.).

476

Interregnum (лат.) — безкоролів'я (Автор.).

477

Sedes libertatis (лат.) — оселя свободи (Автор.).

478

Ознаймити — тут: об'явити, заявити, сповістити.

479

Вервиця — чотки.

480

Сулиця — спис.

481

Кватира (пор. пол. kwatera) — штаб-квартира.

482

Назва гармат «волкомейка» від «фальконет» (Автор.).

483

Роди гарматників (Автор.).

484

Порох (Автор.).

485

Легкі ядра (Автор.).

486

Вигензувати — випросити, виманити, вициганити.

487

Тарапати (пор. пол. tarapaty) — скрута, турбота, морока.

488

Duces triumviri (лат.) — трьох мужів (тріумвірат), вождів (Автор.).

489

Номо parvus (лат.) — мала людина (Автор.).

490

Dux Chmelnitzki vivat (лат.) — нехай живе вождь Хмельницький (Автор.).

491

Actionis nostrae (лат.) — нашої акції (Автор.).

492

Imperare (лат.) — володіти (Автор.).

493

Privatim (лат.) — приватно (Автор.).

494

Пертракувати — вести переговори.

495

Гайман — пастух.

496

Вісон — тонка коштовна тканина.

497

Пірначі (Автор.).

498

Коні, огирі (Автор.).

499

В засаді (пор. пол. w zasadzie) — у принципі, в основному.

500

Со panek, to hetmanek (пол.) — що пан, то гетьман.

501

Бляхи на конях (Автор.).

502

Вироб'яки — постолі (Автор.).

503

Саєт — сорт оксамиту.

504

Фалерн — італійське виноградне вино.

505

Te Deum laudamus (лат.) — Тебе, Боже, хвалимо... (Автор.)

506

Secundus vitae nostrae sanguis (лат.) — друга кров нашого життя (Автор.).

507

Серйо (пор. пол. serio) — серйозно.

508

Спорзний — безсоромний, непристойний.

509

Бармиця — кольчужна залізна сітка для захисту шиї.

510

Ґорс (пор. пол. gorg) — бюст, декольте.

511

Фальбани — складки, зборки на одязі.

512

Індустрія — маєток, багатство (Автор.).

513

Літанія — благальна молитва у католиків.

514

Victoria Polonorum Rege Vladislao Quarto peracta anno 1638 (лат.) — перемога поляків під королем Владиславом IV довершена р. 1638

(Автор.).

515

Sic transit gloria (лат.) — так минає слава (Автор.).

516

Нів — новий (молодий) місяць.

517

Victoria Cosacorum Duce Chmielnicii peracta anno 1648 (лат.) — перемога козаків довершена вождем Хмельницьким р. 1648 (Автор.).

518

Нагорлянники (Автор.).

519

Панцерні сорочки (Автор.).

520

Роди шабель (Автор.).

521

Бойові бубни (Автор.).

522

Роди польових гармат (Автор.).

523

Вид бубнів (Автор.).

524

Крутити веремію (давній військовий термін) — зачіпна акція (Автор.).

525

Диспонувати (пор. пол. dysponować) — наказувати.

526

Пільга — полегшення.

527

Шквар, спекота (Автор.).

528

Давній військовий термін — сутичка (Автор.).

529

Десперувати — впадати у розпач, втратити надію (з пол.).

530

Конфузія (пор. пал. konfuzja) — замішання, розгубленість.

531

Бартка — гостра вузьконоса сокира з маленьким тупим обухом і довгим держакком.

532

Витхнути — перепочити, відсапатися.

533

Решма — прикраса на кінській збруї.

534

Сардон (сардонікс) — різновид агату.

535

Видма — піщаний горбик.

536

Крисаня — бриль, капелюх.

537

Гординський Я. Рапсоди про Україну // Назустріч. — 1938. — № 1. — С. 8.

538

О. Р. Бібліографія // Вістник. — 1938. — № 5. — С. 393, 397.

539

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — Либідь, 1993. — С. 21.

540

Косач Ю. Рубікон Хмельницького. — Л., 1992. — С. 3.

541

Там само.

542

Косач Ю. Історизм і література // Українська трибуна. — 1948. — 8 червня. — С. 2.

543

Косач Ю. До проблеми історичної // Назустріч. — 1938. — № 4. — С. 1.

544

Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 152.

545

Цит. за: Прокопчук Г. Театр // Вісті. — Берлін, 1943. — 20 січня.

546

Державин В. Стиль і стилізація (Українська еміграційна література (1945—1947)) // Нариси з поетики: Теоретико-методологічні та історико-літературні виміри. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 163.

547

Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945—1949 // Косач Ю. Проза про життя інших. — Київ: Факт, 2003. — С. 216—217.

548

Там само. — С. 226.

549

Виступ Романа Федоріва // Сучасність. — 1996. — Грудень. — С. 148.

550

Граничка Л. Косачева повість про Хмельницького // Краківські вісті. — Ч. 137 (875).

551

Косач Ю. Формація владаря (Нотатки про Б. Хмельницького) //

Українська трибуна. — 1949. — 20 лютого. — Ч. II. — С. 5.

552

Цит. за: Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945–1949 // Косач Ю. Проза про життя інших. — Київ: Факт, 2003. — С. 218.

553

Косач Ю. Формация владаря (Нотатки про Б. Хмельницького) // Українська трибуна. — 1949. — 20 лютого. — Ч. II. — С. 6.

554

В'ячеслав Липинський. Україна на переломі. — Відень, 1920. — С. 21.

555

Там само. — С. 23.

556

Іван Франко. «Хмельниччина 1648 до 1649 р. у сучасних віршах». Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів), XXIII–XXIV, Т. III—IV (1898), С. 1—114.

557

Shaul Stampfer. «What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648.» Jewish History. — Т. 17 (2003). — № 2. — С. 210, 221.

558

Adam Teller. 'A Portrait of Ambivalence: The Case of Natan Hanover and His Chronicle, Yeven metsulah,' у виданні Amelia M. Glaser. Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford: Stanford University Press. — 2015. — С. 35.

559

Yohanan Petrovsky-Shtern. 'On the Other Side of Despair: Cossacks and Jews in Yurii Kosach's *The Day of Rage*,' у виданні Amelia M. Glaser. *Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising*. Stanford: Stanford University Press. — 2015. — С. 182—96.

560

«Дума про Хмельницького і Барабаша» у виданні *Ukrainian Duma*. Toronto-Cambridge, MA. - 1979. — С. 154.

561

Цит. за виданням Олександр Гриценко, «Архетипальний володар (Богдан Хмельницький)» // Герої та знаменитості в українській культурі. Київ: УЦКД, 1999, С. 27.

562

Цит.: Валерій Шевчук. Муза Роксолянська: Українська література XVI—XVIII століть. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. — Київ: Либідь, 2005. — С. 95.

563

Валерій Шевчук. Муза Роксолянська. — Книга друга. — С. 96.

564

Григорій Сковорода. Твори у двох томах. — Київ: Обереги. — 1994. — Т. 1. — С. 85.

565

Олександр Гриценко. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький). — С. 13.

566

Цит. за виданням: Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. — Варшава, 1933. — Т. 2. — С. 47.

567

В'ячеслав Липинський. Україна на переломі. — С. 86.

568

Франк Сисин. «Мінливий образ гетьмана». Критика (Київ). — Ч. 12 (14), грудень 1998. — С. 7.

569

Франк Сисин. «Мінливий образ гетьмана». — С. 8.

570

Большая Советская Энциклопедия. Москва: ОГИЗ, 1935. — Т. 59. — С. 816.

571

Там само. — С. 818.

572

Юрій Липа. Призначення України. — Нью-Йорк: Говерля. — 1953. — С. 125.

573

Юрій Косач. «Під Дюнкерком», «Студентський голос» (Варшава), 1928. — № 6. — С. 12—16.

574

Юрій Косач. «Слово від автора», у виданні «Рубікон

Хмельницького». — Львів: Червона калина, 1992. — С. 3.

575

Lowell Tillett. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. Chapel Hill: North Carolina University Press, 1969. — С. 17.

576

Олександр Гриценко. «Архетипальний володар (Богдан Хмельницький)». — С. 57.

577

Там само.

578

Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. — Київ: Держлітвидав, 1954. — С. 8.

579

Марко Павлишин, Канон та іконостас. — Київ: Час, 1997. — С. 68.

580

Павло Загребельний, Я, Богдан (сповідь у славі). — Київ: Радянський письменник, 1983. — С. 504.

581

Марко Павлишин, Канон та іконостас. — С. 62—63.

582

Там само. — С. 68—69.

583

Валерій Шевчук. Муза Роксолянська. — Книга друга. — С. 29.

584

Там само.

585

Yohanan Petrovsky-Shtern, 'On the Other Side of Despair: Cossacks and Jews in Yurii Kosach's *The Day of Rage*.' С. 186—87.

586

Там само. — С. 188.

587

Там само.